

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu: 3. serija - sv. XXXII-XXXIII

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **2000**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:300:964661>

<https://doi.org/https://doi.org/10.52064/vamz>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-18**

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

UDK 902/904

ISSN 030-7165

VJESNIK

ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

3. SERIJA - VOL. XXXII-XXXIII
1999-2000

VAMZ 3.SERIJA

VOL.XXXII-XXXIII, str. 1-315

ZAGREB 2000.

Časopis koji je prethodio:

ARKIVZA POVJEŠTNICU JUGOSLAVENSKU, I. (1852); II. (1852);
ARKIVZA POVJEŠTNICU JUGOSLAVENSKU, III. (1854); IV. (1857); V. (1859); VI. (1863); VII. (1863); VIII. (1865); IX. (1868); X. (1869); XI. (1872); XII. (1875).

Dosadašnje serije *VJESNIKA*:

VIJESTNIK NARODNOGA ZEMALJSKOGA MUZEJA U ZAGREBU, I. (1870); II. (1876).
VIJESTNIK HRVATSKOGA ARKEOLOGIČKOGA DRUŠTVA, I. (1879); II. (1880); IU. (1881); IV. (1882); V. (1883); VI. (1884); VII. (1885); VIII. (1886); IX. (1887); X. (1888); XI. (1889); XII. (1891); XIII. (1891); XIV. (1892);
VJESNIK HRVATSKOGA ARKEOLOŠKOGA DRUŠTVA, nova serija, I. (1895); II. (1896-8); III. (1898); IV. (1899-1900); V. (1901); VI. (1902); VII. (1903-04); VIII. (1905); IX. (1906-07); X. (1908-09); XI. (1910-1911); XII. (1912); XIII. (1913-14); XIV. (1915-19); XV. (1928); XVI. (1935); XVII. (1936); XVIII-XXI. (1937-1940); XXII-XXIII. (1941-42); XXIV-XXV (1943-44 - otisnute samo str. 1-64 + 9. T.);
VJESNIK ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU, 3. SERIJA, I. (1958); II. (1961); III. (1968); IV. (1970); V. (1971); VI-VII. (1972-73); VIII. (1974); IX. (1975); X-XI. (1977-1978); XII-XIII. (1979-80); XIV. (1981); XV. (1982); XVI-XVII. (1983-84); XVIII. (1985); XIX. (1986); XX. (1987); XXI. (1988), XXII. (1989); XXIII. (1990); XXIV-XXV. (1991-92); XXVI-XXVII. (1993-94); XXVni-XXIX. (1995-96); XXX-XXXI. (1997-1998).

Nakladnik:

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU, Trg Nikole Šubića Zrinskog 19, HR-10 000 Zagreb

Uredništvo:

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU, Trg Nikole Šubića Zrinskog 19, HR-10 000 Zagreb, P.P. 13.

Glavni i odgovorni urednik:

ANTERENDIĆ-MIOČEVIĆ (Zagreb)

Zamjenik glavnog urednika i tehnički urednik:

IVAN MIRNIK (Zagreb)

Redakcijski odbor:

JACQUELINE BALEN, IVAN RADMAN LIVAJA, KATICA SIMONI

Lektura:

ANA DIKLIĆ, SALIH ISSAC (hrvatski jezik), SONIA WILD BIČANIĆ (engleski jezik)

Prijevod:

SONIA WILD BIČANIĆ, IVAN MIRNIK (engleski jezik), DORIS BARIČEVIĆ (njemački jezik)

Vjesnik Arheološkog muzeja u zagrebu izlazi jednom godišnje.

IZDAVANJE ČASOPISA FINANCIRAJU: GRADSKI URED ZA KULTURU GRADA ZAGREBA, Ilica 25,
10 000 Zagreb i MINISTARSTVO KULTURE REPUBLIKE HRVATSKE, Trg Burze 6, 10 000 Zagreb

NAKLADA 700 PRIMJERAKA

TISAK: TISKARA "VARTEKS", VARAŽDIN
2000.

SADRŽAJ

CONTENTS - INHALT - SOMMAIRE

Izvorni znanstveni radovi:

Original scientific/scholarly papers:

MARKO DIZDAR - MAJA KRZNARIĆ ŠKRIVANKO

Prilog poznavanju arhitekture starčevačke kulture u Vinkovcima 7

A contribution to the study of the Starčevo Culture architecture in Vinkovci 14

DUBRAVKA BALEN-LETUNIĆ

Japodske nekropole s ogulinskog područja 23

Japodische Gräberfelder aus dem Gebiet von Ogulin 38

ZEF MIRDITA

O južnoj granici Dardanaca i Dardanije u antici 63

Concerning the southern boundaries of the Dardanians and Dardania 84

BORIS ILAKOVAC

Kad je popločen i ukrašen emporij rimske kolonije Jader 93

When was the emporium of the Roman colony of Jader paved and decorated 105

IVAN RADMAN LIVAJA

Olovna tanad iz Arheološkog muzeja u Zagrebu 106

Lead sling shots in the Zagreb Archaeological Museum 114

ZORAN GREGL - BRANKA MIGOTTI

Nadgrobna stela iz Siska (CIL III 3985). 119

The funerary stele from Sisak (CIL III 3985). 163

BOŠKO MARIJAN

Ploče rimskih urna na Grepcima kod Livna 165

Roman urn slabs in Grepci near Livno 185

KATICA SIMONI

Ranobizantski utezi iz srednjovjekovne zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu 187

Frühbyzantinische Gewichte aus der Mittelalterlichen Sammlung des
Archäologischen Museums in Zagreb 192

BOGOMIL OBELIĆ - ADELA SLIEPČEVIĆ

Correction of radiocarbon age of wooden beams from St. Donat's church
in Zadar by dendrochronological method. 197

Korekcija ¹⁴C rezultata starosti drvenih greda iz crkve sv. Donata u Zadru
dendrokronološkom metodom. 203

IVAN MIRNIK

Skupni nalazi novca iz Hrvatske XI-XIII. XI. Skupni nalaz mletačkog novca iz
Kruškovače; XII. Skupni nalaz mletačkog novca iz Sv. Roka; XIII. Skupni nalaz
mletačkog novca iz okolice Karlovca. 207

Coin hoards from Croatia XI-XIII. XI. The hoard of Venetian coins from
Kruškovača; XII. The hoard of Venetian coins from Sv. Rok; XIII. The hoard
of Venetian coins from the surroundings of Karlovac. 216

LUKA BEKIĆ

Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske. 249

Introduction into the question of clay pipes in Croatia. 271

HRVOJE MALINAR

Konzerviranje staroegipatskih predmeta iz Arheološkog muzeja u Zagrebu. 281

Conservation of ancient Egyptian objects from the Zagreb
Archaeological Museum. 292

PRIKAZI - REVIEWS

Stojan DIMITRIJEVIĆ - Tihomila TEŽAK-GREGL - Nives MAJNARIĆ-
PANDŽIĆ. *Prapovijest*. Zagreb, 1998. (Sineva Kukoč). 295

Mircea PETRESCU-DÎMBOVIȚA. Der Arm und Beinschmuck in Rumänien.
Prähistorische Bronzefunde, Abt. X, Bd. 4. Stuttgart, 1998. (Dunja Glogović). 301

Katharine PÁSZTORY+ - Eugen Friedrich MAYER. Die Äxte und Beile
in Bayern. *Prähistorische Bronzefunde*, Abt. XI, Bd. 20. Stuttgart, 1998. (Dunja Glogović). 302

Zoran STANČIĆ - Nikša VUJNOVIĆ - Branko KIRIGIN - Slobodan ČAČE - Tomaž
PODROBNIKAR - Josip BURMAZ. The Archaeological Heritage of the Island of Brač,
Croatia. The Adriatic Islands Project, Volume 2, Archaeopress. *BAR International Series*
(Oxford), 803, 1999. 304

Zdenko BRUSIĆ. Hellenistic and Roman relief pottery in Liburnia (North-East
Adriatic, Croatia). Archaeopress. *BAR, International Series*, 817, 1999. 307

POPIS KRATICA - ABBREVIATIONS. 309

MARKO DIZDAR
MAJA KRZNARIĆ ŠKRIVANKO

Gradski muzej Vinkovci
Trg bana Josipa Šokčevića 16
HR-32100 VINKOVCI

PRILOG POZNAVANJU ARHITEKTURE STARČEVAČKE KULTURE U VINKOVCIMA

UDK 903:72.031.1 (497.5)

Izvorni znanstveni rad

Tijekom višegodišnjih zaštitnih arheoloških istraživanja u Vinkovcima na tellu Tržnica otkriveno je 11.614 m² površine naselja koje se iskazuje kao najveći i najbolje istraženi starčevački lokalitet u istočnoj Hrvatskoj. Starčevački nalazi iz Vinkovaca poslužili su S. Dimitrijeviću za razradu kronološke i tipološke sheme. Nalazi s tella Tržnica pripadaju ranoklasičnim (linear B i giraloid) i kasnoklasičnom (spiraloid B) stupnju starčevačke kulture. Tijekom iskopavanja 1993. godine u Dugoj ulici br. 23 prviputna ovim prostorima u okviru starčevačke kulture otkrivena je nadzemna kuća, vjerojatno četverokutne osnove. Na osnovi keramičkih nalaza, kuću datiramo u spiraloid B stupanj starčevačke kulture.¹

U dosadašnjim zaštitnim arheološkim istraživanjima otkriven je dio velikog starčevačkog naselja koje se rasprostiralo na lijevoj, višoj obali Bosuta. Zapravo riječ je o dva naselja: jedno se naselje nalazi na tellu Tržnica i širi se uz Bosut od položaja Hotela "Slavonija" duž Šetališta D. Švangelja i Duge ulice na zapad do lokacije Robne kuće Na-Ma. Drugo naselje nalazi se na području Ervenice, stotinjak metara jugoistočno od tella Tržnica, od kojeg ga dijeli utok potoka Ervenice u Bosut. Na desnoj, nižoj obali Bosuta, na lokalitetu Pjeskana otkriveno je jedno sezonsko stanište pripadnika starčevačke populacije.

PREGLED ISTRAŽIVANJA

Prvi nalazi starčevačke kulture u Vinkovcima otkriveni su 1951. godine prilikom niveliranja južnog dijela tella, u literaturi poznatog pod nazivom Tržnica (Karta 1 - br. 4), a koji su pohranjeni u Arheološkome muzeju u Zagrebu.² Zaštitna arheološka istraživanja pod vodstvom S. Dimitrijevića provedena su 1955. godine na Šetalištu D. Švangelja br. 3-4 (ranije Ulica 1. maja; Karta

1. U istraživanju koje je vodila dr. se. Ivana Iskra-Janošić, sudjelovali su, tada studenti arheologije Domagoj Perkić i Marko Dizdar. Zahvaljujemo dipl. arh. Marti Bezić na izradi

crteža, a dipl. ing. arh. Damini Filipoviću na pomoći pri izradi karte i priloga.

2. DIMITRIJEVIĆ 1966- 39.

1 - br. 2), koja su dala brojne nalaze završnog stupnja starčevačke kulture.³ Sljedeće, 1956. godine, na Šetalištu D. Švagelja br. 2 (Karta 1 - br. 3) otkrivena je jama ukopana u zdravicu promjera 2,50 m, dubine 3,25 m s nalazima spiraloid B stupnja starčevačke kulture.⁴ Iste je godine otkrivena jama starčevačke kulture na području Pjeskana, gdje se nalazilo naselje kratkotrajne uporabe.⁵

Prilikom iskopavanja naselja sopotske kulture na području Ervenice 1957. godine, S. Dimitrijević je otkrio ostatke drugog starčevačkog naselja u Vinkovcima.⁶

Prvo sondažno iskopavanje od 30 m² na tellu Tržnica (Karta 1 - br. 4) proveo je 1962. godine S. Dimitrijević, a ono je potvrdilo postojanje naselja završnog stupnja starčevačke kulture.⁷

Na položaju zgrade Komercijalne banke u dvorištu Duge ulice br. 2 (Karta 1 - br. 10) na površini od 154 m², tijekom 1973. godine na dubini od 3,00 m otkriveni su nalazi starčevačke kulture, kao i 1982. godine u iskopu od 360 m² za Robnu kuću Varteks u Dugoj ulici br. 2 (Karta 1 - br. 11).

U drugoj polovici 70-ih godina poradi intenzivne urbanizacije Grada provedena su velika zaštitna iskopavanja na površini od 332 m² na središnjem dijelu tella Tržnica, na položaju Robne kuće "Zvijezda" (Karta 1 - br. 6),⁸ te na površini od 2.100 m² na položaju Hotela "Slavonija" (Karta 1 - br. 7).⁹ Prirodnom depresijom odvojen zapadni dio tella djelomično je istražen prilikom zaštitnih iskopavanja na položaju Poslovne zgrade Cibale banke (ranije Jugobanka), na površini od 3.660 m², gdje je u zapadnom dijelu iskopa otkopan dio starčevačkog naselja s većim brojem jama i nekoliko grobova (Karta 1 - br. 8).¹⁰

Područje iskopa za Robnu kuću Na-Ma (Karta 1 - br. 5) površine 2.632 m² je periferni dio tella Tržnica, a u istočnom dijelu tog iskopa istražen je rubni dio naselja starčevačke kulture sa zemunicama, otpadnim jamama i 11 grobova koji su bili položeni u već napuštene zemunice.¹¹

U Dugoj ulici br. 19-21 (Karta 1 - br. 9) provedeno je 1988. godine na površini od 300 m² zaštitno arheološko iskopavanje, kao i 1989. godine na kć. br. 27 (Karta 1 - br. 12) na površini od 120 m². Na oba položaja otkriveni su nalazi starčevačke kulture. Već sljedeće, 1990. godine u Dugoj ulici br. 24 (Karta 1 - br. 13) na površini od 1.250 m², neposredno uz lokaciju Na-Me, otkrivena su dva starčevačka ukopa. Nažalost, veći dio predviđenog iskopa bio je uništen naknadnom izgradnjom podruma, tako da se ne može ništa više reći o ostacima arhitekture, iako se mogla očekivati situacija slična onoj na položaju Robne kuće Na-Ma. Prilikom zaštitnih iskopavanja 1990. godine u Dugoj ulici br. 1 (Karta 1 - br. 14), u neposrednoj blizini Robne kuće "Zvijezda" i Hotela "Slavonija", na površini od 440 m² starčevački horizont je samo djelomično istražen, budući da je bio uništen rimskim hipokaustom i podrumom objekta iz 19. stoljeća.

Nakon dvogodišnjeg prekida prouzročenoga Domovinskim ratom, nastavljena je intenzivna urbanizacija najužeg centra Vinkovaca. Na površini od 76 m² nastavljaju se zaštitna iskopavanja u Dugoj ulici, sada na broju 23 (Karta 1 - br. 1).¹² Tom su prilikom prvi put otkriveni ostaci nadzemne kuće starčevačke kulture. U posljednjih nekoliko godina jedino zaštitno istraživanje na području Ervenice gdje su pronađeni starčevački nalazi provedeno je 1994. godine u Ulici M. Gupca br. 4 na

3. DIMITRIJEVIĆ 1969: 13, T. 2/4-8, 3/1-5.

4. DIMITRIJEVIĆ 1969: 13, T. 3/6, T. 4-7.

5. DIMITRIJEVIĆ 1969: 15, Sl. 2, T. 13-14.

6. DIMITRIJEVIĆ 1966: 38-39, T. 2; DIMITRIJEVIĆ 1969: 14-15, T. 2/3.

7. DIMITRIJEVIĆ 1966: 40, T. 3-6; DIMITRIJEVIĆ 1969: 13-14, T. 8-12.

8. MINICHREITER 1977: 20-21.

9. ISKRA-JANOŠIĆ 1984: 143.

10. ISKRA-JANOŠIĆ 1977: 71; ISKRA-JANOŠIĆ 1984:

143*144; MINICHREITER 1992: 25.

11. ISKRA-JANOŠIĆ 1977: 70-71; ISKRA-JANOŠIĆ

1984: 143*144*144*144/* MINICHREITER 1992: 39.

12. ISKRA-JANOŠIĆ 1993: 65-67.

površini od 100 m². Istražena površina nalazi se na zapadnom, perifernom rubu starčevačkog naselja na Ervenici, tako da su otkriveni samo pojedinačni ulomci starčevačke keramike.¹³

Posljednje iskopavanje u Dugoj ulici provedeno je 1995. na br. 33 (Karta 1 - br. 15) na površini od 160 m², gdje je otkrivena još jedna jama s ulomcima posuda najmlađeg, spiraloid B stupnja starčevačke kulture.¹⁴

U tim višegodišnjim zaštitnim arheološkim istraživanjima u Vinkovcima otkriveni su dijelovi dva velika starčevačka naselja, jedno na tellu Tržnica i drugo na Ervenici, koja su se smjestila na sjevernoj obali Bosuta u dužini većoj od 1 km.¹⁵ Istražena površina naselja na tellu Tržnica, čiji je centar bio na položaju Hotela "Slavonija" i Robne kuće "Zvijezda" iznosi 11.614 m², čime se to naselje iskazuje kao najveće naselje starčevačke kulture na ovim prostorima. Prema S. Dimitrijeviću u okviru toga naselja postoje prekidi u horizontalnim vezama između pojedinih manjih naseobinskih cjelina, dok je samo na rijetkim mjestima utvrđena vertikalna stratigrafija.¹⁶

Novija istraživanja pokazala su kako je riječ o jedinstvenom naselju koje je istovremeno živjelo na cijelom tom prostoru od utoka potoka Ervenice u Bosut do zamišljene linije Duga ulica br. 33 - Robna kuća Na-Ma (Karta 1). Naime, tijekom iskopavanja u Dugoj ulici br. 46 i 51 nije pronađen starčevački horizont.¹⁷

Vertikalnu stratigrafiju možemo pratiti na položajima Hotela "Slavonija" i Robne kuće "Zvijezda", gdje je u donjem starčevačkom horizontu nađeno posuđe linear B i girlandoid stupnja,¹⁸ dok je u gornjem starčevačkom stratumu zabilježena keramika spiraloid B stupnja.¹⁹

NASEOBINSKI POKAZATELJI

Naselja starčevačke kulture nalaze se u pravilu uz vodotoke, na tzv. lesnim gredama, kao što je to slučaj u Vinkovcima ili na niskim brežuljcima koji prelaze u doline vodotokova.²⁰ Zaštitnim arheološkim iskopavanjima velikih površina i otkrivanjem većeg dijela pojedinih starčevačkih naselja uočene su i određene pravilnosti u gradnji i rasporedu objekata u njima:

- a) isključivo se podižu jamski objekti (zemunice) kao ostatak mezolitičke tradicije,
- b) unutar jednog naselja stambene i radne jame skupljene su u grupama,
- c) radne jame grupiraju se prema vrstama obrta.²¹

Na položajima Robne kuće Na-Ma i Hotela "Slavonija" otkopane su višedijelne zemunice uz koje su se nalazile otpadne i radne jame raspoređene u posebne uže mikrocjeline, dok se na centralnom prostoru uočava nedostatak objekata, što je popraćeno i malom količinom *nalaza*.²² U zapadnom dijelu iskopa Poslovne zgrade Cibalae banke otkrivene su radne i otpadne jame kružnog oblika promjera 3-5 metara i dubine 0,50-0,70 m.²³ U neposrednoj blizini tih jama nalazi se iskop u Dugoj ulici br. 23 u kojem je prvi put na hrvatskim lokalitetima istražena jedna nadzemna kuća starčevačke provenijencije.

Ostaci podnice od nabijene ilovače nalazili su se u južnom dijelu iskopa na dubini 2,52 m. Uz rub podnice pojavljuju se četiri rupe od kolaca promjera 0,40 m koje su bile ukopane u zdravicu

13. ISKRA-JANOŠIĆ - KRZNARIĆ 1995: 4.

14. KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 1996: 37-38.

15. DIMITRIJEVIĆ 1979: 238.

16. DIMITRIJEVIĆ 1979: 238.

17. KRZNARIĆ 1994: 53.

18. MINICHREITER 1977: 21; DIMITRIJEVIĆ 1979: 238-240.

19. DIMITRIJEVIĆ 1979: 247.

20. MINICHREITER 1992a: 18.

21. MINICHREITER 1992a: 18.

22. DIMITRIJEVIĆ 1979: 238-241.

23. ISKRA-JANOŠIĆ 1984: 143.

od 0,47-0,64 m (Prilog 1). Sam oblik objekta teško je točno odrediti zbog oštećenja južnog ruba ukopom temelja rimske lončarske peći (Prilog 2), ali se na osnovi rasporeda rupa od kolaca može pretpostaviti njen četvrtast izgled. Zapadno od podnice, na dubini 2,57 m, otkrivene su veće nakupine kućnog lijepa i pečene zemlje, kao i južno od podnice na dubini 2,80 m. Na osnovi svega možemo pretpostaviti izgled nadzemne konstrukcije čiju su osnovu činili u zemlju zabijeni bočni deblji kolci između kojih je bio pleter premazan glinom. Duljina sačuvane podnice u smjeru sjever-jug iznosi 4,50 m, a u smjeru istok - zapad (do istočnog profila iskopa) 3,60 m. Uz sjeverozapadni rub podnice na dubini 2,57 m pronađeno je ognjište veličine 0,56 x 0,73 (Prilog 1). Ono je u gornjem dijelu imalo premaz od 2-3 cm debele ilovače, dok se ispod nalazila supstrukcija od ulomaka različitih posuda. Budući da su ulomci sitni, nije se mogao u cijelosti rekonstruirati ijedan keramički oblik. Nekoliko sličnih ognjišta na otvorenom prostoru otkriveno je i na položaju Hotela "Slavonije".²⁴ Južno od podnice na dubini 2,75 m otkrivena je veća količina puževih kućica i školjaka, te kostiju goveda pomiješanih s pepelom i garom.

Ovim zaštitnim iskopavanjima otkriveni su ostaci prve nadzemne kuće starčevačke kulture u Vinkovcima i uopće na lokalitetima istočne Hrvatske. Svi do sada otkriveni objekti bile su zemunice,²⁵ a njihovo podizanje u okviru starčevačke kulture tumači se jakom mezolitičkom tradicijom i udaljenošću od ishodišta same kulture.²⁶

Nadzemne stambene objekte starčevačke kulture nalazimo u Srijemu na lokalitetima Obrež²⁷ i Golokut, koji se datiraju u spiralooid B stupanj starčevačke kulture. Nadzemna kuća na naselju Golokut sagrađena je iznad poluukopanog stambenog objekta.²⁸ I u novijim istraživanjima na eponimnom lokalitetu Starčevo otkriveni su ostaci nadzemne kuće.²⁹ Na prostoru uže Srbije, na lokalitetima Kusovača kod Kragujevca³⁰ i Lug-Zvečka kod Obrenovca u novije vrijeme utvrđeni su ostaci kuća. Na lokalitetu Lug-Zvečka iznad zemunice sagrađena je kuća.³¹ Na starčevačkom naselju u Gornjoj Tuzli otkrivena su u dva stambena horizonta podnica nadzemnih građevina koje pripadaju spiralooid a i b fazi starčevačke kulture.³² Na naseljima starčevačke kulture u Transdanubiji ostaci kuća do sada nisu pronađeni; međutim, na osnovi nalaza kućnog lijepa N. Kalicz pretpostavlja postojanje manjih kuća sagrađenih na površini, dok tezu o stambenim jamama razmatra s oprezom.³³

Prema pokretnom arheološkom materijalu iz Duge ulice br. 23, nadzemnu kuću možemo datirati u spiralooid B stupanj starčevačke kulture. Ta faza na lokaciji Hotela "Slavonije" pokazuje jake vinčanske utjecaje koje su vidljivo iz nalaza ranovinčanskih posuda i žrtvenika u starčevačkim jamama i zemunicama.³⁴ Sve to navodi na pomisao o jakom utjecaju rane faze vinčanske kulture na tom području i u tom svjetlu trebali bi gledati gradnju nadzemne kuće. Međutim, najnovija istraživanja na području Ervenice pokazala su kako se i u najranijem stupnju sopotske kulture na području Grada, kao nastavak starčevačke tradicije grade poluukopani objekti, a ne samo nadzemne kuće kako se do sada mislilo.³⁵

24. DIMITRIJEVIĆ 1979: 240.

25. DIMITRIJEVIĆ 1979: 238-239; MINICHREITER 1992: 38; TEŽAK-GREGL 1998: 65.

26. DIMITRIJEVIĆ 1979: 241.

27. BRUKNER 1960: 83.

28. BRUKNER 1976: 47-51; PETROVIĆ 1978: 13; PETROVIĆ 1984-5: 15; PETROVIĆ 1986: 50.

29. GARAŠANIN 1979: 121.

30. SREJOVIĆ 1988: 53.

31. SREJOVIĆ 1988: 60.
32. ČOVIĆ 1961: 87-88.

33. KALICZ 1993: 87.

34. DIMITRIJEVIĆ 1966:48; DIMITRIJEVIĆ 1979:241, 258-259.

35. KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 1997: 206-208, si. 3.

MATERIJALNA OSTAVŠTINA

Gruba keramika najbrojnija je kategorija keramičkog posuđa s položaja u Dugoj ulici br. 23. Ona je oker, crvenkaste do svijetlosmeđe, smeđe i sive boje. U većini primjeraka pokazuje dvobojni presjek. Kao primjesa, najčešće se stavlja pljeva, a na velikoj zdjeli za zalihe uočeno je dodavanje većih kamenčića (T. 4:1). Najčešći oblik grubog posuđa je lonac zaobljenog tijela, malo izvučenog ruba (T. 1:2,5; T. 2:2) i ravnog zadebljanog dna (T. 3:1,2; T. 4:2). Ti su lonci u većini slučajeva ukrašeni tehnikom kaneliranog barbotina (T. 1:2,3,4), običnog ili amorfno barbotina (T. 3:1), dok se posve sporadično pojavljuje i dekorativni kanelirani barbotin (T. 1:1). Vrlo rijetko se javlja ukrašavanje lonaca zaobljenog tijela tehnikama urezivanja (T. 3:2) ili impressa, kao i utiskivanje štapićem po rubu posuda (T. 1:5).

Fina keramika je mehanički glačane površine, uglavnom bez prevlake, različitih nijansi od oker, smeđe do sive boje. Najčešći oblik je zdjela zaobljenog tijela na ravnoj (T. 2:1,2,6) ili povišenoj zvonastoj nozi (T. 3:3), dok su rjeđi lonci S-profilacije (T. 2:4). Zdjela bikoničnog tijela pojavljuje se samo u jednom slučaju (T. 2:5), kao i zaobljena posuda s trakastom ručkom (T. 1:6).

Slikana keramika zastupljena je sa svega dva ulomka. Na crveno premazanoj zdjeli zaobljenog tijela naslikana je tamnosmeđom bojom spirala koja pokriva dvije trećine posude, što je uobičajen motiv kasnoklasične starčevačke kulture (T. 2:8). Na ulomku veće bikonične zdjele debljih stijenki i dvobojnog presjeka naslikan je motiv koncentrične kružnice (T. 2:7). Slikanje je izvedeno crvenkasto smeđom bojom na tamnosivoj podlozi. Nedostatak slikane keramike prema mišljenju S. Dimitrijevića ukazuje na završnu fazu starčevačke kulture, budući da nadolazeći kasni neolitik donosi težnju k monokromizaciji posuđa.³⁶ Tako na primjer, na položaju Hotela "Slavonije" svega 2,5 % keramike ukrašeno je slikanjem,³⁷ dok je u mlađem horizontu starčevačke kulture na lokalitetu Gornja Tuzla zastupljenost slikane keramike svega 1 %.³⁸

Od utilitarnih keramičkih predmeta pronađen je jedan uteg stožastog oblika manjih dimenzija (T. 3:5).

Kameno oruđe također nije brojno. Nađen je samo jedan kalupasti klin (T. 3:4), te nekoliko sječiva i odbojaka.

Keramički nalazi s položaja u Dugoj ulici br. 23 mogu se pouzdano datirati u spiraloid B stupanj starčevačke kulture, ali s obzirom daje istražena površina vrlo mala, nije moguće preciznije određenje u okviru tog stupnja.

ZAKLJUČAK

Nalazi starčevačke kulture otkriveni u Vinkovcima poslužili su S. Dimitrijeviću za razradu vlastite kronološke sheme za sjevernu Hrvatsku.³⁹ Nalaze iz Vinkovaca smjestio je u svoje ranoklasične i kasnoklasične stupnjeve starčevačke kulture. Najstariji su nalazi linear B stupnja (položaj Hotela "Slavonije" i Robne kuće "Zvijezda"), potom slijede nalazi girlandoid stupnja (isti položaji), a najmlađi su nalazi kasnoklasičnog spiraloid B stupnja otkriveni na položajima Hotela "Slavonija", Robne kuće "Zvijezda", Robne kuće Na-Ma, Poslovne zgrade Cibalae banke, Duge ulice i Šetališta D. Švagelja.⁴⁰ Nalazi otkriveni zaštitnim iskopavanjem 1993. godine na položaju u Dugoj ulici br. 23 mogu se također uvrstiti u najmlađi stupanj starčevačke kulture - spiraloid B,

36. DIMITRIJEVIĆ 1979: 250-251.

37. DIMITRIJEVIĆ 1979: 248.

38. DIMITRIJEVIĆ 1978: 74.

39. DIMITRIJEVIĆ 1974: 88; DIMITRIJEVIĆ 1979: 243,

247.

< * D I M I T R I J E V I Ć 1 9 7 9 : 2 4 3 ^

koji je najbolje poznat upravo zahvaljujući vinkovačkim nalazištima.⁴¹ Osnovu za ovu dataciju daju nam sami nalazi: pojava bikoničnih oblika, slikana spiralna ornamentika koja pokriva čitavu posudu ili barem 2/3 posude, pojava keramike tamnijih tonova (tamnosmeđi i sivi), a kod grube keramike učestala pojava ukrašavanja tehnikom kaneliranog barbotina i pojava dekorativnog kaneliranog barbotina.

U višegodišnjim zaštitnim istraživanjima na tellu Tržnica otkriveno je **11.614** m² površine naselja koje se iskazuje kao najveći i najbolje istražen starčevački lokalitet u istočnoj Hrvatskoj, a koji je značajno obogatio naša saznanja o prvim zemljoradnicima i stočarima tog nadasve plodnog kraja. Dosadašnja istraživanja pokazala su kako se naselja starčevačke kulture sastoje od niza jamskih objekata, a glavni stambeni objekt je zemuničkog tipa. Tek 1993. godine na tellu Tržnica (Duga ulica br. 23) prvi put nailazimo i na nadzemnu kuću. Podizanje takvog objekta nije bio uobičajen način stanovanja starčevačke populacije na tim prostorima, što možda govori o već započetim promjenama koje nastupaju početkom kasnog neolitika vidljivim u pojavi nove keramografije i izboru novih položaja za osnivanje naselja. Naime, populacija rane faze sopotske kulture u pravilu nije zaposjedala položaje na kojima su se ranije nalazila naselja starčevačke kulture, a što se moglo očekivati, budući da se smatra (na osnovi analize keramičkog materijala) kako je sopotska kultura nastala na starčevačkoj osnovi pod utjecajem vinčanske kulture.⁴²

Odgovor na ova pitanja dat će nova zaštitna istraživanja koja su planirana na području Ervenice ("Silos"), gdje periferiju starčevačkog naselja zaposjedaju nosioci najranije faze sopotske kulture.

Popis citirane literature

- BRUKNER, B. 1960. Rezultati zaštitnih iskopavanja lokaliteta "Baštine" kod sela Obrež. *RVM*, 9/1960:81-111.
- BRUKNER, B. 1976. Novi prilozi proučavanju formiranja neolitskih i eneolitskih naselja u jugoslavenskom Podunavlju. *Materijali SADJ*, 14/1976: 47-51.
- ČOVIĆ, B. 1961. Rezultati sondiranja na praistoriskom naselju u Gornjoj Tuzli. *GZM*, n. s. 15-16/1961:79-139.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1966. Rezultati arheoloških iskopavanja na području vinkovačkog muzeja od 1957. godine do 1965. godine. *AMC*, 1/1966: 35-99.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1969. Starčevačka kultura u slavonsko-srijemskom prostoru i problem prijelaza starijeg u srednji neolit u srpskom i hrvatskom Podunavlju. *Simpozij neolit i eneolit u Slavoniji, Actes*, 5. Vukovar, 1969: 9-96
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1974. Problem stupnjevanja starčevačke kulture s posebnim obzirom na doprinos južnapanonskih nalazišta rješavanju ovog problema. *Materijali SADJ*, 10/1974: 59-93.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1978. Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. *IzdHAD*, 2/1978, 71-129.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1979. Starčevačka kultura. *PJZ*, 2, 1979: 235-260.
- GARAŠANIN, M. 1979. Starčevačka grupa. *PJZ*, 2, 1979: 115-143.

41. TEŽAK-GREGL 1998: 71.

42. DIMITRIJEVIĆ 1966: 50.

- ISKRA-JANOŠIĆ, I. 1977. Cibalae-Vinkovci. Zaštitni radovi. *AP*, 19/1977: 68-72.
- ISKRA-JANOŠIĆ, I. 1984. Arheološka istraživanja na području općine Vinkovci. *IzdHAD*, 9/1984: 143-151.
- ISKRA-JANOŠIĆ, I. 1993. Zaštitna iskopavanja u Vinkovcima u godini 1993. *ObHAD*, 3/1993: 65-67.
- ISKRA-JANOŠIĆ, I. - M. KRZNARIĆ. *Arheološki nalazi - svjedoci života u prošlosti*. Katalog izložbe. Vinkovci, 1996.
- KALICZ, N. 1993. The Early Phases of the Neolithic in Western Hungary (Transdanubia). *Porodilo*, 20/1993: 85-135.
- KRZNARIĆ, M. 1994. Vinkovci - zaštitno iskopavanje. *ObHAD*, 1/1994: 53-54.
- KRZNARIĆ ŠKRIVANKO, M. 1996. Duga ulica 33 - periferni dio tella "Tržnica-Hotel". *ObHAD*, 3/1996: 37-39.
- KRZNARIĆ ŠKRIVANKO, M. 1997. Prapovijesno naselje na Ervenici. *OpA*, 21/1997: 205-215.
- MINICHREITER, K. 1977. Lokacija Robne kuće "Zvijezda", Vinkovci-prahistorijsko i antičko naselje. *AP*, 19/1977:20-21.
- MINICHREITER, K. 1992. *Starčevačka kultura u sjevernoj Hrvatskoj*. Zagreb, 1992.
- MINICHREITER, K. 1992a. Ranoneolitička arhitektura Sjeverne Hrvatske. *Porodilo*, 20/1992: 17-20.
- PETROVIĆ, J. 1978. Golokut, Vizić, Fruška gora-praistorijsko neolitsko naselje. *AP*, 20/1978: 12-14.
- PETROVIĆ, J. 1984. Naselje starčevačke kulture na Golokutu kod Vizića. *RVM*, 29/1984 (1985): 9-25.
- PETROVIĆ, J. 1986. Vizić, Golokut, neolitsko naselje. *AP*, 26/1986: 49-50.
- SREJOVIĆ, D. et. Al. 1988. *The Neolithic of Serbia, Archaeological Research 1948-1988*. Beograd, 1988.
- TEŽAK-GREGL, T. 1998. Starčevačka kultura. *Prapovijest*. Zagreb, 1998: 63-74.

POPIS ILUSTRACIJA
LIST OF ILLUSTRATIONS

Karta 1 - Map 1

Plan užeg dijela grada Vinkovaca s lokacijom Duga ulica br. 23 (— granica starčevačkog naselja) - Plan of the central part of the city of Vinkovci with the site Duga ulica No. 23 (— the limits of the Starčevo culture settlement).

Prilog 1 - Figure 1

Vinkovci - Duga ulica 23, tlocrt - ground plan.

Prilog 2 - Figure 2

Vinkovci - Duga ulica 23, profili - profiles.

SUMMARY

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE STARČEVO ARCHITECTURE

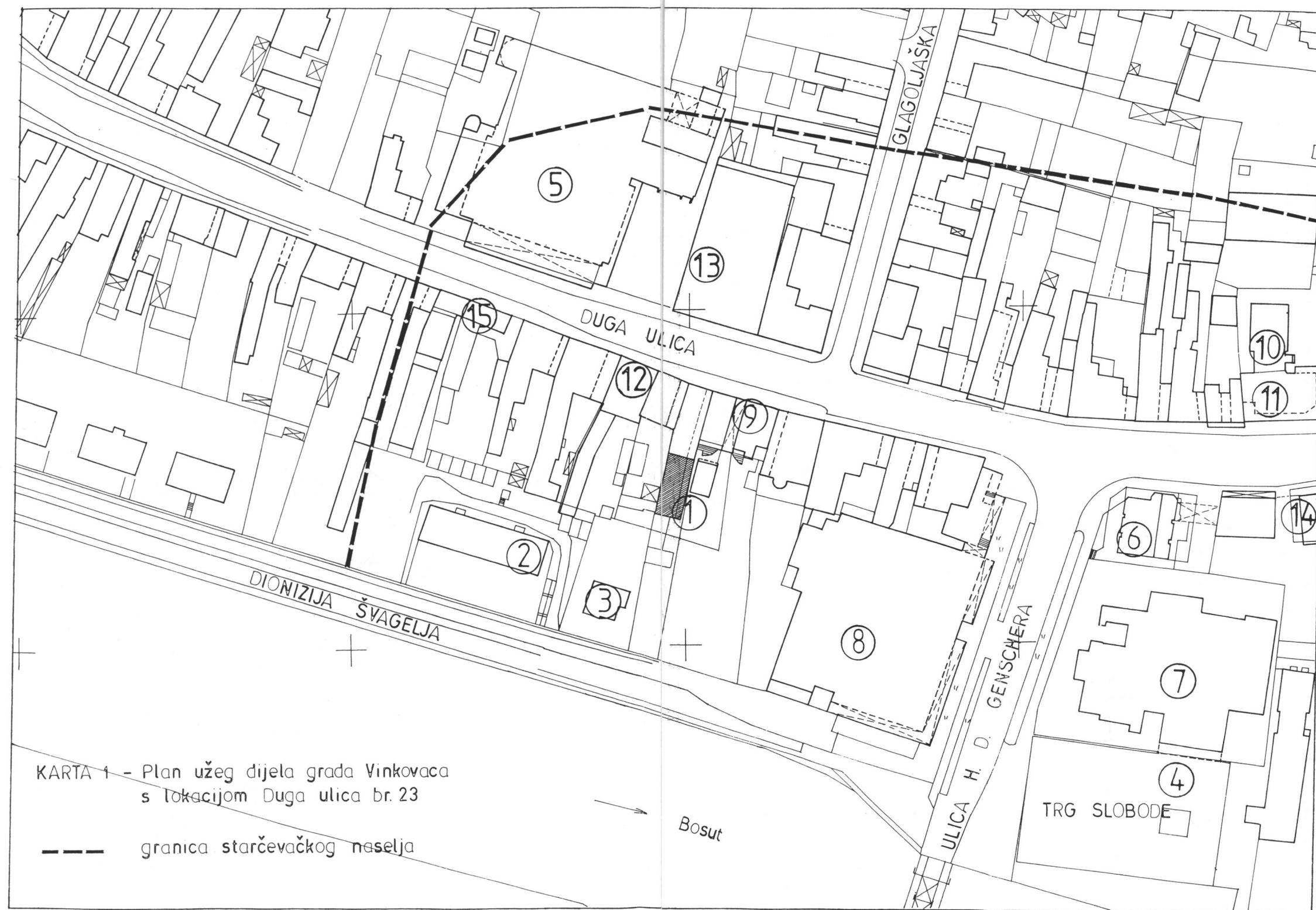
S. Dimitrijević, in drawing up his chronological scheme for the Starčevo culture in northern Croatia placed the Vinkovci finds in his early-classical and late-classical category. The oldest finds were from Linel B period (present site of Slavonija Hotel and Zvijezda department store), followed by Garlandoid phase (same site) and later still late-classical Spiraloid B extending below Slavonija Hotel, Zvijezda department store, Na-Ma department store, Cibalae bank, Duga Street and D. Švagelj Promenade. The discoveries made during rescue excavations in 1993 in what is now Duga Street 23 also fall in the most recent Starčevo period — Spiraloid B, which is the Starčevo period best known in Vinkovci finds. A basis for dating is provided by biconic shapes, spiral ornamentation covering the entire or at least two thirds of a vessel, the use of dark brown and grey colours, rough pottery often decorated by fluted slip, and the appearance of decorative fluted slip.

In rescue excavations made over a number of years on the Tržnica teli underneath the market (*Tržnica*) a settlement covering an area of 11,614 m² was discovered, the largest of its kind in eastern Croatia and a considerable enrichment of our knowledge of the first agricultural and stock-breeding inhabitants of this fertile region. Research hitherto has shown that Starčevo settlements consisted of rows of pit-structures which was the main type of dwelling. In 1993 on the Tržnica teli square site (Duga Street 23) a building constructed Hneolithic above the ground was discovered for the first time. Structures of this kind were not the common living accommodation of the Starčevo people in this region and perhaps show the changes that had begun to take place in the late Neolithic which can also be seen in new types of pottery decoration and the choice of new sites for locating settlements.

As a rule population of the early Sopot culture did not settle on the locations where had been settlements of the Starčevo Culture, which is understandable when we consider (on the basis of analysis of pottery) that the Sopot Culture developed from the Starčevo Culture under the influence of the Vinca Culture. The answer may be found in new preservation excavations planned in the Ervenica ("Silos") region, where inhabitants of the earliest phases of the Sopot Culture settled on the periphery of a Starčevo settlement.

Rukopis primljen 7.XII.1999.

Rukopis prihvaćen 23.XII. 1999.

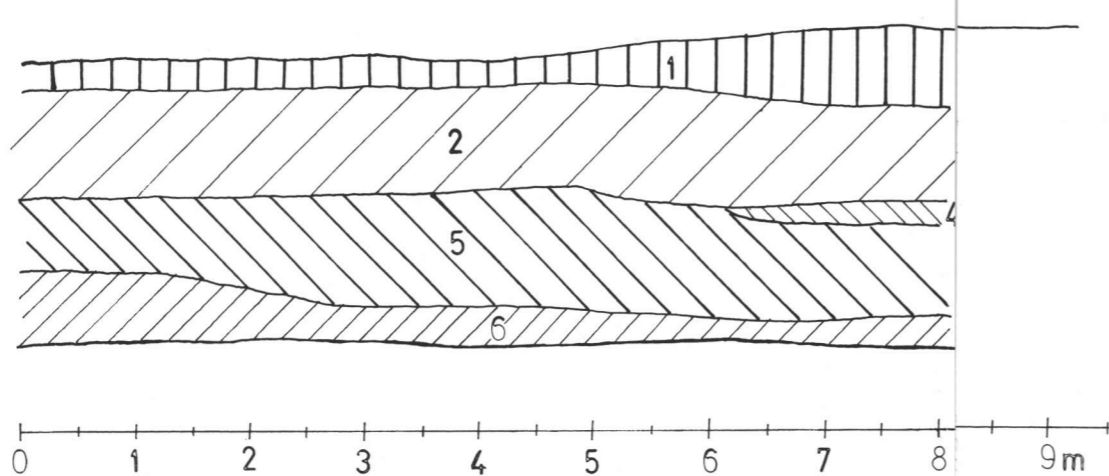
KARTA 1 - Plan užeg dijela grada Vinkovaca
s lokacijom Duga ulica br. 23

----- granica starčevačkog naselja

PRILOG 2

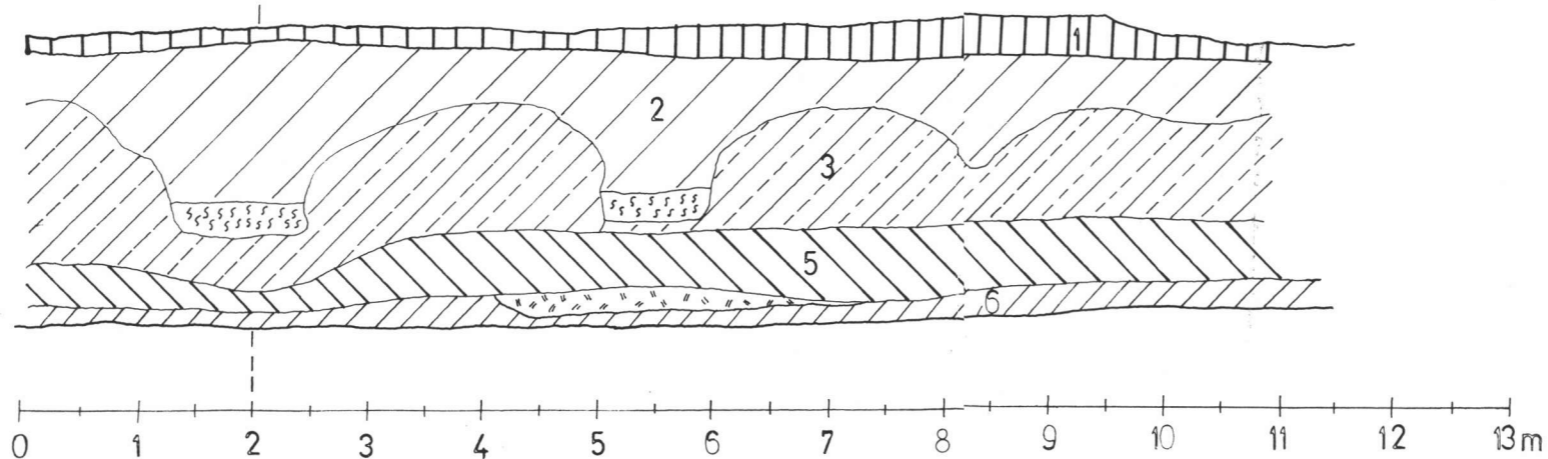
VINKOVCI - Duga ulica 23

ISTOČNI PROFIL (30. 3. 1993.)

- 1 recentni šut
- 2 rimski sloj s opekama
- 3 sivo-crni rimski sloj
- 4 naboj od svijetle ilovače
- 5 prapovijesni sloj - BRONCA
- 6 prapovijesni sloj - STARČEVO
- kućni lijep

JUŽNI PROFIL   ZAPADNI PROFIL (8. 3. 1993.)

profili
mj. 1:50

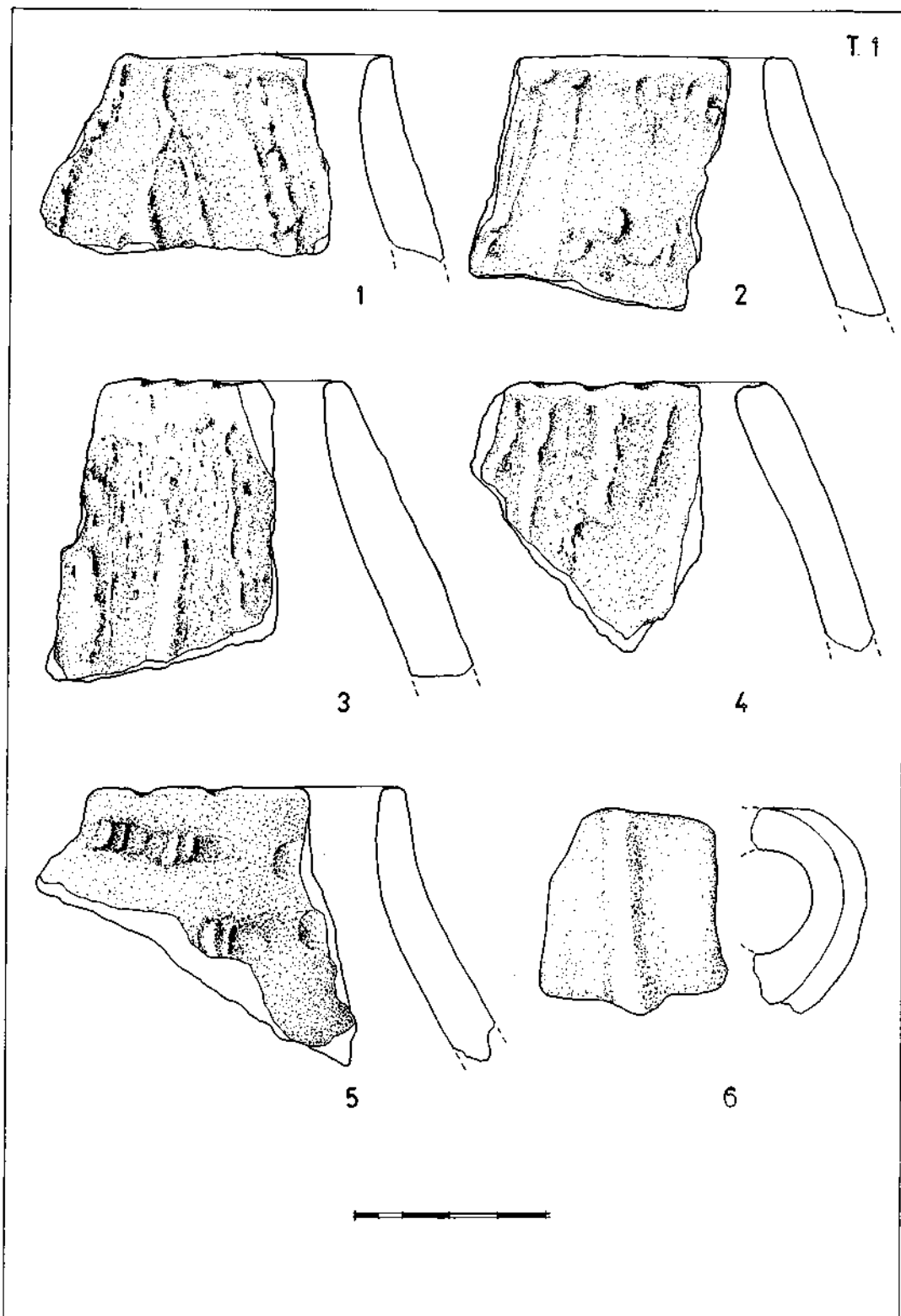

Tabla 1

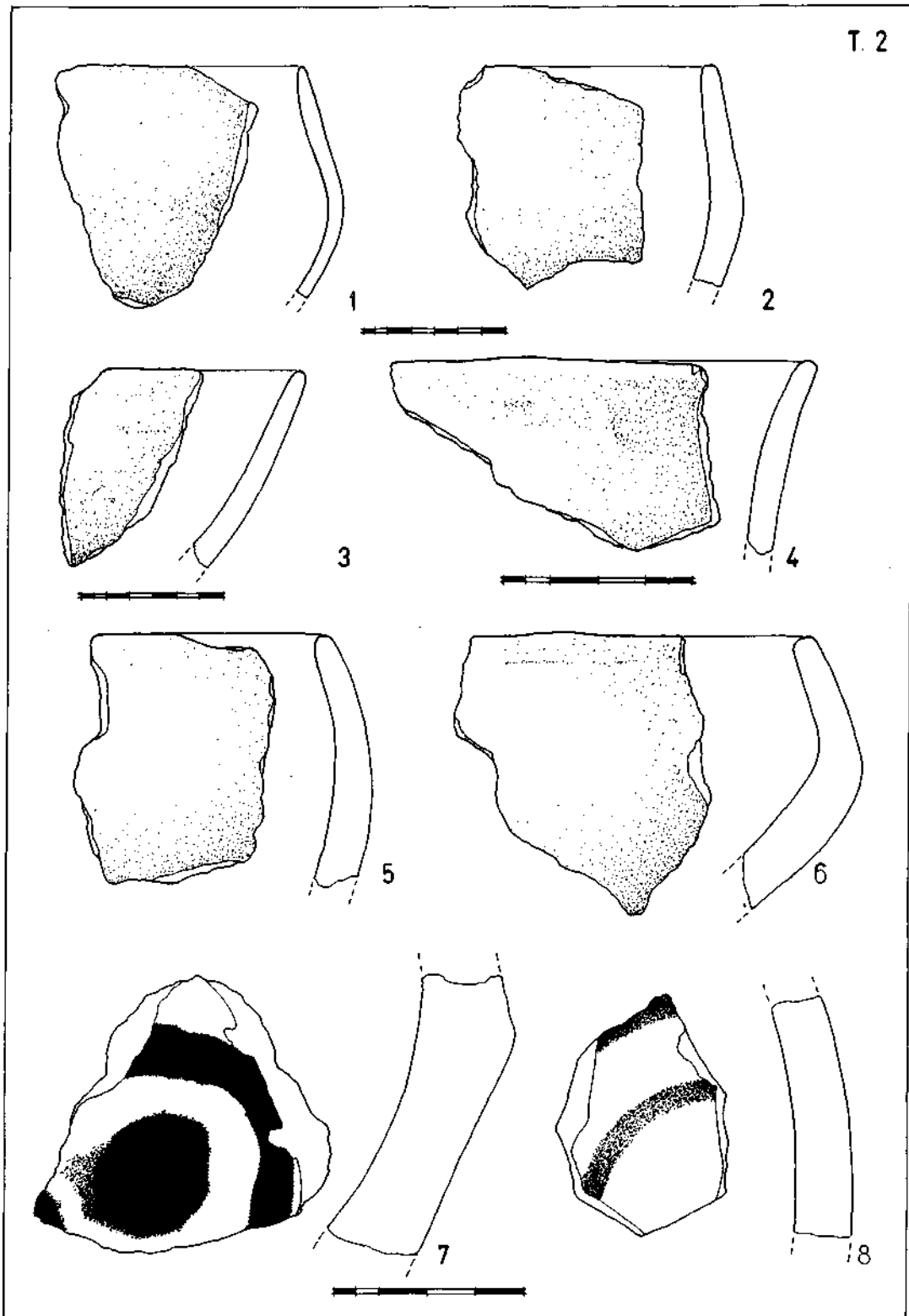

Tabla 2

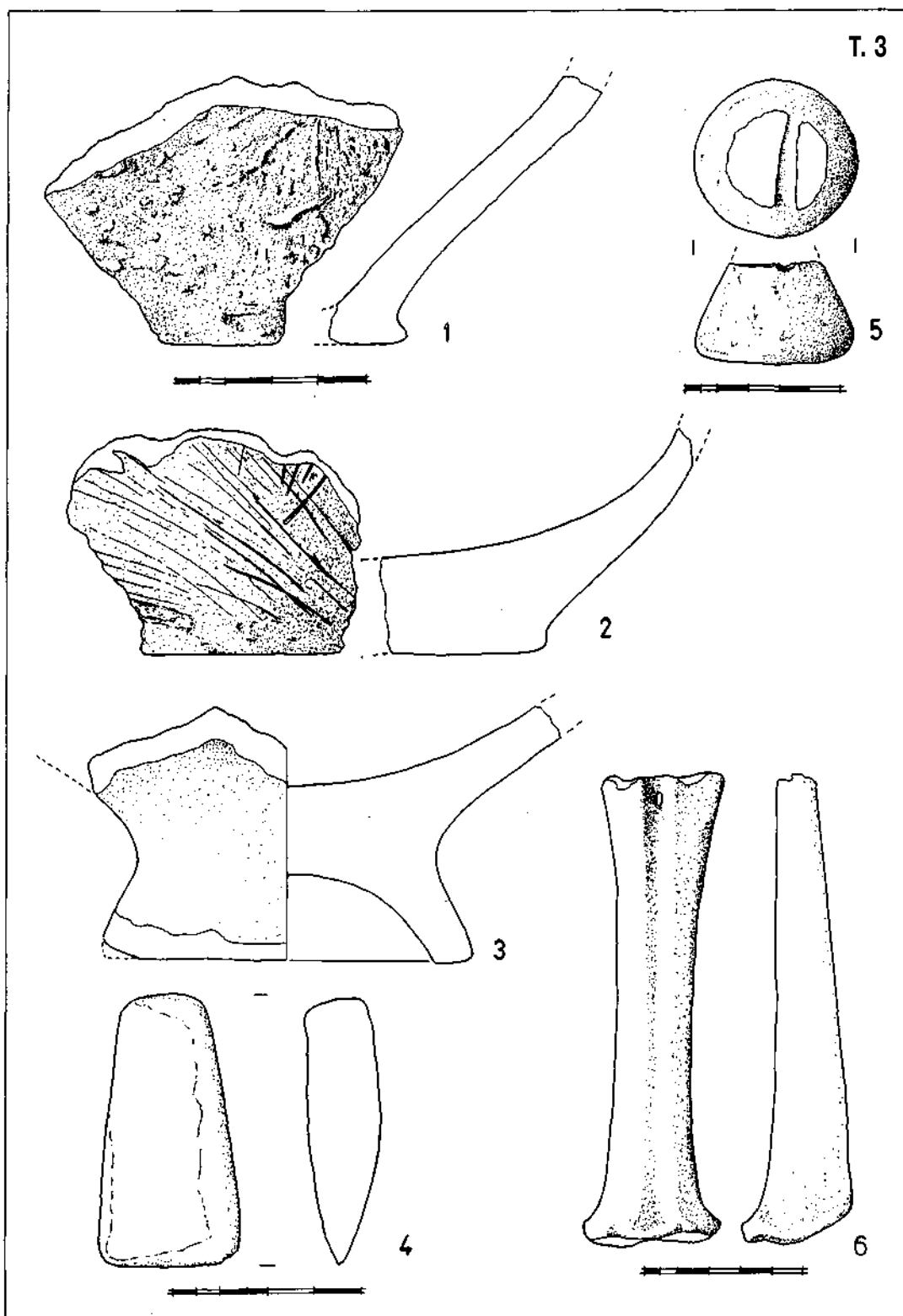

Tabla 3

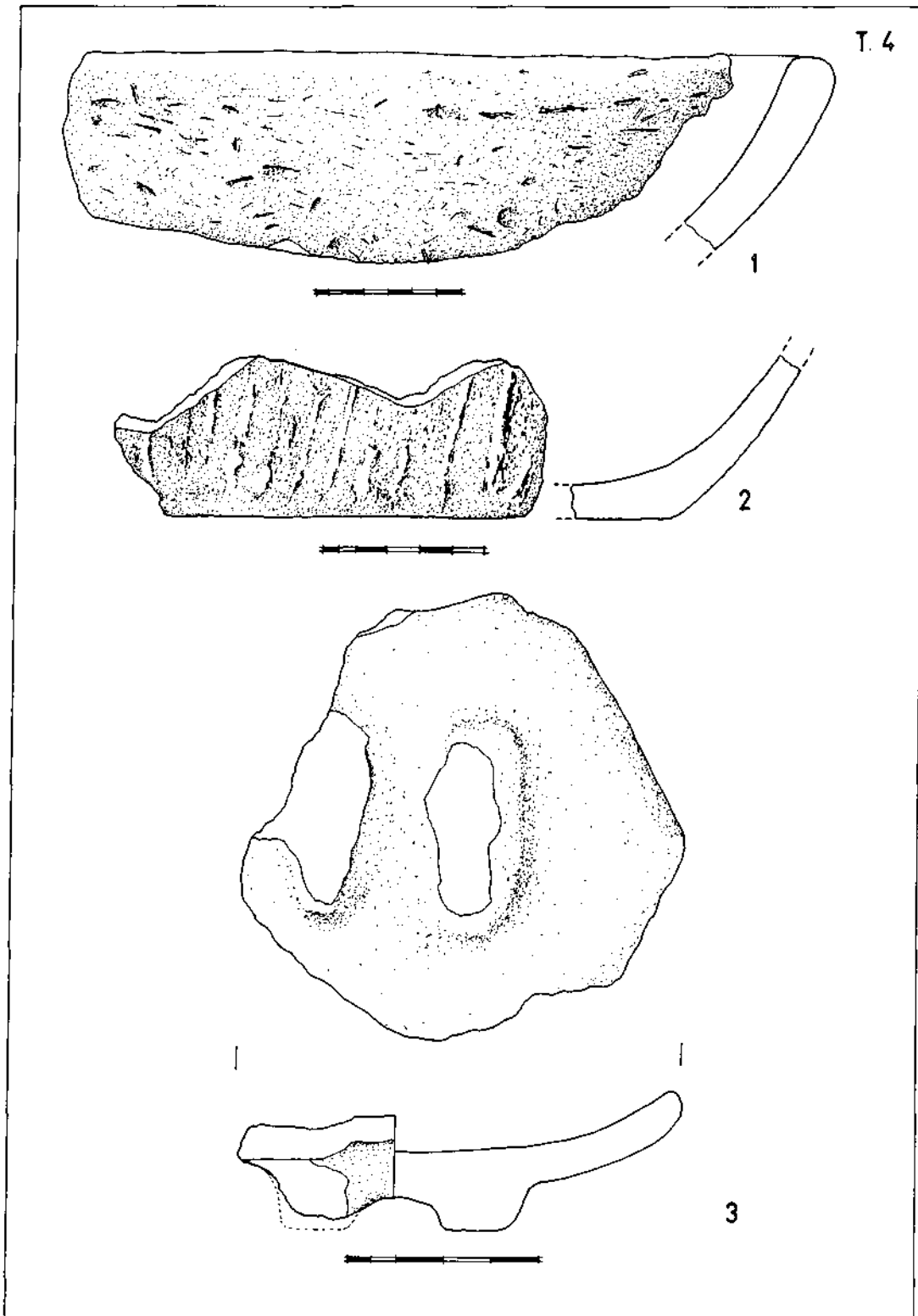

Tabla 4

DUBRAVKA BALEN-LETUNIĆ

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR-10000 ZAGREB

JAPODSKE NEKROPOLE S OGULINSKOG PODRUČJA

UDK903.5 (497.5)

Izvorni znanstveni rad

U radu su obrađeni nalazi iz nekropola: Trošmarija, Skradnik, Josipdol, Šušnjevo Selo, Čakovac na ogulinskom području, koje je prema Apijanovim riječima bio životni prostor "onostranim" ili "prekoalpskim" Japodima. Tu se nalazio i Metul (Metulum) antičkih pisaca koji većina autora locira na Veliku i Malu Viničicu kod Josipdola nedaleko od Ogulina. Slaba istraženost dopušta tek nekoliko sumarnih zaključaka o željeznodobnim nekropolama: pokop se vršio inhumacijom i inkremacijom u tumulima i nekropolama ravnih grobova. Prevladava inhumacija, ali broj i raspored grobova unutar nekropola te omjer između kosturnih i paljevinskih grobova za sada nisu određivi. Prema poznatoj građi reklo bi se daje ukop pod tumule započeo s Ha C1 stupnjem i trajao do početka Ha D2, otkad sepa sve do Lt D stupnja pokopavalo u nekropole ravnih grobova. Većina građe, posebice nakit i metalni dijelovi nošnje, stilskih su odlika koje se mogu obuhvatiti fazama 2-7 japodske kulture, opredmeti iz drugih, uglavnom susjednih sredina, odraz su međusobnih kontakata.

Uspomeni Ivana Gala iz Ogulina

Dosadašnja istraživanja Japoda i njihove kulture bila su uglavnom usmjerena na Liku, jezgru japodske zemlje, u kojoj su, prema Apijanovim riječima, živjeli "ovostrani" Japodi. Ogulinsko-plašćanska uvala s dijelom Korduna koji leže "s onu stranu Alpa", odnosno planinskoga masiva Velike i Male Kapele, životnije prostor "onostranim" ili "prekoalpskim" Japodima. Prema navodu istog povjesničara tu su bila i velika naselja, Terpon (*Terponos*)² i Metul (*Metulum*), njihov "glavni

1. Appian, *Illyr.*, 16-21 (prijevod Starčević 1863: 170-173). Apijanovu podjelu na "ovostrane i onostrane" Japode koja se odnosi na vrijeme Oktavijanova pohoda na Japode 35. god. pr. Kr., uzeli smo isključivo kao *terminus tehnicus* kako bismo jasnije odvojili te dvije regije u kojima su živjeli pripadnici istog naroda. Sudeći prema nalazima oni su, mada razdvojeni masivom Velike i Male Kapele, bili dobro povezani. • Appians Teilung in "diesseitige und jenseitige" Japoden, die sich auf die Zeit von Oktavians Kriegszug gegen die Japoden im Jahre 35 v. Chr. bezieht, haben wir nur als terminus tehnicus in Betracht genommen, um diese beiden Regionen, in denen Angehörige desselben Volkes leben, deutlicher voneinander zu unterscheiden. Nach den Funden zu schliessen waren sie,

obwohl durch das Massiv von Velika und Mala Kapela getrennt, gut miteinander verbunden.

2. STARČEVIĆ 1863: 171. Većina autora Terpon locira u Gornji Modruš (Samačka glavica) cf., Veith 1911: 28-29; MAYER 1937-1940: 197. Skloniji smo pretpostavci R. Drechsler-Bižić, koja Terpon locira na Trojvrh, tim prije što se prilikom brojnih rekognosciranja Modruša nije naišlo ni na najmanji trag koji bi na spomenutoj lokaciji upućivao na postojanje pretpovijesnoga naselja. U Trojvrhu (zaseok Jančići) nalaze se tri, uvalama povezana brijega; Veliki Vrh ili Trojvrh te Mala i Velika Metaljka. Na Velikom Vrh i Velikoj Metaljki nalaze se istoimene gradine, a na Maloj Metaljki smještenoj u sredini bila je, kako su to pokazala

grad", smješten na dva vrhunca šumovita brjega odvojena uskim klancem.³ Tom opisu najsličniji bi bio položaj dvojne gradine Velike i Male Viničice kod Josipdola nedaleko od Ogulina, na koju većina istraživača locira Metulum antičkih pisaca.⁴ Usprkos toj, za proučavanje japodske kulture važnoj činjenici ovo je područje do danas na marginama istraživanja, a i znatan broj arheološke građe prikupljene slučajno ili iskopavanjima provedenim potkraj XIX. i na početku XX. stoljeća, ostao je gotovo nepoznat. Naslijeđenu situaciju tek neznatno poboljšavaju novija istraživanja, koja su mahom bila zaštitna, ukoliko se tako mogu nazvati zahvati izvedeni na već devastiranim lokalitetima. Postojeću građu u nekoliko ćemo navrata objaviti, jer za skoro sustavna istraživanja za sada nema izgleda. Valja međutim naglasiti da ona ima vrlo skromne nalazišne podatke, pa stoga ne dopušta konačne zaključke, ali nedvojbeno daje elemente za obrise materijalne kulture "onostranih" Japoda. Prednost ćemo dati nalazima iz nekropola s ogulinskoga područja, gdje se minimalno, ali ipak istraživalo.

Prva istraživanja u ogulinskom kraju poduzeo je 1878. godine Š. Ljubić. Radove je započeo na tumulu u Trošmariji, koja su zbog nesuglasica sa župnikom bila prekinuta. Riječ je naime o tumulu smještenu na samom ulazu gradine Trsište, koji je bio dio fortifikacijskog sustava, a ne grobnog kako je to mislio Ljubić⁵. S tih istraživanja potječe samo ulomak lijevane brončane poluge, jednom determinirane kao *aes rude*, a drugi put kao *aes signaturu*, što dakako mijenja i dataciju nalaza.⁶ Grobni tumul u Trošmariji, u narodnom nazivlju Goričak, otkrivenje slučajno 1896. god. pri gradnji ceste Ogulin-Bosiljevo. Tada su naime oštećeni grobovi na njegovoj južnoj padini, iz kojih su prikupljene ljudske kosti i obilje predmeta, pretežito nakita. Te je nalaze mjesni župnik dao zakopati na groblje, osim fibule s tri kuglice na luku (a tre bottoni), koju muzejski povjerenik F. Šaban šalje u zagrebački Muzej, te uz ostalo piše "*pak se nadam da će nam se tuj otvoriti do mala rudnik krasnih starih stvari.*"⁷ Znatna su oštećenja tumula nastala također sadnjom vinograda na njegovoj sjevernoj padini te dugogodišnjim poljoprivrednim radovima. Potaknuti lokalnim pričama o zakopanim ćupovima zlata, veliku su štetu napravili amateri prekopavanjem padina. Prvo sondažno iskopavanje tumula započeo je J. Brunšmid 1902., a prekida ga zbog loše očuvanosti

istraživanja provedena 1983. godine, nekropola vjerojatno obaju gradina. Veliki Vrh ili Trojvrh utvrđena je gradina s još danas dobro vidljivim fortifikacijama. Smještena je na izvanrednom strateškom položaju s kojeg je moguća kontrola prostora od Plaškog na jugu do Modruša na zapadu. - Arhiv AMZ, terenski izvještaj za 1982. godinu. • Die meisten Autoren lozieren Terpon in Gornji Modruš (Samačka Glavica) cf., Veith 1911:28-29, Mayer 1937-1940: 197. Wir schliessen uns mehr der Ansicht von R. Drechsler-Bižić an, die Terpon in Trojvrh loziert, umso mehr, als bei zahlreichen Rekognoszierungen nicht die geringste Spur von vorgeschichtlichen Ansiedlungen in Modruš gefunden worden war. In Trojvrh (Weiler Janjčići) befinden sich drei, durch Täler getrennte Berge; Veliki Vrh oder Trojvrh und Mala und Velika Metaljka. Auf Veliki Vrh und Velika Metaljka befinden sich gleichzeitige Wallburgen, und auf dem dazwischen liegenden Berg Mala Metaljka befand sich, wie die 1983 durchgeführten Forschungsarbeiten gezeigt haben, ein Gräberfeld, das wahrscheinlich zu beiden Wallburgen gehört hat. Veliki Vrh oder Trojvrh ist eine befestigte Wallburg mit noch heute gut erkennbaren Befestigungen. Sie liegt auf einem strategisch sehr günstigen Punkt von dem aus man das Gebiet von Plaški im Süden bis Modruš im Westen kontrollieren kann, cf., BALEN-BAKARIĆ 1983: 19. - Archiv des Archäologischen Museums Zagreb, Forschungsbericht des Jahres 1982.

3. STARČEVIĆ 1863: 172.

4. BRUNŠMID 1904-1911:110-112; VEITH 1911:30-38; ČAČE1979: 61; BOŽIĆ1999a: 183.

5. U starijoj se literaturi kao i u pismima muzejskih povjerenika taj lokalitet spominje pod nazivima: Maria Trost, Trost Marija, Troš Marija, Marija Trošt, Otok na Dobri (Maria Trost) Popovo selo te naposljetku Trošmarija. « In der älteren Literatur und in den Zuschriften der Gewährsleute des Museums wird diēse Lokalität unter folgenden Namen erwähnt: Maria Trost, Trost Marija, Troš Marija, Marija Trošt, Otok na Dobri (Maria Trost), Popovo selo und letztlich Trošmarija.

6. BRUNŠMID 1896-97:48-49., a u inventarnoj knjizi pod brojem 5738. Brunšmid ga determinira kao *aes rude* (Rohbarren). Njegovu determinaciju preuzima Mirnik, cf. MIRNIK 1986: 104,114; Za dataciju cf. KOS 1997: 10-11, 11-14,297-298 (s.v. "*Aes rude*," "*Aes signatum*," "*Ramo secco*"). • BRUNŠMID 1896-97: 48-49, und im Inventarbuch Nr. 5738 determiniert ihn Brunšmid als *aes rude* (Rohbarren). Seine Determinierung übernimmt MIRNIK1986: 104-114. - Für die Datierung cf., KOS 1997: 10-11, 11-14, 297-298 (s. v. "*Aes rude*," "*Aes signatum*," "*Ramo seco*").

7. ŠABAN 1901: 253. Arhiv AMZ, fasc. Ogulin okolica, spis br. 88/1901.

predmeta te nova usmjerava u neposrednu blizinu, odnosno u dvorište pučke učione, gdje se nalazila nekropola ravnih grobova.⁸ R. Drechsler-Bižić 1958. istražuje južnu padinu tumula i nailazi na uništene grobove s vrlo skromnim nalazima.⁹ Sljedeće godine radi na prostoru između tumula i nekadašnje pučke učione, gdje je pri gradnji nove škole otkrivena, ali na žalost i uništena nekropola ravnih grobova. S nje potječe znatan broj predmeta, a sačuvana je ostala samo jedna grobna cjelina.¹⁰ Manju sondu na tumulu 1978. otvaraju I. Šarić i M. Sobolevski, ali bez vidnih rezultata." R. Drechsler-Bižić 1983. ponovno istražuje na južnoj padini i tom prilikom nailazi na dva intaktna groba, a 1984. na tragove više razorenih te sedam neoštećenih grobova. Tijekom 1985 i 1986 godine, provedena su istraživanja gradine Trsište koja su pojasnila sliku prostornog rješenja. Naselje je naime bilo podignuto na platou brijega prirodno zaštićena na istočnoj strani rijekom Dobrom, na sjevernoj strmim padinama i širokim koritom potoka Ribnjaka, a zapadna i južna strana bile su mu osigurane izgradnjom fortifikacija. Zapadna strana gradine, zaštićena bedemom, blagim je prijevojem povezana sa susjednim brijegom, na kojem su se nalazili veći tumul i nekropola ravnih grobova.¹²

Za razliku od gradine Trsište u Trošmariji, koja je bila uz Rijeku Dobru, dvojna gradina Velika i Mala Viničica smještena je u Carevu polju na putu koji je spajao Panoniju preko Like s Jadranom. Ona je najmarkantnije naselje na tom području, a oko njezinih padina ubicirano je nekoliko nekropola, otkrivenih slučajno prilikom poljoprivrednih ili građevinskih radova. U Šušnjevu Selu, uz zapadna podnožja gradina nađeni su još 1901. ukrasni predmeti, koji nedvojbeno upućuju na postojanje nekropole na toj lokaciji. Dijelovi nakita nađeni su i na jugoistočnim padinama Viničica u Čakovcu 1902. te u Josipdolu 1903. prilikom gradnje vodovoda. Točna lokacija josipdolskih nalaza nije naznačena, pa je stoga teško reći je li ta nekropola bila bliža naselju na Viničici ili je pak smještena dublje u Carevu polju, što bi značilo daje pripadala naselju podignuto na brdu Treskavac. U Skradniku podno samih istočnih padina Velike Viničice ubicirana su dva velika tumula i nekropola ravnih grobova.¹³ Na većem, oranjem uništenu tumulu, koji lokalno stanovništvo naziva "Carevim grobom" ili još češće "Sultanovim grobom", poduzeto je 1988. manje sondažno istraživanje. Tada su otkrivena tri intaktna i jedan razoreni kosturni grob. Na položaju Brda, nasuprot tumulu, pri gradnji kuće otkrivena je i nekropola ravnih grobova. Zaštitnim istraživanjima provedenim 1990. obuhvaćeni su samo gradnjom zahvaćeni dijelovi nekropole, tako da se uz razorene naišlo na samo jedan nedirnuti grob.

Tumuli u Trošmariji i Skradniku zemljani su, većih dimenzija i gotovo pravilna kružna oblika. Promjer po osi sjever-jug trošmarijskoga "Gorička" iznosi oko 50 m, "Sultanova groba" u

8. Arhiv AMZ, SK. XI, 19. - Podatak o iskopavanju u dvorištu pučke učione nalazimo jedino kod opisa nalaza u inventarnoj knjizi. • Die Angabe über Ausgrabungen im Hof der Volksschule findet sich nur bei der Beschreibung des Fundes im Inventarbuch.

9. Arhiv AMZ, fasc. Trošmarija spis br. 240/1958; DRECHSLER-BIŽIĆ 1968: 38-39.

10. DRECHSLER-BIŽIĆ 1970: 243-250.

11. S tih sondiranja nema konkretnih podataka. Von diesen Sondierungen gibt es keine konkreten Angaben.

12. BALEN-LETUNIĆ 1988: 161-162.

13. Tumul poznat pod nazivom "Sultanov grob" nalazi se iza kuće Franje Ševrovića, Skradnik br. 2. Tadašnji ogulinski predstojnik dr. Malešević organizirao je 1898. godine iskopavanje ovog tumula. Na sreću nailazi na kosturni grob bez priloga i stoga obustavlja istraživanja, tako daje tumul, izuzmu

li se oranjem uništeni gornji grobovi, velikim dijelom intaktni, cf. BOŽIČEVIĆ 1898-99: 235. Drugi se tumul nalazi iza kuće Milana Tuteka i Kate Blažević, Skradnik br. 145 i 146., dok je nekropola ravnih grobova na zemljištu Antona Božičevića, Skradnik b.b. • Der unter dem Namen "Grab des Sultans"

bekannte Tumulus hinter dem Haus von Milan Tutek und Kate Blažević, Skradnik Nr. 145 und 146, während sich das flache Graberfeld auf dem Grundstück von Anton Božičević, Skradnik o. H. befindet.

Skradniku 40 m, a očuvane visine iznose im oko 3 m. Oba su tumula izvorno bila viša i manjih promjera, ali su oranjem znatno razvučena i snižena. Pokazala su to i istraživanja na "Sultanovu grobu" u Skradniku, jer se na šesnaestom metru od središnje točke tumula naišlo na vijenac. Bio je građen od krupnijega, u dva reda složena kamenja, dok su međuprostori bili zasuti sitnijim kamenjem, tehnikom kojom su na ovom prostoru građeni i temelji kuća.¹⁴ Prilikom novijih istraživanja tumula u Trošmarij i vijenac nije nađen, a ne spominju ga ni raniji istraživači, pa će stoga do budućih istraživanja ostati otvoreno pitanje je li istovjetna gradnja vijenca tumula i temelja kuća slučajnost ili ona, stoje vjerojatnije, ima simboličko značenje. U oba tumula, kao i nekropoli ravnih grobova u Skradniku pokopi su bili kosturni s različitim orijentacijama. Umrli su polagani na zemlju (Trošmarija grob 1,4, 8, 9; Skradnik nekropola ravnih grobova, grob 1) ili na popločenje od sitnoga kamenja (Trošmarija grob 3) i ograđivani krupnim neobrađenim kamenjem. Čest je bio i pokop izravno u zemlju (Trošmarija grob 2, 5, 6, 7; Skradnik grob 2, 3), samo ponekad s većim kamenom iznad glave (Skradnik grob 4), ali bez grobne konstrukcije.

Tumuli u Dugoj Gori, njih sedam, zemljani su, manjih dimenzija i gotovo pravilna kružna oblika, po osi sjever-jug iznosili su 8 m (tumul I, V) ili 15 m (tumul III, IV). Osim jednoga, koji je bio paljevinski (tumul I, grob 1), svi su ostali pokopi bili kosturni, s različitim orijentacijama. Umrli su položeni na zemlju i potom djelomično ili posve ograđeni i pokriveni većim neobrađenim kamenjem (tumul III, grob 3;umul IV, grob 1,3,4, 5,6,7) ili su položeni izravno na zemlju (tumul I, grob 2;umul III, grob 2, 4), rjeđe na drvenu, dasku (tumul III, grob 1) ili tesane kamene ploče (tumul IV, grob 2), ali bez grobne konstrukcije.¹⁵

Od nalaza s ovih nekropola preteže nakit i metalni dijelovi nošnje, a među njima primjerci koji se mogu pridružiti već poznatoj skupini karakterističnoj za japodski prostor. Tri tordirana torquesa nađena u Josipdolu (T. 12:1), ulomak torquesa, lučna jednopetljasta fibula (T. 13:4) i sljepoočničarke od više puta savijene žice okrugla presjeka (T. 13:5) iz Čakovca, elementi su rane japodske nošnje. Torquesi gotovo spojenih krajeva nošeni su uglavnom na kalotastim kapama, koje su zbog tog detalja, svrstane u A varijantu.¹⁶ Na matičnom japodskom prostoru javljaju se tijekom Ha B horizonta, najčešće u kombinaciji sa sljepoočničarkama od više puta savijene žice,¹⁷ naočalastim fibulama, kao i lučnim jednopetljastim fibulama ukrašena luka.¹⁸ Početkom Ha C stupnja, od pokrivala za glavu, uz već spomenute kape u modu sve više ulaze konična oglavlja, a jednopetljaste fibule, kakavje i primjerak iz Čakovca, manjih su dimenzija i glatka, neukrašena luka.¹⁹ Jedno oglavlje sa stilskim odlikama A varijante potječe također iz razorena groba tumula u Trošmariji.²⁰ Tanki brončani lim tog oglavlja po gornjem i donjem rubu ima široku neukrašenu traku obrubljenu sitnim ispupčenjima, a sredinu prekrivenu krupnijim iskucanim ispupčenjima. Uz kape i oglavlja široki pojasevi najjapodskiji su detalj nošnje. Riječ je naime o pojasevima izrađenim od brončanoga lima, prosječne dužine 56 - 65 cm i širine 10-13 cm²¹, zakovicama pričvršćenim na podlogu od kože, na kojoj je s leđne strane bila i okrugla perforirana kopča kojom se pojas

14. BALEN-LETUNIĆ 1988: 161.

15. BALEN-LETUNIĆ 1986: 45-51.

16. DRECHSLER-BIŽIĆ 1968: 30-32, T. 1:6; 2:16; 4:42.

17. BAKARIĆ 1988:91.

18. DRECHSLER-BIŽIĆ 1968: 34-37; 1976: 147.

19. DRECHSLER-BIŽIĆ 1968: 37-41; 1976: T. 9: 4,6, 8, 9,

¹⁰ 20. DRECHSLER-BIŽIĆ 1968: 38-39.

21. Dimenzije pojaseva: Trošmarija grob 7, duz. 60 cm, šir. 12,5 (s kozom 20) cm; grob 8, duz. 65 cm, šir. 11 cm; iz

razorena groba, sačuvana duz. 52 cm, šir. 13 cm; Skradnik S^ob⁺ duz. 56 cm, šir. 10,2 cm; Duga Gora iz razorena groba, sačuvana duz. 39 cm, šir. 10,2 cm; iz razorena groba, sačuvana duz. 33 cm, šir. 12,5 cm. D: mensionender Giirtel: Trošmarija, Grab 7, L. 60cm, B. 12,5 (mit Leder 20)

CTM: Grab 8, L. 65 cm, R. 11 cm; aUS dem zersterten Grab> crhaltenc L. 52 cm, B. 13 cm; Skradnik, Grab 4, L. 56 cm, B. 10,2 cm; Duga Gora, zerstortes Grab, erhaltene L. 39 cm, B. 10,2 cm; aus dem zerstorten Grab, erhaltene L. 33 cm, B. 12,5 cm

22. PojaSeVl SunaimeJOS +899+ godme+kadsu+nadani> *VJEŠto SpoJem U PraŠi PoSude+paSm0Zatcčenurekon_

zakopčavao. Cijela površina brončanoga dijela pojasa ukrašena je ornamentom izvedenim tehnikom iskucavanja. Mnogobrojni primjerci pojaseva ove vrste nađeni su na lokalitetima matičnoga japodskog prostora, posebice na nekropoli u Prozoru, tako da analogije za njih nisu upitne. Uprkos tomu vrijeme njihova nastanka i nošenja ne može se posve decidirano odrediti. Naime, većina njih potječe iz razorenih grobnih cjelina: svi primjerci s područja Like, s ogulinskog jedan pojas iz tumula u Trošmariji (T. 6A) i dva, koji su prije objavljeni (T. 13A:1,2) iz tumula u Dugoj Gori.²² Malobrojni pojasevi iz intaktnih cjelina ili su jedini nalaz stoji slučaj u grobu 4 tumula u Skradniku (T. 9A) ili su, kao u grobu 7 (T. 4:2; 5A:1) i grobu 8 (T. 5:3; 5A:2) tumula u Trošmariji s gradom neosjetljivom za precizniju dataciju. U grobu 7 pojas je nađen s većom tokom ili bulom (T. 4:1), stoji zbog oštećenosti teško pouzdano odrediti,²³ a u zasipu iznad groba 8 u kojem je široki pojas bio jedinim nalazom, uz razasute do neprepoznatljivosti sitne ulomke keramike (T. 5:2) nađen je i veći grumen okera (T. 5:1). Ni ujednom od intaktnih grobova, pa ni u grobu 8 iznad kojeg je grumen nađen, nisu uočeni tragovi okera. On je za sada, u kontekstu nekropole željeznoga doba, na japodskom prostoru unikum, koji zahtijeva potvrde u budućim nalazima. S tih prostora poznati su nam jedino nalazi okera iz grobova u špilji Bezdanjači, ali u ovom slučaju oni su izvan spomenutih vremenskih i kulturnih okvira.²⁴ Tipološka analiza pojaseva ostaje nam jedinim osloncem za njihovu dataciju. Od brončanoga lima ukrašavana u tehnici iskucavanja, najjapodskom su prostoru ošim pojaseva rađena i oglavlja. Među njima i u ornamentici i u izradbi postoje velike sličnosti, najuočljivije kod primjeraka kojima je površina prekrivena gusto iskucanim ispupčenjima (buklima). Takvim je stilom ukrašen i pojas iz groba 8 (T. 5:3; 5A:2) u Trošmariji, ali i pojedini primjerci oglavlja A i B varijante s nekropole u Kopolju (grob 137), Trošmariji (razoreni grob), Trnovcu Ličkom (razoreni grob) i Prozoru (iz 7 razorenih grobova)²⁵ Valja istaknuti da su pojasevi iz nekropole u Prozoru gotovo bez izuzetka ukrašeni gustim iskucanim ispupčenjima, isto kao i većina oglavlja s te nekropole, pa je moguće da su nošeni zajedno čineći tako skladnu cjelinu slikovite nošnje. Konceptija ornamentike pojaseva ukrašenih geometrijskim motivima, sastavljenim od sitnijih i krupnijih ispupčenja, kao na pojasu iz groba 7 (T. 4:2; 5A:1) te iz razorena groba u Trošmariji (T. 6A), Dugoj Gori (T. 13A: 1,2) te iz groba 4 u Skradniku (T. 9A), osobite slikovitosti postignute koncentričnim krugovima, rozetama i "X" motivom iskucanim na komadićima lima s kojima su popravljana oštećenja pojasa, najbližnja je oglavlja C varijante.²⁶ Sva tri tipa oglavlja specifikum su ženske nošnje od Ha Cl do Ha Dl stupnja.²⁷ U te bismo vremenske okvire uvrstili i široke pojaseve od brončanog lima, a ne bismo dakako isključiti ni mogućnost njihova nešto dužeg zadržavanja u japodskoj nošnji. Kao i oglavlja i oni imaju domaća stilska obilježja i nisu usporedivi s istodobnim pojasevima od brončanog lima iskucane ornamentike srednjoeuropskoga prostora.²⁸

strukciju preuzeli i objavili. Međutim poslije se, pažljivom razgradnjom ustanovilo da nije riječ o posudi, već o dva fragmentirana široka pojasa ukrašena gotovo identičnom ornamentikom. I ulomci brončanih limova s istog lokaliteta, ukrašeni iskucanim ornamentom, determinirani kao dijelovi posuda, najvjerojatnije su također pripadali pojasevima. • Die Gürtel waren nämlich noch 1899, als sie gefunden wurden, sehr geschickt zu einem Gefäß verbunden worden, und wir haben diese vorgefundene Rekonstruktion übernommen und publiziert. Später jedoch wurde bei vorsichtigem Auseinandernehmen festgestellt, dass es sich nicht um ein Gefäß handelt, sondern um zwei Fragmente breiter Blechgiertel die mit fast identischer Ornamentik verziert waren. Auch bei den Fragmenten von Bronzeblech, verziert mit getriebener Ornamentik, aus derselben Lokalität, handelt es sich wahrscheinlich um Bestandteile von Gürteln, cf., BALEN-LETUNIĆ 1986: 51,54-55, fig. 5, 6.

23. DRECHSLER-BIŽIĆ 1972-73: T. XXXI:5. - Vidi notu 47. • Siehe Anm. 47.

24. DRECHSLER-BIŽIĆ 1979-80: T. X:2; XIV:1; XV:5, XVI:2-3; XXI:3; XXV:10.

25. DRECHSLER-BIŽIĆ 1968: 38-39, T. 111:21; VII:67,67a.

26. DRECHSLER-BIŽIĆ 1968: 39, T.IV:36; VI:56; VII:63; VIII: 64. Koncentričnim krugovima ukrašen je i dijamem iz Kopolja. « Mit konzentrischen Kreisen ist auch das Diadem aus Kopolje verziert, cf., DRECHSLER-BIŽIĆ 1968: 41-42, T.VII:61.

27. DRECHSLER-BIŽIĆ 1968: 37-41.

28. KILLIAN-DIRLMEIER 1972: 2-9.

29. BALEN-LETUNIĆ 1995-96: 24-27

30. DRECHSLER-BIŽIĆ 1986: 110-112, T. X:9.

Oplatom od tankoga brončanog lima ukrašena linijama izvedenim sitnim, zbog korozije jedva primjetljivim iskucanim ispupčenjima, prevučena je i četvrtasta željezna pojasna kopča iz groba 4 (T. 2:3) tumula u Trošmariji. Izravnih analogija za nju nemamo jer je za sada, barem što se tiče japodskog prostora, jedini takav primjerak. Sudeći po oplati rađenoj u "punkt-bukel maniri" lako je moguće daje nošena u istom vremenskom intervalu kao i oglavlja i pojasevi istoga stila i tehnike izradbe. Osim ove znatno starije kopče, brončanu oplatu na željeznoj podlozi imaju vrlo rijetki primjerci, među koje valja uvrstiti i trapezoidne figuralno ukrašene pojasne kopče tipa Prozor.²⁹ Još jedan muški, izrazito ratnički rekvizit potječe iz groba 3 tumula u Trošmariji. Riječ je o željeznom koplju (T. 2:4), za koje u skromnom repertoaru japodskog oružja analogije nalazimo u potpuno identičnom primjerku iz kuće na Masnikosinoj gradini u Pećanima.³⁰ Popratnom je građom datirano HaCl stupnjem, ali takva datacija koplja u grobu nameće cijeli niz pitanja. Prije svega, ona se kosi s općepoznatim japodskim običajem nepolanjanja oružja u grobove. Taj običaj kod njih zamire tek od LtC stupnja, a i tada u usporedbi s drugim istodobnim kulturnim skupinama, količina oružja nađena u njihovim grobovima više je nego skromna.³¹ Nama znane nalaze iz tumula možemo svrstati u kronološke okvire HaCl do HaD2 stupnja, dakle u razdoblje u kojem su se spomenuti pogrebni običaji itekako poštovali. Vrlo sličan tip kopalja u optjecaju je i na prostoru dolenske grupe s posve različitim pogrebnim običajima, koji ne isključuju prilaganje oružja u grobove, pa možda rješenje treba tražiti u tom smjeru.³² Najvjerojatnije je unutar tumula bila pokopana strana osoba, što ne bi trebalo biti neobično, s obzirom na to daje Trošmarija locirana nadomak rubnih japodskih područja, na kojima je, uz trgovačke, dolazilo do različitih kontakata o kojima se malokad može reći što određenije.³³ Isto tako muškoj bi opremi pripadao i brus s rupom za ovjes (T. 6:6) iz razorenoga groba tumula u Trošmariji. Najbliže mu paralele nalazimo u primjercima identična oblika s kraja kasnoga brončanog i iz ranih faza starijega željeznoga doba jugoistočnoalpskoga i panonskoga prostora,³⁴ gdje su pronađeni i brusovi vrlo luksuzne izradbe, a potječu iz grobova s ratničkom opremom, u kojima svaki detalj, pa i ovaj, odaje bogatstvo i visoki status ratnika.³⁵

Naočalasta fibula iz razorenoga groba (T. 6:5) tumula u Trošmariji s obzirom na dimenzije i tragove željezne igle na ostacima trake za pojačavanje na njezinoj poledini najvjerojatnije pripada početku Ha C stupnja. S fibulama ovakve vrste uz ostali nakit, kako je to vidljivo iz grobova nekropole u Prozoru, javljaju se i maleni štapičasti privjesci (T. 13:2) kakvi su nađeni i u Šušnjevu Selu.³⁶ Tropetljaste fibule sa zrnima stakla ili jantara na luku dugotrajan su i gotovo nepromijenjen nakit na japodskom području. U modu ulaze potkraj Ha B stupnja i nose se tijekom Ha C i Ha D horizonta. Starije, među koje valja uvrstiti i fibulu iz Josipdola (T. 12:2), od brončane su žice četvrtasta presjeka, a mlađe su, kakav je primjerak iz ravne nekropole u Skradniku (T. 9:5), okrugla presjeka i najčešće s nekoliko puta savijenom petljom pri nožici.³⁷ Sudeći po priložima, ranijim pokopima pripada i grob 5 tumula u Trošmariji. U njemu je, neposredno uz kosti udova, pronađen znatan broj vrlo usitnjenih ulomaka keramike (T. 3:1-3) grube fakture, tako da samo poneki od njih ima elemente koji omogućuju rekonstrukciju oblika. Jedan je ulomak pripadao zdjeli uvučena oboda (T. 3:1), a drugi posudi s potkovičastom drškom (T. 3:2). Takvi su oblici u uporabi bili

31. DRECHSLER-BIŽIĆ 1956: T. 1:1-5; 11:1-4; 1972-73: 20, T. XXXIV:3; XXXV:1; RAUNIG 1962: 53-55; MARIĆ 1968: IX: 7-10, 12-13; X: 14, 27; XI: 20; XXI: 37.

32. GABROVEC 1987: 86.

33. EGG, 1978: 96-200; TERŽAN 1995: 95-100; DULAR 1999: 135.

34. VINSKI-GASPARINI 1973: T. 102:14; STARE 1955: T. LXXVIII:2-4; 7-9; KRAMER 1959: T. 11:9; STARÉ 1973:

T. 35:22-30; DULAR 1991: T. 22:4; 31:1; 61:5 - DOBIAT 1982: T. 2:6.- ŠKOBERNE 1999: 49, T. 5:2; VEJVODA - MIRNIK 1971: 192, 194, 196, T. X:5.

35. VEJVODA - MIRNIK 1971: 198, 200, T. XIII: 2; VINSKI-GASPARINI 1987: T. XX:9, 203, f_g, i^h. 26; 1973: 161-164, 1. 12S.J.

36. DRECHSLER-BIŽIĆ 1972-73: T. XXVI:9; XXXI:3.

37. DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: 81.

uglavnom tijekom Ha B stupnja, ali se gotovo redovito, kako to pokazuju nalazi iz zatvorenih cjelina s japodskoga područja, koriste i u Ha C stupnju.³⁸

Brojnošću se ističu fibule s tri kuglice na luku (*a tre bottoni*), a među njima prevladavaju primjerci punoga masivnog luka trokutasta ili okrugla presjeka. Jedino fibula iz groba 2 (T. 9:2) tumula u Skradniku ima čunast luk debljeg presjeka. Taj tip fibula evidentan je u nošnji različitih istodobnih kulturnih krugova od picenskoga, estenskoga, svetolucijskoga, notranjskoga, dolenskoga pa do japodskoga. Nigdje tako, kao u japodskom one ne dobivaju obilježja prilagođena domaćoj nošnji i ukusu, pa ih stoga nije uvijek moguće posve uklopiti u tipološku shemu za te fibule. Više manje mogu se svrstati u tip I (varijanta g) kad je riječ o primjercima čunastoga luka, odnosno u tip II (varijanta a, c, e, f) ili tip V (varijanta a, b) kad imaju puni masivni luk.³⁹ Najučestalije su nošene od Ha C2 pa sve do kraja Ha D1 stupnja, te sporadično i izvan tih vremenskih okvira, a bile su omiljene i više nego što bi se to moglo zaključiti po objavljenim primjercima.⁴⁰ Fibule iz Trošmarije (T. 6:7;8:8), Skradnika (T. 10:1,3) i Šušnjeva Sela (T. 13:1) pronađene su izvan grobnih cjelina, osim primjeraka iz groba 1 (T. 1:1) i iz groba 6 (T. 3:4) tumula u Trošmariji. Dok je u grobu 6 uz nekoliko sitnih atipičnih ulomaka keramike grube fature fibula jedini prepoznatljivi nalaz, u grobu 1 nađena je s ogrlicom (T. 1:2) od 186 zrna jantara. Većina ih pripada tipu 8A, u koji su uvrštena samo manja pravilna ovalna zrna, a veća i nepravilnija mogu se svrstati u tip 8B.⁴¹ Svega nekoliko primjeraka ima obilježja tipa 9,⁴² dok bi se listoliko oblikovana okvirno mogla svrstati u tip 48.⁴³ Naime tom su grupom obuhvaćena dugoljasta zrna, ali ni jedno nije posve nalik našim primjercima. Nekoliko malih pravilnih ovalnih zrna iz razorenih grobova tumula u Trošmariji (T. 6:4) pripada također tipu 8A, dok se zrno nalik buli iz razorena groba 1 (T. 9:1) tumula u Skradniku posve uklapa u tip 48 A.⁴⁴ Na ogulinskom prostoru i u grobu 2 tumula u Dugoj Gori nađena su zrna istog oblika. Izrađena su od stakla svijetložute boje, tako da oblikom i bojom oponašaju primjerke od jantara.⁴⁵ Ovakva su zrna osim ukrasne imala i specijalnu namjenu, nošena su naime kao amuleti radi zaštite. Sam oblik bule simbolom je zaštitne moći, a jantar kojemu su pridavana ljekovita i magična svojstva tu moć dodatno naglašava.⁴⁶ Zrna od jantara nalik buli, od sitnih, poput naših, do krupnih, koja veličinom dosežu primjerke od metala na japodskom su prostoru nalažena u velikom broju. Jednako su bile brojne bule od brončanoga lima, ali samo polovicajedne potječe s nekropole ravnih grobova u Trošmariji (T. 7:8). Ovi specijalni privjesci-amuleti rađeni su od dvije konkavne međusobno spojene polutke, u čijim su šupljinama bile tvari kojima se pripisivala magična moć. Nošene su radi zaštite od bolesti ili uroka, pojedinačno ili kao dio maštovitih ukrasa, i to tijekom čitavoga željeznog doba, pa se stoga ni jantarne ni brončane bez relevantnih nalaza ne mogu definirati.⁴⁷

Od ukrasa, posebice fibula primjerenih japodskoj nošnji, na tom se području uočavaju i nakitni oblici iz drugih sredina. Tu valja uvrstiti i čunaste fibule, koje se na tom prostoru ne pojavljuju

38. DRECHSLER-BIŽIĆ 1972-73: T. XVI:2; 1986: 108-109, T. 7:4; 112, T. 10:12; 114, T. 11:6.

39. OGRIN 1998: 107, fig. 9, 108-109, fig. 10, III. fig. 13.

40. DRECHSLER-BIŽIĆ 1987: 411. - U japodskoj zbirci zagrebačkog Arheološkog muzeja nalazi se mnoštvo fibula ove vrste, unutar kojih bi se moglo izdvojiti daleko više lokalnih varijanta nego lije to bilo moguće autorici M. Ogrin na temelju malog broja objavljenih primjeraka. • In der japodischen Sammlung des Archäologischen Museums in Zagreb befindet sich eine große Anzahl von Fibeln dieser Art, unter denen man bedeutend mehr lokale Varianten unterscheiden konnte, als es der Autorin M. Ogrin aufgrund einer geringeren Anzahl publizierter Exemplare möglich gewesen war.

41. PALAVESTRA 1993: 33, 187.

42. PALAVESTRA 1993: 33, 188.

43. PALAVESTRA 1993: 35, 209.

44. PALAVESTRA 1993: 35, 209, 254.

45. BALEN-LETUNIĆ 1986: 46, fig. 1:5.

46. BUDGE 1988: 45-46; CHEVALIER - GHEEBRANDT 1983: 67; KOŠČEVIĆ 1991: 45-46. Za jantar cf. KIŠPATIĆ - TUCAN 1914: 357-381; BARIĆ 1982: 63-65; CHEVALIER - GHEEBRANDT 1983: 215-216; BURŠIĆ-MATUŠIĆ 1989: 55-57; FADIĆ 1998: 159-161.

47. DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: VI:16; VIII:1; XXXII:2; 1966: 86:1,4; 1972-73: XVII:7; XXI:4; XXII:6; XXV:4; XXVI:15.

prečesto. Primjerci većih dimenzija s lukom ukrašenim cik-cak motivom, vodeći su oblik horizonta Stična 1 Dolenjske, odnosno Ic-1 stupnja Svetolucijske skupine. U modi ostaju i tijekom idućeg horizonta tih kulturnih skupina, kad u uporabu ulaze i čunaste fibule manjih dimenzija.⁴⁸ Veća fibula (T. 6:1) iz tumula u Trošmariji po ornamentu je identična s fibulom manjih dimenzija iz groba 1515 nekropole Most na Soči (Sveta Lucija), dok je manjem primjerku (T. 6:2) zbog oštećenosti teško naći analogije.⁴⁹ 1 zmijolika fibula (T. 2:1) sedlasto savijena luka, koji na prijelazu u iglu ima maleno puce iz groba 2 tumula u Trošmariji nakit je koji se najapodskim prostorima pojavljuje sporadično. One su naime nošene tijekom horizonta zmijolikih fibula dolenske, odnosno u horizontu Ha svetolucijske skupine.⁵⁰ Isto tako i kolutasta fibula, ulomak kakve je pronađen na nekropoli ravnih grobova u Skradniku (T. 9:7), ne pripada nakitu japodske nošnje, i prava je rijetkost na tom prostoru. Takve fibule su omiljen nakit vezan uz glasinačku kulturu, gdje se mogu pratiti od faze IVa, kad ulaze u uporabu, pa sve do IV c-2 faze, kad se nose različite varijante tih fibula.⁵¹ Zbog reparature i oštećenosti naš je primjerk teško decidirano datirati, ali sudeći po "ožiljcima" od latica koje su obrubljivale kulute fibule mogla bi pripadati razdoblju koje bi odgovaralo IVC-1 ili IVC-2 fazi glasinačke kulture.

Niz predmeta iz razorenih grobova spomenutih nekropola, poput dugih spiralnih cjevčica (T. 7:3) iz nekropole ravnih grobova u Trošmariji, naočalastih privjesaka (T. 6:3; 7:1) iz iste nekropole i nekropole u Josipdolu (T. 12:3), koji su krasili fibule, ogrlice ili su bili dodatkom kompozitnim privjescima, provlače se kao ukrasni detalji kroz japodsku nošnju tijekom cijeloga željeznog doba.⁵² Vremenski su također teško odredive i okrugle brončane alke (T. 7:4), kojih je u Trošmariji pronađeno desetak. Često su i u velikom broju nalazene u grobovima kao dijelovi pojasnih okova ili su služile za vješanje privjesaka, pinceta, nožića i si. Nerijetko su vješane na igle ili glavu fibule, a više njih povezano trakama činile su ogrlice.⁵³ Narukvice priljubljenih krajeva (T. 9:3,4) iz nekropole ravnih grobova u Skradniku izvan konteksta također su teže odredive. Nošene su od konca Ha B, a masivne slične našim primjercima i do Lt B2 stupanja.⁵⁴ U uže vremenske okvire bez popratne građe nije moguće svrstati ni četvrtaste brončane pojasne kopče iz Trošmarije (T. 7:6,7), jer kao sastavni dio muške nošnje nepromijenjena se oblika nose tijekom cijeloga željeznog doba, i to ne samo kod Japoda.⁵⁵ S obzirom na to da su naši primjerci pronađeni na nekropoli ravnih grobova, one bi mogle pripadati mlađim fazama tog razdoblja, kao i sva ostala građa s tog položaja. Okolnosti nalaza ne dopuštaju ni dataciju pincete iz iste nekropole u Trošmariji (T. 7:2), jer se one kao dio toaletnog pribora najapodskom prostoru koriste kroz razdoblja starijega i mlađega željeznog doba.⁵⁶ Spirale od brončane trake (T. 7:9), tri primjerka potječu iz ravne nekropole u Trošmariji, čest su dodatni ukras, najčešće čertoškim fibulama, kojima su takve spirale bile prevučene preko luka ili igala.⁵⁷

Znatan broj nalaza čertoških fibula, odnosno njezinih različitih inačica, najuvjerljiviji su dokaz da su ušle u japodsku nošnju i u njoj se udomaćile. Pojedini tipovi javljaju se sporadično (tip

48. GABROVEC 1987:42-43,49; TERŽAN - TRAMPUŽ 1975:424.

49. TERŽAN-LO SCHIAVO-TRAMPUŽ-OREL 1984: T. 140:1515/1. fig.

50. GABROVEC 1987: 56; TERŽAN - TRAMPUŽ 1975: 42 g.

51. ČOVIĆ 1987: 586, 594-595, 6 " B E N A C ČOVIĆ 1957: T. XXVIII:12; XXXV:12-1"

52. DRECHSLER-BIŽIĆ 1972-73: T. X:11; XXII:2,4 (naočalasti privjesci), T. XVIII:5; XXIII:2; XXVI: 10; XXX:2; XXXIII:2 (duže spiralne cjevčice).

53. DRECHSLER-BIŽIĆ 1972-73: T. XVIII:5; XXVI: 16; XXX:4.

54. MARIĆ 1968: T. I: 12-13; 25-26; BOŽIĆ 1987: 870, 43:12.

55. DRECHSLER-BIŽIĆ 1987: 404; GABROVEC 1987: 48, 58, 66.

56. DRECHSLER-BIŽIĆ 1958: T. 111:28; X: 75; XIV: 106; 1961: T.IV:14; 1972-73: T. XXIII:8; MARIĆ 1968: T. II:9; III: 15; IV: 26; XXVI:4.

57. GUŠTIN 1979:T.54:3; 1987: 46, fig. 5:1; 8:1.

II a, VI a, VIII) drugi opet znatno učestalije (tip VII b, f, i; X e, f, g, h; XI a), dok su pojedini tipovi modificirani (tip I c, d; XII b) i prilagođeni domaćem ukusu. Na ogulinskom prostoru nađeno je desetak čertoških fibula, i to mahom na nekropoli ravnih grobova u Trošmariji (T. 8:1,3,5;), i Skradniku (T. 10:6), a uglavnom se mogu svrstati u okvire tipa X,⁵⁸ osim dviju iz trošmarijske nekropole, koje su izvan tih tipoloških shema. Jedna, ranije objavljena, ima stilske odlike tipa XII b⁵⁹, dok bi drugi primjerak izrađen od željeza (T. 8:2) bio najbliži fibulama tipa XIII, i vjerojatno je jedna od njegovih lokalnih inačica.⁶⁰ Sve one potječu iz razorenih grobova spomenutih nekropola, osim para "klasičnih" čertoških fibula iz groba 1 (T. 11:7,8) u Skradniku, gdje su nađene sa staklenim zrnima (T. 11:2-6) i križnim pucetom (T. 11:1), kakve često nalazimo unutar japodskih nekropola.⁶¹ Kako su nađene u paru, valjalo bi ih datirati, kao i primjerke s prostora dolenske skupine, u okvire starije faze negovskoga horizonta. Reparatura držača igle na nožici jedne od fibula može, ali i ne mora biti argumentom da su nošene i nešto duže, odnosno u mlađem razdoblju tog horizonta kad je obično nošena samo po jedna fibula.⁶² To je ujedno i vrijeme pojave tipa XII b opravdano uvrštena u specifikum japodskog prostora.⁶³ I pojedini detalji nošnje često citirana groba ravne nekropole u Trošmariji, jedine zatvorene cjeline s te nekropole, eklatantan su primjer prožimanja starih s novim, u ovom slučaju keltskim elementima, vidljivim prije svega na pojasnim kopčama tipa Vinica-Trošmarija.⁶⁴ To podvrgavanje domaćem ukusu nazire se i na trošmarijskoj fibuli unatrag savijene nožice s okruglom pločicom (T. 8:4), na kojoj je nekoć bio ukras od koralja, jantara ili staklene paste.⁶⁵ Ovaj tip fibule standardni je nakitni oblik LtC stupnja na japodskom prostoru,⁶⁶ a sudeći po nalazima iz Vinice bio se uvriježio i u nošnji susjednih Kolapijana.⁶⁷ Za razliku od spomenutih, izrazito brojno zastupljenih, fibula naroskane unatrag savijene nožice (T. 8:7) jedini je takav poznati primjerak.⁶⁸ U nekim detaljima, određenije rečeno po nožici raščlanjenoj sitnim zadebljanjima bila bi slična, ali nikako ne i identična, primjerku iz Siska⁶⁹ kao i fibulama srednjolatske sheme sa perlastim zadebljanjima na vrhu nožice (tip Podzemelj) datiranim u Mokronog III stupanj.⁷⁰ Podzemelj i Vinica prednjače brojem fibula ove vrste, dok su Bela Cerkev, Sisak i Donji Laminci lokaliteti zastupljeni sa svega nekoliko primjeraka.⁷¹ Valja spomenuti i okrugle plosnate probijene privjeske pojačanih rubova, koji su po jedan nađeni u nekropolama

58. TERŽAN 1976: 331-336, fig. 4; TEŽAK-GREGL 1981: 40-41, T. 3:5-7.

59. TERŽAN 1976: 337-338, karta 41 (tip XII); TEŽAK-GREGL 1981: 44, T. 6:1.

60. TERŽAN 1976: 338-340, karta 30 (tip XIII).

61. MARIĆ 1968: karta 4.

62. TERŽAN 1976: 364-368, 390, karta 31, 52.

63. TERŽAN 1976: 362-364, 382, 391

64. DRECHSLER-BIŽIĆ 1970: 249, T. I: 3-4; VOGT 1934: 90, T. XIII: 63, navodimo samo kopče eponimnih lokaliteta, tj. primjerak iz groba 69 nekropole u Vinici, koji je oblikom i ukrasom gotovo identičan kopčama iz Trošmarije. Za podatke i literaturu zahvaljujemo kolegi D. Božiću. • Wir erwähnen nur Schliessen eponimer Lokalitäten, d. h. ein Exemplar aus Grab 69 des Gräberfeldes in Vinica, das nach Form und Verzierung fast identisch mit den Schliessen aus Trošmarija ist. Für Angaben und Literatur bin ich Kollege D. Božić zu Dank verpflichtet.

65. Fibulu je objavio Todorović, s pogrešno navedenim lokalitetom. • Die Fibel wurde von J. Todorović veröffentlicht, mit fälschlich angegebener Lokalität, cf. TODOROVIĆ 1968: 155, T. LIX: 5.

66. BRUNŠMID 1896-97: T XVI:5; BAKARIĆ 1993: 114 (kat. br. 93); MARIĆ 1968: T. XII: 28,29,32,37. - Znan broj neobjavljenih fibula ovog tipa čuva se u japodskoj zbirci AMZ-a. • Eine bedeutende Anzahl unveröffentlicht Fibeln dieses Typs befindet sich in der japodischen Sammlung des Archäologischen Museums in Zagreb.

67. GABROVEC 1966: T. 15:2; 30:8; BALEN-LETUNIĆ 1987: T. 29:1. - Vinička grupa, koju većina autora pripisuje Japodima, u novije se vrijeme povezuje uz Kolapijane. • Die Vinica-Gruppe, die von den meisten Autoren den Japoden zugeschrieben wurde, wird in neuerer Zeit mit den Kolapianen in Verbindung gebracht, cf., BOŽIĆ 1999b: 176; BOŽIĆ 1999c: 201-202,212.

68. Todorović je objavio i ovu fibulu, ali isto tako s pogrešno navedenim lokalitetom. • Todorović hat auch diese Fibel veröffentlicht, aber ebenfalls mit fälschlich angegebener Lokalität. cf. TODOROVIĆ 1968: 155, T. LIX:2.

69. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: T. LV: 6.

70. BOŽIĆ 1987: 866.

71. GABROVEC 1966: T. 21: 4-5, 8, 9; 22: 8, 9; DULAR 1978: T. 5. 6-7, 9, 11; 6: 1, 6; DOBIAT 1982: 48-49, T. 6:5; 7:1; STARĀ 1973: 41 (887), T. 46:23; MAJNARIĆ-

ravnih grobova u Trošmariji (T. 7:5) i Skradniku (T. 10:2). Bili su naticani na igle fibula ili su bili dodatak drugim ukrasima tijekom srednjeg, a vjerojatno i kasnog latena. Nalazimo ih na japodskom i susjednom kolapijanskom prostoru, a bile su u uporabi i na području notranjske i dolenske grupe.⁷²

Nakon upoznavanja s građom evidentno je da nam slabo stanje istraženosti dozvoljava tek nekoliko vrlo sumarnih odgovora koji se tiču željeznodobnih nekropola s tog prostora. Sa sigurnošću se može reći samo to da se ukop vršio inhumacijom i kremacijom u tumulima i nekropolama ravnih grobova. Sudeći prema podacima prevladava inhumacija, ali broj i raspored grobova unutar pojedinih nekropola te omjer između kosturnih i paljevinskih grobova za sada nisu određivi. Isto tako teško su određivi i počeci pokopa u pojedinim nekropolama, budući daje većina trošmarijskih grobova uništena, a skradničkih neistražena. Prema poznatoj građi može se zaključiti da je pokop pod tumule započeo s Ha C1 stupnjem i trajao do početka Ha D2, otkad se pa sve do Lt D stupnja pokopavalo u nekropole ravnih grobova. Većina građe, posebice nakit i metalni dijelovi nošnje stilskih su odlika koje se mogu obuhvatiti fazama 2-7 japodske kulture,⁷³ dok su predmeti iz drugih, uglavnom susjednih sredina, odraz neminovnih "pograničnih" kontakata. Na mnoga ovdje nerazjašnjena pitanja odgovore mogu pružiti samo buduća sustavna arheološka istraživanja.

LITERATURA

BAKARIĆ, Lidija

1988 - Gornji Kosinj-Plešina Glavica - japodska nekropola. *AP*, 29/1988: 90-91.

1993 - Kataloške jedinice, u: *Arheološki muzej u Zagrebu - Izbor iz fundusa*. Zagreb, 1993: 100-115.

BALEN-LETUNIĆ, Dubravka

1986 - Revizijska iskopavanja tumula starijeg željeznog doba u Dugoj Gori. Zusammenfassung: Revisionforschungen von Tumuli der älteren Eisenzeit in Duga Gora. *IzdHAD*, 10, 1986: 45-58.

1987 - Prehistorijski nalazi s gradine Kiringrad. Zusammenfassung: Vorgeschichtliche Funde aus Kiringrad. *VAMZ*, 3. s., 20/1987: 1-30.

1988 - Istraživanja gradine Trsište u Trošmariji kod Ogulina u 1985/86. godini. *VAMZ*, 3. s. 21/1988: 161-162.

1995-96 - Figuralno ukrašene trapezoidne pojasne kopče tipa Prozor. Zusammenfassung: Die figürlich verzierten trapezformigen Gürtelbleche vom Typ Prozor. *VAMZ*, 3. s. 28-29/1995-96: 23-38.

BALEN-LETUNIĆ, Dubravka - Lidija BAKARIĆ

1983 - Probna istraživanja u selu Trojvrhu. *ObHAD*, 15/1983, I: 19-20.

BARIC, Ljudevit

1982 - Jantar. *Drago kamenje, katalog izložbe*. Zagreb, 1982: 63-65.

PANDŽIĆ 1970: T. LV: 2; TRUHELKA 1901: 18, fig. 3-4. Za podatke zahvaljujemo kolegi D. Božiću. • Fiir die Angaben danke ich Kollegen D. Božić.

72. RADIMSKÝ 1893: T. XII:4; XX:15, 18; DRECHSLER-BIŽIĆ 1958: T. XIV: 103; BRUNŠMID 1896-97: T. XVI: 16; VOGT 1934: 103, T. XIX: 105; GABROVEC

1966: T. 20: 7-11, 13, 17; DULAR 1978: T. XVI: 11-12; DOBIAT 1982: T. 9: 10-14. - GUŠTIN 1979: T. 53:10; TERŽAN 1973 (1975): T. 13: 5-6; STARÉ 1955: XCI: 12.

73. DRECHSLER-BIŽIĆ 1987: 399-416.

• Za crteže zahvalu dugujemo K. Rončeviću i A. Fortuni.

- BENAC, Alojz - Borivoj ČOVIĆ
1957 - *Glasinac*, 2. Sarajevo, 1957.
- BOŽIĆ, Dragan
1987 - Zapadna grupa, Izvori za istoriju Tauriska. *PJZ*, 5, 855-897.
1999a - Kako Metulum se Avgustu brani. *Zakladi tisućletij - Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovenov*. Ljubljana, 1999: 181-183.
1999b - Imenovali so se po Kolpi. *Zakladi tisućletij - Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*. Ljubljana, 1999: 174-176.
1999c - Die Erforschung der Latenezeit in Slowenien seit Jahr 1964.
Raziskovanje latenske dobe na Slovenskem po letu 1964. *AVes*, 50/1999: 189-213.
- BOŽIČEVIĆ, Juraj
1898-99 - Iskopavanje starina u Šušnjevom selu i Čakovcu. Izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja. *VHAD*, n. s., 3/1898-99: 233-236.
- BRUNŠMID, Josip
1896-97 - Nekoliko našašća novca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji. Našašće italskih i afrikanških novaca u Mazinu. *VHAD*, n. s. 2/1896-97: 42-81.
1904-1911 - *Kameni spomenici Hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, I. Antikni spomenici*. Zagreb, 1904-11.
- BUDGE, E. A. Wallis
1988 - Amajlije i talismani. Amulets and superstitions. Beograd, 1988.
- BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, Klara
1989-90 - Prapovijesni jantarni nakit s područja Istre i Cresa. Résumé: Bijouterie préhistorique en ambre de la region de l'Istrie et de Cres. *HistArch*, 20-21/1989-98: 55-77.
- CHEVALIER, Jean - Alain GHEERBRANT
1987 - *Rječniksimbola*. Zagreb, 1987.
- ČAČE, Slobodan
1978-79 - Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika. Riassunto: II contributo allo studio dell'ordinamento politico dei popoli a nord-ovest dell'Illirico. *RadFilZad*, 18/1978-79, 8: 43-121.
- ČOVIĆ, Borivoj
1987 - Glasinačka kultura. *PJZ*, 5: 575-643.
- DOBIAT, Claus
1982 - Funde aus der Sammlung Mecklenburg. *KSVgSMar*, 12, 1982.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, Ružica
1956 - Gradine u Lici - vojna utvrđenja i njihov značaj. Zusammenfassung: Vorgeschichtliche Wallburgen in Lika. *VVM*, 3/1956: 36-51.
1958 - Naselje i grobovi preistoriskih Japoda u Vrepcu. Zusammenfassung: Die Siedlung und die Gräber der urgeschichtlichen Japoden in Vrebac. *VAMZ*, 3. s. 1/1958: 35-60.
1961 - Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955-1956. godine. Zusammenfassung: Ergebnisse der in den Jahren 1955/56 durchgeführten Ausgrabungen in der Japodischen Nekropole von Kompolje. *VAMZ*, 3. s. 2/1961: 67-114.
1966 - Les tombes des Iapodes préhistoriques à Kompolje. *IA* (Zagreb), 9, 1966.
1968 - Japodske kape i oglavlja. Zusammenfassung: Japodische Kappen und Kopfbedeckungen. *VAMZ*, 3. s. 3/1968: 29-51.
1970 - Latenski grob iz Trošmarije. Zusammenfassung: Ein Latenzeitliche Grab aus

- Trošmarija. *Adriatica*, 1970: 243-250.
 1972-73 - Nekropola prahistorijskih Japoda u Prozoru kod Otočca. Zusammenfassung: Gräberfelder vorgeschichtlicher Japoden in Prozor bei Otočac. *VAMZ*, 3. s. 6-7/1972-73: 1-54.
 1976 - Porijeklo lučnih jednopetljastih fibula u Japoda. Re'sumé: Origine des fibules à are à une boucle chez les Japodes. *GCBI*, 13/11, 1976: 143-151.
 1979-80 - Nekropola brončanog doba u pećini Bezdanjači kod Vrhovina. Zusammenfassung: Das bronzezeitliche Gräberfeld in der Höhle Bezdanjača bei Vrhovine. *VAMZ*, 3. s. 12-13/1979-80: 1-78.
 1986 - Naseobinski objekti na nekim gradinama u Lici. Zusammenfassung: Siedlungsfunde von einigen Wallburgen in der Provinz Lika. *VAMZ*, 3. s. 19/1986: 107-127.
 1987 - Japodska grupa. *PJZ*, 5, 1987: 391-441.
- DULAR, Anja
 1991 - Prazgodovinska grobišča v okolici Vinjega vrha nad Belo Cerkvijo. Die Vorgeschichtlichen Nekropolen in der Umgebung von Vinji vrh oberhalb von Bela Cerkev. *KinM*, 26, 1991.
- DULAR, Janez
 1978 - Podzemelj. Zusammenfassung: Topographischer Abriss von Podzemelj. *KinM*, 16, 1978.
 1999 - Stiki s svetom - trgovina in menjava. *Zakladi tisočletij - Zgodovina Slovenije od neanertalcev do Slovanov*. Ljubljana, 1999: 133-135.
- EGG, Markus
 1978 - Das Grab eines unterkrainischen Kriegers in Hallstatt. *ArKor*, 8/1978, 3: 191-201.
- FADIĆ, Ivo
 1998 - Antički jantar u Liburniji. Summary: Ancient amber in Liburnia. *IzdHAD* 19, 1998: 159-167.
- GABROVEC, Stane
 1966 - Srednjelatensko obdobje v Sloveniji. Zusammenfassung: Zur Mittellatenezeit in Slowenien. *A Ves*, 17/1966: 169-198.
 1987 - Dolenjska grupa. *PJZ*, 5, 1987: 29-119.
- GUŠTIN, Mitja
 1979 - Notranjska - k začetkom železne dobe na severnem Jadranu. Notranjska - zu den Anfängen der Eisenzeit an der Nördlichen Adria. *KinM*, 17, 1979.
 1987 - La Tene fibulae from Istria. *AJug*, 24, 1987: 43-56.
- KILIAN-DIRLMEIER, Imma
 1972 - Die hallstattzeitlichen Gürtelbleche und Blechgürtel Mitteleuropas. *PBF*, 12/1.
- KIŠPATIĆ, Mijo - Fran TUĆAN
 1914 - Slike iz rudstva. Zagreb, 1914.
- KOS, Peter
 1997 - *Leksikon antične numizmatike s poučkom na prostoru jugovzhodnih Alp in Balkana*. Ljubljana, 1997.
- KOŠČEVIĆ, Remza
 1991 - *Antička bronca iz Siska: umjetničko-obrtna metalna produkcija iz razdoblja Rimskog carstva. Summary: Roman bronze from Sisak - metal art and craft production from the first to fourth centuries AD*. Zagreb, 1991.

KRIŽ, Borut

1997 - *Novo mesto IV* - Kapiteljska njiva gomila II in gomila III. *CA*, 4, 1997.

KROMER, Karl

1959 - Brezje - Hällstattische Hügelgräber aus Brezje bei Trebelno. Halštatske gomile z Brezij pri Trebelnem. *KinM*, 2, 1959.

MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, Nives

1970 - Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu. Zusammenfassung: Keltische-latènezeitliche Kultur in Slawonien und Sirmien. *AMC*, 2, 1970.

MARIĆ, Zdravko

1968 - Japodske nekropole u dolini Une. *GZM*, n. s., 23/1968: 5-79.

MAYER, Antun

1937-1940 - De Iapodibus, populo Illyrico Celtis commixto. *VHAD*, n. s., 18-31/1937-1940: 189-199.

MIRNIK, Ivan

1986 - Nalazi starog novca s karlovačkog područja. Summary: Finds of old coins from the Karlovac region. *IzdHAD*, 10, 1986: 103-118.

OGRIN, Marija

1998 - Trortasta fibula v Sloveniji. Zusammenfassung: Die Dreiknopffibel in Slowenien. *AVes*, 43/1998: 101-132.

PALAVESTRA, Aleksandar

1993 - Praistorijski ćilibar na centralnom i zapadnom Balkanu. Summary: Prehistoric amber as a catalyst of cultures. *SANUBI*, 52/1993.

RADIMSKÝ, Václav

1893 - Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća. *GZM*, 5/1893: 237-308.

RAUNIG, Branka

1962 - Oružje iz Kostela kod Bihaća. *ZKM*, 1/962: 51-65.

STARČEVIĆ, Ante

1863 - Rimska Ilirija od Apiana Alexandrinskoga (prijevod: Appiani Historia Romana, De rebus illyricis, cap. I-XXX). *Arhiv*, 7/1863: 163-177.

STARÉ, Francé

1955 - Prazgodovinske Vače. The prehistoric Vače. *KinM*, 1/1955.

STARÉ, Vida

1973 - Prazgodovina Šmarjete. Der Vorgeschichtliche Komplex von Šmarjeta. *KinM*, 10, 1973.

ŠABAN, Fran

1901 - Ogulin. Izvještaj muzejskih povjerenika i prijatelja. *VHAD*, n. s., 5/1901: 253.

ŠKOBERNE, Želimir

1999 - *Budinjak - Kneževski tumul*. Zagreb, 1999.

TERŽAN, Biba

1977 - Certoška fibula. Zusammenfassung: Die Certosafibel. *A Ves*, 26/1976: 317-443.

1995 - Handel, Tausch und Verkehr im Bronze und Friiheisenzeitlichen Siidosteuroopa, *PAS*, 11, 1995.

TERŽAN, Biba - Neva TRAMPUŽ

1975 - Prispèvek h kronologiji svetolucijske skupine. Riassunto: Contributto alla cronologia del gruppo preistorico di santa Lucia. *AVes*, 24/1975: 416-440.

TERŽAN, Biba - Fulvia LO SCHIAVO - Neva TRAMPUŽ-OREL

1985 - Most na Soči (S. Lucia II). *KinM*, 23/1985.

TEŽAK-GREGL, Tihomila

1981 - Certosa fibule na centralnom japodskom području. Zusammenfassung: Die Certosafibeln im japodischen Zentralgebiet von Lika. *VAMZ*, 3. s. 14/1982: 25-48.

TODOROVIĆ, Jovan

1968 - Kelti u jugoistočnoj Evropi. Zusammenfassung: Die Kalten iin Sild-osteuropa. *DissBel*, 7, 1968.

TRUHELKA, Ćiro

1901 - Rezultati prehistoričkog istraživanja u Bosni-Hercegovini (Tečajem 1900.). *GZM*, 13/1901: 1-31.

VEITH, Georg

1914 - Die Feldziige des C. Iulius Caesar Octavianus in Illyrien in den Jahren 35-33. v. Chr. *SBWien*, 1914.

VEJVODA, Vera - Ivan MIRNIK

1971 - Istraživanja prehistorijskih tumula u Kaptolu kraj slavonske Požege. Summary: Excavations of prehistoric barrows at Kaptol. *VAMZ*, 3. s. 5/1971: 183-210.

VINSKI-GASPARINI, Ksenija

1973 - Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Zusammenfassung: Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien. *MonZad*, 1, 1973.

1987 - Grupa Martijanec-Kaptol. *PJZ*, 5, 1987: 182-231.

VOGT, Emil

1934 - The Cemetery of Vinica (Weinitz), Carniola. *Prehistoric Grave Material from Carniola*. New York, 1934: 47-56, 85-109.

OPIS I SADRŽAJ TABLI

VERZEICHNIS DER TAFELN

TABLA 1 - TAFEL 1

Trošmarija - tumul (Tumulus), 1-2, grob 1 (Grabi). 1 bronca (Bronze), 2 jantar (Bernstein).

TABLA 2 - TAFEL 2

Trošmarija - tumul (Tumulus), 1-2, grob 2 (Grab 2); 4, grob 3 (Grab 3); 3, grob 4 (Grab 4). 1 bronca (Bronze), 2,4 željezo (Eisen), 3 željezo i bronca (Bronze und Eisen).

TABLA 3 - TAFEL 3

Trošmarija - tumul (Tumulus), 1-3, grob 5 (Grab 5); 4, grob 6 (Grab 6). 1-3 keramika (Keramik), 4 bronca (Bronze).

TABLA 4 - TAFEL 4

Trošmarija - tumul (Tumulus), 1-2, grob 7 (Grab 7). 1-2 bronca (Bronze).

TABLA 5 - TAFEL 5

Trošmarija - tumul (Tumulus), 1-3, grob 8 (Grab 8). 1 oker (Ocker), 2 keramika (Keramik), 3 bronca (Bronze).

TABLA 5A - TAFEL 5A

Trošmarija - tumul (Tumulus), 1, grob 7 (Grab 7); 2, grob 8 (Grab 8). 1-2 bronca (Bronze)

TABLA 6 - TAFEL 6

Trošmarija - tumul (Tumulus), 1-7, razoreni grobovi (zerstörte Gräber). 1-3, 5-7 bronca (Bronze), 4 jantar (Bernstein), 6 kamen (Stein).

TABLA 6A - TAFEL 6A

Trošmarija - tumul (Tumulus), razoreni grob (zerstörtes Grab). 1 bronca (Bronze)

TABLA 7 - TAFEL 7

Trošmarija - nekropola ravnih grobova (flaches Gräberfeld), 1-9, razoreni grobovi (zerstörte Gräber). 1-9 bronca (Bronze).

TABLA 8 - TAFEL 8

Trošmarija - nekropola ravnih grobova (flaches Gräberfeld), 1-8, razoreni grobovi (zerstörte Gräber). 1, 3-5, 7-8 bronca (Bronze), 2 željezo (Eisen), 6 staklo (Glas).

TABLA 9 - TAFEL 9

Skradnik - tumul (Tumulus), 1, grob 1 (Grab 1); 2, grob 2 (Grab 2); Skradnik - nekropola ravnih grobova (flaches Gräberfeld), 3-7, razoreni grobovi (zerstörte Gräber). 1 jantar (Bernstein), 2-4, 7 bronca (Bronze), 5 bronca i staklo (Bronze und Glas), 6 staklo (Glas).

TABLA 9A - TAFEL 9A

Skradnik - tumul (Tumulus), grob 4 (Grab 4). 1 bronca (Bronze)

TABLA 10 - TAFEL 10

Skradnik-nekropola ravnih grobova (flaches Gräberfeld), 1-6, razoreni grobovi (zerstörte Gräber). 1-6 bronca (Bronze).

TABLA 11 - TAFEL 11

Skradnik - nekropola ravnih grobova (flaches Gräberfeld), 1-8, grob 1 (Grab 1).

1, 7-8 bronca (Bronze), 2-6 staklo (Glas).

TABLA 12 - TAFEL 12

Josipdol - 1-4, razoreni grobovi (zerstörte Gräber). 1-4 bronca (Bronze).

TABLA 13 - TAFEL 13

Šušnjevo Selo - 1-3 razoreni grobovi (zerstörte Gräber); Čakovac, 4-5 razoreni grobovi (zerstörte Gräber). 1-5 bronca (Bronze).

TABLA 13A - TAFEL 13A

Duga Gora - tumul (Tumulus), 2-3 razoreni grobovi (zerstörte Gräber). 1-2 bronca

ZUSAMMENFASSUNG
JAPODISCHE GRÄBERFELDER
AUS DEM GEBIET AUS DEM GEBIET VON OGULIN

Die vorliegende Arbeit behandelt Funde aus Gräberfeldern aus dem Gebiet von Ogulin (Gorska Hrvatska), in Trošmarija, Skradnik, Josipdol, Šušnjevo Selo, Čakovac und Josipdol, wo sich nach Appianus der Lebensraum der "jenseitigen" oder "transalpinen" Japoden befand.¹ Hier lagen *Terponos*² und *Metulum* der antiken Geschichtsschreiber, welche von den meisten Autoren in Velika und Mala Viničica bei Josipdol unweit von Ogulin loziert werden.⁴ Das Material, das zufällig oder bei Ausgrabungen gefunden worden war, bietet wenige Angaben über den Fundort und erlaubt keine endgültigen Schlussfolgerungen, bietet jedoch zweifellos Elemente für einen Umriss der materiellen Kultur der "jenseitigen" Japoden.

Die ersten Forschungen auf diesem Gebiet unternahm im Jahre 1878 Š. Ljubić am Tumulus in Trošmarija, gelegen am Eingang der Wallburg Trsište, einem Teil des Fortifikationssystems.^{5,6} Der Grabtumulus genannt Goričak wurde 1896 zufällig anlässlich des Baues der Straße Ogulin-Bosiljevo entdeckt. Damals wurden nämlich Gräber an seiner Südflanke beschädigt, aus denen menschliche Knochen und zahlreiche Gegenstände geborgen wurden. Diese Funde ließ der dortige Pfarrer auf dem Friedhof begraben, mit Ausnahme einer Dreiknopffibel.⁷ Zu bedeutenden Beschädigungen des Tumulus kam es auch durch den Anbau eines Weinbergs an seiner nördlichen Flanke, und großen Schaden verursachten auch Ausgrabungen an den Flanken durch Amateure. Die ersten Sondiergrabungen des Tumulus führte Brunšmid 1902 durch, unterbrach sie aber wegen des schlechten Erhaltungszustandes der Funde. Weitere Ausgrabungsarbeiten unternahm er in unmittelbarer Nähe, im Hof der Grundschule, wo sich ein flaches Gräberfeld befand.⁸ Drechsler-Bižić untersuchte 1958 die südliche Flanke des Tumulus und stieß auf zerstörte Gräber mit sehr bescheidenen Funden.⁹ Im folgenden Jahr arbeitete sie auf dem Gebiet zwischen dem Tumulus und der einstigen Grundschule, wo beim Bau der neuen Schule ein flaches Gräberfeld gefunden, aber leider auch zerstört worden war. Aus diesem Gräberfeld stammen zahlreiche Funde, aber nur ein Grab ist als ganzes erhalten geblieben.¹⁰ Eine kleinere Sonde am Tumulus öffneten 1978 Šarić und Sobolevski, während Drechsler-Bižić 1983 zum zweiten Mal die südliche Flanke untersuchte und dabei auf zwei intakte Gräber stieß, sowie im folgenden Jahr 1984 auf Spuren von mehreren zerstörten und sieben intakten Gräbern.

Zum Unterschied von der Wallburg Trsište in Trošmarija, die am Flusse Dobra gelegen ist,¹² liegt die doppelte Wallburg Velika und Mala Viničica in Carevo Polje, einem Felde auf dem Weg, der Pannonien über Lika mit der Adria verband. Es ist die markanteste Ansiedlung auf diesem Gebiet, auf dessen Flanken einige Gräberfelder in Šušnjevo selo, Čakovac, Josipdol und Skradnik liegen, wo zwei große Tumuli und ein flaches Gräberfeld ubiziert sind.¹³ Auf dem großen, durch pflügen zerstörten Tumulus, genannt "Carev grob" oder "Sultanov grob" (Grab des Kaisers, Grab des Sultans) wurde 1988 eine kleinere Sondiergrabung vorgenommen. Dabei wurden drei intakte und eine zerstörtes Skelettgrab entdeckt. An der Brdo genannten Stelle, gegenüber dem Tumulus, befand sich ein flaches Gräberfeld wo mehrere zerstörte und ein intaktes Grab gefunden wurden.

Die Tumuli in Trošmarija und Skradnik bestehen aus Erde, sind von größeren Dimensionen und von fast regelmäßiger runder Form. Der Durchmesser der nord-südlichen Achse des Tumulus "Goričak" in Trošmarija beträgt etwa 50 m, des "Sultansgrabes" in Skradnik 40 m, und die erhaltenen Höhen betragen etwa 3 m. Auf dem 16. Meter vom Mittelpunkt des Tumulus in Skradnik stieß man auf ein Gesims aus größeren, in zwei Reihen geschichteten Steinen, deren Zwischenräume mit kleineren Steinen ausgefüllt waren, in einer Technik mit der auf diesem Gebiet die Grundmauern

der Häuser gebaut waren.¹⁴ Anlässlich neuerer Ausgrabungen des Tumulus in Trošmarija wurde dieses Gesims nicht gefunden, und auch frühere Forscher erwähnen es nicht. Bis zu weiteren Ausgrabungsarbeiten bleibt die Frage offen, ob die gleichartige Ausführung des Gesimses des Tumulus und der Grundmauern von Häusern eine Zufallserscheinung ist, oder, was wahrscheinlicher ist, eine symbolische Bedeutung hat. In beiden Tumuli, sowie auch in dem flachen Gräberfeld in Skradnik fand man Skelettgräber von verschiedener Orientierung. Die Toten wurden auf die Erde gelegt (Trošmarija, Grab 1, 4, 8, 9; Skradnik, flaches Gräberfeld, Grab 1) oder auf einen Belag aus kleinen Steinen (Trošmarija, Grab 3), und mit großen unbehauenen Steinen eingefasst. Oft kommt auch die Bestattung unmittelbar in die Erde vor (Trošmarija, Grab 2, 5, 6, 7; Skradnik, Grab 2, 3), manchmal mit einem größeren Stein über dem Kopf (Skradnik, Grab 4), aber ohne Grabkonstruktion.

Die Tumuli in Duga Gora, sieben an der Zahl, sind aus Erde errichtet und von kleineren Dimensionen mit fast regelmäßiger runder Form. In der nord-südlichen Achse maßen sie 8 m (Tumulus I und V) oder 15 m (Tumulus III und IV). Außer einem Brandgrab (Tumulus I, Grab 1) waren alle übrigen Skelettgräber von verschiedener Orientierung. Die Toten waren in die Erde gebettet und dann teilweise oder ganz mit größeren, unbehauenen Steinen eingefasst und zugedeckt worden (Tumulus III, Grab 3, Tumulus IV, Grab 1, 3, 4, 5, 6, 7), oder sie wurden unmittelbar auf die Erde gelegt (Tumulus I, Grab 2; Tumulus III, Grab 2, 4), seltener auf ein hölzernes Brett (Tumulus III, Grab 1) oder gemeißelte Steinplatten (Tumulus IV, Grab 2), aber ohne Grabkonstruktion.¹⁵

Unter den Funden überragen Schmuck und Metallteile der Tracht, darunter Exemplare die man zu der schon bekannten Gruppe zugesellen kann, die für den japodischen Raum charakteristisch ist. Drei tordierte Torques aus Josipdol (T. T. 12:1), ein Torquesfragment, eine einschleifige Bogenfibel (T. 13:4) und Ohrringe aus mehrfach gedrehtem Draht (T. 13:5) aus Čakovac sind Elemente der frühen japodischen Tracht. Torques mit fast zusammenstehenden Enden wurden hauptsächlich auf Kalottenkappen der A Variante getragen.¹⁶ Auf dem Siedlungsgebiet der Japoden treten sie im Verlauf des Ha B Horizontes auf, meistens in Verbindung mit Ohrringen,¹⁷ Brillenfibern oder einschleifigen Bogenfibeln mit verzierten Bögen.¹⁸ Am Anfang der Ha C Stufe kommen neben den erwähnten Kappen immer mehr konische Kopfbedeckungen in Mode, und die einschleifigen Bogenfibeln, wie das Exemplar aus Čakovac, sind von kleineren Dimensionen und mit glattem, unverzierten Bogen.¹⁹ Eine Kopfbedeckung mit stilistischen Merkmalen der A Variante stammt ebenfalls aus dem zerstörten Grab im Tumulus von Trošmarija.²⁰

Neben Kappen und konischen Kopfbedeckungen sind breite Blechgiertel das charakteristischste Merkmal der japodischen Tracht. Es handelt sich um Bronzeblechgiertel mit durchschnittlicher Länge von 56-65 cm und einer Breite von 10-13 cm die mit Nieten auf einer ledernen Unterlage befestigt sind.²¹ Die Fläche des bronzenen Teils des Giertels ist mit getriebenen Ornamenten verziert. Zahlreiche Exemplare sind an Lokalitäten des Siedlungsgebietes der Japoden gefunden worden, besonders im Gräberfeld in Prozor, so daß wir über Analogien verfügen. Trotzdem ist die Zeit ihrer Entstehung und Verwendung nicht mit Sicherheit zu bestimmen. Die größte Anzahl stammt nämlich aus zerstörten Grabeinheiten: alle Exemplare aus dem Gebiet der Lika, ein Giertel aus dem Tumulus in Trošmarija im Gebiet von Ogulin (T. 6A), und zwei, schon früher publizierte, aus dem Tumulus (T. 13A : 1,2) in Duga Gora.²² Wenige Giertel aus intakten Gräbern sind entweder der einzige Fund, wie z. B. in Grab 4 des Tumulus in Skradnik (T. 9A), oder sie sind, wie bei Grab 7 (T. 4:2; 5A:1) und 8 (T. 5:3; 5A:2) im Tumulus in Trošmarija zusammen mit Material gefunden worden, das nicht präziser datiert werden kann. In Grab 7 wurde ein Giertel und ein Brustschmuck gefunden²³ (T. 4:1), und in der Erdschicht über dem Grab 8, wo der

Blechgürtel der einzige Fund war, wurde neben zerstreuten kleinen Fragmenten von Keramik (T. 5:2) auch ein größerer Klumpen Ocker gefunden (T. 5:1). In keinem der intakten Gräber, auch nicht in Grab 8, über dem der Klumpen gefunden worden war, wurden Spuren von Ocker bemerkt. Dieser Ockerklumpen bleibt vorläufig im Kontext der Gräberfelder der Eisenzeit ein Unikum auf japodischem Gebiet, das durch weitere Funde in der Zukunft besätigt werden muß. Auf diesem Gebiet sind uns die einzigen Funde von Ocker aus Gräbern in der Höhle Bezdanjača bekannt, aber sie befinden sich außerhalb des hier behandelten zeitlichen und kulturellen Rahmens.²⁴ So bleibt die typologische Analyse unser einziger Anhaltspunkt für die Datierung der Gürtel. Aus Bronzeblech, verziert in der Technik des Treibens, wurden aufjapodischem Gebiet neben Gürteln auch noch konische Kopfbedeckungen angefertigt. Unter ihnen besteht, was Ornamentik und Ausführung betrifft, eine große Ähnlichkeit, am auffälligsten bei den Exemplaren deren Oberfläche in Punktbuckelmanier verziert ist. In diesem Stil ist auch der Gürtel aus Grab 8 in Trošmarija verziert, sowie auch einzelne Beispiele von konischen Kopfbedeckungen der A und B Variante aus den Gräberfeldern in Kompolje (Grab 137, Trošmarija, zerstörtes Grab), Trnovac Lički (zerstörtes Grab) und Prozor (7 zerstörte Gräber).²⁵ Die Gürtel aus dem Gräberfeld in Prozor sind fast ausnahmslos in Punktbuckelmanier verziert, ebenso wie die meisten konischen Kopfbedeckungen aus diesem Gräberfeld, so daß es möglich ist, daß sie zusammen getragen wurden, als harmonisches Element der malerischen Tracht. Die Konzeption der Ornamentik an Gürteln mit geometrischen Motiven, wie am Gürtel aus Grab 7 (T. 4:2; 5A:1) und aus dem zerstörten Grab in Trošmarija (T. 6A), Duga Gora (T. 13A: 1,2), und aus dem Grab 4 in Skradnik (T. 9A), sowie die besonders malerischen Effekte erzielt durch konzentrische Kreise, Rosetten und "X" Motive in der Technik des Treibens auf Blechstücken mit denen Beschädigungen an den Gürteln ausgebessert wurden, haben eine große Ähnlichkeit mit den konischen Kopfbedeckungen der C Variante.²⁶ Alle drei Typen von Kopfbedeckungen sind ein Spezifikum der weiblichen Tracht der Stufen von Ha C1 bis Ha D1.²⁷ In denselben zeitlichen Rahmen möchten wir auch die breiten Blechgürtel einteilen, ohne jedoch die Möglichkeit auszuschließen, daß sie in der japodischen Tracht auch etwas länger vorkommen.

Mit einem Beschlag aus diinnen, mit kleinen, kaum erkennbaren getriebenen Punktbuckeln verzierten Bronzeblech ist eine eiserne Gürtelschnalle überzogen die aus Grab 4 (T. 2:3) des Tumulus in Trošmarija stammt. Wir besitzen keine direkten Analogien für sie, denn sie bleibt vorläufig, was den japodischen Raum betrifft, das einzige Exemplar dieser Art. Nach dem in Punktbuckelmanier gearbeiteten Beschlag zu schließen ist es leicht möglich, daß sie in demselben zeitlichen Intervall wie die konischen Kopfbedeckungen und Gürtel desselben Stils und derselben Technik getragen worden ist. Auch ein männliches, ausgesprochen kriegerisches Requisite stammt aus Grab 3 des Tumulus in Trošmarija. Es handelt sich um eine eiserne Lanzen Spitze (T. 2:4) für die wir Analogien in dem völlig identischen Exemplar aus dem Haus auf der Wallburg Masnikosina Gradina in Pecani besitzen.³⁰ Durch das Begleitmaterial ist sie in die Stufe Ha C1 datiert, aber eine solche Datierung wirft eine ganze Reihe von Fragen auf. Sie steht in Widerspruch mit dem allgemein bekannten Brauch der Japoden, in die Gräber keine Waffen zu legen. Dieser Brauch verschwindet erst seit der Lt C Stufe, aber auch dann sind solche Grabbeigaben im Vergleich mit anderen gleichzeitigen Kulturstufen mehr als bescheiden.³ Die uns bekannten Funde aus den Tumuli kann man in den chronologischen Rahmen der Ha C1 bis Ha D2 Stufen einteilen, also in einen Zeitraum in dem die envahnten Brauche der Bestattung noch streng beachtet wurden. Ein sehr ähnlicher Typ von Lanzen spitzen kommt auf dem Gebiet der Dolenjska - Gruppe mit ganz verschiedenen Bestattungsbräuchen vor, die Beigaben von Waffen in die Gräber nicht ausschließen, und vielleicht müßte man die Lösung in dieser Richtung suchen.³² Am wahrscheinlichsten scheint es, daß in dem

Tumulus eine fremde Person begraben war, was nicht ungewöhnlich wäre in Anbetracht der Tatsache, daß Trošmarija in der Nähe der Randgebiete des japodischen Raumes gelegen ist, wo es, neben Handelsbeziehungen, auch zu verschiedenen Kontakten kam, von denen man nur selten etwas Bestimmtes weiß.³³ Der männlichen Ausriistung gehört auch der Schleifstein (T. 6:6) aus dem zerstörten Grab des Tumulus in Trošmarija an. Seine nächsten Parallelen finden wir in Exemplaren von identischer Form vom Ende der späten Bronzezeit, und aus frühen Phasen der älteren Eisenzeit im südöstlichen Alpenraum und im Gebiet von Pannonien.³⁴

Die Brillenfibel (T. 6:5) aus dem zerstörten Grab des Tumulus in Trošmarija gehört am wahrscheinlichsten dem Anfang der Ha C Stufe an. Mit Fibeln dieser Art und anderem Schmuck treten auch kleine stäbchenförmige Anhänger auf (T. 13:2) wie sie auch in Šušnjevo Selo gefunden wurden.³⁶ Dreischleifige Fibeln mit Glas - oder Bernsteinperlen am Bogen wie sie in Josipdol (T. 12:2) und Skradnik (T. 9:5) gefunden wurden, sind ein langdauernder und fast unveränderter Schmuck aufjapodischem Gebiet. Sie kommen gegen Ende der Ha B Stufe in Mode und werden im Verlauf des Ha C und Ha D Horizonts getragen.³⁷ Den früheren Bestattungen gehört auch Grab 5 des Tumulus in Trošmarija an, in dem neben ganz kleinen Säckchen von Keramik auch manches Keramikfragment mit Elementen für die Rekonstruktion der Form gefunden wurde, z. B. das Fragment einer Schüssel (T. 3:1) und eines Gefäßes (T. 3:2). Sie waren im Verlauf der Ha B Stufe in Gebrauch, wurden aber fast in der Regel auch in der Ha C Stufe verwendet.³⁸

Durch ihre große Anzahl zeichnen sich Dreiknopffibeln mit vollem, massivem Bogen von dreieckigem oder runden Durchmesser aus. Nur die Fibel aus Grab 2 (T. 9:2) des Tumulus in Skradnik hat einen kahnförmigen Bogen. Diese Fibeln kommen bei Trachten verschiedener gleichzeitiger Kulturkreise vor, aber nirgends so wie in der japodischen Kultur mit Merkmalen die sich der einheimischen Tracht und ihrem Geschmack anpassen. Mehr oder minder können sie in Typ I. (Variante g) eingeteilt werden, wenn es sich um Exemplare mit kahnförmigem Bogen handelt, beziehungsweise in Typ II. (Variante a, c, e, f) oder Typ V. (Variante a, b) wenn sie einen vollen und massiven Bogen haben.³⁹ Am häufigsten wurden sie von Ha C2 bis zum Ende der Ha D1 Stufe getragen, sporadisch jedoch auch außerhalb dieses zeitlichen Rahmens, und sie waren weit beliebter als man aus den veröffentlichten Exemplaren schließen könnte.⁴⁰ Fibeln aus Skradnik (T. 10:1,3), Trošmarija (T. 6:7; 8:8) und Šušnjevo Selo (T. 13:1) wurden außerhalb der Gräber gefunden, mit Ausnahme des Exemplars aus Grab 1 (T. 1:1) und aus Grab 6 (T. 3:4) des Tumulus in Trošmarija. In Grab 1 wurde die Fibel zusammen mit einer Halskette (T. 1:2) aus 186 Bernsteinperlen gefunden. Der größte Teil der Perlen gehört dem Typ 8A und 8B,⁴¹ nur einige Exemplare haben Merkmale des Typs 9,⁴² während die blattförmigen in den Typ 48 eingeteilt werden können.⁴³ Einige Perlen aus zerstörten Gräbern (T. 6:4) des Tumulus in Trošmarija gehören ebenfalls dem Typ 8A an, während die bullenförmige Perle aus dem zerstörten Grab 1 (T. 9:1) des Tumulus in Skradnik ganz dem Typ 48 A angehört.⁴⁴ In Grab 2 des Tumulus in Duga Gora wurden Perlen von derselben Form gefunden. Sie sind aus hellgelbem Glas und imitieren durch Form und Farbe die Exemplare aus Bernstein.⁴⁵ Solche Perlen dienten nicht nur als Schmuck, sie hatten auch eine beschützende Kraft und wurden als Amulette getragen. Bernstein, dem man heilende und magische Eigenschaften zuschreibt, bekräftigt noch die Macht dieser Amulette.⁴⁶ Bullenförmige Bernsteinperlen, von kleinen, gleich unseren, bis zu großen, die Exemplare aus Metali gleichkommen, wurden auf japodischem Raum in großer Zahl gefunden. Ebenfalls zahlreich waren Bullen aus Bronzeblech, und die erhaltene Hälfte einer solchen Bulle (T. 7:8) stammt aus dem flachen Graberfeld in Trošmarija. Diese speziellen Anhänger-Amulette bestehen aus zwei konkaven und miteinander verbundenen Halbkugeln in deren Hohlraum sich Substanzen befanden denen man magische Kräfte

zuschrieb. Man trug sie zum Schutz gegen Krankheiten oder bösen Zauber, einzeln oder als Teil phantasievoller Schmuckgegenstände, und zwar während der ganzen Eisenzeit, weshalb man weder die Bernstein noch die Bronzefibeln datieren kann.⁴⁷

Neben Schmuck, besonders Fibeln derjapodischen Tracht, findet man auf diesem Gebiet auch Schmuckformen aus anderen Gegenden. Dazu gehören auch die Kahnfibeln, die auf diesem Raum nicht allzu häufig vorkommen. Exemplare von größeren Dimensionen wie die Fibel aus Trošmarija (T. 6:1) deren Bogen mit zick-zack Motiven geschmückt ist, sind Leitformen des Horizontes Stična 1 der Dolenjska-Gruppe, beziehungsweise der Icl Stufe Sv. Lucija-Gruppe. In Mode bleiben sie auch im Verlauf des folgenden Horizontes dieser Kulturgruppen, als auch Kahnfibeln von kleineren Dimensionen (T. 6:2) in Gebrauch kommen.^{48,49} Auch die Schlangenfibel (T. 2:1) aus Grab 2 des Tumulus in Trošmarija ist ein Schmuckgegenstand der aufjapodischen Raum nur sporadisch vorkommt. Sie wurden nämlich im Verlauf des Horizontes der Schlangenfibeln der Dolenjska-Gruppe, beziehungsweise im Horizont Ha der Sv. Lucia-Gruppe getragen.⁵⁰ Ebenso gehört die Scheibenfibel, von der ein Fragment im flachen Gräberfeld von Skradnik gefunden wurde (T. 9:7) nicht zum Schmuck derjapodischen Tracht und ist auf diesem Raum eine wahre Seltenheit. Solche Fibeln sind beliebte Schmuckstücke der Glasinac-Kultur, wo man sie von der Phase IV a, als sie in Gebrauch kamen, bis zur Phase IV c-2 verfolgen kann, als verschiedene Varianten dieser Fibeln getragen wurden.⁵¹ Nach den "Narben" von Blütenblättern zu schließen, welche die Ringe der Fibel umrandeten, könnte die Fibel aus dem Zeitraum stammen welcher der IV c-1 oder IV c-2 Phase der Glasinac-Kultur entspricht.

Eine Reihe von Schmuckgegenständen zierten Fibeln, Halsketten und komposite Anhänger in zerstörten Gräbern (T. 7:1,3; 6:3; 12:3) der Gräberfelder in Trošmarija und Josipdol. Zeitlich sind sie schwer zu bestimmen, weil man sie als schmückende Details derjapodischen Tracht im Verlauf der ganzen Eisenzeit verfolgen kann.⁵² Zeitlich schwer zu bestimmen sind auch Bronzeringe (T. 7:4) von denen etwa ein Dutzend gefunden wurde.⁵³ Armringe (T. 9:3,4) aus der flachen Nekropole in Skradnik außerhalb des Kontextes sind ebenfalls nur schwer zu bestimmen. Auch die bronzenen Gürtelschnallen (T. 7:6,7) kann man nicht in einen engeren zeitlichen Rahmen einteilen, weil sie als Bestandteil der männlichen Tracht in unveränderter Form im Verlauf der ganzen Eisenzeit getragen wurden.⁵⁴ Die Verhältnisse des Fundortes erlauben auch keine Datierung der Pinzetten (T. 7:2) weil sie als Teil des Toilettenzubehörs während der älteren und jüngeren Eisenzeit im japodischen Raum vorkommen.⁵⁵ Spiralen aus Bronzefibeln (T. 7:9) kommen oft als schmückendes Beiwerk vor, am häufigsten bei Certosa-Fibeln, bei welchen solche Spiralen auf dem Bogen oder auf der Nadel aufgereiht waren.⁵⁷

Zahlreiche Funde von Certosa-Fibeln, beziehungsweise ihrer Varianten, sind ein überzeugender Beweis, daß sie ein Teil der japodischen Tracht geworden waren. Einzelne Typen treten nur sporadisch auf (Typ II.a, VI.a, VIII.), andere öfters (Typ VII.b, f i; X.e, f, g, h; XI.a), während einzelne Typen modifiziert sind (Typ I.c, d; XII.b) und sich dem einheimischen Geschmack angepaßt haben. Im Gebiet von Ogulin wurden etwa 10 Certosa-Fibeln gefunden, und zwar in dem flachen Gräberfeld in Trošmarija (T. 8:1,3,5) und in Skradnik (T. 10:6). Größtenteils kann man sie dem Kreis des Typs X. zuteilen,⁵⁸ mit Ausnahme zweier Fibeln aus dem Gräberfeld von Trošmarija. Die eine, schon früher veröffentlichte, gehört dem Typ XII. b an,⁵⁹ während das andere Exemplar (T. 8:2) aus Eisen dem Typ XIII. nähersteht.⁶⁰ Sie alle stammen aus zerstörten Gräbern, mit Ausnahme eines Paares von "klassischen" Certosa-Fibeln aus Grab 1 (T. 11:7,8) des flachen Gräberfeldes in Skradnik, gefunden zusammen mit Material wie man es öfter in japodischen Gräberfeldern findet.⁶¹ Da sie als Paar gefunden wurden müßte man sie, wie auch die Exemplare aus dem Raum der Dolenjska-Gruppe, in die ältere Phase des Negauerhorizontes datieren.⁶² Auch

eizelne Schmuckformen aus dem oft zitierten Grab des flachen Gräberfeldes in Trošmarija, der einzigen geschlossenen Einheit dieses Gräberfeldes, sind ein eklatantes Beispiel der Durchdringung alter japodischer Elemente mit neuen, in diesem Falle keltischen Elementen.⁶⁴ Das bemerkt man auch an der Fibel (T. 8:4) einer Standardform der Stufe Lt C des japodischen Raums,^{65,66} die sich nach den Funden aus Vinica zu schließen, in der Tracht der benachbarten Kolapianer eingebürgert hat.⁶⁷ Die Fibel mit kleinen perlartigen Knoten und zurückgebogenem Fuß (T. 8:7) ist ein seltenes Exemplar auf japodischem Raum. Sie gehört nämlich dem keltisch-latenischen Formenkreis an, und scheint dem Exemplar aus Sisak, sowie auch den Fibeln des Typs Podzemelj, die in die Stufe Mokronog III. datiert werden, ähnlich aber keinesfalls identisch zu sein.^{69,70}

Die ungenügenden Ausgrabungen erlauben uns nur wenige summarische Antworten zur Problematik der eisenzeitlichen Gräberfelder dieses Gebietes. Mit Sicherheit kann gesagt werden, daß die Bestattung in Tumule und flache Gräberfelder durch Inhumierung und Kremierung erfolgte. Den Angaben nach überwiegt die Inhumierung, aber Zahl und Anordnung der Gräber innerhalb der einzelnen Gräberfelder, sowie das Verhältnis der Skelettgräber zu den Brandgräbern können vorläufig nicht festgestellt werden. Ebenso schwer zu bestimmen ist die Zeit der ersten Bestattungen in einzelnen Gräberfeldern, da die meisten Gräber in Trošmarija zerstört sind, während diejenigen in Skradnik nicht erforscht sind. Nach dem bekannten Material kann man schließen, daß die Bestattung in die Tumuli mit der Ha C1 Stufe begonnen hat und bis zum Anfang der Ha D2 Stufe gedauert hat. Von da an und bis zur Lt D Stufe erfolgte die Bestattung in flache Gräberfelder. Der größte Teil des Materials, besonders der Schmuck und die Metallteile der Tracht haben stilistische Merkmale, die man mit den Phasen 2-7 der japodischen Kultur umfassen kann, während die Gegenstände aus anderen, hauptsächlich benachbarten Gebieten, die unausweichlichen "Grenzkontakte" widerspiegeln.⁷³

Rukopis predan 14. XI. 1999.

Rukopis prihvaćen 20. XI. 1999.

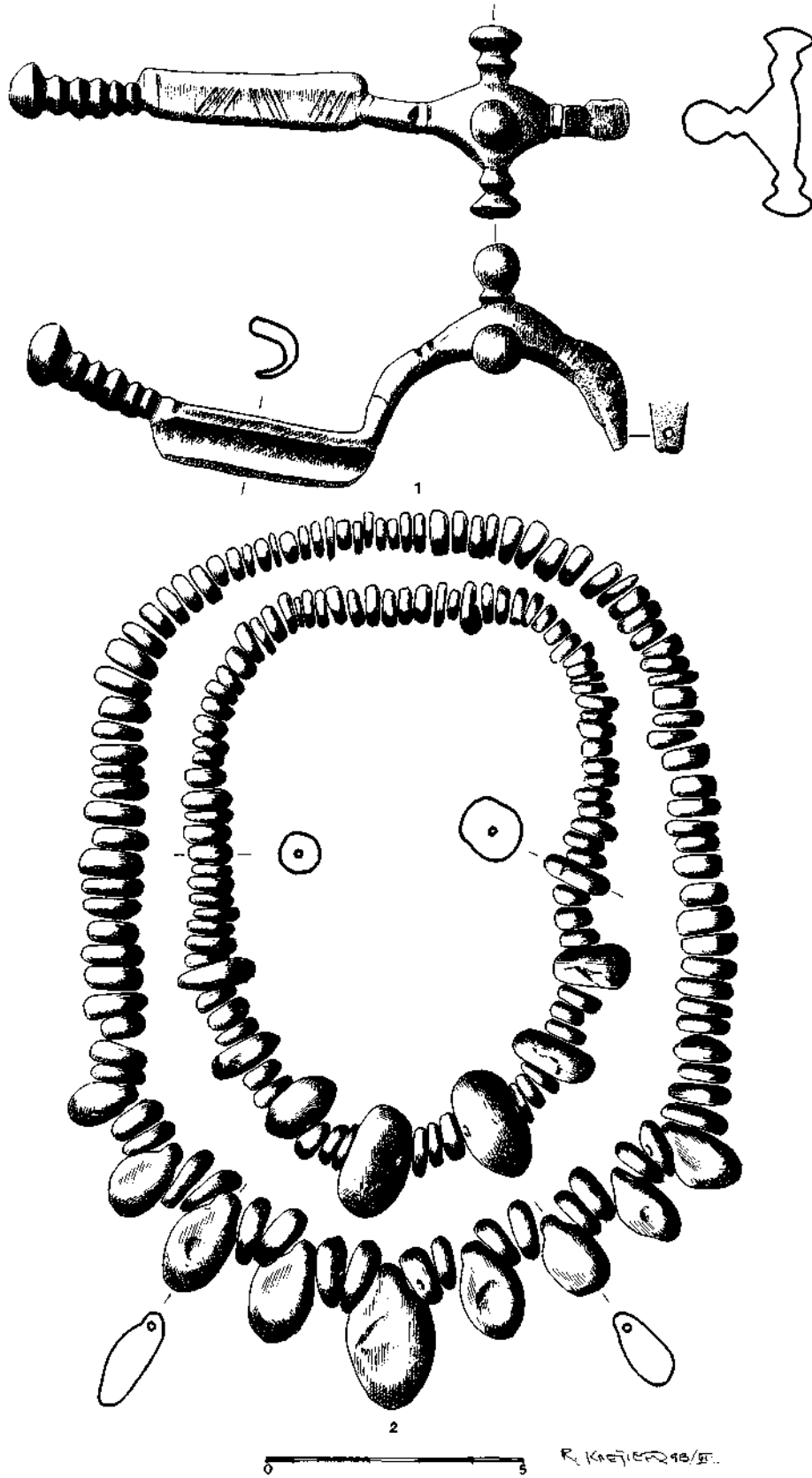

Tabla 1.

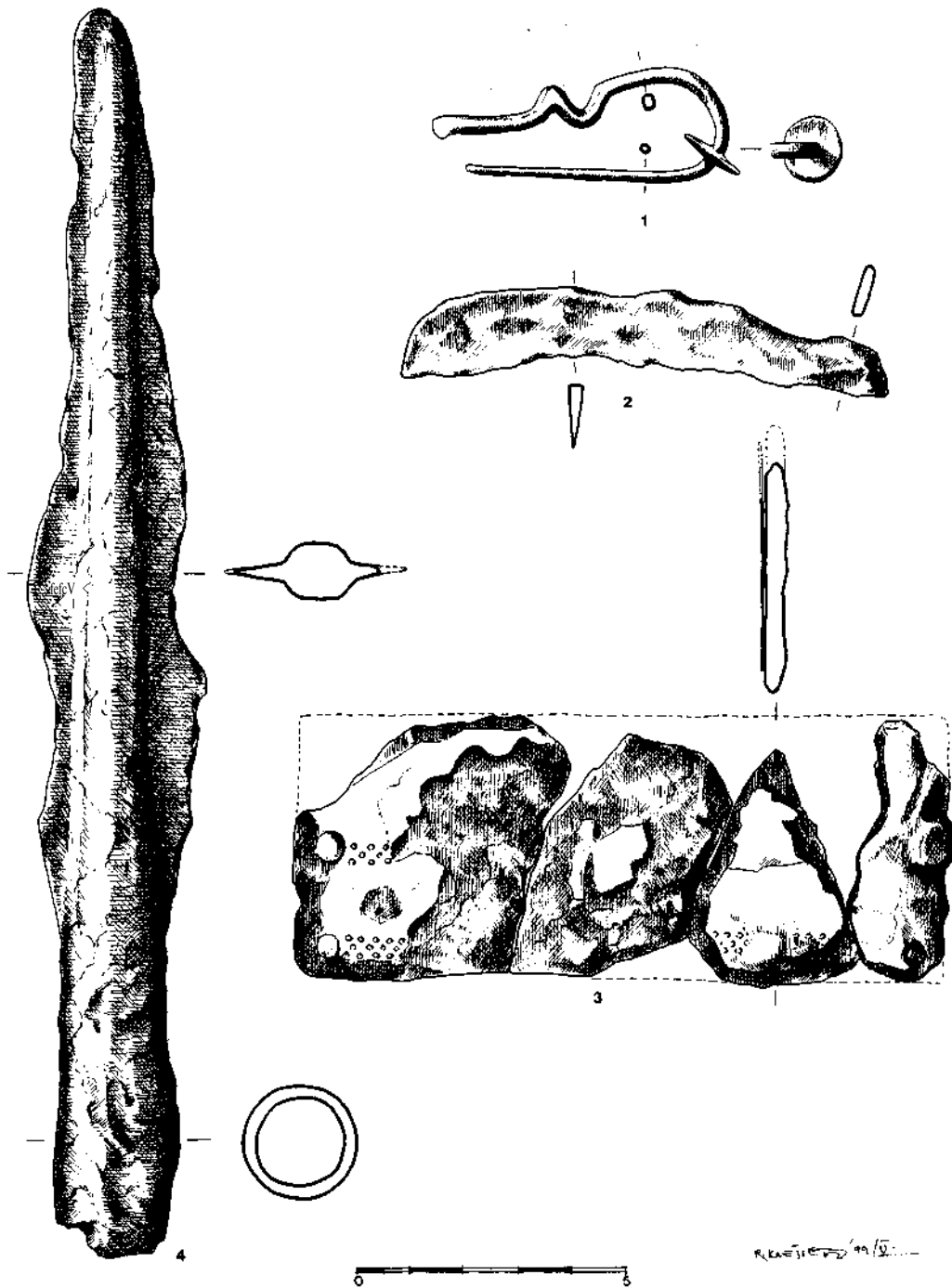

Tabla 2.

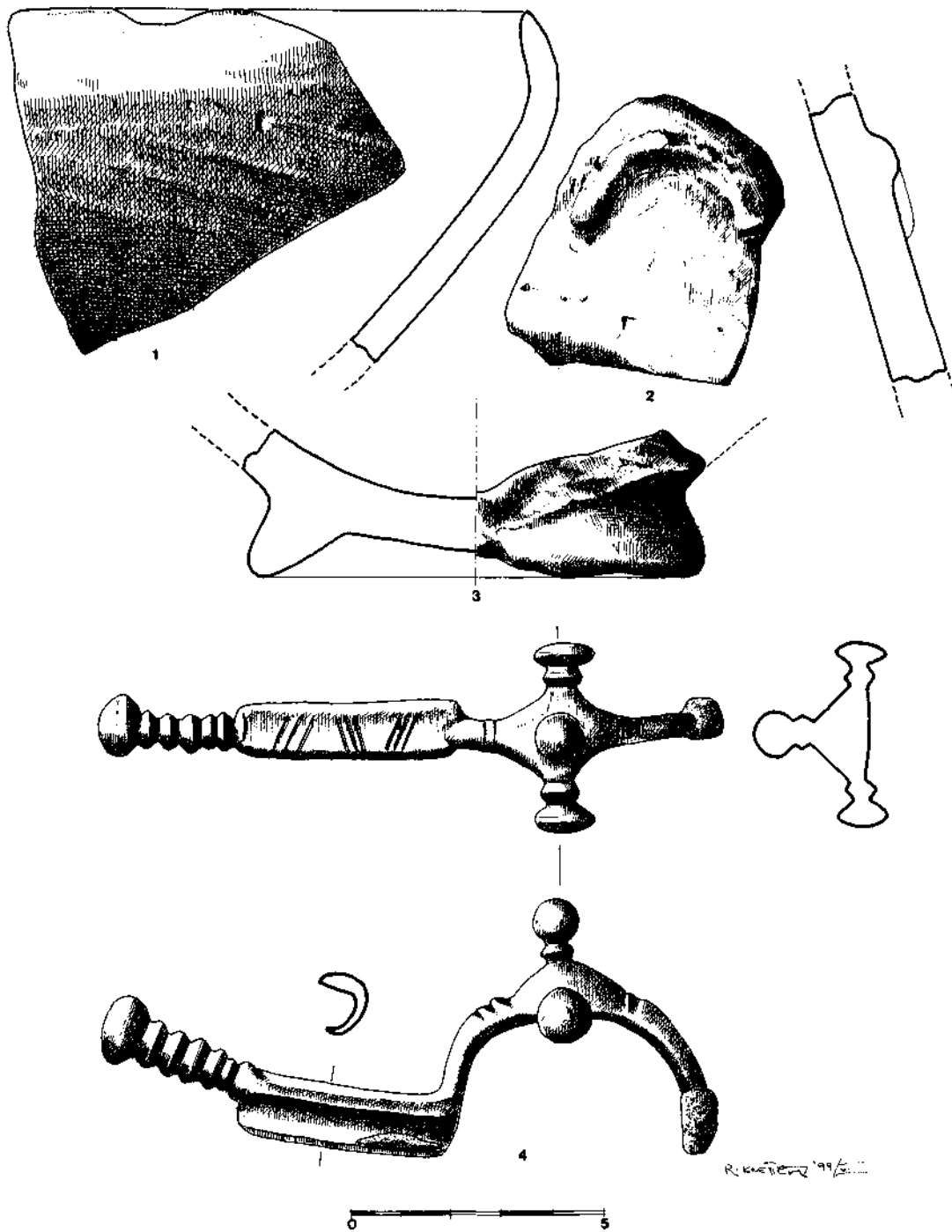

Tabla 3.

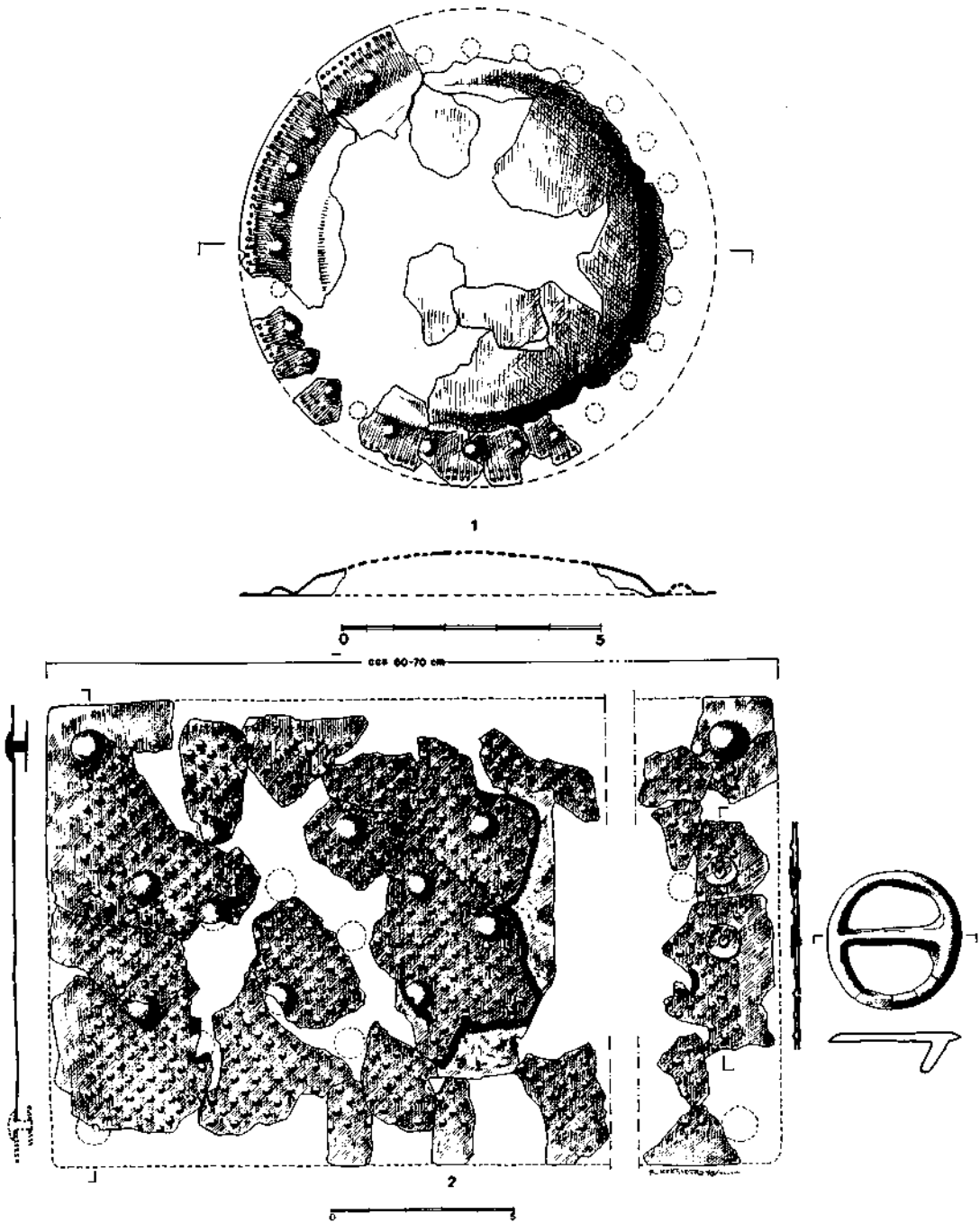

Tabla 4.

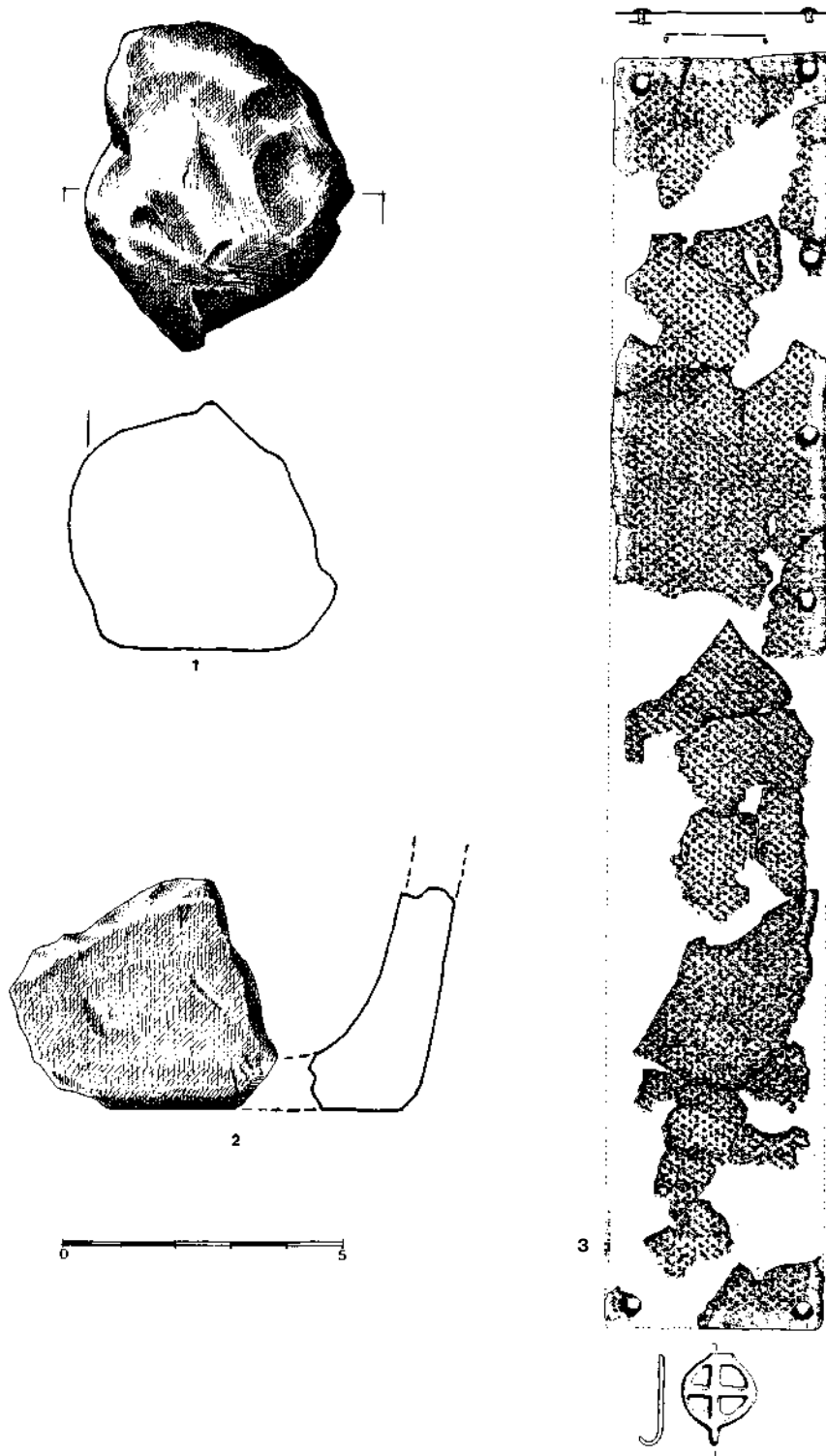

Tabla 5.

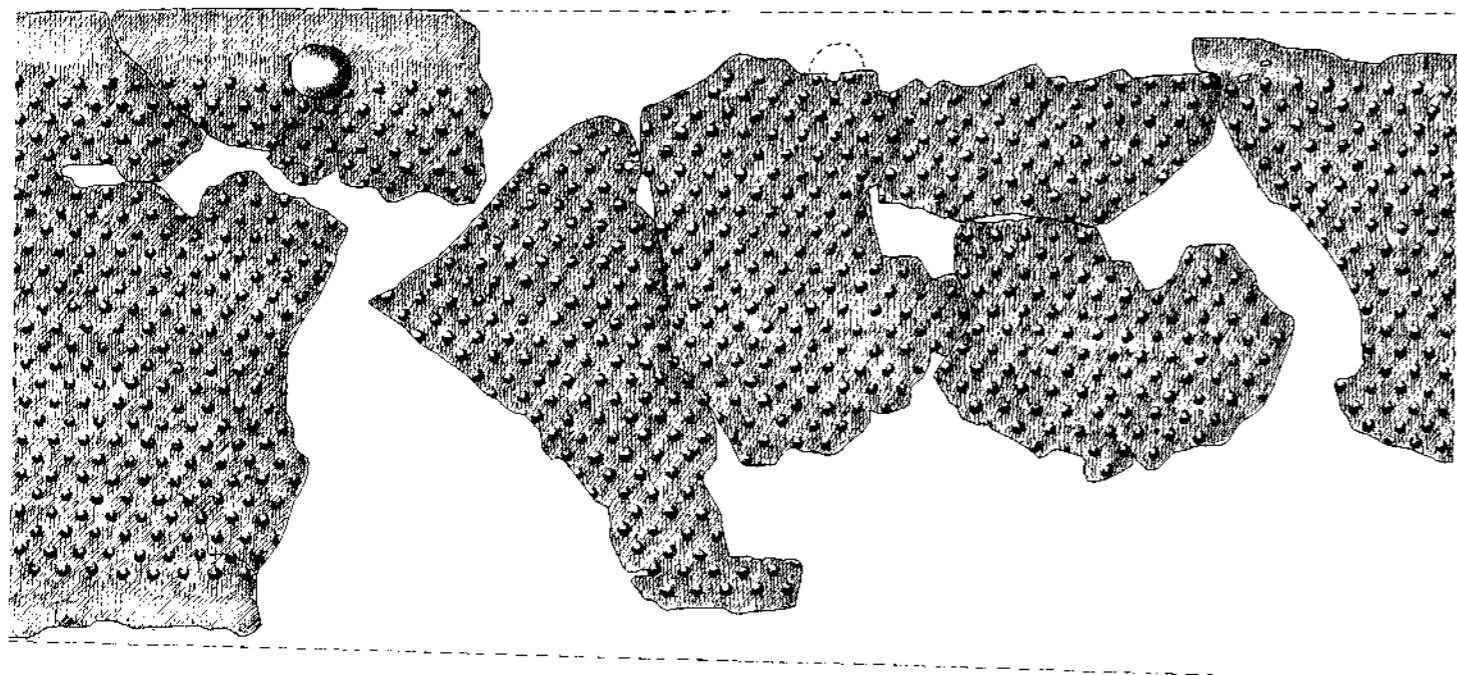
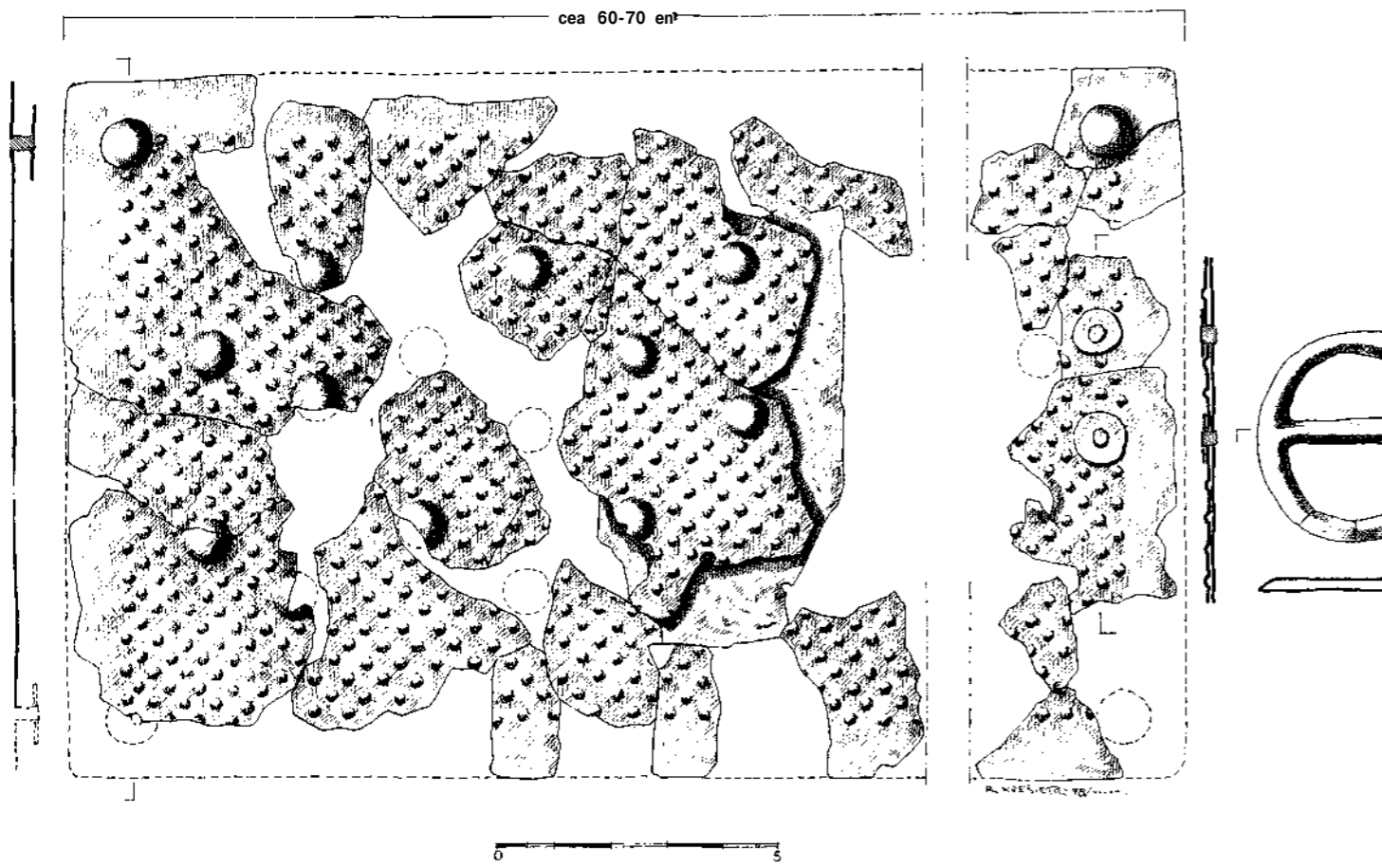
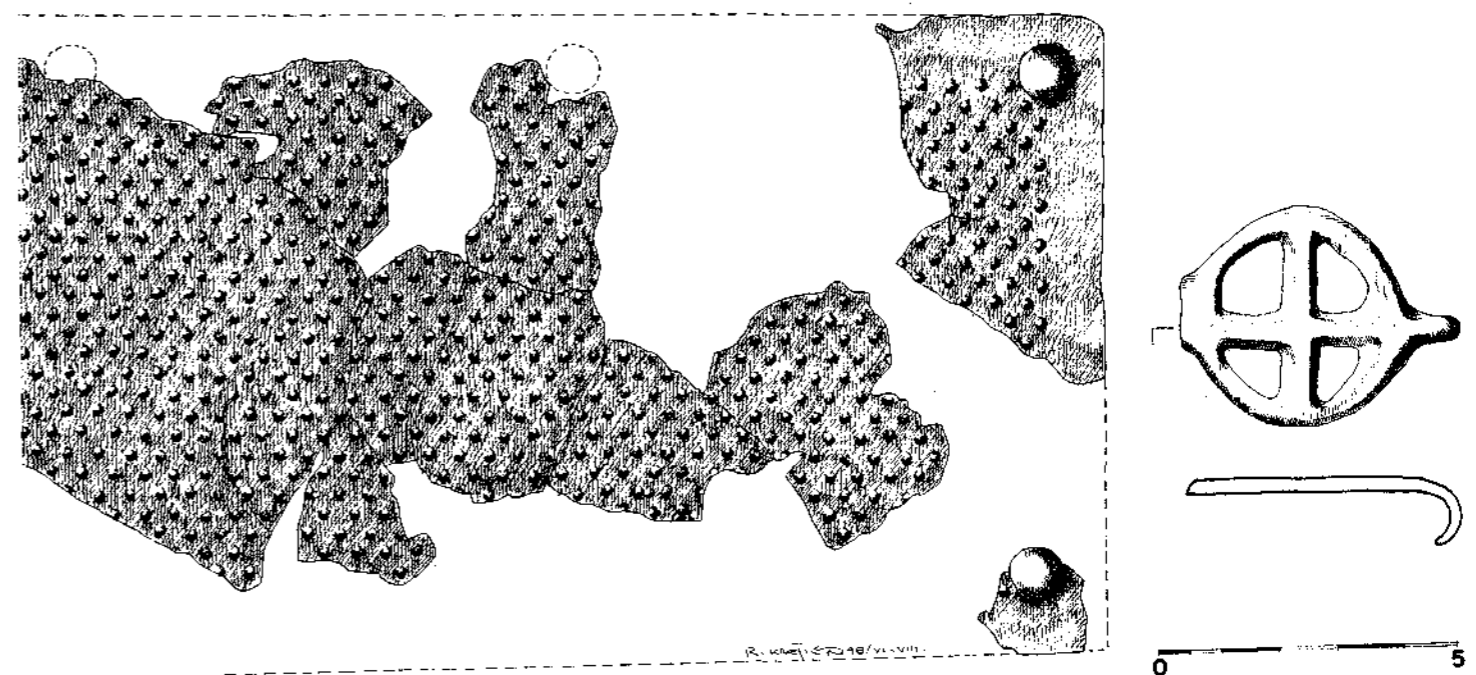
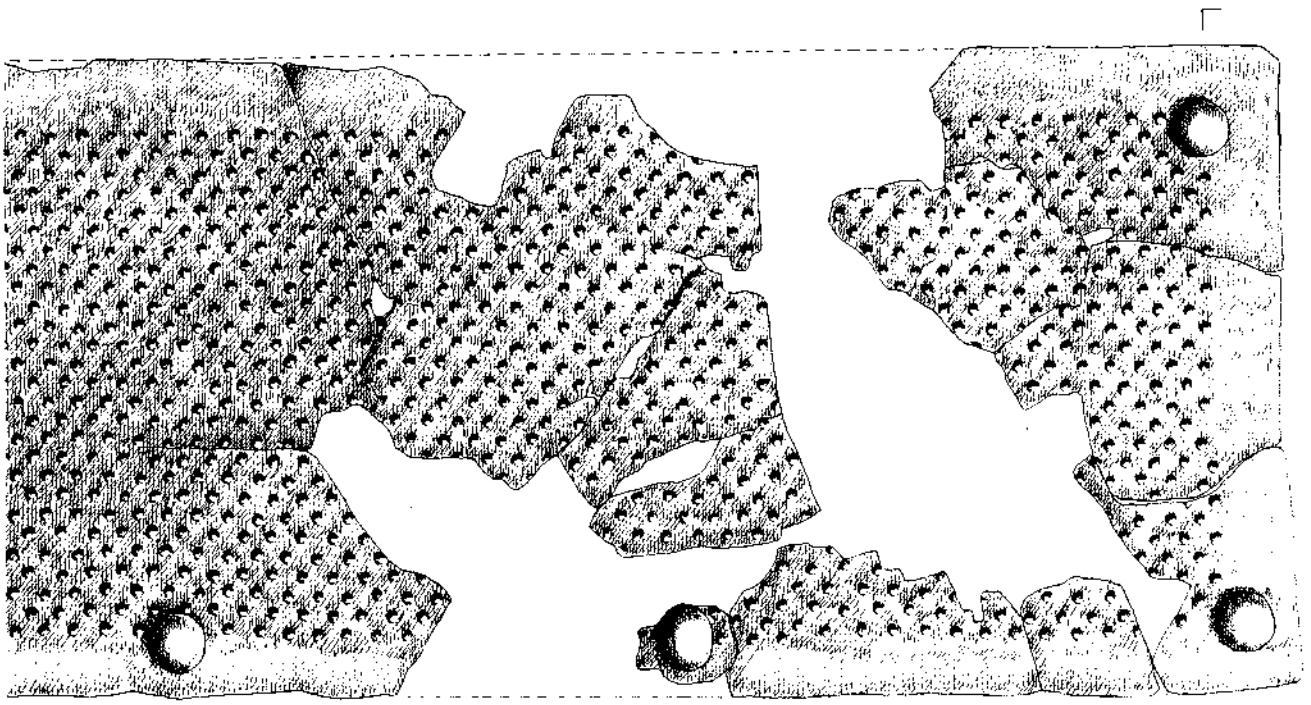

Tabla 5A.

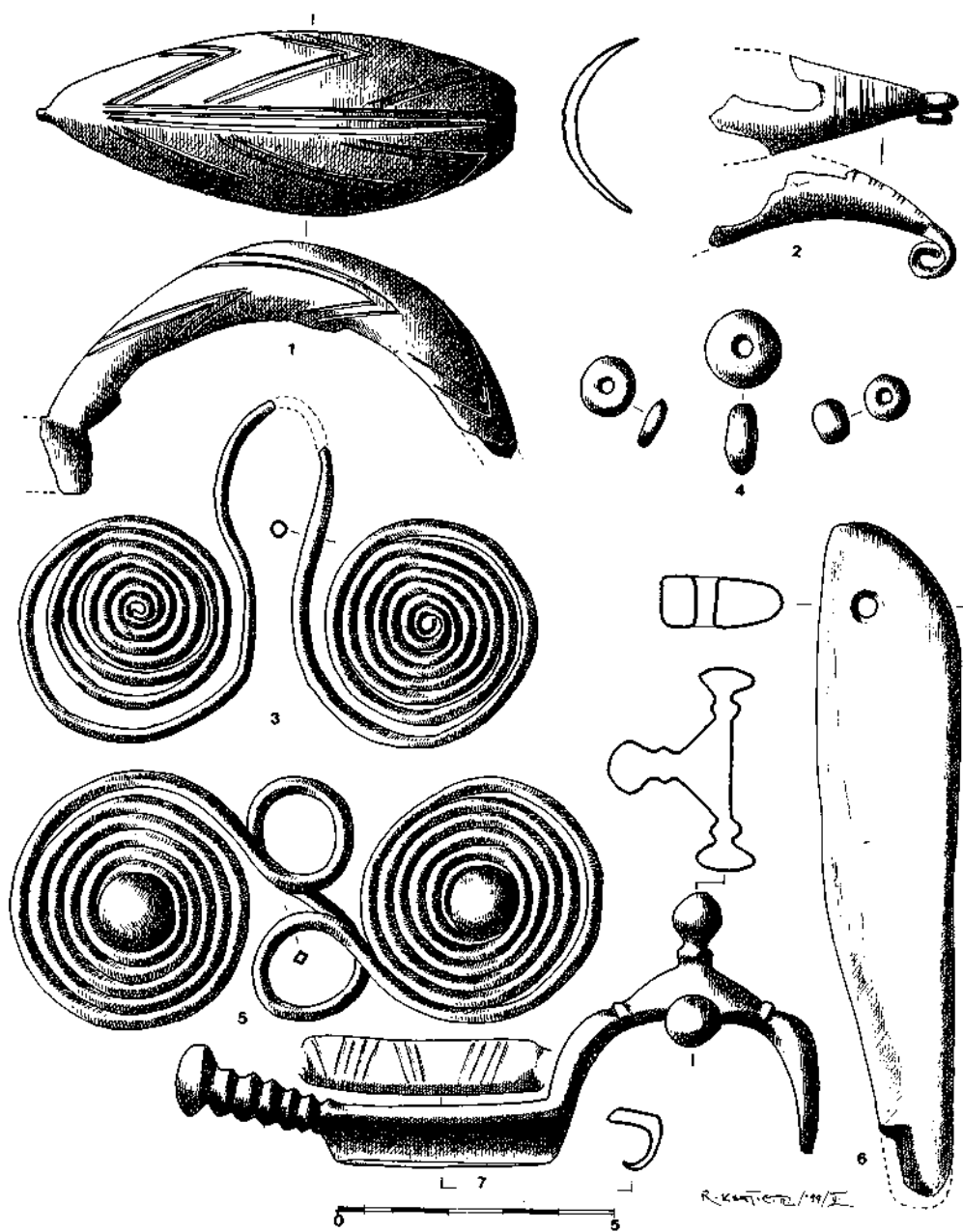

Tabla 6.

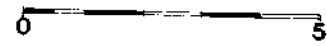
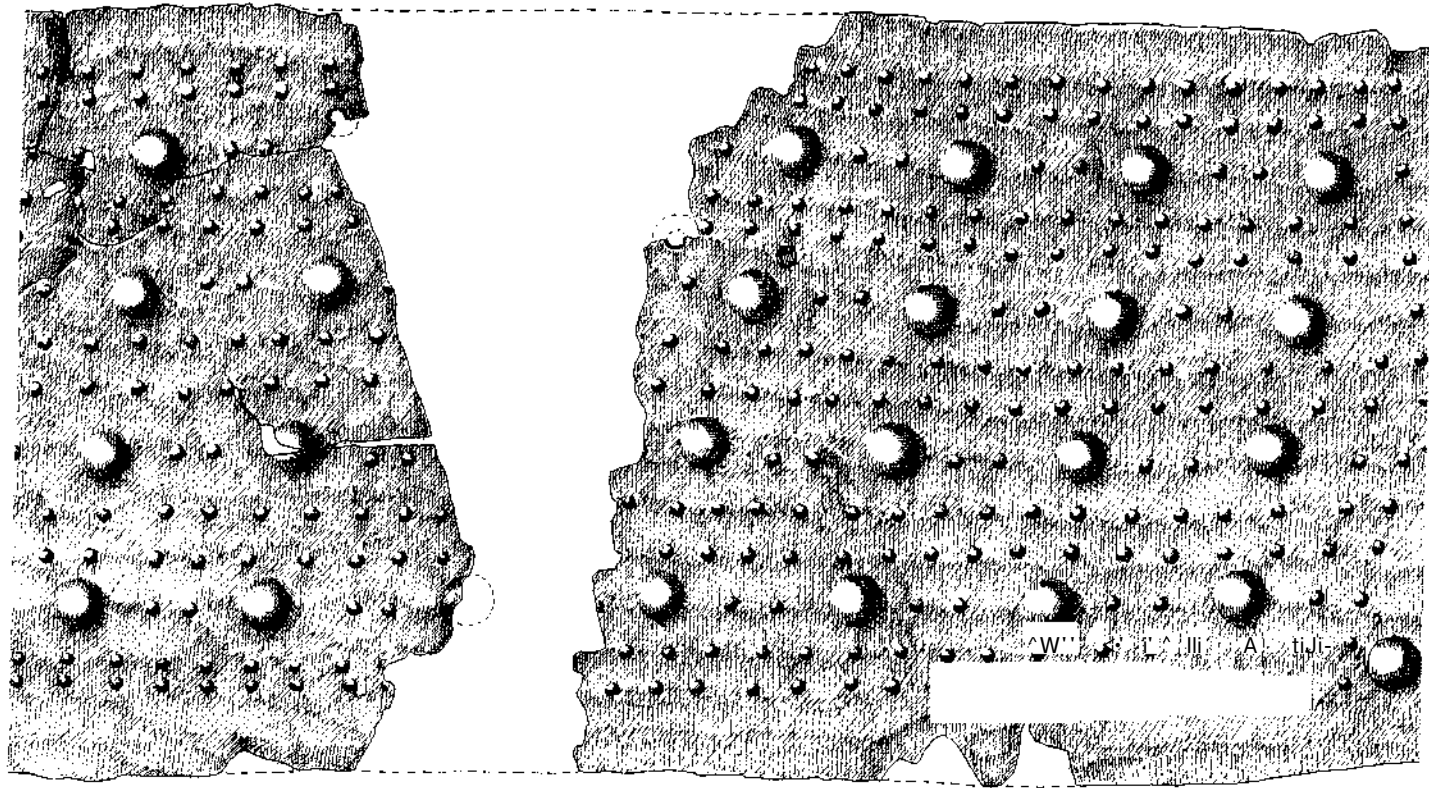
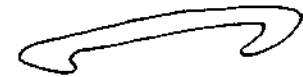
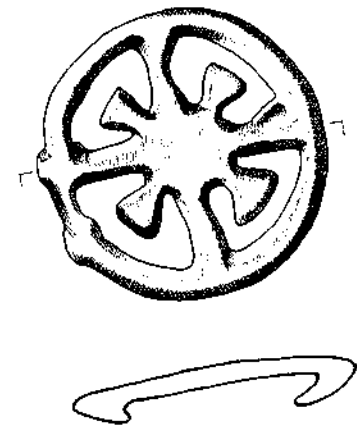
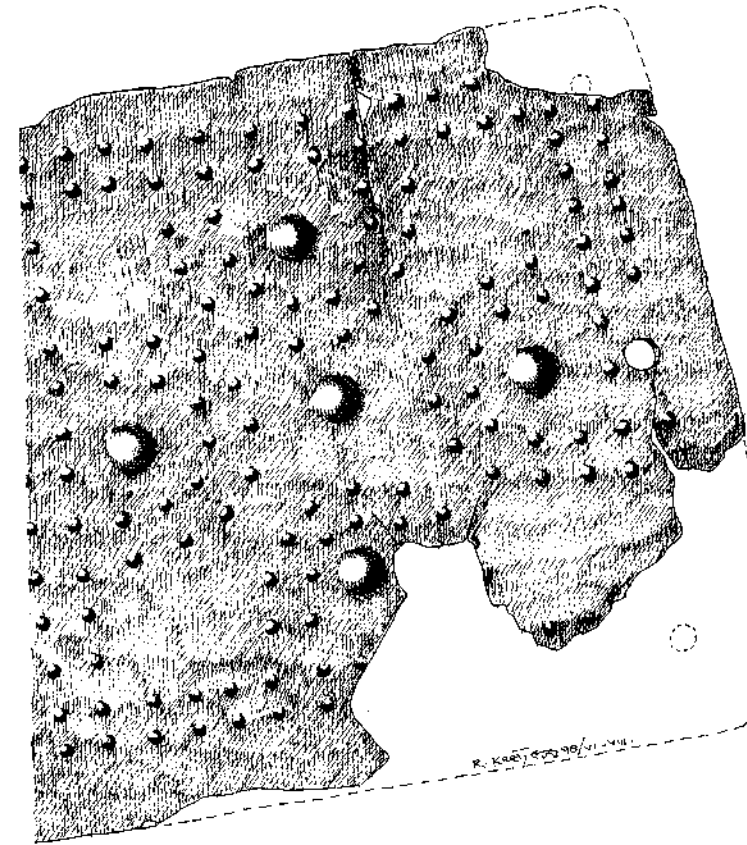
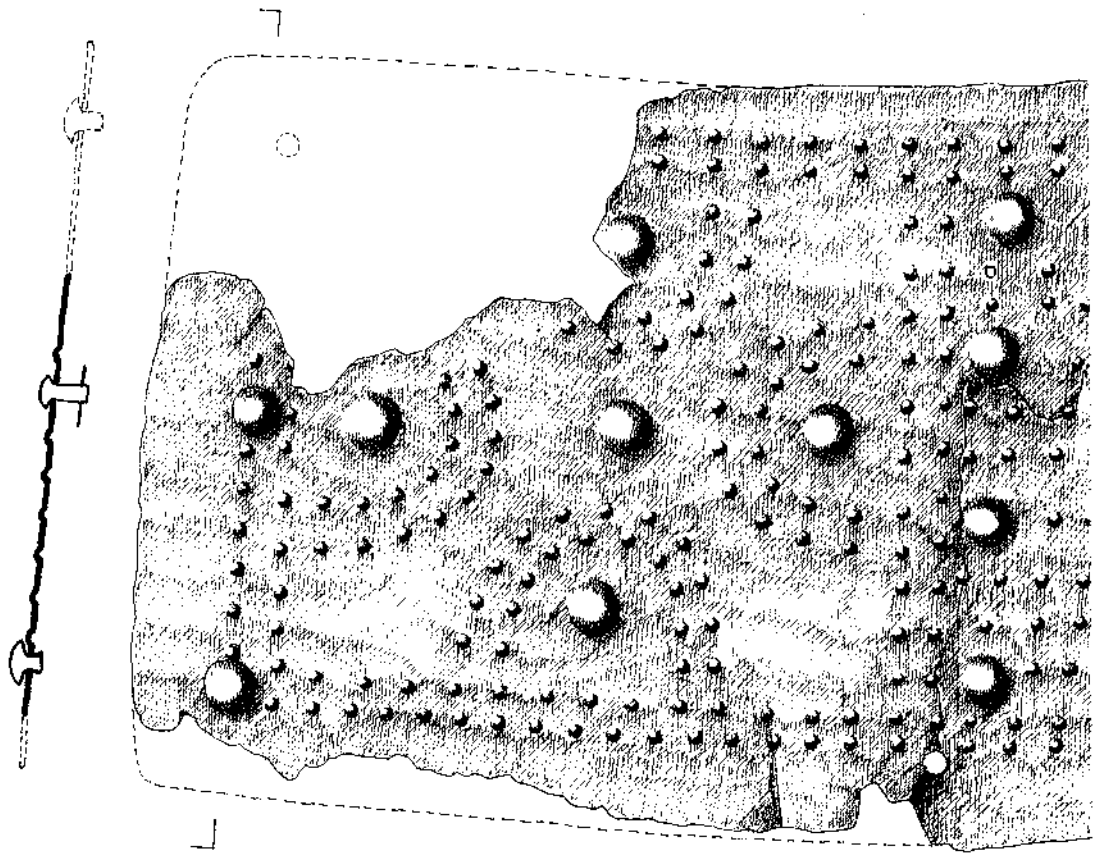

Tabla 6A.

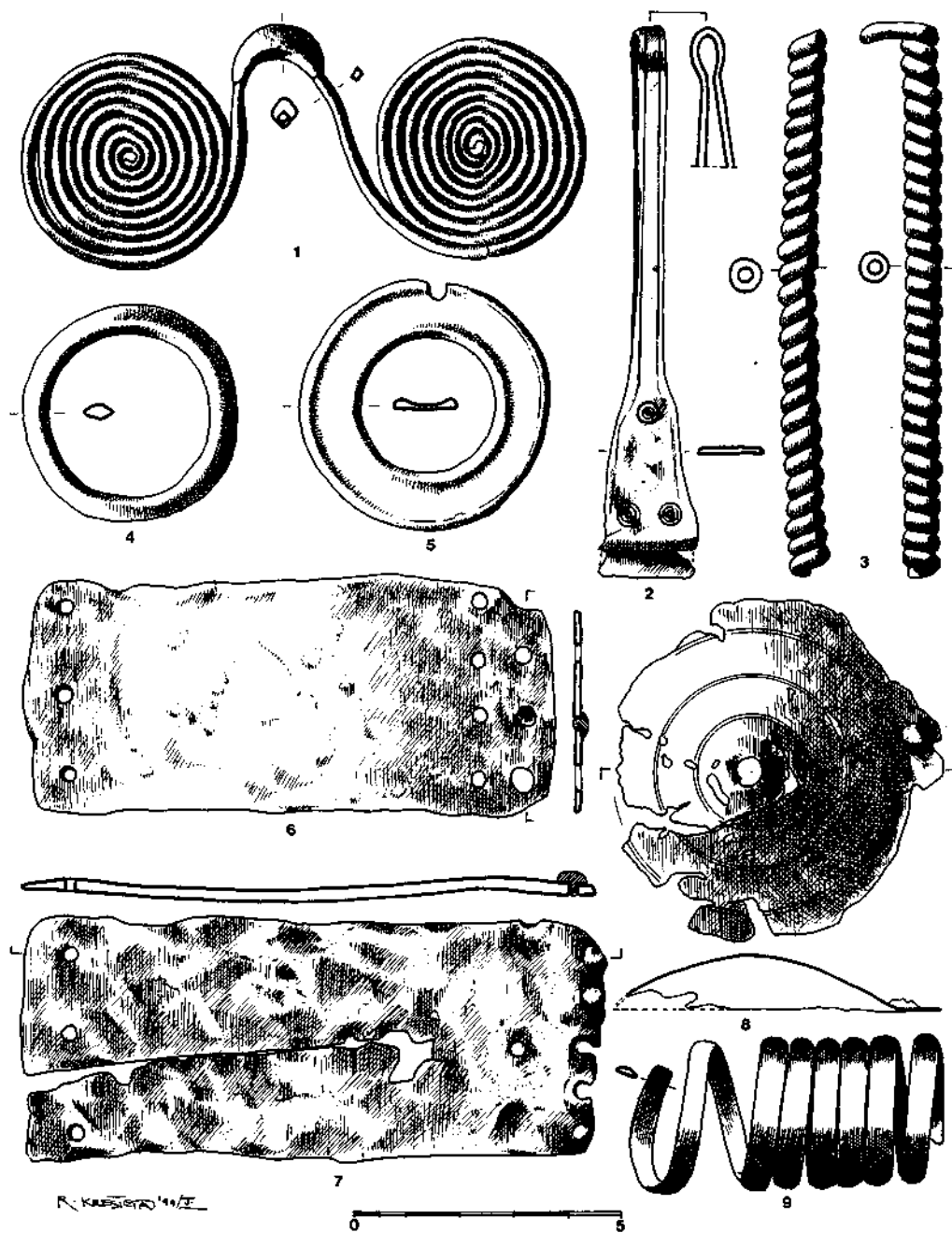

Tabla 7.

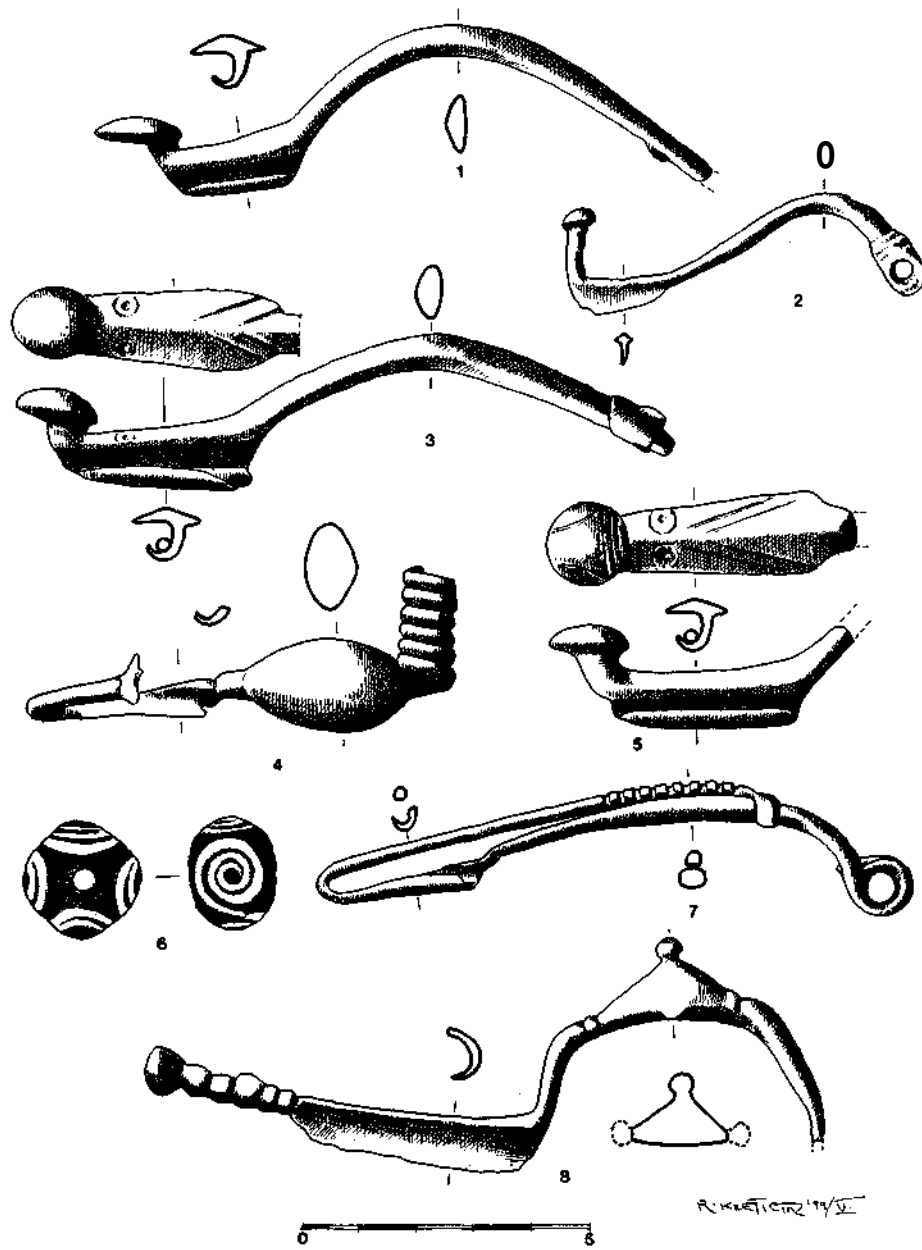

Tabla 8.

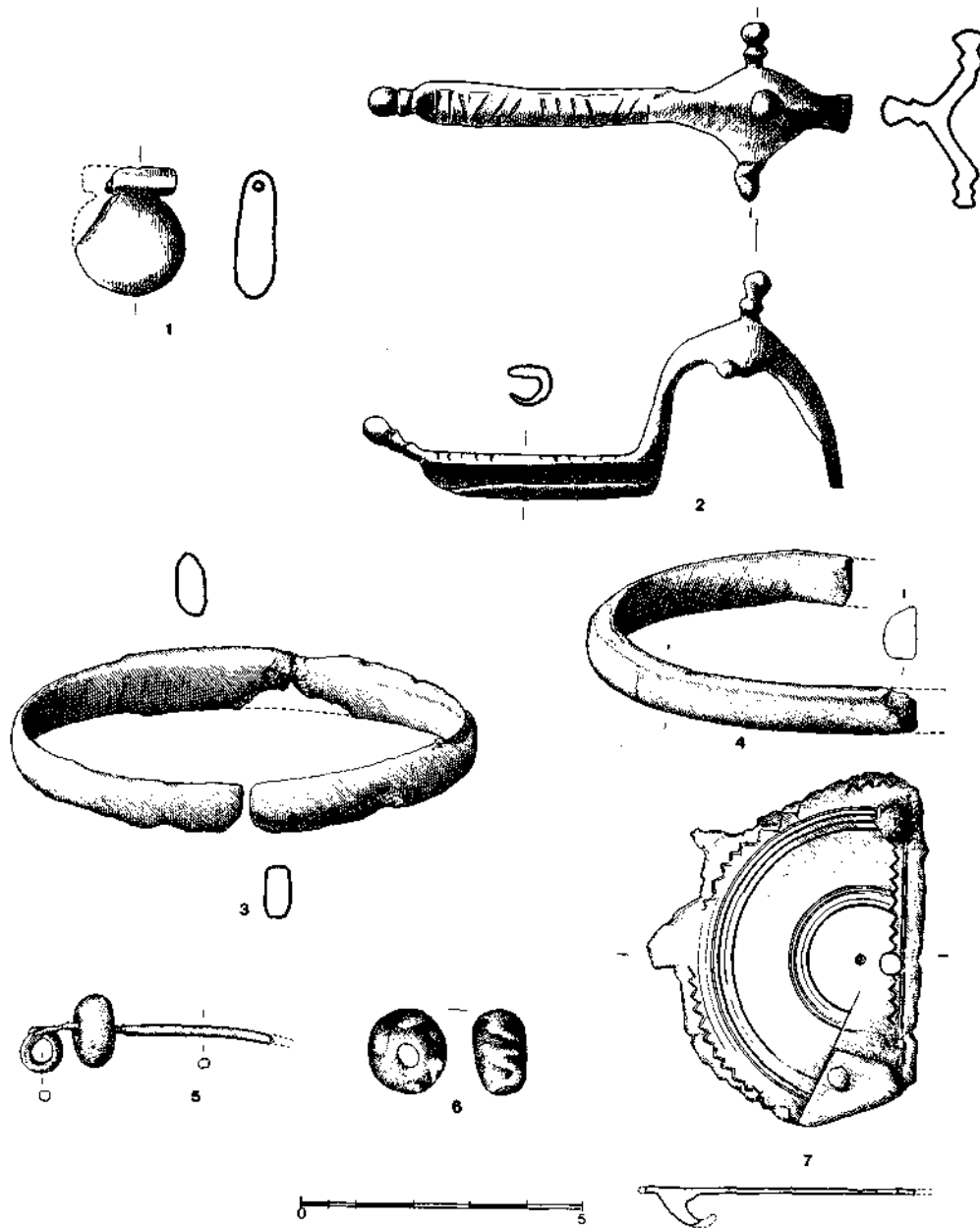
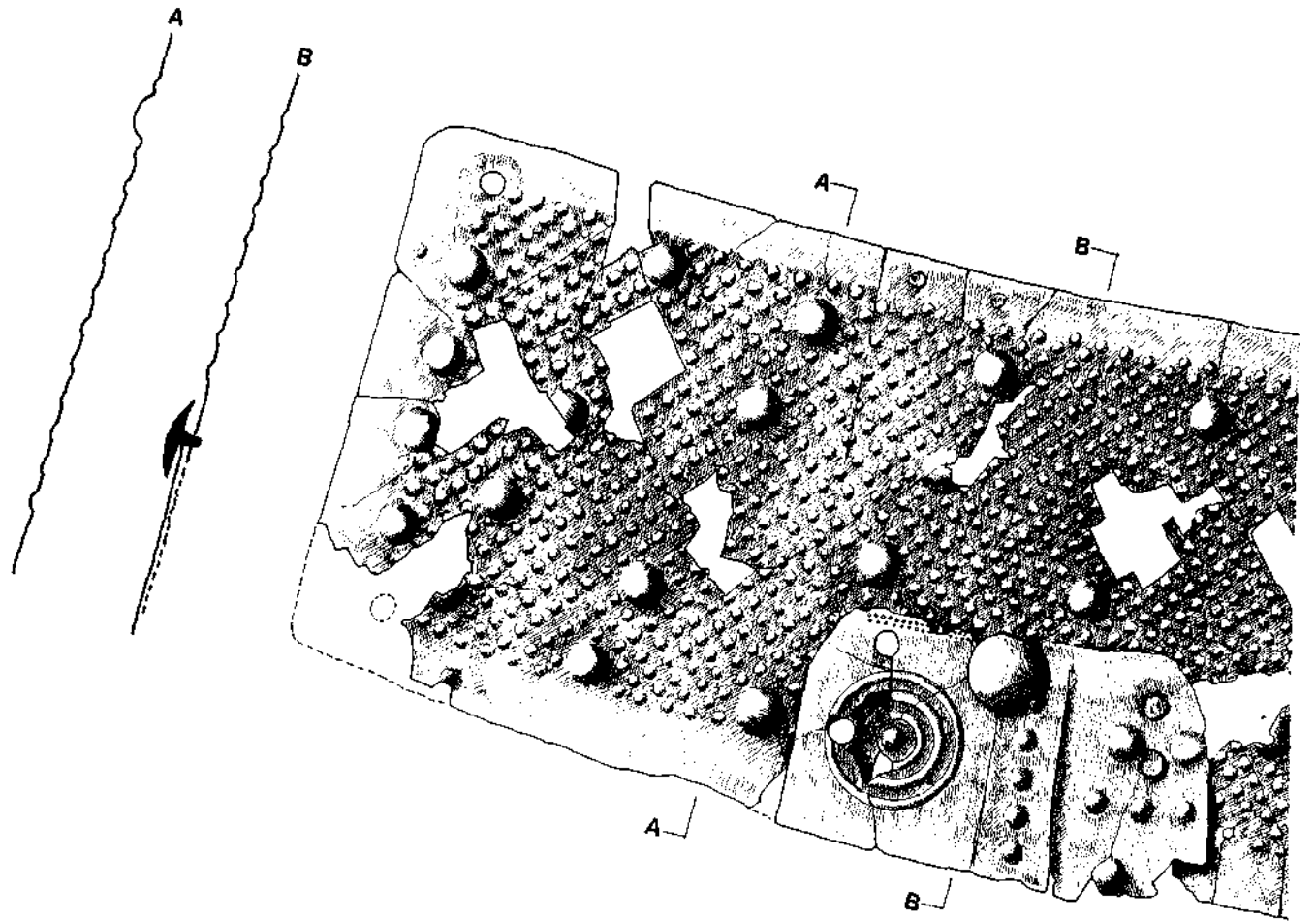

Tabla 9.

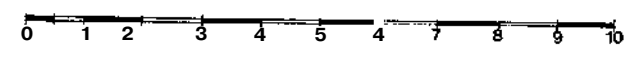
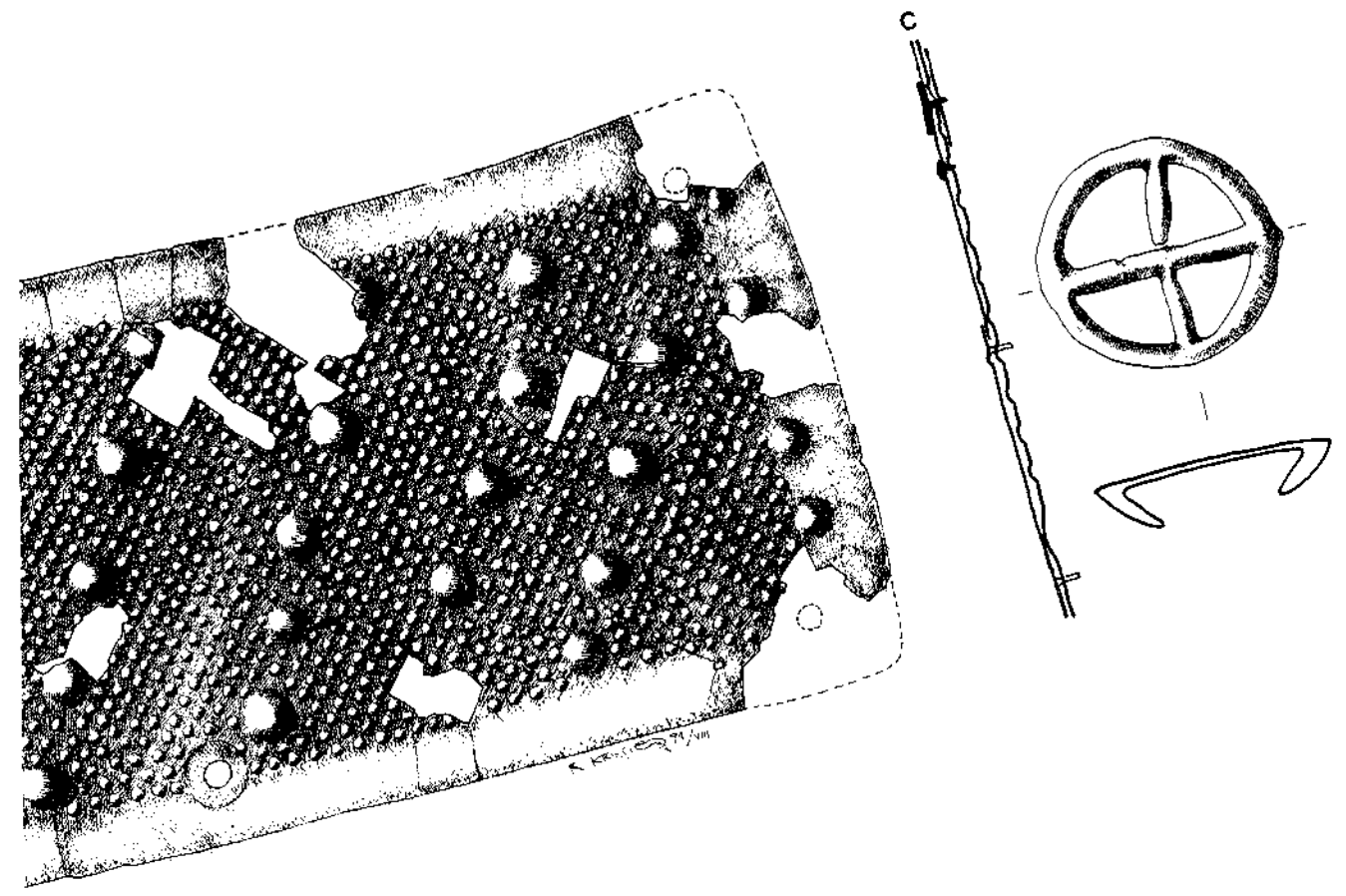
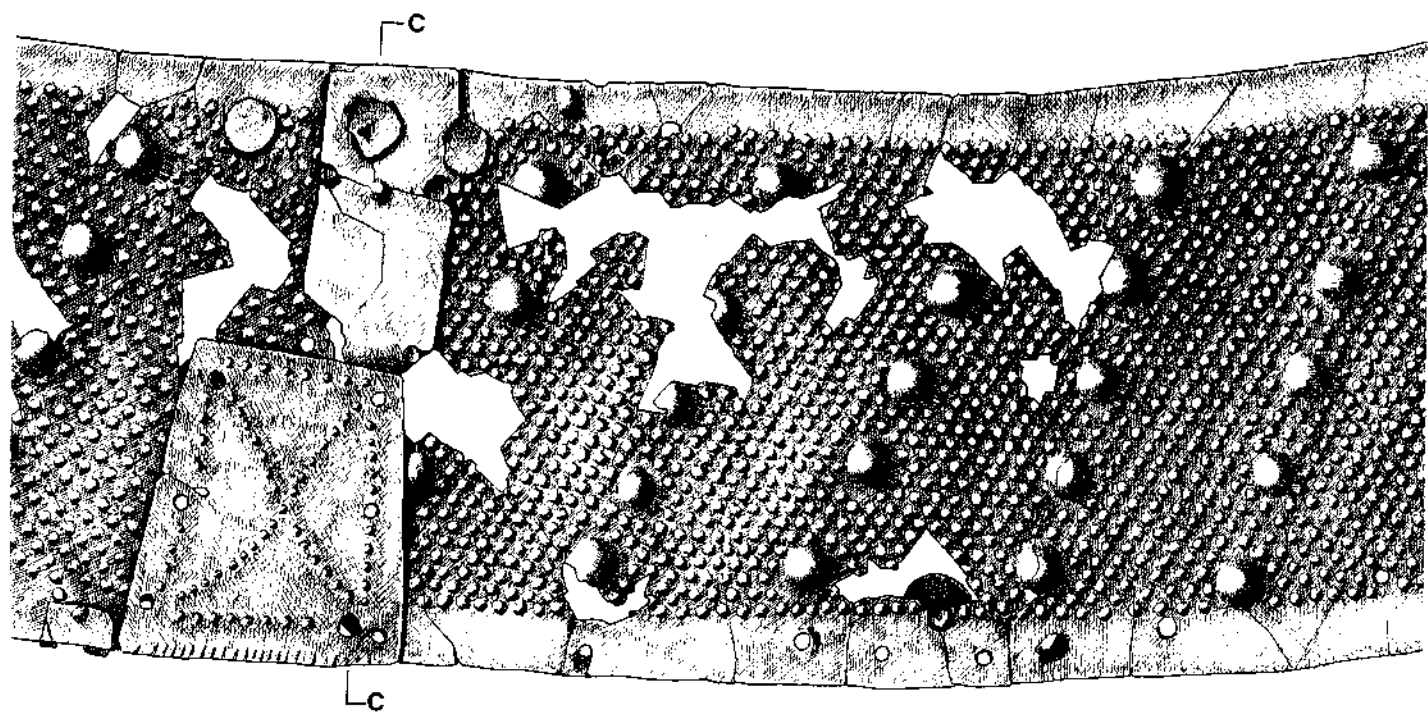

Tabla 9A.

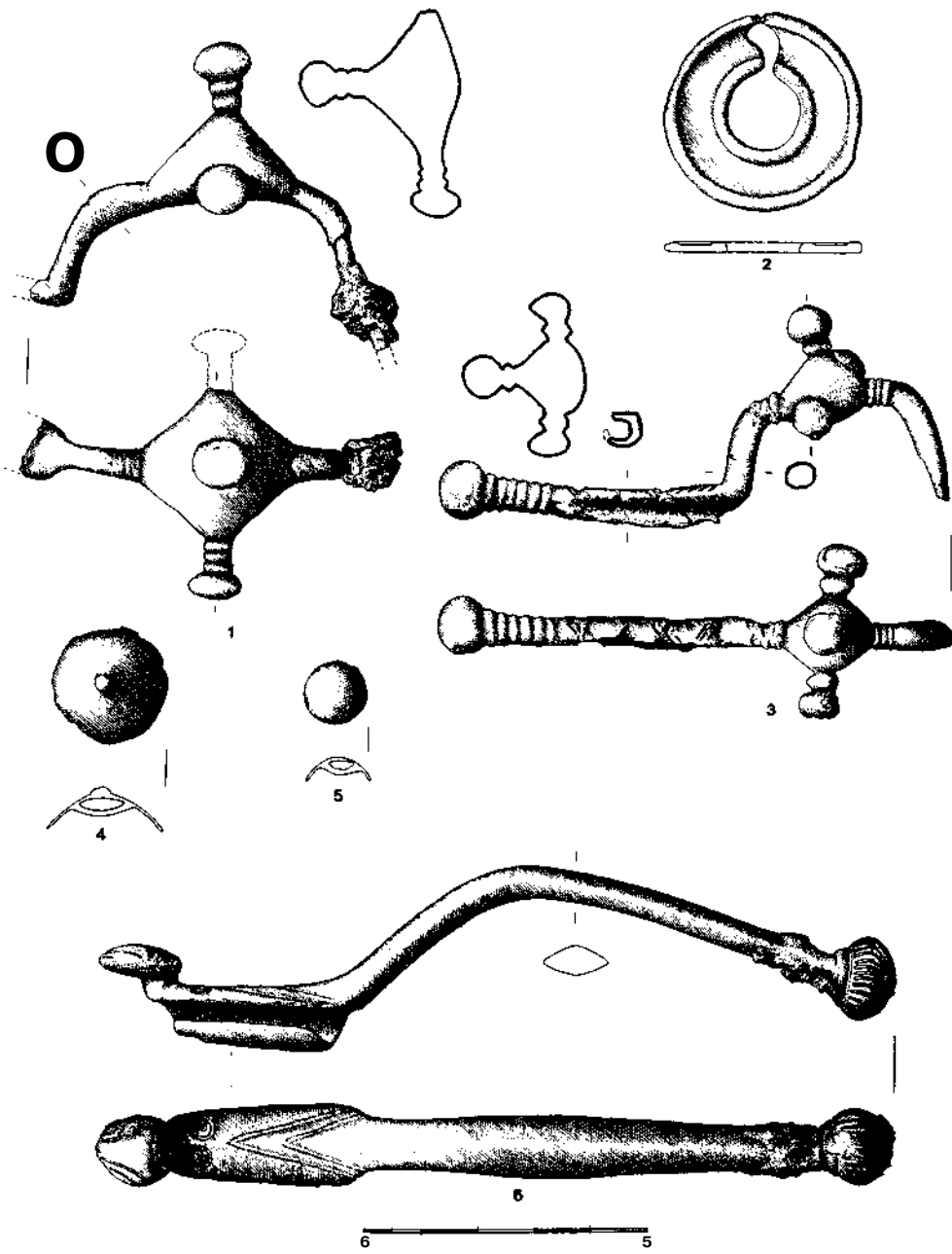

Tabla 10.

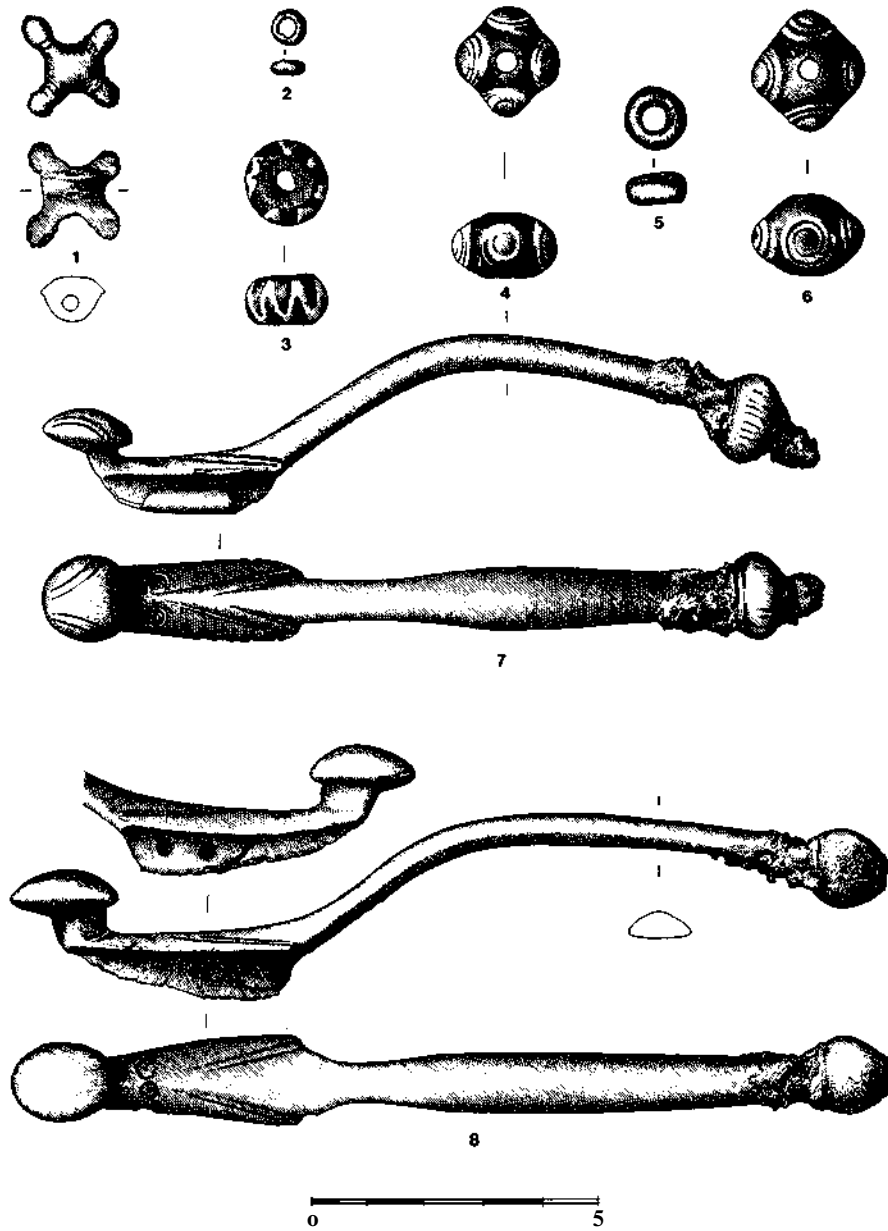

Tabla 11.

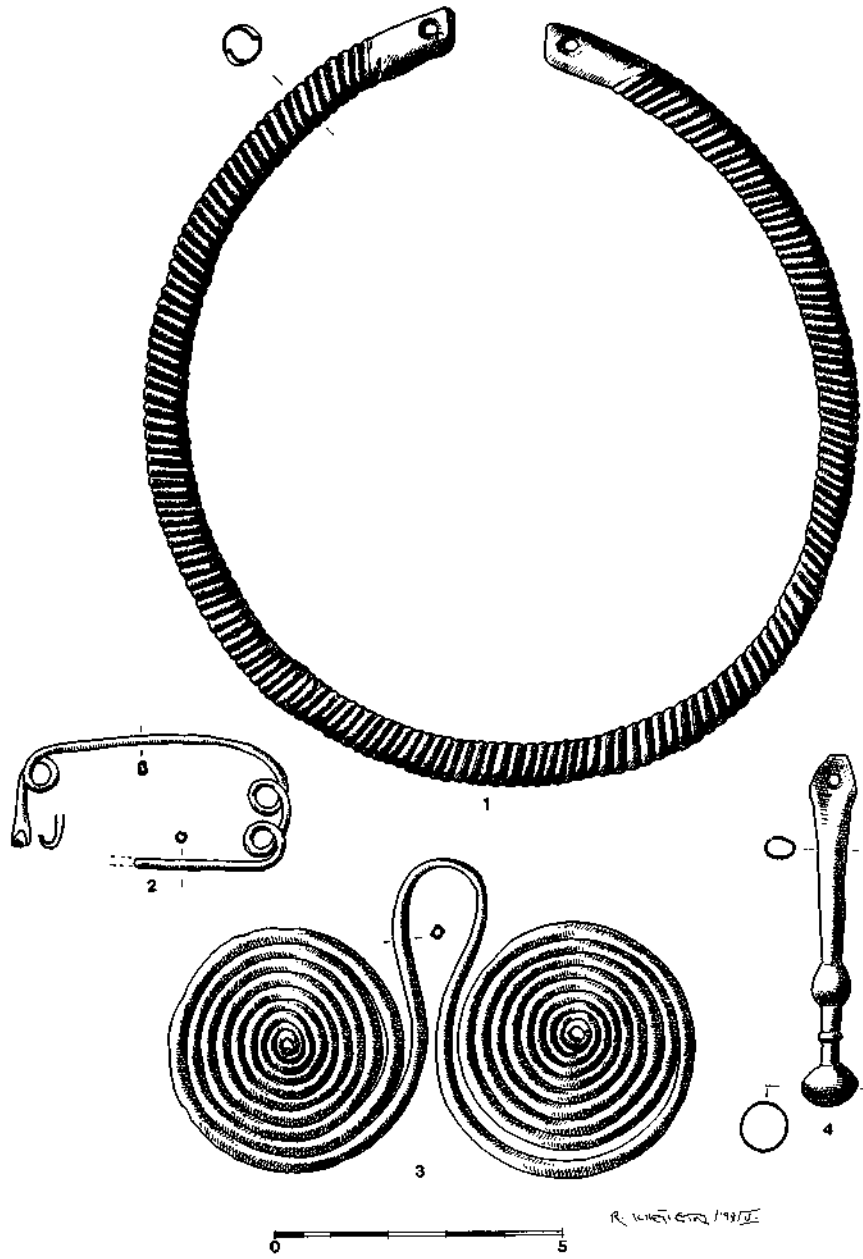

Tabla 12.

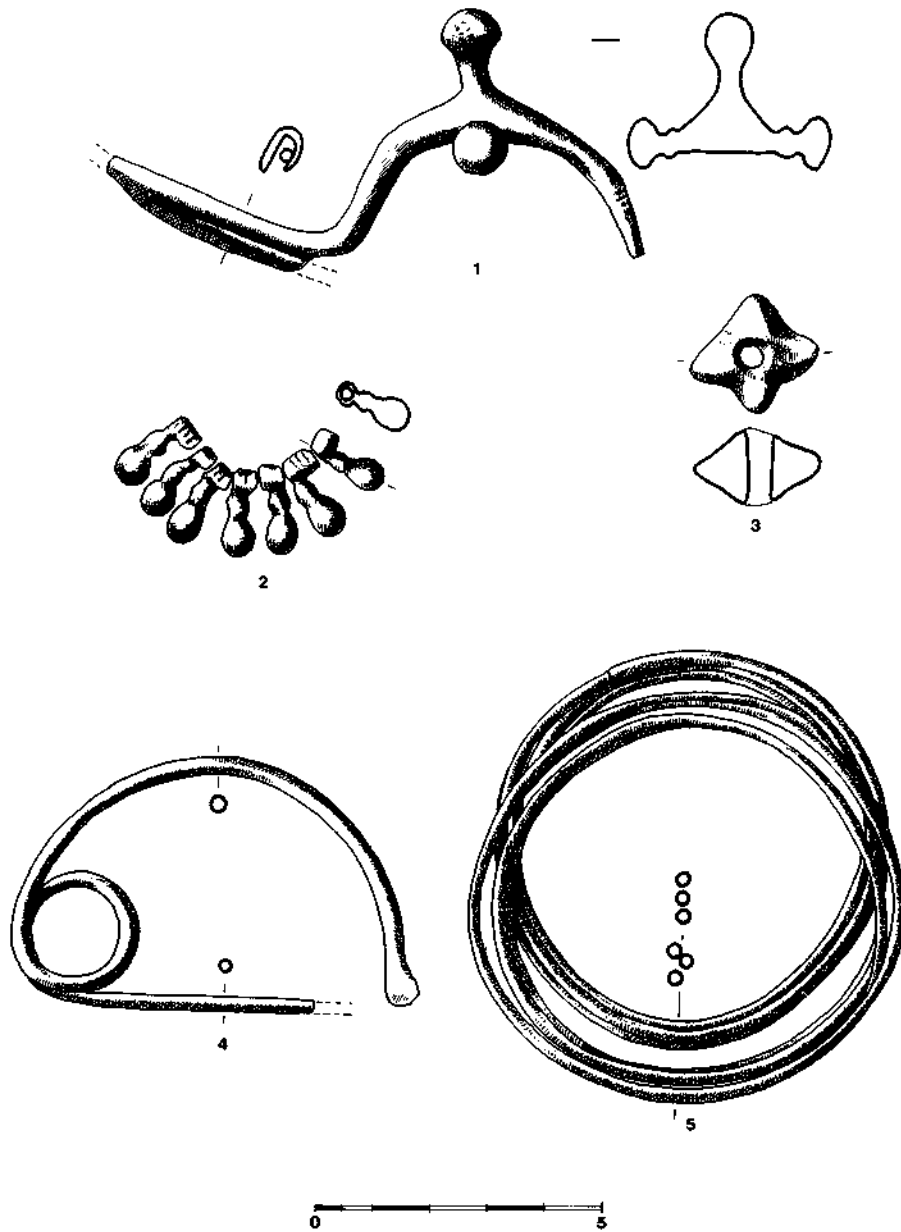

Tabla 13.

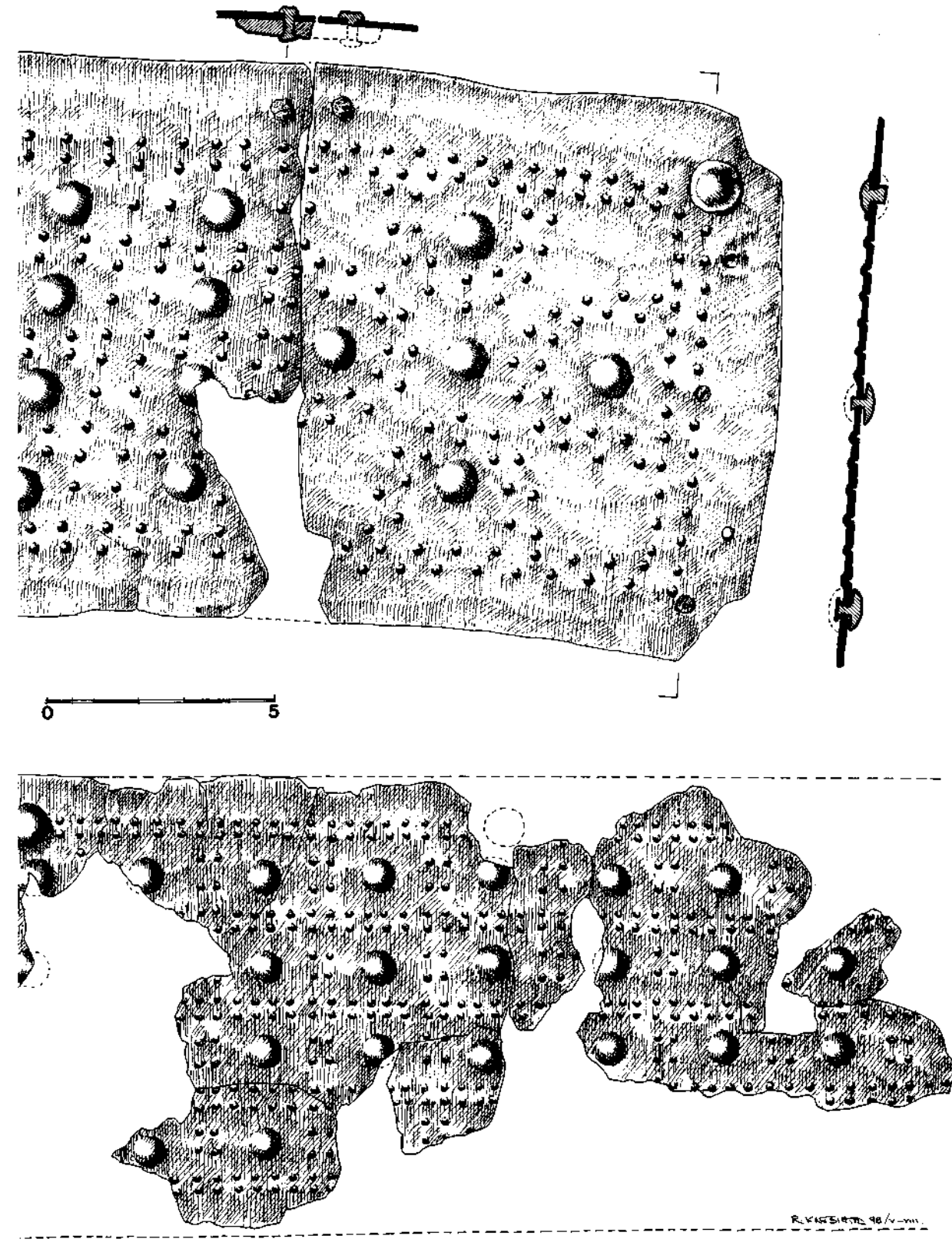
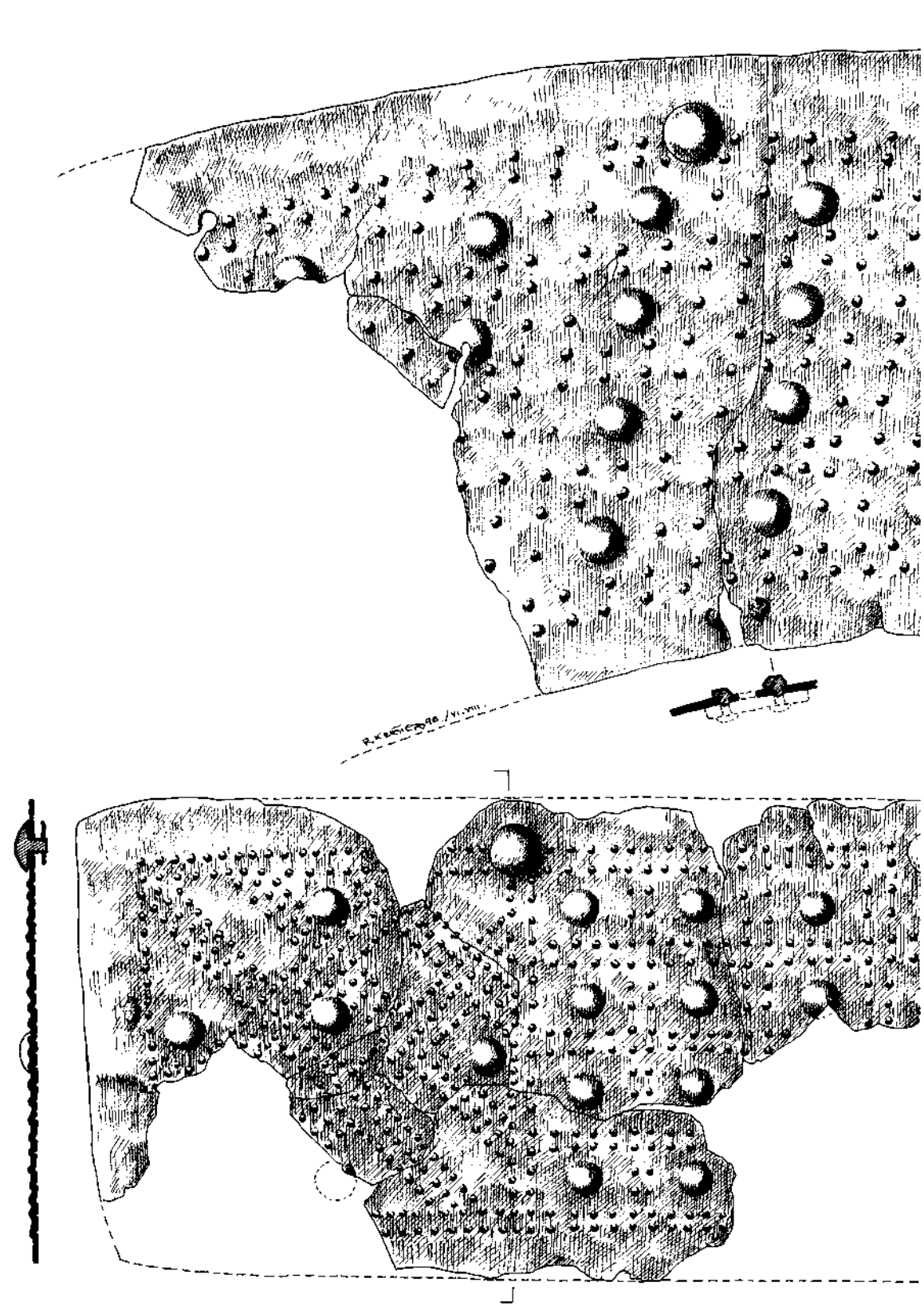

Tabla I

I3A.

ZEF MIRDITA

Hrvatski institut za povijest
Opatička 10
HR -10000 Zagreb

O JUŽNOJ GRANICI DARDANACA I DARDANIJE U ANTICI*

UDK 931(38)

Izvorni znanstveni rad

Na temelju detaljne analize pisanih izvora i rezultata istraživanja ovoga problema u naše doba, autor dolazi do zaključka da sejužna granica Dardanaca i Dardanije, unatoč njezinoj promjeni u određenim povijesnim razdobljima, kao posljedica juriš gladii, pa i Dioklecijanovih administrativnih reformi, uglavnom podudarala s koliko-toliko prirodnom linijom koja - idući od zapada prema istoku - od dodirne točke tromeđa Dardanije, Dalmacije i Makedonije, tj. od podnožja Scardus mons, odnosno Koraba, obuhvaćajući tu i područje Tetova i Gostivara, pa dalje prema istoku prekoplanine Suva gora sve do rijeke Treske. Odatle se spuštala sjevernim obroncima planine Jakupice do sela Vodno, nešto južnije od Bylazore gdje se rijeka Pčinja ulijeva u Vardar. Zatim, povlačeći luk prema sjeveru, preko područja planine Ovce polje vodi prema jugozapadnim obroncima planine Osogova. Na području gradića Zletovo, gdje se nalazi i dodirna točka triju provincija: Moesia Superior odnosno Dardanije, Makedonije i Trakije, počinje i istočna granica Dardanaca i Dardanije.

Koliko god je utvrđivanje linije zapadne granice Dardanaca i Dardanije u antičko doba teško i problematično,¹ ništa lakše nije ni utvrđivanje njihovejužne granice. O tome rječito govori brojnost studija i priloga različitih autora čiji se rezultati uglavnom i ne podudaraju.² Razlog tome je svakako to što je većina autora o tome pisala iz kabinetske perspektive, nedovoljno poznavajući teren *de visu*. Unatoč svim poteškoćama, koje su proistekle kao posljedice suprotstavljenih mišljenja poznatih znanstvenika, razmatranju ovoga problema pristupio sam ne samo na temelju rezultata dosadašnjih istraživanja nego i hodološkom metodom koju smatram nužnom kada je riječ o navedenom problemu.

Zarazliku od zapadne granice Dardanaca i Dardanije, pri utvrđivanju koje umnogome pomaže i prirodni čimbenik koji utječe manje-više i na utvrđivanje etnogeografske granice različitih etničkih aglomeracija, za južnu granicu, nažalost, jedan taj elemenat nije potpuno jasan. Nadalje, u različitim antičkih autora, pa čak i u jednog te istog autora, mogu se naći kontradiktorni podaci o nekom problemu, što, stvarajući konfuziju, više zamršuje negoli što pomaže pri rasvjetljavanju navedenog problema. No, unatoč tome, njihovi su nam podaci, makolikobili kontradiktorni, više nego potrebni.

* Pri izradi ovog rada koristio sam se pojedinim tekstovima antičkih autora iz djela: PAPAZOGLU 1969. i njihove prijevode sadržane u navedenoj knjizi.

1. MIRDITA 1991: 163-184.

2. VULIĆ 1924: 237-247; 1925: 1-15; PAPAZOGLU 1957: 45-96; 1969: 143-161; 1978; 1979: 328-338.

Naime, i sam arheološki materijal područja koji bi nam mogao pomoći pri utvrđivanju navedene linije također je nedostatan. Pritom treba imati u vidu činjenicu da u okvir materijalne kulture Dardanaca ulazi i ona koja pripada Peoncima čiji je ilirski karakter neupitan. Lingvistički faktor, tj. grčki odnosno latinski jezik, a koji je potvrđen na epigrafskome materijalu i kojim se pri utvrđivanju etnopolitičke granice između Dardanije i Makedonije koristi, ponekad i apodiktički, jest irelevantan, i to osobito kada je riječ o graničnoj liniji koja prolazi kroz područje kontaktnih kulturnih zona, kao stoje južna granica Dardanaca i Dardanije. Naime, ne bi se smjela izgubiti iz vida činjenica daje upravo u toj kontaktnoj zoni, premda je grčki jezik bio jezik duhovne-religiozne kulture, pa stoga i dominantan u komunikaciji, postojala mogućnost miješanja raznih jezika.³ Poznato je također da helenizacija odnosno romanizacija Dardanca i Dardanije nije uzela maha,⁴ unatoč neposrednoj blizini helenskog svijeta i političkoj prevlasti rimske države nad tim područjem.

Neovisno o svemu stoje prethodno rečeno, pri utvrđivanju bilo kojih graničnih linija, mora se uzeti u obzir ne samo etnogeografski nego i povijesno-politički čimbenik.

Na samom početku treba reći da osim Bylazore⁵ koja se nalazi na samoj granici između Makedonije i Dardanije, tj. kod Velesa⁶ i o kojoj nam Polibije veli daje bila veliki peonski grad,⁷ drugog sličnog uporišta i nemamo. Nadalje, poznato je da pojmovi *Makedonija* odnosno *Dardanija* u antičkih autora imaju više administrativno-političko, negoli etnogeografsko značenje. To je osobito postalo izraženo nakon gubitka neovisnosti i njihova potpadanja pod rimsku vlast. Stoga do vremena kada je Makedonija postala međunarodnim političkim čimbenikom, a to je bilo za vladavine Filipa II Makedonskog (359-336), kada i počinje imperijalistička politika Makedonije,⁸ pri utvrđivanju južne granice Dardanaca morat ćemo se osloniti na etnografske podatke o Peoncima i drugim plemenima koja su bila u susjedstvu Dardanaca, dakako, uvijek imajući u vidu čimbenik etničkih migracija i emigracija.

Već je rečeno da su podaci antičkih autora koji bi mogli poslužiti pri utvrđivanju geografskog prostiranja različitih plemena na Balkanu šturi, a često i nejasni.

Tako, primjerice, Strabon, premda je živio u Augustovo doba, vrlo neodređeno govori o geografskom prostiranju ilirskih, tračkih i peonskih plemena južno od Dunava. Naime, smatra da je Balkanski poluotok ili "Europa" s desne strane Istra, a (sjeverni, odnosno negrčki dio predstavlja u dva dijela), podijeljen *"lancima ilirskih, peonskih i tračkih planina, koji se kao neka ravna linija gotovo paralelna s Dunavom protežu od Jadrana do Crnog mora"*. Prema Crnome moru najviša planina je *Haemus*, a *"prema Jadranu nalazi se Ardia, dok se između njih nalazi Peonija koja je i sama visoka. Sjedne strane njenu granicu prema Trakiji čine Rodopi, koji su najviša planina poslije Hema, s druge strane, prema sjeveru, ilirske zemlje, zemlja Autarijata i Dardanija."*⁹ A na drugom mjestu kaže da na jugu Dardanija graniči s makedonskim i peonskim planinama kao i s

3. GEROV 1971: 178 ss.

4. MIRKOVIĆ 1977: 845; 1981: 84-85; MIRDITA 1972: 277-298; 1985: 179-194

5. Ime grada je složenica od ilirskog: BuXxu<; = grad (TOMASCHEK 1893: 18) i ropa koja se tumači albanskom riječju: ura (most), što prema J.G. von Hahnu znači: grad - most (v. HAHN, 1861: 166). Istog je mišljenja i G. Kazarow koji kaže da ga i Turci zovu: Köprüllü = Briickenstadt "Mostgrad" (v. KAZAROV 1923: 23). Stoga su sva ona nastojanja da se kontinuitet Bylazore traži u slavenskoj riječi *Veles* neprihvatljiva i nedokaziva. Uostalom, Bylazora se posljednji put spominje 168. godine pr. Kr., dok se Veles prvi put spominje tek 1018. u dokumentu Bazilija II (v. DÖLGER 1924, Nr. 806; PAPAZOGLU 1957: 232)

6. DROYSSEN 1893: 63; GEYER. 1928, col. 661; KARCAROV 1921: 4; VENEDIKOV, I. 1943: 15; PAPAZOGLU 1957: 231 s.; 1969: 216 s.; HAMMOND 1972: 78 s.

7. Polyb. V, 97,1. Isto tvrdi i Tit Liv. XLIV, 26,8: *"Mittit Antigonum (...) qui iuberet multitudinem Gallorum ad Byzazora - Paeoniae is locus est-castra movere."* U okvir Peonije stavlja ga i WALLBANK 1940: 63: "Bylazora, a town in Paeonia commanding the pass over into Dardania".

8. HAMMOND 1959: 533 ss; BENGTONSON 1965: 290 ss.; HAMMOND - GRIFFITH 1979: 203 s.

9. Strab. VII 5,1 (c.313); ZIPPEL, G. 1877: 39; PAPAZOGLU 1969: 76, 145,243 (A 6; 439; D 83); 1978: 97, 189, 523, 546 (A 6).

Autarijatima i Dasaretima.¹⁰ Opisujući geografsko rasprostriranje Peonije, među inim, isti autor kaže: *na jugu* (zasigurno ruje počinjena pogreška prepisivača teksta, jer se plemena koja se spominju u tekstu pružaju sjeverno od Peonije, Z.M.) *graniči* (se. Peonia, Z.M.) *s Autarijatima, Dardancima i Ardijejcima*.¹¹ Sa sigurnošću se može reći da se ti Strabonovi podaci kronološki odnose na izvore iz vremena kada su ta dva etnika i državne strukture bili neovisni.¹² Bilo kako bilo, Strabon nam Makedoniju predočuje poput paralelograma čiju sjevernu granicu čini jedna linija koja spaja planine: Bertiskovo, Skardos, Orbelos, Rhodope i Haemus.¹³

Plinije Stariji donosi nove podatke. Određujući granice Epira, između ostaloga kaže: "£/ *zaleđu Epiroćan pružaju se gore spomenuti Dasareti, slobodan narod, a iza njih su divlji Dardanci. Na lijevoj strani Dardanaca pružaju se Tribali i narodi Meza. Na njihovom čelu nalazili su se Medi i Dentheleti koji se naslanjaju na Tračane i pružaju se sve do Ponta*."¹⁴ Iz ovoga proistječe da su se Dardanci nalazili između plemena Dasareta, Tribala i Meda. Međutim, to se teško može kronološki odrediti. Razlog tomu jest, prema riječima Fanule Papazoglu, što Plinije donosi neke podatke koji se mogu shvatiti kao rezultat korišćenja raznih izvora ali i kao kontaminacija podataka koji se odnose na Makedoniju s onima koji se odnose na provinciju Makedonije.¹⁵ Opisujući Makedoniju za koju tvrdi daje "u njoj živjelo stotinu i pedeset plemena", između ostaloga kaže, "da se ona ranije nazivala Emathia."¹⁶ "Na zapadu se pruža prema plemenima Epiroćana, a u zaleđu i Magnezije i Tesalije bila napadnuta od strane Dardanaca. Na sjeveru su je od Tribala štatile Peonija i Pelagonija."¹⁷ Govoreći o unutrašnjosti Makedonije, kojom prilikom spominje i razne gradove i rijeku Aksij, kaže: "Na ovoj granici susjedi Makedonije su Dardanci, Treri i Piereri."¹⁸

Iz onoga stoje naprijed rečeno lako se može zaključiti kako nam Strabonovi i Plinijevi podaci ne mogu mnogo koristiti kad je riječ o granicama. I Ptolemejev je opis vrlo općenit, granice su imaginarne točke koje je moguće povezati s geografskim dužinama i širinama, premda je njegov opis točniji od onoga koji nam donosi Strabon.¹⁹

Uostalom, glavno obilježje južne granice Dardanaca i Dardanije u antici je promjenjivost kao posljedica vojne i imperijalističke politike Makedonije, a kasnije i Rimljana u određenim povijesnim razdobljima. Ovu je činjenicu najbolje iskazao M. T. Ciceron govoreći "da su makedonski vladari uvijek imali onu granicu provincije koju su stekli mačevima i kopljima."²⁰ Ovo nas prisiljava da južnu granicu Dardanaca i Dardanije promatramo u kontekstu različitih povijesnih faza koje su bile odlučujuće za njezinu promjenu od prapovijesti do kasne antike.

Za prapovijesno doba pa sve do IV. stoljeća prije Kr. zadržat ću se uglavnom na etnografskom utvrđivanju južne granice Dardanaca, i to u odnosu na Peneste i Peonce, oslanjajući se, dakako, na analize i rezultate raznih suvremenih istraživanja te problematike.

10. Strab. VII 5,7 (c.316); ZIPPEL 1877: 39; PAPAZOGLU 1969: 145 (D81); 1978: 189, 567 (D 81).

11. Strab VII 5,12 (c.318); Strab VII fragm. 4 (c.329) (84 i 85); ZIPPEL 1877: 40; PAPAZOGLU 1969: 145; 1978: 189 (D 84 i 85)

12. PAPAZOGLU 1969: 145; 1978: 189.

13. PAPAZOGLU 1979: 329.

14. Plin. IV 1(1): *Epiros ipsas ad Magnesiam Macedoniamque tendens a lergo suo Dassaretas supra dictos, liberam gentem, mox feratn Dardanos habet. Dardanis laevo Triballi praetenduntur lalere et Moesicae gentes, a fronte iunguntur Maedi ac Denseletae, quibus Thraces ad Ponlum usque pertinentes* (v. i: PAPAZOGLU 1969: (T 52; D 87)

15. PAPAZOGLU 1979: 330.

16. O tom nazivu vidi: PAPAZOGLU 1957: 144-145, bilj.34.

17. Plin. IV, 10(17):- *Macedonia postea CL populorum, duobus ineluta regibus quondamque terrarum imperio, Emathia antea dicta. Haec ad Epiroticas gentes in solis occasum recedens post terga Magnesiae atque Thessaliae infestatur a Dardanis. Partem eius septentrionem Paeonia ac Pelagoniaprotegunt Triballis* (v. i: PAPAZOGLU 1969: (D 88)

18. Plin IV 10(17): *adhunefinem Dardani, Treres, Pieres Macedoniam aceolunt* (v. i: PAPAZOGLU 1969: (D 90)

19. PAPAZOGLU 1979: 329 s.

20. Cicero, *In Pison*. 38: *... tantam vero provinciam eum tanto exercitu, Macedoniam praesertim quam tanle barbarorum gentes attigunt ut semper Macedonicis imperatoribus idem fines provinciae fuerint qui gladiatorum atque pilorum...*

Podnožje planine Koraba bila je jugozapadna točka Dardanaca i Dardanije. Na tom su području Dardanci graničili s Penestima, ilirskim plemenom koje se pružalo duž doline Crnoga Drima, koje polazi od Ohridskog jezera pa sve do juga i jugoistoka Šar-planine i "ilirske pustinje" ili kako čitamo kod Polibija "(...) ὄρος τὸ ἐξ Ἰπυρίου καὶ τῆς Ἰλνυρίας ἄνω ὄρος, ἢ τῆς Ἰλνυρίας ἄνω ὄρος;"²¹ odnosno kod Tita Livija "Hi (se. Persejevi poslanici, Z.M.) *transgressi iugum Scordi montis, per Illyrici solitudines*."²² Središte te "regionis Penestiae"²³ ili "Penestianae terrae"²⁴ bila je Uscana koju, prema mišljenjima mnogih istraživača, valja identificirati s Kičevom (alb. Kërçova),²⁵ ali ne i s Enejem (*Oeneum*, Tetovo) koji je dardanski grad.²⁶ Fanula Papazoglu tvrdi da se ta točka, koja oblikuje granični trokut kasnijih provincija Makedonije, Dalmacije i *Moesiae Superioris*, izgleda potpuno podudara s etnopolitičkim graničnim trokutom u predrimsko doba između ilirskih plemena - Penesta, Makedonaca i Dardanaca.²⁷ Od tog trokuta počinje linija južne granice koja, može se slobodno reći, nikada nije bila stabilna. Naime pleme s kojim su Dardanci na jugu graničili bili su Peonci.

Premda se mnogo pisalo o etničkoj pripadnosti Peonaca, i to uglavnom na osnovu fragmentarnih jezičkih podataka, kao i podataka antičkih autora, mišljenja su vrlo različita.²⁸ Razlog tome treba tražiti prije svega u nedostatku materijala kako onog jezičnoga, tako i povijesnoga i arheološkoga. Međutim, čak je i ovaj kojim raspolažemo proturječan.

No, ni antički se autori ne slažu oko njihove etničke pripadnosti. Homer ih predstavlja kao barbare i saveznike Trojanaca.²⁹ Strabon ih smatra Tračanima, odnosno Frigijcima³⁰; dok ih Herodot³¹ kao i Tukidid³² razlikuju od Tračana. Na drugom pak mjestu Herodot³³ kaže da su Peonci Teukri koji su došli iz Troje. Apijan,³⁴ pak, govoreći o genealogiji raznih plemena, kaže da su

21. Polyb. XXVIII 8,5.

22. Tit Liv. XLIII 20,1. O lociranju ovih "*Illyrici solitudines*" postoje različita mišljenja. N.G.L. Hammond smatra da te opustošene krajeve treba tražiti na području Prizrenske kotline, odnosno između Prizrena i Uroševca (HAMMOND 1972: 84). Tko iole pozna to područje *de visu* doći će do zaključka da se navedeno područje ne može nalaziti između Prizrena i Uroševca, nego na visoravnima šarplaninskih proplanaka. Na ovakav me zaključak navodi i činjenica da je makedonski kralj Persej 170/69. godine pr.Kr. vodio vojnu ekspediciju protiv Dardanaca (Tit Liv. XLIII 18,2) koji su se nalazili upravo na tim visoravnima (KROMAYER 1907: 260, bilj. 4; WALLBANK 1976: 269, bilj. 38; MIRDITA 1991:175)

23. Tit Liv. XLIII 19,2.

24. Tit Liv. XLIII 18,5; MÜLLER. *RE*, 19-1, 1937, col. 495; PAPAZOGLU 1979: 332.

25. HAMMOND 1972: 43, karta br.9; HAMMOND - WALLBANK 1988: bilj. 2; PAPAZOGLU 1969: 147. vidi i bilj. 197; 1978: 169, 192, bilj. 197; 1979: 332; TOMOSK.L.T. 1963: 340 s.; MIRDITA, Z. 1975: 208, 210, 211.

26. MACK 1951: 177; VULIĆ 1934: 39; MIRDITA 1975: 209 s. Međutim, N.G.L. Hammond i F.W. Walbank smatraju da bi antički *Oeneum* trebalo locirati u dolini rijeke *Artatus* (Veleka). (v. HAMMOND - WALLBANK 1988: 529.)

27. PAPAZOGLU 1969: 147; 1969: 192; 1979: 330.

28. O Peoncima je mnogo pisano i njihov je etnički identitet zasebno razmatran, (v. DROYSEN 1893: 48 - 79; DROYSEN 1893a: 79 - 87; VULIĆ 1926: 107-117; LENK, B. Paiones. *RE*, 36, 1942, col. 2403 - 2408; MERKER 1965: 35-54; KATIČIĆ

1977: 25 - 31) no mišljenja se umnogome razlikuju. Razlog tomu je činjenica poistovjećivanja etničko-jezičnih skupina na Balkanskom poluotoku. Neki Peonce smatraju za Ilire (v. ZIPPEL 1877: 25, 26, 38, 39; TOMASCHEK 1893: 18 - 27; MAYER 1957: 253; KRAHE 1925: 112-113; 1929: 84, 143; 1955:42-43; KACAROV 1921; 1923: 20 - 26; JOKL, N. *ERL* I: 88; 6, 38; RUSSU 1969: s.v. Paones; PATSCH 1907: 169 - 174; 1922: 40; SCHÜTT 1910: 23 - 25; CIMOCHOWSK.I 1975: 9 ss.), a drugi pak Tračanima (v. DETSCHEW 1976:351 - 353; FOL 1975, s.v. Peonci), odnosno Frigijcima koji su se kasnije izmiješali s Ilirima (v. GEORGIEV 1957: 70-80; GEORGIEV 1966: 196-197; PAJAKOWSKI 1984: 54 ss, 61 s.) F. Papazoglu je najprije bila sklona Peonce smatrati Ilirima (PAPAZOGLU 1967: 11-31; 1965: 114 ss; 1969: 186 ss.) potom je tvrdila da su trako-frigijskog podrijetla (v. PAPAZOGLU 1974: 50 -74) da bi naposljetku zaključila da su se "Peonci definitivno pretopili u Makedonce" (v. F. PAPAZOGLU 1957: 63)

29. // II 848-849; X 426 - 431; XVI 284 - 292; XXI 139-143, 153-160.

30. Strabo VII fragm. 11.

31. Herodot VII 185.

32. Tuchid. II98.

33. Herodot V 13.

34. Appian *Illyr.* 2 (v. PAPAZOGLU 1969, A 24, D 97, S 47, T 66). A. Mocsy, analizirajući ovaj Apijanov podatak, uočava tu geografsku koncepciju prema kojoj su balkanska plemena predstavljena u tri geografske zone, i to idući sa zapada prema istoku i s juga prema sjeveru. Tako bi se u 1.

keltska, tračka i ilirska plemena djeca Ilira i na istome mjestu Peonce identificira s Panonima. Međutim, ovakav je prikaz naroda nastao po svemu sudeći kasnije.³⁵ Naime, nazivi Fla'ovoi; i Ilavvo'vvoi se u carsko doba podjednako upotrebljavaju za označavanje Panonaca, jer su u to doba Peonci potpuno nestali. Stoga i Apijan kaže da su Grci Panonce nazivali ria'iove<;, dok je Ilavvo'vioi tek njihov latinski naziv.³⁶ Bilo kako bilo, na osnovi dostupnog materijala može se reći da njihov jezik nije bio grčki i da su oni za Helene bili sjeverni barbari.³⁷

Već je rečeno da su podaci antičkih autora o granicama vrlo općeniti, kao primjerice: Dardanija na jugu graniči s Makedonijom i peonskim plemenima.³⁸ Odmah treba reći daje naziv Μακεδονία<; obuhvaćao samo jednu regiju u Makedoniji upravo kao što je slučaj s Bisaltijom, Eordejom ili pak Migdonijom. Tako npr. čitamo u Tukidida daje Sitalk opustošio Halkidik, Botieju i Makedoniju.³⁹ N.G.L. Hammond,⁴⁰ kao i prije njega H. Kiepert,⁴¹ smatra daje pojam *Makedonija* obuhvaćao teritorij koji se pružao od Haliakmona dalje preko rijeke Vardara. Prema N. Vuliću⁴² teritorij Makedonije mogao se pružiti s one strane Vardara oko 500. godine pr. Kr. Mišljenje temelji na podatku koji nalazi kod Herodota,⁴³ da je Aleksandar I nakon Megabazova vojnog pohoda zauzeo rudnike srebra koji su se nalazili kod jezera *Prasias* (danas jezero Buškovo) i da je od njih dobivao po jedan srebrni talent. Iz ovoga je razvidno da se sjeveroistočna granica Makedonije potkraj VI. stoljeća prije Kr. pružala sve do planine *Dysoros* koja se nalazi odmah iza jezera *Prasias*, odakle se prelazi u Makedoniju.⁴⁴ No, vrlo je vjerojatno da se duže vrijeme najveći dio Makedonije, s izuzetkom možda dijela između Haliakmona i Ludije, nije nalazio pod vlašću Makedonaca.⁴⁵ Bez obzira na to, činjenica je da su Peonci bili sjeverni susjedi Makedonaca. Oni su živjeli na području srednjeg toka Vardara i njegovih pritoka, i to s njegove lijeve i desne strane na područjima današnjih gradova Velesa, Prilepa i Štipa. Granica prema Makedoniji nalazila se kod Demir-kapije, sjeverno od Gevgelije.⁴⁶ No, u raznim se izvorima nailazi na podatke iz kojih se može razabrati da su na najvećem području teritorija kasnije Makedonije prije Makedonaca živjeli Peonci. To se zaključuje iz činjenice da se Peonija nekada nazivala *Emathia*.⁴⁷

Prema N.G.L. Hammondu⁴⁸ to se odnosi na razdoblje prije Trojanskog rata jer je Vardar bio zapadna granica Peonije. Međutim, na sjeveru između Peonije i Dardanaca pružale su se planine kroz koje je tekao Vardar i povezivao skopsko i veleško polje, a time i dva grada: *Scupi* i *Bylazoru*.⁴⁹ Zapravo treba reći da se pri utvrđivanju južne granične linije Dardanaca do vremena dolaska na vlast Filipa II (359-336 g. pr. Kr.), još i sada oslanjamo na etnografske izvore, budući da su i oni

zonu ubrajali sinovi Ilira: Enhelej, Autariej, Dardan, Med, Taulant, Perheb i kćeri Parto, Daorto, Dasara i dr.; 2. zonu čine Autarijevi sinovi Panon ili Pajon; a 3. zonu Pajonovi sinovi Skordisk i Tribal (v. MÓCSY 1966: 88). Međutim, F. Papazoglu ovu genealogiju gleda s aspekta generacija određenu historijsku pripisujući joj vrijednost, (v. PAPAZOGLU 1969: 163; 1978:213).

35. DROYSEN 1893: 55

36. Appian Illyr.4. Međutim, "u *genealogiji* - kaže F. Papazoglu - *lako je moguće da je reč o Peoncima, a ne o Panoncima, jer se Peonjavlja kao otac Skordiska i Tribala, a Panonci su vrlo dockan ušli u horizont grčkih geografa, tek posle rimskog nadiranja (sa severozapada, a ne sa juga) u njihovu zemlju. Apijan sam kaže da su tek Rimljani ubrojili Panonce među /ire*" (Illyr. 14) (PAPAZOGLU 1969: 163, bilj. 248; 1978: 213, bilj. 248).

37. KATIČIĆ 1977:30.

38. Strabo VII 5, 1 (c.313); VII 5,7 (c.316); VII 5,12 (c.318), VII fragm. 4 (c.318); Chrestomathiae ex Strabonis VII 38.

39. Thucid. II 101.

40. HAMMOND 1972: 3 s.

41. KIEPERT 1878: 310.

42. VULIĆ 1924: 237.

43. Herodot V 17.

44. Herodot V 17; DROYSEN 1893: 52.

45. VULIĆ 1924:237.

46. Polyb. XXIII 10,4; Tit Liv. XL 3; ZIPPEL G. 1877:40; RE 14-1(1928), col. 653; KATIČIĆ R. 1977: 26.

47. Polyb. XXIII 10,4; Tit Liv. XL 3,3; Strab. VII fragm. 11; Iustin VII 1,1; Ptolem. III 12,36.

48. HAMMOND 1972: 296,418.

49. HAMMOND 1972: 296, 418.

škrti podaci antičkih autora ne samo nedostatni nego i netočni. To je vrlo razvidno iz sljedećih nekoliko primjera.

Prema Diodom, 360. godine pr. Kr. Makedoniju su uništili Peonci koji su živjeli u njihovu susjedstvu, ne obazirući se na njihovu moć.⁵⁰ Nakon stoji preuzeo vlast, Filip II je mitom i darovima pridobio Peonce,⁵¹ a 359. godine, nakon smrti peonskog kralja Agisa, za kratko ih je vrijeme i pokorio.⁵² Razlog tom jest činjenica da su se peonski kraljevi udružili s tračkim i ilirskim kraljevima protiv Filipa II.⁵³

Međutim, i u doba Filipa II ne zna se kuda je prolazila sjeverozapadna granična linija Makedonije, odnosno juzapadna granica Dardanaca. Na osnovi Diodorova izvješća se može zaključiti da je Filip II pokorio sva ilirska plemena sve do Lihnidskog jezera a onda ih pripaja Makedoniji.⁵⁴ S druge pak strane iz podataka o Aleksandru iz Plutarhova životopisa, a koji govore daje Aleksandar pokorio pobunjene Mede i daje na njihovom području osnovao grad koji je onda nazvao Aleksandropolis,⁵⁵ daje se zaključiti daje sjeveroistočna granica u doba Filipa II zasigurno bila upravo na tome području. Istina je, doduše, da Diodor, pišući o sastavu vojske Aleksandra Velikoga izdvaja Peonce od Makedonaca,⁵⁶ a to ne znači da su Peonci bili neovisni. Nadalje, 310. godine pr. Kr. Autarijati s 20.000 ljudi kod planine Orbela napadaju Peoniju gdje je vladao Audoleont i kome je u pomoć pritekao Kasandar. A 284. godine pr. Kr.⁵⁷ nakon Audoleontove smrti, Lizimah je osvojio Peoniju i ustoličio Aristona, Audoleontova sina.⁵⁸ No, odmah nakon te farse Lizimah je napao Aristona pa je ovaj bio prisiljen skloniti se kod Dardanaca. Godine 280/79. pr. Kr. Kelti su upali u Makedoniju.⁵⁹ Po svoj prilici 279. godine Kelti su pokorili Dardance.⁶⁰ Međutim, kako su se Kelti uputili prema jugu, Dardanci su se uspjeli konsolidirati, tako da su ih na povratku porazili oko 277. godine pr. Kr.⁶¹ U međuvremenu, godine 270. pr. Kr. Peoniju je ponovo osvojio Antigon Gonata⁶² i u to su doba neka dardanska plemena prodrli na zapad.⁶³ No, tijekom cijelog tog perioda južna je granična linija između Dardanaca i Makedonije bila nejasna, premda se znade daje Bvlazora bila najjužnija točka.

Tit Livije prenosi daje Longar, dardanski kralj 231. godine pr. Kr.⁶⁴ napao makedonskog kralja Demetrija II. Nakon pogibije Demetrija II.,⁶⁵ Peonija je potpala pod vlast Dardanaca i tako

50. Diod. XVI 2,6.

51. Diod. XVI 3,4.

52. Diod. XVI 4,2; HAMMOND - GRIFITH 1979: 210 ss.; DROYSEN 1893: 84 s.

53. Diod. XVI 22,3; HAMMOND - GRIFITH 1979: 213.

54. Diod. XVI 8,1; HAMMOND - GRIFITH 1979: 470.

55. *PM. Alexander* JX 1.

56. Diod. XVII 17,4.

57. Diod. XX 19,1; Justin. XV,2; PAPAZOGLU 1969: 78, 88. Ona pretpostavlja da se u broju od 20000 ljudi trebaju ubrojiti žene i djeca (PAPAZOGLU 1969: 88, bilj. 63).

58. Polyæn IV 12,3; DROYSEN 1893: 63; MÓCSY 1966: 92; TARN 1913: 119 ss.; PAPAZOGLU 1969: 107.

59. Iust. XXIV 4,9-11; ZIPPEL 1877: 42; DROYSEN 1893: 50; PAPAZOGLU 1969: 107.

60. Liv. XXXVIII 16,1: *Galli, magna hominum vis, seu inopia agri seu praede spe, nullam gentem, per quas ituri essent, parem armis rati, Breno duce in Dardanos pervenerunt. Ibi sediio oria est; viginti milia hominum cum Lonorio ac Littario regulis secessionefacta a Brenno in Thraciam iter*

avertunt. Pauzanije X 129,7. kaže da su Kelti na jug krenuli u tri grupe: prema Makedoniji i Iliriji vodio ih je Belgij, prema Peoniji vodili su ih Bren i Akihori, a trećaje išla prema Trakiji. (v. PAPAZOGLU 1969: 110, bilj. 36.). Međutim, on u svom kazivanju ne spominje Dardance.

61. Diod. XXII 9,3.

62. TARN 1913: 173, 320, 364 ss.; BELOCH 1925: 566; LENK, B. *RE*, 17, 1942, col. 2406; MÓCSY 1976: 93; PAPAZOGLU 1954: 326; 1957: 231, iako kasnije ne smatra, daje Peoniju pokorio Antigon Gonata (v. PAPAZOGLU 1969: 111 s.; 1978: 145).

63. ZIPPEL 1877: 42 ss.

64. Tit Liv. XXXI 28,2: *"Bellum suo nomine Longarus cum Demetrio, Philippipatre, gesserat."*

65. Pomp. Trog. prol. 28: *"Ut rex Macedoniae Demetrius sit a Dardanis fusus."* Oko pogibije Demetrija II mišljenja se znanstvenika razilaze. Naime, dok je za W.W. Tarna (TARN 1913: 201, bilj. 111) neupitna činjenica, dotle J.G. Beloch (BELOCH 1925: 637) je sumnjiva, a za F.W. Walbanka (WALLBANK 1940: 10) je moguća. Njegovu smrt datira u proljeće 229. godine pr. Kr. (WALLBANK 1940: App., III: 295).

je "peonska dinastija nestala zauvek", kaže F. Papazoglu.⁶⁶ Justin kaže da su se Dardanci razveselili čim su saznali za smrt Demetrija koji je ne samo branio dostojanstvo Makedonije, nego ju je i proširio,⁶⁷ iz toga se jasno vidi daje on bio glavna prepreka proširivanju političke vlasti Dardanaca nad Peonijom. No, iz njegova se kazivanja može zaključiti i da je velik dio Peonije bio pod vlašću Dardanaca. O tome, naime, jasno govori i činjenica, da su Dardanci 167. godine pr. Kr. od Rimljana tražili Peoniju koja je, prema riječima Tita Livija,⁶⁸ od davnina bila njihova. To je i razumljivo shvatljivo ako se prihvati mišljenje J.G. von Hahana⁶⁹ koji tvrdi da su Peonci i Dardanci jedan narod sa dva imena. Ime *Peonci* je starije, dok ime *Dardanci* potječe iz rimskoga doba, odnosno latinskog je podrijetla. U protivnom je teško protumačiti zahtjev dardanskih poslanika prilikom izlaganja svojih zahtjeva Emiliju Paulu, pobjedniku nad Persejem, posljednjim kraljem Makedonije, u bici kod Pinda 168. godine pr. Kr., da vrati Peoniju u njihov posjed.⁷⁰ Nakon te bitke je Makedonija, odlukom rimskog senata, bila podijeljena u četiri *meridie*-regije. Jedna od njih je bila i Peonija na koju su Dardanci polagali svoje historijsko pravo.

Polibije osim toga priča daje makedonski kralj Filip V 217. godine pr. Kr. napao i osvojio Bylazoru kako bi jednom zauvijek spriječio upade Dardanaca u Makedoniju.⁷¹ Osim Bylazore, Tit Livije spominje i grad Sintiju kojeg je 211. godine pr. Kr. osvojio Filip V. Grad je dobio ime po etniku Sinti koji se pružao južnije od Meda.⁷² Nalazio se na samoj granici Makedonije i Dardanije i bio je prolazna granična točka. Zapravo, Tit Livije izričito kaže da on pripada Dardancima: *Opustošivši susjedne ilirske zemlje, istom brzinom krenu u Pelagoniju i odatle osvoji dardanski grad Sintiu, preko koga su Dardanci i mogli upadati u Makedoniju.*⁷³ Dok Stjepan Bizantinac⁷⁴ smatra daje pripadao Makedoniji, suvremeni istraživači drže ga dardanskim gradom i lociraju ga negdje između Prilepa i Bylazore, odnosno Velesa, na granici Pelagonije.⁷⁵ H. Kiepert⁷⁶ ga također smatra dardanskim gradom i smješta kod današnjeg mjesta Petrič. Ovome se mišljenju suprotstavlja Fanula Papazoglu koja ga ne smatra dardanskim gradom, nego ga i lokalizira "na zapadnoj granici Pelagonije, na putu koji je iz tetovske oblasti vodio u Makedoniju."⁷⁷ Za razliku od ova dva navedena mišljenja, John van Antwerp Fine⁷⁸ Sintiju locira na sjevernoj granici Pelagonije upravo kao stoje to učinio i W. Tomaschek.⁷⁹ N.G.L. Hammond,⁸⁰ pak, izričito kaže da se grad *Sintia* nalazio na granici između Dardanije i Makedonije, a Tit Livije tvrdi daje on bio: *urbs Dardanorum.*⁸¹

Ovo treba istaknuti upravo kada je riječ o utvrđivanju linije južne granice Dardanaca, ako ne etničke, a onda barem političke potkraj III. stoljeća pr. Kr. u okviru kojih se nalazila Peonija i koja

66. PAPAZOGLU 1969: 112.

67. Iustin XXVIII,14: "(...) *ut Dardanos exultantes in morte Demetrii regis compescuerit, ut denique dignitatem Macedonum non solum defenderit, verum et auxerit.*"; HAMMOND 1967: 601, 604 s.

68. Tit Liv. XLV 29,12: *Dardanis repentibus Paeoniam, quod et sua fuisset et continens esset finibus suis.*

69. HAHN 1854:236: "(...) *was uns wahrscheinlich zu sein schein, Paeonen und Dardaner dasselbe Volkbezeichnen,...*"

70. Ali omogućeno im je da trguju solju. Tit Liv. XLV 29,12: *"Post non impetratam Paeoniam salis commercium dedit."*

71. Polyb. V 97,1: *"U to vrijeme, kralj Filip osvoji Bylazoru, najveći grad Peonije, veoma zgodno postavljen na ulazima iz Dardanije u Makedoniju, i ovim poduhvatom se tako reči oslobodi dardanskog straha. Jer Dardancima nije bilo lako da provale u Makedoniju sve dotle dok je Filip držao pristupe kroz pomenuti grad."* DROYSEN 1893: 63; MÓCSY 1976: 95; PAPAZOGLU 1957: 232; 1969: 116; WALLBANK 1967: 63.

72. DROYSEN 1893: 63 s.; PAPAZOGLU 1957:273-279; 1954: 327; 1969: 116 s.; WALLBANK 1940: 84 s.

73. Tit Liv. XXVI 25,3: *"Vastatis proximis Illyrici, in Pelagonima eadem celeritate vertit iter; inde Dardanorum urbem Sintiam, in Macedoniam transitum Dardanis facturam, cepit."*

74. Steph. Byz. s.v.

75. NIESE 1899: 487, i bilj. 3; OBERHUMMER, E. s.v. Sintia. *RE*, 3 A-1, 1927, col. 258; GEYER, Fr. s.v. Makedonia. *RE*, 14-1, 1928, col. 748; WALLBANK 1940: 85.

76. KIEPERT, H. *Formae orbis anligui, XVII.* (= FOA).

77. PAPAZOGLU 1969: 117; 1978: 152; 1954: 327.

78. ANTWERP FINE 1936: 25, karta na str. 27.

79. TOMASCHEK 1893: 61; 1882: 14.

80. HAMMOND 1972: 198, bilj. 1.

81. Tit Liv. XXVI 25,3.

se prostirala u dolini Aksija (*Stobi, Bylazora*) i na njezinom istoku (se. Pelagonija, Z.M.), gdje se najduže očuvalo ime Peonije.⁸²

Da bi spriječio prodor Dardanaca u Makedoniju, Filip V, po svoj prilici iste godine kada je i osvojio Sintiju, opustošio je područje Tetova koje će se kod Polibija⁸³ i Tita Livija⁸⁴ nazivati 'ep rí^og 'LUvp idog, odnosno *Illyrici solitudines*. Čini se da su kasnije Dardanci ponovno zauzeli Bylazoru. Naime, Polibije kaže, govoreći o 196. godini pr. Kr., daje Filip V osvojio ovaj grad.⁸⁵ Godine 183. Filip V osvojio je grad Deuriop koji se nalazio u blizini Erigona (danas Crna Reka),⁸⁶ što znači daje barem te godine sjeverna granica Makedonije bila na tome području.

Riječi Tita Livijajasnog govore daje sjeverna granica Makedonije u doba kralja Perseja godine 168.pr. Kr. bila na području Bylazore. On, naime, kaže da je u pomoć pozvao Bastarne, galsko pleme, s ciljem da taj grad zadrži pod svojom vlašću.⁸⁷

Može se zaključiti da je navedeno dardansko područje, odnosno Peonija, i u doba kralja Perseja bilo pod vlašću Makedonaca. To potvrđuju i riječi Tita Livija, koji, kada govoreći i o diobi Makedonije u četiri *meride* 167. godine pr. Kr., navodi da Dardanci traže Peoniju koja je bila njihova i sastavni je dio njihova teritorija.⁸⁸

Poznato je, naime, da se Peonija nakon 167. godine više ne spominje u djelima antičkih autora. Ona je otad bila sastavnim dijelom druge i treće makedonske *meride-regije*,⁸⁹ iako nikada nije bila samostalna provincija. Ipak se ni tada ne može točno utvrditi linija južne granice između Dardanaca i Makedonije.

Ipak, Strabon,⁹⁰ spominjući grad *Pylon*, kaže da se nalazio na *Via Egnatia* koja je Iliriju dijelila od Makedonije. Isti se tekst nalazi i kod Polibija.⁹¹ No, usprkos tome, treba imati na umu činjenicu da pojam *Peonija* kod Strabona treba shvatiti u etnografsko-povijesnom, a nipošto u političko-administrativnom smislu. U istom smislu treba shvatiti i podatke Plinija Starijega,⁹² barem kada je riječ o etnopolitičkom razgraničavanju. Pritom, kao stoje već istaknuto, uvijek treba imati na umu činjenicu da su podaci antičkih autora, makar se nalaze i u istom tekstu, često proturječni.⁹³ Primjerice, Strabon najednome mjestu kaže daje *Scardus mons* makedonska planina,⁹⁴ a na drugom tvrdi da se nalazila na granici s Makedonijom.⁹⁵ To upućuje na zaključak da se Strabon koristio izvorima različitog vremenskog porijekla.⁹⁶

F. Papazoglu⁹⁷ također s pravom ističe da antički autori nisu precizni u orografskoj identifikaciji. To se od njih i ne može zahtijevati. Jednaka je situacija i s hidrografijom. Usprkos tome, jugozapadnu granicu Dardanaca pokušali bismo odrediti crtom koja bi tekla od podnožja Šar-planine, obuhvaćajući i tetovsko područje, odnosno Pološku dolinu.

82. PAPAZOGLU 1954: 326; HAMMOND 1967: 610.

83. Polyb. XXVIII 8

84. Tit Liv. XLIII 19-20; MÓCSY 1976: 95.

85. Polyb. V 97, 1-2; DROYSSEN 1893: 77.

86. Tit Liv. XXXIX 53, 14-16; WALLBANK 1940: 243 s.

87. Tit Liv. XLIV 26,9: "(...) qui hiberet multitudinem Gallontm ad Bylazora - Paeoniae is locus est - castra movere, principis ad se venire frequentes". MELONI 1953: 332 s.

88. Tit Liv. XLV 29,12: "*Dardanis repentibus Paeoniam, quod et mafüsset et conlinens esset finibus suis, omnibus dare liberlatem pronuntiat, qui sub regno Persei füssent.*"

89. VULIĆ 1924: 241; PAPAZOGLU 1957: 58 ss.; 200.

90. Strabo VII 7,4 (c. 323).

91. Polyb. XXXIV 12,6.

92. Plin *NHVI* 34(39), 217.

93. Mislim daje umjesna konstatacija A. Mócsy, koji kaže da su podaci antičkih autora upotrebljivi i shvatljivi "*samo ako imena naroda i plemena ne shvatimo kao nazive zatvorenih etničkih grupa, već kao obiležjeprevlasti datog naroda*" - "*Die Angaben der antiken Literatur werden aber erst dann brauchbar und verstdndlich, wenn wir die Völker - bzw. Stammesnamen nicht für Bezeichnungen geschlossener ethnischer Gruppen, sondern für die der Machtsphären des betreffenden Volkes nehmen.*" (MÓCSY, A. s.v. Pannonia. *RE Suppl.* 9,1962, col. 535.)

94. Chrestomathiae ex Strabonis VII 48.

95. Strabo VII frag. 10; DROYSSEN 1893: 52. I Ptolemej neprecizno određuje geografsku poziciju planine Skarda (Ptol. II 16, 1). Isto tako, i kad je riječ o južnoj granici Dardanaca kaže da je ona išla sa planine Skard prema planini Orbelos. (Ptol. 119, 1-2).

96. VULIĆ 1924:243.

97. PAPAZOGLU 1957:81.

Za utvrđivanje pravca južne granice Dardanaca značajna je sintagma "*fauces Pelagoniae*" koju spominje Tit Livije. *Fauces Pelagoniae* spominju se u vrijeme drugog makedonskog rata 199. godine pr. Kr., kada je Filip V naredio svome sinu Perseju da sa svojim jedinicama zauzme te tjesnace da bi spriječio upade Dardanaca u Makedoniju.⁹⁸ Glede pitanja ubikacije tih Pelagonskih tjesnaca, mišljenja se znanstvenika razlikuju.

Iako u izvorima antičkih autora ne nalazimo podatke koji bi govorili u prilog činjenici da su se u to doba u okviru Pelagonije nalazila područja gradova Stobija i Bylazore, Johannes Kromayer smatra da bi se ti tjesnaci trebali locirati kod Velesa.⁹⁹ Istog su mišljenja W.M. Leake¹⁰⁰ i B. Niese.¹⁰¹ Međutim, Ivan Venedikov,¹⁰² N.G.L. Hammond¹⁰³ te na početku i Fanula Papazoglu¹⁰⁴ smatraju da se ti "tjesnaci Pelagonije" trebaju locirati kod Babune koja prolazi od Velesa prema Prilepu i izravno povezuje ravnicu Pelagonije s Dardanijom. Suprotnoga je mišljenja bio F.W. Walbank¹⁰⁵ koji je smatrao da se ti tjesnaci trebaju tražiti sjeverno i sjeveroistočno od puta *Via Egnatia*, konkretno kod Bučina. Njegovo je mišljenje kasnije prihvatio i N.G.L. Hammond.¹⁰⁶

Ipak je najprihvatljivije mišljenje Ivana Mikulčića koji je i jedan od najboljih poznavatelja toga područja, a i arheološkog materijala. On smatra da "*fauces Pelagoniae*" treba tražiti kod Debrišta, koje se nalazi na krajnjoj sjeverozapadnoj točki Pelagonije koju su onda povezivali dolinom rijeke Treske s Dardanijom i Ilirijom. Na ulazu tog tjesnaca Ivan Mikulčić je otkrio utvrde koji se, po njegovu mišljenju, mogu datirati krajem III. i početkom II. stoljeća pr. Kr., odnosno upravo vremenom Filipa V.¹⁰⁷ Njegovo je mišljenje kasnije prihvatila i Fanula Papazoglu,¹⁰⁸ napustivši svoje prethodno mišljenje.

Na osnovi svega navedenoga, može se zaključiti da je trasa južne granice Dardanije do republikanskog doba vodila od jugozapadne točke gdje su se doticale Dardanija, Ilirija i Makedonija, dakle od podnožja Šar-planine, točnije s Koraba, spuštajući se prema jugu i obuhvaćajući područje Tetova i Gostivara. Idući prema jugoistoku na zavoju rijeke Treske spuštala se obroncima planine Jakupice kod sela Vodno, nešto južnije od Bylazore tokom rijeke Vardar. Zatim je vodila prema sjeveru preko područja Ovčeg polja, te planine Osogovo, gdje počinje istočna granica Dardanaca i Dardanije.¹⁰⁹

Fanula Papazoglu se pri utvrđivanju pravca trase te južne granice koristi jezikom posvjedočenim na epigrafskome materijalu. Ona, naime, tvrdi da je jezik epigrafskog materijala ujedno i geopolitička granica. Sukladno ovom načelu ona Tetovo i njegovu ravnicu izdvaja iz teritorija Dardanaca i pripaja ga području Penesta, čime se mijenja geopolitička trasa jugozapadne granice Dardanaca i Dardanije.

Iako načelno gledano s metodološkoga gledišta mišljenje Fanule Papazoglu može biti ispravno, ali u ovom slučaju je teško prihvatljivo. Naime, neprihvatljivo je da se na osnovi dva - tri natpisa na grčkom jeziku koji su otkriveni na području Tetova, a koji se datiraju II. odnosno III.

98. Tit.Liv. XXI 28: "*filium Persea (...) ad obsidendas angustias, quae ad Pelagoniam sunt, mitti*"; XXXI 3', 'S: "*Ipse terrestres copias comparabat, magna se duo auxilia Romanis detraxisse credens, ex una parte Aetolos, ex altera Dardanos, faucibus ad Pelagoniam a filio Perseo introit*"; XXXI 34,6: "*itaque revocato filio praesidioque, quod in faucibus Pelagoniae erat, ut iis copias suas augeter, Pleurato Dardanisque iter in Macedoniam patefacit.*"

99. KROMAYER 1907: 28, bilj. 1.

100. LEAKE 1841-300

101. NIESE 1899-600, bilj. 5.

102. VENEDIKTOV 1943: 6.
103. HAMMOND 1972: 81.

104. PAPAZOGLU 1957: 202.

105. WALLBANK 1940: 142, bilj. 4.

106. HAMMOND - WALLBANK 1988: 158, Fig. 8. nr. 13-14, 45g.

107. MIKULČIĆ 1966: 82s.

108. PAPAZOGLU 1969: 120, bilj. 90; 1978: 157, bilj. 90.

109. PAPAZOGLU 1957: 81; 1969: 144, bilj. 2; 1978: 182, bilj. 2; ZIPPPEL 1877: 40; MÓCSY 1970: 14; HAMMOND 1972: 81-83.

stoljećem poslije Kr., negira dardanska pripadnost ovoga područja. Pri izvođenju takvog zaključka samo na osnovi sporadičnog epigrafskog materijala na grčkom jeziku treba biti vrlo oprezan, ne gubeći iz vida činjenicu da su se na tom području govorili razni jezici, premda je grčki mogao biti službeni jezik i makar ti natpisi bili datirani makedonskom erom. To je područje u biti kontaktna zona. Stoga su takve pojave normalne.

S pravom se postavlja pitanje opravdanosti mišljenja koje se temelji samo na jednom simboličnom fragmentu kulturno-historijske stvarnosti, kao stoje slučaj s navedena dva-tri natpisa na grčkom jeziku, i to iz II. odnosno III. st. poslije Kr., pomoću kojih se želi promijeniti linija južne granice. Naime, geomorfološki čimbenik koji je pri utvrđivanju administrativne granice uvijek imao značajnu ulogu govori u prilog pripadnosti ovoga područja Dardancima. Čak su i osobitosti materijalne kulture koje je utvrdio Ivan Mikulčić, a na osnovi kojih Fanula Papazoglu nastoji taj teritorij Tetova izdvojiti od dardanskoga nedostatni su za takav zaključak. Ta osobitost može biti tek jedna etnografska kulturna varijanta, koja bi mogla biti ne samo odrazom geografskog podneblja nego i povijesne, socijalne i političke stvarnosti određene društvene strukture. Poznato je, naime, da kulturni razvoj nije lineran, nego je i odraz intelektualnih, estetskih i socioloških sklonosti koje ne određuje etnobiološki faktor.¹¹⁰ Nadalje, doline rijeka Vardara i Drima omogućavale su utjecaj egejskog i jadranskog areala na tome području. Suvremena je etnologija također dokazala "da se dvije kulture stvorene od strane ljudi koji pripadaju istoj rasi mogu razlikovati isto toliko ili više nego dvije kulture koje pripadaju grupama po rasivrlu udaljenih jedni od drugih."¹² To je još jedan od dokaza da je teško prihvatljivo kasnije mijenjanje linije jugozapadne granice koju predlaže Fanula Papazoglu, njezini učenici i drugi.¹¹³

Premda je na osnovi arheološkog materijala otkrivenog u Pološkoj dolini i na gornjem toku Vardara neupitno daje područje Tetova i Gostivara pripadalo Dardancima, kao i *Moesia Superior*, pa i Skopska kotlina, I. Mikulčić je Skopsku kotlinu ipak pripojio Penestima.¹¹⁴ Čini se daje polazeći od tih podataka i N.G.L. Hammond Skopsku ravnicu, koja se prostire od Kačaničke klisure i preko Kumanova, premda je to područje uvijek pripadalo Dardancima,¹¹⁵ pripojio Peoncima te tako južnu granicu Dardanije omeđuje područjima Metohije, Tetova i Gostivara. Smatra, također, da je 167. godine pr. Kr. dolina Aksija i to od Stobija sve do Scupija činila zapadnu granicu druge meridije Makedonije.¹¹⁶ Međutim, ne daje nikakvo objašnjenje kada i zašto bi područje između Velesa i Skupija postalo dardansko, ako je 167. godine bilo pod kontrolom Rimljana.¹¹⁷

Kao putokaz utvrđivanju južne granice korištena je i rasprostranjenost damastijskog novca. Tako je na osnovi nalaza tog novca R. Mack područje Skupija i Kumanova izdvojio iz dardanskog teritorija. Time južnu dardansku granicu pomiče sjevernije. Naime, pošto smatra da se *Damastion* nalazio negdje u Makedoniji, i spomenuto područje uključuje u makedonski teritorij.¹¹⁸ Da bi potvrdio svoju pretpostavku, R. Mack se poziva na Strabonov¹¹⁹ podatak da rijeke *Axios* i *Strymon* izvire u Peoniji.

110. LÉVI-STRAUS 1961: 10.

111. BEAUMONT 1936: 181 s., 198 s., 200 s.

112. "Deux cultures élaborées par des hommes appartenant à la même race peuvent différer autant, ou davantage, que deux cultures relevant de groupes racialement éloignés". (LEVI-STRAUS 1961: 11).

113. MIRKOVIĆ 1977: 152, karta; DUŠANIĆ 1977: 55; DRAGOJEVIĆ-JOSIFOVSKA 1982, karta; GEROV 1980: 152.

114. MIKULČIĆ 1971: 466-469.

115. VULIĆ 1924: 241; PAPAZOGLU 1979: 332, vidi i bilj. 133.

¹¹⁶ - HAMMOND 1972: 81-83.

117. PAPAZOGLU 1979: 332, bilj. 133.

118. MACK 1951: 149.

119. Strabo VII fragm. 36.

Ipak, treba reći daje damastijski novac nađen i na području Južne Morave, u Vranju, Kutini kod Leskovca, a ponajviše na području Kosovske ravnice.¹²⁰ Upravo ova posljednja činjenica ponukala me da *Damastion* lociram na području Kišnice - Janjeva i Novog Brda.¹²¹ Osim toga, već je istaknuto da su teritorij Skupija i Kumanova oduvijek bili sastavni dijelovi Dardanije. Prema tome argumentacija koja se temelji na rasprostiranju damastijskog novca u cilju utvrđivanja linije južne granične linije između Dardanije i Makedonije nije održiva.

Čini se da je navedena linija južne granice Dardanaca i Dardanije bila fiksirana i u doba Republike, iako detaljnijih podataka o tome iz ovoga doba nemamo. Međutim, treba reći da je Makedonija, premda je 167. godine pr. Kr. bila podijeljena u četiri *meride*, i nadalje činila jedinstveni teritorij koji je, po svoj prilici, 146. godine pr. Kr. postao jedinstvena cjelina pod zajedničkim imenom *Macedonia*.¹²²

Međutim, i dalje južna geopolitička granica Dardanije neće biti stabilna. Naime, neprestani prodori raznih barbarskih plemena sa sjevera, kao što su Dardanci, Besi, Dentheleti i Skiti pomicala su tu granicu sve do *Thesalonika*^{2*} Stoga su konzuli i pretori Makedonije bili prisiljeni da se svim silama suprotstavljaju tim provalama. Tako postaju jasnije Ciceronove riječi da se sjeverna granica Makedonije pomicala mačem.¹²⁴ Godine 29/28. godine pr. Kr., u doba Krasova vojnog pohoda protiv sjevernih susjeda sjeverna granica Makedonije bilježi promjene i prenosi se sve do Dunava.¹²⁵

Ta će se linija promijeniti i 27. godine pr. Kr., kada se senatorska provincija Makedonije otcijepila od Grčke, odnosno Ahaje,¹²⁶ kao i 16. godine pr. Kr., kada je teritorij Dentheleta i Skordiska potpao pod rimsku vlast.¹²⁷ Granica će se stabilizirati 6. godine poslije Kr., kada će se *Moesia Superior* izdvojiti od Makedonije.¹²⁸ Tako će prema Strabonu, imaginarna sjeverna granica Makedonije ići paralelno s onom južnom, povezujući planine *Bertiskos*, *Scardos*, *Orbelos*, *Rhodope* i *Haemus*, dok će njezina južna granica voditi linijom puta *Via Egnatia*²⁹

U doba Rimskoga Carstva južna se granica Dardanije poklapala s južnom granicom teritorija kolonije *Scupi*, odnosno s južnom granicom provincije *Moesia Superior*,¹³⁰ čiji je sastavni dio bila i Dardanija. Tu je liniju prihvatila svojevremeno i Fanula Papazoglu, što se jasno razabire iz sljedećih njezinih riječi: *Do novijih, konkretnijih nalaza, moramo ostati kod pretpostavke daje oblast Tetova ulazila u provinciju Meziju, a daje granica Makedonije išla južnim ograncima Šar-planine.*¹³¹ To su mišljenja dijelili i Anna i Jaro Šašel.¹³²

120. MAY 1939: 7-12, 20; HAMMOND - GRIFFITH, 1979: 191 ss. Iako N.G.L. Hammond *Damastion* lokalizira negdje na području Lihnida (v. HAMMOND 1967: 438, 466, 541.; HAMMOND 1972: 93 s., 317, 411; HAMMOND - GRIFFITH, 1979: 70, bilj. 1, 654 i karta; HAMMOND - WALLBANK 1988: 91, 465), što je neprihvatljivo, ipak ima pravo kada kaže daje ova moneta bila zajednička za populacije Centralnog Balkana. (HAMMOND - GRIFFITH, 1979: 669 s). Na području Lihnida *Damastion* traži i R.L. Beaumont (v. BEAUMONT 1936: 181 s.). O problemu njegove ubikacije vidi opširnije u: PAPAZOGLU 1969: 355, bilj. 97; 1978: 466, bilj. 97; ŠKEGRO 1998: 28-29).

121. MIRDITA 1976: 431s.

122. FEYEL 1946: 187-198; PAPAZOGLU 1979: 305 i bilj. 10 u kojoj kaže, da je njezino mišljenje, izraženo u: PAPAZOGLU 1957: 49-55, neodrživo.

123. Tit. Liv. per. 103.; Cass. Dio XXXVIII 10, 1-3; LI 26, 4-6.

124. vidi bilj. 20, str. 57.

125. ZIPPEL 1877: 240 ss.; GEYER, F. *RE*, 14-1, 1928, col. 767; MÓCSY 1966: 101 s.

126. Cass. Dio LIII 12,4; Strabo XVII 25 (c. 840); Svet. Aug. 47; GEYER, F. *RE*, 14-1, 1928, col. 767; BRANDIS. s.v. Achaia. *RE*, 1-1, 1893, col. 193; PAPAZOGLU 1957: 77; 1979: 329.

127. Appian. *Illyr.* 30; ZIPPEL 1877: 245; PAPAZOGLU 1957: 77 s.

128. ZIPPEL, G. 1877: 245; PAPAZOGLU 1957: 77-78.

129. Strabo VII fragm. 10; DROYSEN 1893: 52; PAPAZOGLU 1957: 78-79; 329.

130. KIEPERT, H. *FOA* XVII; DOMASZEVSKI 1890: 129; VULIĆ 1924: 245 s.; MÓCSY 1970: 62 ss.; PAPAZOGLU 1969: 144, si. 2, 153, si. 3; 1978: 188, fig. 2, vidi i bilj. 16, str. 200, Fig. 3; str. 654.

131. PAPAZOGLU 1957: 81.

132. ŠAŠEL, A. et J. 1963: 24-26, br. 33-38 + Karta (= *Ujug*)

Međutim, kasnije je Ivan Mikulčić na osnovi arheološkog materijala koji se razlikuje od onoga s područja Skupija, te 5 nadgrobnih stela na grčkom jeziku, no stilski i ikonografski različitih od onih iz Skupija, koji se približavaju makedonskima, konstatirao da Tetovska ravnica, odnosno Polog s dolinom rijeke Treske, čini jedan jedinstven teritorij sa centrom u Lešoku i da nije mogao pripadati koloniji *Scupi*.¹³³ To su mišljenje prihvatili Fanula Papazoglu¹³⁴ i Anna i Jaro Šašel¹³⁵ i u edicijama natpisa taj teritorij izdvojili od dardanskoga, odnosno od Gornje Mezije, i uvrstili ga u provinciju Makedonije. Time se faktički mijenja pravac južne granice Dardanije, što je po mome mišljenju neutemeljeno.

Uzmu li se u obzir geomorfološke karakteristike kolonije *Scupi*, a na koje se pri određivanju administrativnih jedinica rimska vlast uvelike obazirala, sastavni administrativni dijelovi te kolonije, osim područja Tetovske, odnosno Pološke ravnice s centrom u Lešoku, moralo je biti i područje Kumanova sa centrom kod Lopate i ono kod Davidovca, odnosno Srpska kuća, sa centrom kod Oraovice. U to će se uvjeriti svatko tko poznaje teren *de visu* s jedne a i pragmatizam rimske administrativne politike s druge strane.

S geografskog gledišta Kumanovska kotlina nema karakteristike Pološke ravnice, pa je činila zasebnu ekonomsku i administrativnu jedinicu municipalnog karaktera sa centrom kod današnje Lopate.

Za razliku od Skupija, romanizacija je tu veoma kasno doprla. To posvjedočuje arheološki materijal koji je karakterističan za predrimsko doba, a i naselja imaju karakter *oppida*, također karakterističan za predrimsko doba. Proizvodi iz rimskoga doba na tome su području iz kasnijeg vremena. Još u doba Antonina naselja na tome području su ruralnog karaktera. Tijekom III. i IV. stoljeća poslije Kr. tu se razvilo rudarstvo kao značajna ekonomska grana. Kako to doba karakteriziraju provale barbara i sveopća nesigurnost, Kumanovska ravnica počela je gubiti svoj značaj pa je i stanovništvo s toga teritorija tražilo i nalazilo svoj spas u podnožju planina, konkretno na jugoistoku toga područja, sada u Konjuhu, koje je postalo koliko administrativno-političkim, toliko i crkvenim, odnosno biskupskim središtem.¹³⁶ Stogaje i razumljivo što se taj teritorij nalazi zasebno u korpusu objavljenih natpisa s područja Gornje Mezije.¹³⁷ Pored navedena dva municipalna teritorija u sastavu kolinije *Scupi* nalazio se i treći, karaktera *civitas* ili *civitates peregrinorum*, čije se područje pružalo uz dolinu Južne Morave sve do Grdeličke klisure na sjeveru s mnogobrojnim *pagi* i *vici*, imena kojih su nam nažalost, zbog nedostatka epigrafskog materijala, nepoznata. Na tome vrlo karakterističnom geomorfološkom području rekognoscirano je i otkriveno oko 200 naselja iz rimskoga doba. Centar ovog zasebnog upravno-gospodarskog područja bio je, kao što je već napomenuto, kod Davidovca (Srpska kuća), a značajno središte predrimskog doba je i *oppidum* o kojem nam govori i Tit Livije. Pišući o događajima iz 175. godine, kaže da se u blizini logora Bastarna nalazio neki *urbs*, odnosno *oppidum*¹³⁸ za koji F. Papazoglu misli da bi prije mogao biti utvrđeno naselje nego samo utvrđenje.¹³⁹ Kako je kod mjesta Krševice otkriveno dosta arheološkog materijala, a i naselje iz helenističkog vremena,¹⁴⁰ smatram da bi se taj dardanski *oppidum* mogao locirati kod današnje Oraovice.¹⁴¹ To valja također imati na umu pri utvrđivanju južne granice između Dardanije i Makedonije.

133. MIKULČIĆ 1971: 467 s., 481.

134. PAPAZOGLU 1978: 654, br. 16.

135. ŠAŠEL, A. et J. 1986, + Karta.

136. RADOJČIĆ 1952: 48 ss.; JOSIFOVSKA 1964: 166-170; PETROV 1970: 271-306; MIKULČIĆ 1971: 469-471, 481-482.

137. DRAGOJEVIĆ-JOSIFOVSKA 1982: 161-184.

138. Tit Liv. XLI 19,7-10: "*Dardani (...) audendum ali quid w / temerera * o T undique TM ad " f / f f / f 7 d proximum castns Bastarnarum erat convemunt (...) victique Dardani compelluntur in urbem, quae fere duodecim milia ab castris Bastarnarum aberat.*"

>³⁹- PAPAZOGLU 1969: 367, vidi i str. 127-128.

140. MIKULČIĆ - JOVANOVIĆ, 1968: 371.

141. MIRDITA 1975: 206.

Unatoč tome, F. Papazoglu,¹⁴² kao kasnije i B. Gerovu¹⁴³ i drugima osnovni će argumenat pri utvrđivanju graničnih linija biti jezik epigrafskog materijala. S ovog stajališta jezična granica natpisnog materijala je istovremeno i demarkaciona linija određenog administrativno-političkog teritorija. Stoga područje na kojem prevladavaju natpisi na grčkom jeziku pripada Makedoniji. Budući da su do sad na području Tetova otkrivena četiri nadgrobna natpisa na grčkom jeziku,¹⁴⁴ a svega jedan na latinskom koji je iz III. st. poslije Kr.,¹⁴⁵ kao i na osnovi tipologije tih stela - iako su stele br. 2 i 3 tipološki jednake kao i one iz Skupija¹⁴⁶ - te arheološkog materijala s tog područja koji je otkrio Ivan Mikulčić, F. Papazoglu zaključuje daje područje Tetova, koje je bilo nastanjeno ilirskim plemenima, barem u II. i III. stoljeću poslije Kr., zasigurno bilo sastavni dio provincije Makedonije.¹⁴⁷

No, prihvatimo li navedeno mišljenje, kako onda valja shvatiti Ptolemejeve¹⁴⁸ podatke koji su za Ćiru Truhelku¹⁴⁹ i Ivana Mikulčića¹⁵⁰ neosporni, premda su ih Nikola Vulić,¹⁵¹ a kasnije i F. Papazoglu¹⁵² nastojali korigirati. Ti se, naime, podaci, kada je riječ o liniji južne granice, ne podudaraju sa zaključcima izvedenim na osnovi jezične pripadnosti epigrafskog materijala.

Već je rečeno da jezik epigrafskog materijala nije pouzdan pri utvrđivanju graničnih linija. Jer što reći o području Drača čija je pripadnost provinciji Makedonije neupitna, premda je na epigrafskome materijalu potvrđen grčki i latinski jezik. Nadalje, zašto načelo koje je primijenjeno za teritorij Tetova ne vrijedi i za područje istočne granice Dardanije? Grčki natpisni materijal, iako sporadičan, evidentan je i u samoj Dardaniji, kao stoje latinski evidentan u Makedoniji. No na to se F. Papazoglu previše ne obazire. Uostalom, i sam B. Gerov veli da je grčki odnosno latinski jezik natpisnog materijala dokaz daje stanovništvo govorilo grčki odnosno latinski.¹⁵³ No naprijed je već istaknuto da se upravo na području tih kontaktnih zona i jezici miješaju.¹⁵⁴

Stoga se bez teškoća može zaključiti daje ucrtani luk koji su ucrtali I. Mikulčić, F. Papazoglu, B. Gerov i drugi kao liniju jugozapadne granice Dardanije više nego arbitraran. Naime, kad bi se to prihvatilo, onda bi i gornji tok rijeke Treske, dakako na osnovi tri grčka natpisa nađena na području Modrišta,¹⁵⁵ trebao pripasti Makedoniji. Već je rečeno daje teritorij Tetova, zbog svog specifičnog geografskoga položaja, mogao biti zasebna političko-administrativna jedinica u okviru kolonije *Scupi* bilo municijalnog karaktera ili pak *civitas peregrinorum*. To smatra i Ivan Mikulčić.¹⁵⁶ Međutim, nipošto se ne može smatrati teritorijem koji bi bio izvan provincije *Moesia Superior* odnosno Dardanije.¹⁵⁷

Oslanjajući se na teoriju o jezičnoj pripadnosti epigrafskog materijala, južna bi granična linija tekla od planine *Scardus*, točnije od podnožja planine Koraba i prolazila kroz planinsko područje, gdje zapravo nema nikakvih podataka o upotrebi dvaju jezika, što znači da je omeđenost toga područja bilo diktirana prirodnim čimbenicima. Prema mišljenju Fanule Papazoglu,¹⁵⁸ i Ivana

142. PAPAZOGLU 1957: 80, 83; 1979: 332.

143. GEROV 1971: 151 ss.

144. MIKULČIĆ 1971: 467-469.

145. *Spomenik* 98/1941-1948: 238, br. 471. Međutim, treba reći da je na širem području Tetova otkriveno još pet natpisa na latinskom jeziku koji su, istina iz IV. stoljeća poslije Kr. (VUČKOVIĆ-TODOROVIĆ 1958: 291, 293-294; ŠAŠEL, A. ctJ. 1963: 24-27, br. 33-38).

146. MOCSY 1970: 64.

147. PAPAZOGLU 1979: 332.

148. Ptolem. II 16,1; III 9,1.

149. TRUHELKA 1929: 72, 73.

150. MIKULČIĆ 1971: 469.

Ϡ ϩ ι ν ο ο ε μ ρ ρ 243 245 .

152. PAPAZOGLU 1957: 81; 1969: 148, bilj. 2.

153. GEROV 1971: 174.

... .. , "

154. v.d, bi.j. 3, str. 56.

155 - MIKULČIĆ 1971: 465 ss.

156. MIKULČIĆ 1971: 466 ss.

157. MOCSY 1970: 14; 1974: 275.

158. PAPAZOGLU 1957: 82; 1979: 332 + Karta 1.

Mikulčića,¹⁵⁹ a uz koje pristaje i Boris Gerov,¹⁶⁰ granična bi linija išla kroz Skopsko polje slijedeći planinski pravac koji ga sjužne strane zatvara, to su: Suva planina, Karadžica, Jakupica, Golešnica, da bi se zatim spustila na Vardarsku dolinu, nešto južnije od ušća rijeke Pčinje. A. M6csy¹⁶¹ inače smatra da granica silazi upravo na ušće ove rijeke. Slijedeći metodu jezične pripadnosti natpisnog materijala, gradić Sv. Nikole i seoska naselja Krušica, Đuriški manastir kod Sv. Nikole, Preot, Malina, Pišica i Raučici pripadali bi provinciji Makedoniji, jer su svi na grčkom jeziku,¹⁶² a oni, pak, otkriveni na području Kumanova su na latinskom jeziku¹⁶³ što potvrđuju da se taj teritorij nalazio u okviru provincije Gornje Mezije odnosno Dardanije, iako i na tom području ima spomenika na grčkom jeziku.¹⁶⁴ Navedeni pravac sjeverne granice Makedonije F. Papazoglu opravdava i distancama lokaliteta na Tabuli Peutingerijani.

Analizirajući, naime, rekonstrukciju puta *Scupi-Stobi*, koju je bio predložio Nikola Vulić,¹⁶⁵ ona izbacuje oznaku *ad Aguas VIII* koju je, kao prvu stanicu od *Scupia*, bio umetnuo N. Vulić. Time se put skraćuje za 10 km, za razliku od 14 km koliko je iznosio prema N. Vuliću. Rekonstrukcija toga puta koju predlaže F. Papazoglu, a njezino mišljenje u potpunosti prihvaća Miroslava Mirković,¹⁶⁶ izgledala bi ovako: *Scupi XXI- Praesidium VIII- ad Cephalon XIII- Gurbita- VIII- Stopiš.*¹⁶⁷ Ona je dužinu puta zapravo mjerila polazeći od Skoplja sve do Gradskog (*Stobi*) a ta razdaljina iznosi 76 km.

Međutim, odmah treba reći da ona ne polazi od pravog ishodišta gdje se nalazio *Scupi*, koje je ispravno utvrdio Tome Tomoski,¹⁶⁸ a to je mjesto Zlokućani. Ovom ispravkom dužina se puta povećava za 4 km, dok je udaljenost između Stobija i Gradskog, gdje se nalaze arheološki ostaci, 5 km.¹⁶⁹ Navedena korektura udaljenosti puta *Scupi-Stobi* opravdava se i umetanjem postaje *ad Aguas* stoje učinio N. Vulić, kao prve postaje od Skupija. Stoga, prihvatili se rekonstrukcija puta koju je predložio Tome Tomoski, koja je vrlo opravdana, uzme li se u obzir njegovo izvrsno poznavanje terena *de visu*, onda bi pravac linije južne granice tekao sve do ušća rijeke Babune u Vardar, to jest južnije od Bylazore odnosno današnjeg Velesa, točnije kod današnjeg sela Venola, gdje se nalazio *Praesidium*, koji je faktički nadzirao ulaz u klanac.

Čini se da je i sama Fanula Papazoglu nesigurna glede ubikacije mjesta *Praesidium*. Ona, naime, kaže: *Sledeća stanica Praesidium, koja je, kako njeno ime pokazuje, bila na granici Dardanije, bilaje 9 milja, odn. oko 13 km udaljena od stanice ad Cephalon, i nalazila se, prema tome, negde severno od ušća Pčinje, a možda oko Katlanova*, dok u bilješki kaže: *Polazeći od toga da se po našem računu, Praesidium morao nalaziti negde kod Katlanova...*¹⁷⁰ Na taj način graničnu liniju između Makedonije i Dardanije trasira 30 km južnije od Skoplja. Osnovni argumenat u prilog takvog pravca za Fanulu Papazoglu je, uz milijacijsku udaljenost, bila i jezička rasprostranjenost

159. MIKULČIĆ 1971, Karta 1.

160. GEROV 1971: 152, bilj. 39.

161. MOCSY 1970: 14. Na karti je pogrešno napisano ime sela Krušica, a treba Krušica koja se ne nalazi u Golešnici, nego na području općine Sušice u okrugu Sveti Nikole.

162. *Spomenik SKA*, 75/1933: 48, br.156, 157 (Malina); *Spomenik SKA*, 77/1934: 57, br. 59; 58, br.62 (Raučica); 58, br. 64 (Krušica); *Spomenik SANU*, 98/1941-1948: 201, br. 395 (Đuriški manastir); 201, br. 396 - 401 (Krušica), br. 402-403 (Malina); br. 404-406 (Preot); KERAMITČIEV 1965: 113, br. 3 (Pišica); PAPAZOGLU 1979: 332, bilj. 133.

163. *JÓAI Beibl*, 6/1903, 40, br. 46 (Kraljeva Kuća); *IMS*, 6,1982: 165, br. 212; 180, br. 240 (Dumanovce); 182, br. 244

(Čelopek); DEMITSAS 1980: 356, br. 238 (19); GEROV

1971: 154, bilj. 46, 47.

164. *IMS*, 6/1982: 183, br. 246, 247; GEROV 1980: 154, bilj. 46.

165. VULIĆ 1925: 3.

166. MIRKOVIĆ 1960: 249.

167. PAPAZOGLU 1957: 81-82, bilj. 73; 1979: 332, bilj. 133.

168. TOMOSKI 1961: 113-125.

169. TOMOSKI 1961: 116.

170. PAPAZOGLU 1957: 81-82 i bilj. 73; 1979:332, i bilj. 133.

epigrafskog materijala. Na osnovi navedenog materijala fiktivna bi granična linija vodila otprilike između sela Novačani i sela Rudnik, koje se nalazilo sjeveroistočno od Novačana, gdje je epigrafski materijal uglavnom na grčkom jeziku; dok se nasuprot ovih sela nalaze sela Blace i Katlanovo, gdje su otkriveni natpisi na latinskom jeziku.¹⁷¹

Međutim, epigrafski materijal na pograničnim područjima nije presudan argument za određivanje graničnih linija jer su sva pogranična područja istovremeno kontaktne zone jezika, kulture, običaja, zakona, kultova i vjerovanja kako su mnogi već dokazali.¹⁷²

I pored ozbiljnih poteškoća, koje su i posljedica prirode materijala kojim se pritom koristi, ipak je moguće odrediti liniju južne granice Dardanaca odnosno Dardanije. Ona se nastavlja istočno od rijeke Vardara, polazeći od ušća rijeke Pčinje, te kroz područje između Ovčeg polja i Strimona, gdje su Makedonija, Dardanija graničile s Trakijom. To se može zaključiti i prema Ptolemeju,¹⁷³ premda su njegovi podaci koji se odnose na južnu granicu provincije *Moesia Superior* prilično neodređeni,¹⁷⁴ a po kojima bi dodirna točka između provincije *Moesia Superior*, Trakije i Makedonije bila planina *Orbelos*, iako se kod antičkih autora nije smatrala zasebnom planinom nego planinskim kompleksom,¹⁷⁵ koji se pružao između Aksija i Strumice.¹⁷⁶

Da se na tome mjestu nalazila dodirna točka ovih triju provincija, dokazuje i postojanje vojnog tabora koji se nalazio na gornjem toku rijeke Bregalnice, a što potvrđuje epigrafski materijal, otkriven u Scaptopri koji se nalazila između dva vojna tabora u Trakiji, odnosno u Gramadi kod današnjeg Blagoevgrada.¹⁷⁷ Ipak H. Kiepert¹⁷⁸ granicu između Trakije i Makedonije smješta kod vododjelnice rijeka Strumice i Bregalnice i nastavlja uzduž bugarsko-srpske granice; dok se prema F. Papazoglu¹⁷⁹ ta granica protezala planinom Plačkovica, kojom se, produžujući se prema istoku, spuštala na Strumicu.

Moglo bi se, dakle, zaključiti daje trasa južne i jugoistočne granice Dardanije vodila od ušća rijeke Pčinje prema sjeveroistoku, a zatim se spuštala prema jugozapadnim obroncima planine Osogovo, gdje je kod grada Zletovo počinjala granica između Gornje Mezije odnosno Dardanije i Trakije.

Što se tiče podataka koji bi nam mogli koristiti za utvrđivanje trase južne granice između Dardanije i Makedonije još od Dioklecijanovih administrativnih reformi 297. godine poslije Kr. pa sve do kasne antike, uglavnom ih nalazimo u listama popisa provincija.

171. Ovuje graničnu liniju bio predložio i Nikola Vulić (v. VULIĆ 1925: 1-4; 1924: 237-247).

172. FILIPOVIĆ 1935: 508-509; MÓCSY 1959: 284.

173. Ptol. III 9,1; III 11,1; III 12,1.; GEROV, B. Westthrakien 1,25 (= Pročvnija v'ruhu zapadnotrakijските zemi prez rimsko vreme, I-IV (Untersuchungen über die Westthrakischen Länder in römischer Zeit). *GSUFF*, 54,3/1958-60; 61,1/1967; 62,2/1968; 63,1/1969.

174. DOMASZEWSKI 1890: 147.

175. Poznato je da su antički autori pod imenom planine Orbelos podrazumijevali različite planine. Tako je za Herodota (V 16) ona bila Belasica, za Diodora (XX 19,1) jebila Belasica i Pirin; dok je za Strabona (VII fragm. 10) planina Orbelos obuhvaćala planinski kompleks koji se pružao s desne strane rijeke Strume i Pirina. A za Pomponija Melu (II 2,17) ona je sličila na planine Haemus i Rhodope odnosno Pirin; dok je za Plinija Starijeg (NHIV 10,35) što i za Pomponija Melu. Arijan

je (Anab. 11,4-6) pod imenom Orbelosje smatrao planine koje su se pružale južno od Pirina. I kod Ptolemeja (III 9,1; III 11,1; III 12,1) nije jasno što je on podrazumijevao pod imenom te planine. Međutim, on je također pod imenom Orbelos shvaćao planinski lanac od rijeke Meste do Vardara. (v. GEROV 1970: 12 s; 1961: 167 s.; SPIRIDONOV 1980: 243 - 249.)

176. GEROV 1960-69, I: 15.; 1979: 235. Međutim, I. Mikulčić, smatra daje dodirna itočna točka ovih triju provincija bila nešto zapadnije, negdje kod sela Tatomir. (v. MIKULČIĆ, I. 197: 489, Karta.

177. MIHAILOV, G. 1996: *IGBulg*. IV2236bNr.24-26; GEROV 1960-69, I: 26 s.; 1979: 234 ss.

178. KIEPERT *FOA* XVII.

179. PAPAZOGLU 1957: 86; 1979: 333 s.; GEROV, B. Die lateinische-griechische Sprachgrenze: 154, Karta 1; GEROV 1979: 236.

Na prvome mjestu je svakako Laterculus Veronensis koji prema T. Mommsenu znači administrativnu situaciju nakon Dioklecijanovih reformi 297. godine poslije Kr.¹⁸⁰

No, unatoč tome, trasa južne granice neće biti stabilna ni nakon Dioklecijanovih reformi. Potkraj IV. stoljeća poslije Kr., odnosno 386. godine kako smatra Th. Mommsen, Makedonija će se podijeliti u dvije provincije: *Macedonia Prima* ili Makedonija u pravom smislu riječi i *Macedonia Secunda (Salutaris)*.¹⁸¹ I dok se *Macedonia Prima* u *Notitia Dignitatum Orientalis* nalazi u okviru prefekture Ilirika zajedno s Kretom i s provincijom *Dacia Mediterranea* kojima je, kao namjesnik, upravljao konzul,¹⁸² dotle je *Macedonia Salutaris* bila pod vlašću praesesa koji je također bio namjesnik.¹⁸³ U "*Dimensuratio provinciarum*" koje predočuje stanje IV. stoljeća poslije Kr. nalazi se podatak da *Macedonia* na zapadu graniči s "Ilirskim pustinjama."¹⁸⁴ Iz ovoga se vrlo jasno razabire da se navedena granična linija podudara u cijelosti s onom koju donose Polibije,¹⁸⁵ odnosno Tit Livije.¹⁸⁶ Ta dioba, dakle, nije utjecala na promjeni granice između Makedonije i Dardanije. Na osnovi toga Nikola Vulić s pravom konstatira da je ta granična linija etnografskog karaktera, jer je prolazila područjem između ilirskog i makedonskog etnika.¹⁸⁷ Dvije Makedonije spominje i Komes Marcellin u kronici za 482. i 517. godinu poslije Krista.¹⁸⁸

Između 535. i 545. godine poslije Kr. *Macedonia Secunda* ili *Salutaris* ujediniti će se s Dardanijom koja tada nestaje kao posebna administrativna jedinica. O tome jasno govori Novella XI iz 535. godine poslije Kr., gdje se kaže da se *Macedonia Secunda* podvrgava pravnim ingerencijama nadbiskupije *Justinianae Primae*.¹⁸⁹ *Macedonia Secunda* ne spominje se ni u Novelli CXXXI iz 545. godine poslije Kr.¹⁹⁰ To znači daje potkraj VI. stoljeća poslije Kr. *Macedonia Secunda* odnosno *Salutaris* postala sastavnim dijelom Dardanije kako u crkveno-administrativnom, tako i političkom pogledu.

Ipak se postavlja pitanje kakve su bili etničke granice u to doba? Jedini izvor koji bi o tome mogao nešto kazati je Hijeroklov *Synecdemos* u kojem je prikazana administrativna slika potkraj V. i početkom VI. stoljeća poslije Kr.¹⁹¹

Sudeći prema Hijeroklu *Macedonia Salutaris* s kraja IV stoljeća nije bila identična s *Macedonia Secunda* V. stoljeća poslije Kr.

Prema F. Papazoglu u sastav *Macedonia Salutaris* potkraj IV. i početkom V. stoljeća poslije Kr. ulaze zapadna područja Makedonije.¹⁹² Međutim, *Macedonia Secunda* se ne spominje ni u djelu Prokopija iz Cezareje *De aedificiis*.¹⁹³ Nakon ukinuća *Macedoniae Salutaris* mnogi su se dijelovi

180. MOMMSEN 1951: 561 s. E. Schwartz, pak, smatra da je ova lista nastala 358. godine i da je pri njezinom sastavljanju za istočne dijelove Carstva korištena starija lista iz doba Konstatina Velikoga (v. SCHWARTZ 1937: 79 ss.); A.H.M. Jones smatra daje Laterculus Veronensis mogao nastati negdje između 312. i 313. godine poslije Kr. (v. JONES 1954: 21 ss.; O datiranju ove liste vidi i: PAPAZOGLU 1957: 87).

181. MOMMSEN 1951: 579. Međutim, prema J.B. Bury, *Macedonia salutaris* je formirana 396-9. godine, (v. BURY 1920: 135). S ovom datacijom J.B. Bury ne slaže se Guido Clemente, smatrajući da se u njoj skriva kronološka stratifikacija. (CLEMENTE 1968: 11 ss.).

182. *Notitia Dignitatum*. Or., str. 3.

183. *Notitia Dignitatum* Or. str. 5.

184. *Dimensuratio provinciarum* 11: "Macedonia (...) ab occidentem desertis Dardaniae (finitur). *Geographi Latini Minores collegit, recensuit, prolegomenis instruat Alexander Riese*. Hildesheim, 1964: 11.

185. Polyb. XXVIII 8,5.

186. Tit. Liv. XLIII 20,1.

187. VULIĆ 1924:246.

188. Marcell. com. *Chronicon*, str. 933, 939.

189. Novell. XI.

190. Novell. CXXXI, cap. III.

191. *Le Synecdemos d'Hierokles et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, ed. E. Honigmann. Bruxelles, 1939.

192. PAPAZOGLU 1957: 94.

193. Procop. *De aed.* IV, 4.

susjednih teritorija izdvojili i pripojili matičnim teritorijama. Opravdano je vjerovati da se tom prilikom promijenila i linija južne granice Dardanije.¹⁹⁴

Na temelju svega rečenog moglo bi se zaključiti daje linija južne granice Dardanije, unatoč pravno-administrativnim promjenama, bilo crkvenim ili civilnim, koje su se događale za vrijeme Rimskoga Carstva, a osobito nakon administrativnih Dioklecijanovih reformi, tekla od podnožja planine Koraba, koja je u staro doba smatrana kao dio planine *Scardus* na istok, obuhvaćajući i područje Tetova i Gostivara, pa dalje prema istoku preko planine Suva gora sve do rijeke Treske. Odatle se spuštala sjevernim obroncima planine Jakupice na selo Vodno, nešto južnije od Bylazore, gdje se rijeka Pčinja ulijeva u Vardar. Tu se nalazi i *Praesidium*. Zatim, iscrtavajući luk prema sjeveru preko područja planine Ovce polje vodila je prema jugozapadnim obroncima planine Osogova, do područja gradića Zletova, gdje je i dodirna točka provincije *Moesia Superior* odnosno Dardanije, Makedonije i Trakije, odakle i počinje istočna granica između *Moesiae Superior*, odnosno Dardanije i Trakije.

Premda će se formiranjem nove provincije *Dacia Mediterrana* otcijepiti jedan dio etničkog dardanskog teritorija, ipak se linija južne granice neće promijeniti. Suprotno mišljenjima i stajalištima nekih znanstvenika, ona će se podudarati sa etnogeografskom granicom Dardanaca i Dardanije. Mogli bismo reći daje gotovo u cijelosti identična s onom iz predrimskog doba. Premda se zbog ekspanzionističke politike Makedonije, a kasnije i one rimske teritorij Dardanaca, odnosno Dardanije sužava, čini mi se daje linija njene južne granice koju sam, usprkos svim poteškoćama, a osobito nedostatku izvornog materijala, nastojao rekonstruirati, mnogo plauzibilnija i s etnografskog aspekta ispravnija od dosadašnjih pokušaja utvrđivanja te granične linije.

BIBLIOGRAFIJA

ANTWERPFINE 1936 - J. van ANTWERPFINE. Macedon, Illyria and Rome 220-219 B.C. *JRS*, 26/1936: 25-

BEAUMONT 1936 - R.L. BEAUMONT. Greek influence in the Adriatic Sea before the fourth century B.C. *JHS*, 56/1936.

BELOCH - K.J. BELOCH. *Griechische Geschichte*. III-1.

BENGTSON 1965 - Hermann BENGTSON. *Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die römische Kaiserzeit*. München, 1965.

BURY 1920 - J.B. BURY. The Notitia Dignitatum. *JRS*, 10/1920.

CIMOCHOWSKI 1975 - W. CIMOCHOWSKI. Die sprachliche Stellung des balkanillyrischen im Kreise der indogermanischen Sprachen. *StudAlb*, 10/1 (1973), 137-153.

CLEMENTE 1968 - Guido CLEMENTE. *La "Notitia Dignitatum"*. Cagliari 1968.

DEMITSAS 1989 - Margites G. DEMITSAS. *Sylloge inscriptionum graecarum et latinarum Macedoniae*, I. Chicago, 1980.

DETSCHER 1976 - D. DETSCHER. *Die thrakischen Sprachreste*. Wien, 1976.

DÖLGER 1924 - Franz DÖLGER. *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, I. München - Berlin, 1924.

DOMASZEWSKI, Alfred von

1890 - Studien zur Geschichte der Donauprovinzen. I. Die Grenzen von Moesia Superior und der illyrischen Grenzzoll. *AEM*, 13/1890, 2.

DRAGOJEVIĆ-JOSIFOVSKA 1982 - Borka DRAGOJEVIĆ-JOSIFOVSKA. *Inscriptions de la Mésie Supérieure*. Vol. VI. *Scupi et la région de Kumanovo*. Beograd 1982. Karta (= *IMS*).

DROYSEN 1893 - J.G. v. DROYSEN. Pannonien und Dardanien-ethnographisches-geschichtliches. *KSAltG*, 1/1893: 79-81.

DUŠANIĆ 1977 - Slobodan DUŠANIĆ. Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior. *ANRW*, II 6, 1977: 52-94.

FEYEL 1946 - Michel FEYEL. Paul-Émile et le synedrion macédonien. *BCH*, 70/1946: 187-198.

FILIPOVIĆ 1935 - M. FILIPOVIĆ. Severna Veleška sela. Naselja i poreklo stanovništva. Knj. 28. *Srpski etnografski zbornik*. *SANU*, 51, (Beograd) 1935: 489-573.

FOL 1975 - A. FOL. *Trakija i Balkanite prez ranoellinističeskata epoha*. Sofija, 1975.

Geographi Latini Minores collegit, recensuit, prolegomenis instruxit Alexander Riese. Hildesheim, 1964.

GEORGIEV VI.I.

1957 - *Trakijskiat ezik*. Sofija 1957.

1966 - *Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee*. Roma, 1966.

GEROV, Boris

1960-69 - Westthrakien 1,25 (= Pročvnija v' rhu zapadnotrakijските zemi prez rimsko vreme, I-IV (Untersuchungen über die Westthrakischen Länder in römischer Zeit). *GSUFF*, 54 /1958-60, 3; 61/1967, 7; 62/1968, 2; 63/1969, 1.

1961 - Untersuchungen über Westthrakischen Länder in römischer Zeit. *GSUFF*, 54/1959-60 (1961), 5.

1970 - A propos de la population et des localités de la vallée du cours moyen de la Struma dans l'antiquité. Recherches de géographie historique. Académie Bulgare des sciences. Institut d'Études balkaniques. *StudBal*, 1/1970: 12 ss.

1971 - Das Zusammenleben des lateinischen und griechischen in Ostbalkanraum. *Romanitas*, 9/1971: 178 ss.

1979 - Die Grenze der römischen Provinz Thracia bis zur Gründung des Aurelianischen Dakien. *ANRW* II 7,1, 1979: 234 ss.

1980 - Die lateinisch - griechische Sprachgrenze auf der Balkanhalbinsel, u: Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit. Kolloquium vom 8 bis 10 April 1974. *BJVABh*, 40/1980: 145-165.

GEYER 1928 - Fr. GEYER. Makedonia. *RE*, 14, 1928, col. 638-771.

HAHN, J.G. von

1854 - *Albanesische Studien*, I. Jena 1854.

1861 - HAHN. *Reise von Belgrad nach Salonika*. Wien, 1861.

HAMMOND, N.L.G.

1959 - *A History of Greece to 322 B.C.* Oxford, 1959.

1967 - *Epirus*. Oxford, 1967.

1972 - *A History of Macedonia*, I. *Historicalgeography and prehistory*. Oxford, 1972.

HAMMOND - GRIFFITH 1979 - N.G.L. HAMMOND - G.T. GRIFFITH. *A Historj of Macedonia*, II. 550-336 B.C. Oxford, 1979.

HAMMOND - WALLBANK 1988 - N.G.L. HAMMOND - F.W. WALLBANK. *A Historj of Macedonia*, III. 336-167. B.C. Oxford, 1988.

JONES 1954 - A.H.M. JONES. The Date and Value of the Verona List. *JRS*, 44/1954:

JOSIFOVSKA 1964 - Borka JOSIFOVSKA. Jedan novi vojnički natpis iz Konjuha. *ŽA*, 13-14/1964: 166-170.

KACAROV, G.

1921 - Peonija, *Prinos k'm starata etnografija i istorija na Makedonija*. Sofija, 1921.

KATIČIĆ 1977 - Radoslav KATIČIĆ. Peonci i njihov jezik. *ŽA*, 21/1977: 25 - 31.

KAZAROV 1923 - G. KAZAROV. Die ethnographische Stellung der Päonen. *Klio*, 18/1923: 20-26.

KERAMITČIEV 1965 - Apostol KERAMITČIEV. Novi epigrafski spomenici od istočna Makedonija. *ŽA*, 15/1965, I: 109-115.

KIEPERT - Heinrich KIEPERT. *Formae orbis antiqui*, XVII. (= FOA).

KIEPERT 1878 - Heinrich KIEPERT. *Lehrbuch der alten Geographie*. Berlin, 1878.

KRAHE, Hans

1925 - *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen. Auf Grund von Autoren und Inschriften*. Heidelberg, 1925.

1929 - *Lexikon altillyrischer Personennamen*. Heidelberg, 1929.

1955 - *Die Sprache der Illyrier*, I. Wiesbaden, 1955.

KROMAYER 1907 - J. KROMAYER. *Antike Schlachtfelder in Griechenland. Bausteine zu einer antiken Kriegsgeschichte*, I - II. *Die hellenistisch-römische Periode: von Kynoskephalae bis Pharsalos*. Berlin, 1907, II. 1907.

LEAKE 1841 - W.M. LEAKE. *Travels in Northern Greece*, III. London, 1841.

LENK 1942 - B. LENK. Paiones. *RE*, 36, 1942, col. 2403 - 2408.

LÉVI-STRAUS 1961 - Claude LÉVI-STRAUS. *Race et Vhistoire*. Paris, 1961: Édition Gauthier. Unesco.

MACK 1951 - R. MACK. Grenzmarken und Nachbarn Makedoniens im Norden und Westen. *DissGoßtingen*, 1951: 177 (u rukopisu).

MAY 1939 - J.M.F MAY. *The Coinage of Damastion*. Oxford, 1939.

MAYER 1957 - Antun MAYER. *Die Sprache der alten Illyrier*, I. Wien, 1957.

MELONI 1953 - Piero MELONI. *Perseo e la fine della monarchia Macedone*. Roma, 1953.

MERKER 1965 - L. MERKER. The Ancient of Paionia. *BalSt*, 6/1965: 35-54.

MIHAILOV - G. MIHAILOV 1966: *Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae edidit Georgius Mihajlov. Academia litterarum Bulgarica Institutum archaeologicum. Series epigraphica. VOL. I-IV. Serdica* 1966.

MIKULČIĆ, IVAN

1966 - *Pelagonija u svetlosti arheoloških spomenika od Egejske seobe do Augusta*. Skopje, 1966.

1971 - Teritorija Skupa. *ŽA*, 21/1971: 466-469.

MIKULČIĆ - JOVANOVIĆ 1968 - MIKULČIĆ, I. - M. JOVANOVIĆ. Helenistički opidum u Krševici kod Vranja. *VrGl*, 4/1968: 355-375.

MIRDITA, Zef

1972 - A propos de la romanisation des Dardaniens. *StudAlb*, 9/1972: 277 - 298.

1975 - Intorno al problema dell'ubicazione e della identificazione di alcuni agglomerati Dardani nel tempo preromano. Utvrđena ilirska naselja. Colloque international à Mostar, 24-26 ctobre 1974. *PoskdCBI*, 24, 1975: 201-216.

1976 - Intervention sur la communication de P.C.Sestieri. *Iliria*, 4/1976, I: 431-432.

1985 - On the Problem of the Romanisation of the Dardanians. *The Albanians and their Territories*. Tirana, 1985: 179-194

1991-0 zapadnoj granici Dardanaca i Dardanije u antici. *GCBI*, 29, 27, 1991: 163-184.

MIRKOVIĆ, Miroslava

1960 - Rimski put Nissus-Scupi i stanica ad Fines. *ŽA*, 10/1960, I-2: 249-257.

1977 - Einheimische Bevölkerung und römische Städte in der Provinz Obermösien. *ANRW*, 116, 1977: 811-848.

1981 - *Morija srpskog naroda*, I. Beograd, 1981: 84 - 85.

MÓCSY, András

1959 - Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Moesia Superior. *AAASH*, 11/1959, 283-307.

1962 - Pannonia. *RE Suppl IX*, 1962, col. 515-776.

1966 - Die Vorgeschichte Obermoesiens in hellenistisch-römischen Zeitalter. *AcAn*, 14/1966.

1970 - *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*. Budapest 1970.

1974 - *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London - Boston, 1974: Routledge & Kegan Paul.

MOMMSEN 1951 - Theodor MOMMSEN. Verzeichniss der römischen Provinzen. *Gesammelte Schriften*, V. Berlin, 1951.

NIESE 1899 - B. NIESE. *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chdronea*, II. *Vom Jahre 281 v. Chr. bis zur Begründung der römischen Hegemonie in griechischen Osten 188 v. Chr.* Gotha, 1899.

OBERHUMMER 1927 - E. OBERHUMMER. Sintia. *RE*, V A-1, 1927, col. 258.

PAPAZOGLU, Fanula

1954 - Herakleja i Pelagonija. *ŽA*, 4/1954: 308-345.

1957 - Makedonski gradovi u rimsko doba. *Posebna izdanja. ŽA*, 1/1957: 45- 96.

1965 - Les origines et la destinée de l'Etat illyrien. Illyrii proprie dicti. *Historia*, 14/1965: 143-179.

1967 - Politička organizacija Ilira u vrijeme njihove samostalnosti. Simpozijum o Ilirima u antičko doba. *Poslzd*, 5, *CBI*, 2, 1967: 11-31.

1969 - Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba. *Djela CBI*, 30, 1, 1969: 143-161.

1974 - Sur quelques noms "thraces" en Illyrie. *GCBI*, 12/1974: 50 -74

1978 - *Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times*. Amsterdam, 1978.

- 1979 - Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II. *Principat* 7.1. Berlin - New York, 1979: 328-338 (= *ANRW*). 303-369.
- PATSCH, Carl
- 1907 - Die thrakischen Spuren an der Adria. *JuAI*, 10/1907: 169 - 174.
- 1922 - *Herzegovina einst und jetzt*. Wien, 1922.
- PETROV 1970 - K. PETROV. Rekonstrukcija na amvonot ot rotondata vo Konjuh. *GZFFS*, 22/1970: 271-306.
- PAJAKOWSKI 1984 - W. PAJAKOWSKI. Pajonowie- ich Pochodzenie. *BalcPosn. Acta et studia*, 1/1984: 47-64.
- RADOJČIĆ 1952 - S. RADOJČIĆ. Crkva u Konjuhu. *ZborRadBeograd*, 1/1952: 148-167.
- RUSSU 1969 - I.I. RUSSU. *Miri. Istoria - limba "i onomastic - romnizarea*. Bucuresti, 1969.
- SCHÜTT 1910 - C. SCHÜTT. Untersuchungen zur Geschichte der alten Illyrier. *Diss Breslau*, 1910: 23-25.
- SCHWARTZ 1937 - E. SCHWARTZ. Ueber die Bischofslisten der Synoden von Chalcedon, Nicea und Konstantinopel. *ABAWP*, 1937.
- SPIRIDONOV, T. 1980 - Tošo SPIRIDONOV. Lamontagne Orbelos selon Claude Ptolemée. Problèmes ethno-culturels de la Thracie antique. *Thracia*, 5/1980.
- Le Synecdemos d'Hierokles et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*. Ed. E. Honigmann. Bruxelles 1939.
- ŠAŠEL, Ana i Jaro
- 1963 - Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia...repertae et editae sunt. *Situla*, 5/1963.
- 1986 - Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia...repertae et editae sunt, II. *Situla*, 25/ 1986.
- ŠKEGRO 1998 - Ante ŠKEGRO. Bergbau der römischen Provinz Dalmatien. *PrillnstPovZn* (Zagreb), 17-105/1998:
- TARN 1913 - W.W.TARN. *Antigonos Gonatas*. Oxford 1913.
- TOMASCHEK, W.
- 1882 - *Wo lag Scupi, Die Metropolis von Dardania? Zur Kunde der Hdms-Halbinsel*. Wien, 1882.
- 1893 - *Die alten Thraker*, I. 1893.
- TOMOSKI, Tome
- 1961 - Prilog za rekonstrukcija na Tabula Peutingeriana na delnicata Scupi - Stobi. *ŽA*, 11/1961,/: 113-125.
- 1963 - Auf den Spuren der illyrischen Siedlungen Uscana. *ŽA*, 12/1963, 2: 340-343.
- TRUHELKA 1929 - Ćiro TRUHELKA Arheološke beleške iz Južne Srbije. *GSND* 5/1929: 59-85.
- VENEDIKOV 1943 - Ivan VENEDIKOV. *Zemitepo sredina Vardar. Prinos k'm antičnata geografijana Makedonija*. Skopje, 1943.
- VUČKOVIĆ-TODOROVIĆ 1958 - Dušanka VUČKOVIĆ-TODOROVIĆ. Rimski dvojni grob iz Dobrog Dola kod Skoplja. *Starinar*, NS 7-8/1956-1957 (1958): 289-297.
- VULIĆ, Nikola
- 1924 - Severna granica antičke Makedonije. *Strena Buliciana*. Zagreb - Split, 1924: 237-247.
-

1925 - Teritorija rimskog Skoplja. *GSND*, 1/1925: 1-15.

1926 - La nationalité des Péoniens. *Musb*, 30/1926: 107-117

1934 - Ratovanje makedonskog kralja Perseja s Rimljanima u našoj zemlji 170 i 169. god. pre Hr. *Glas Srp Kralja*, CLX, 82/1934:

WALLBANK, F.W.

1940-*Philipp VofMacedon*. Cambridge, 1940.

1976 - Southern Illyria in the third and second centuries B.C. *Iliria*, 4/1976, 1:

ZIPPEL 1877 - Georg ZIPPEL. *Die römische Herrschaft in Illyrien*. Leipzig, 1877.

ILUSTRACIJE ILLUSTRATIONS

Karta 1 - Map 1

Granice Dardanije - The boundaries of Dardania (PAPAZOGLU 1969).

Karta 2 - Map 2

Granice Dardanije - The boundaries of Dardania: 1. Granice rimske provincije Dardanije - The boundaries of the Roman province of Dardania; 2. Granice provincije Makedonije - The boundaries of the Province of Macedonia; 3. Etnička granica Makedonije prema Iliriji - The ethnic boundary of Macedonia towards Illyricum; 4. Antički gradovi posvjedočeni u predrimsko doba - Ancient towns as testified in pre-Roman times; 5. Antička plemena posvjedočena u predrimsko doba - Ancient tribes as testified in pre-Roman times; 6. Suvremeni gradovi i gradići - Modern towns and townlets; 7. Arheološka nalazišta - Archaeological sites. (PAPAZOGLU 1969).

Karta 3 - Map 3

Granice provincije Gornje Mezije - The boundaries of the province of Upper Moesia (MIRKOVIĆ 1977).

Karta 4 - Map 4

Granice Dardanije - The boundaries of Dardania (MIRDITA 1975).

SUMMARY

ON THE SOUTHERN BOUNDARIES OF THE DARDANIANS AND DARDANIA

The problem of defining the southern border of the Dardanians and of Dardania has long been a preoccupation of scholars. Using information from authors of classical antiquity, epigraphic material, the results of contemporary research and his own field-work, the author of this article has attempted to reconstruct the boundary line. He also starts from the fact that within the material culture of the Dardanians we also find that of the Paeonians, who are indisputably an Illyrian tribe. Although the author's linguistic material, i.e. Greek and Latin, is confirmed by inscriptions, which before the settlement of the ethno-political border between Dardania and Macedonia was sometimes apodictically used, this is irrelevant particularly when we are concerned with a boundary which passes through contact zones which is the case with the southern border between the Dardanians. In a border zone like theirs the mixtures of various languages are easily possible, especially when we remember that Hellenization and Romanization of the Dardani was not highly developed. Independent of all this the author considers that before deciding on any boundary line we must take into account not only ethno-geographical but also historical and political actors. He also believes

that in order to fix the southern boundary of the Dardanians we need to rely on ethnographic information concerning the Paeonians too, and other tribes which were the neighbours of the Dardanians, always of course taking into account ethnic migration and emigration. An important long-term feature of the southern boundary of Dardania in classical times was its instability, the result of the military and imperialistic policy of Macedonia and later of Rome in various historical periods. (Cic. In Pison. 38)

For the prehistoric period down to the 4th century BC the author has mainly stuck to the ethnographic delimitation of the southern boundary of Dardania in relation to the Penesti and the Paeonians.

The neighbours of the Dardanians in the foothills of Mt Korab were the Penesti, an Illyrian tribe that extended from Lake Ohrid to the south and south-east of Mt Šar and the "Illyrian desert" (Polyb. XXVII 8,5; Tit. Liv. XLIII 20,1). The centre was *Uskana* (today Kičevo). This point forms a border triangle, later the provinces of Macedonia, Dalmatia and *Moesia Superior* which appear to coincide completely with the ethno-political border triangle in the pre-Roman era between the Illyrian tribes Penesti, Macedonians and Dardanians. The line of the south border begins at this triangle but was never completely. The tribe that bordered with the Dardanians in the south were the Paeonians.

Opinions are very divided concerning the ethnicity of the Paeonians. The author considers the reason for this is lack of linguistic, historical and archaeological material. But classical authors do not agree either about their ethnicity. Sometimes they call them Thracians, or Phrygians, Teuceri etc. However, on the basis of accessible material we know from their language that they were not Greek and that the Hellenes regarded them as northern barbarians. The author stresses that the Dardanians' southern border was with the Macedonians a notion that embraced only one part of Macedonia and a Paeonian tribe inhabiting the central course of the Vardar and its tributaries from left and right today's towns of Veles, Prilep, and Štip. The border with Macedonia is at Demir Kapija, north of Gevgelija. But on the basis of various sources the author considers that the Paeonians once lived on the territory that was later Macedonia. According to N.G.L. Hammond Paeonia was once, before the Trojan war, called Emania and the Vardar was the west border of Paeonia.

In trying to confirm the southern border of the Dardanians before the coming of Philip II (359-336) we still need to rely on ethnographic sources, since the details given by classical authors are not only scant, they are also inexact. After the death of Demetrius II, in 231 BC Paeonia came under the rule of the Dardanians. From Justin's narration (Justin XXXVIII 3,14), according to the author, we can conclude that a large part of Paeonia was under the rule of the Dardanians. This can be seen from the demands made by Dardanian ambassador to Emilius Pula, after he was victorious over Perseus in the battle of Pindus in 168 BC, that Paeonia should be returned to them as it had always been theirs, (Tit. Liv. XLV 29,12). This is understandable if we accept the opinion of J.G. von Hahn who says that the Paeonians and the Dardanians are one tribe with two names. The name Paeonians is the older, the name Dardani dates from the Roman period and is of Latin origin.

Besides Bylazora which Philip V. in 217 BC conquered to stop once and for all the Dardanian attacks on Macedonia (Polyb. V 97,1), Titus Livius also mentions the town of Sintia which Philip conquered in 211 BC. Unlike other scholars the author of this article considers that it was right on the Macedonia/Dardania border (Tit. Liv. XXVI 25,3) and that it was part of Dardania. Titus Livius also says that it was *urbs Dardanorum* (Tit. Liv. XXVI 25,3).

In the reign of King Perseus in 168 AD the southern border of Dardania was in the Bylazora region. Titus Livius recorded that Perseus called the Bastarni with the aim of retaining power over this town (Tit. Liv. XLIV 26,9). On the basis of this author we may conclude that the part of Dardania

or Paeonia mentioned in the time of king Perseus was under Macedonia. This can be clearly seen from the fact that in 167 BC the Dardanians requested the Romans to grant them Paeonia which had been part of their territory (Tit. Liv. XLV 29,12).

For establishing the position of the south border of Dardania it is important to know the location *oifauces Pelagoniae* which Titus Livius mentions (Tit. Liv. XXI 28). The opinion of scholars differs. J. Kromayer, W.M. Leake, B. Niese consider it should be located at Veles. I. Venedikov, N.G.L. Hammond and at first F. Papazoglu consider it to have been at Babuna which passes from Veles towards Prilep. The author, however, believes that the most plausible argument is that of I. Mikulčić who considers *th&tfauces Pelagoniae* should be sought at Debršte on the north-westpoint of Pelagonia which then went down the river Treska, connecting with Dardania and Illyria. His opinion was later accepted by F. Papazoglu.

On the basis of the above the author considers that the south border of Dardania until the time of the Republic went from Korab that is the foothills of the Šar mountains where Dardania, Illyria and Macedonia go to the south, continues towards the south taking in the region of Tetovo and Gostivar. Then south-east to the curve of the river Treska and along the slopes of Jakupica at Vodno village, a little to the south of Bylazora, along the course of the Vardar. Then to the north across Ovce Polje to Mt Osogovo to join the eastern border of Dardania,

Although from the methodological point of view the language of epigraphs may be a useful way to establish geopolitical borders, as F. Papazoglu does, to exclude Tetovo and its plains from the Dardanian territory in order to annex it to the Penestian land? The author feels that when we are concerned with a region like this it is not possible. Especially as F. Papazoglu bases her conclusion on two or three Greek inscriptions which were found in the Tetovo region and which are dated 2nd and 3rd centuries BC. This was a contact zone where language mixture was common. The material that Papazoglu bases her conclusion on is insufficient for the conclusions she draws, for we need to take into account not only geographical climate but also the historical, social and political context in determining social structure. For these reasons the author considers that it is difficult to agree with the alteration of the line of the south-west borders as proposed by Papazoglu, her pupils and others.

It is interesting that N.G.L. Hammond considers the plains between Kačanička gorge across Kumanovo belonged to the Paeonians whose southern frontier divided them from Metohija, Tetovo and Gostivar. But when and why the region of Veles and *Scupi* came under the Dardanians and if in 167 it was under Roman control Hammond does not explain.

In establishing the line of the south border the diffusion of Damastian coins has been used. But since most Damastian coins have been found in Kosovo *Damastion* should have been located somewhere on the triangle Kišnica, Janjevo and Novo Brdo, in what is today Kosovo. Thus the use of these coins to decide on the boundary between Dardania and Macedonia the author feels to be untenable.

The line said to have represented the south border of Dardania was fixed during the Republic although the author believes we have no details from that time.

In any case because of barbarian attacks from the north and Roman movement against their northern neighbours the south geo-political border of Dardania was never stable. It did not become so until 6 AD when *Moesia Superior* and Macedonia became separate. It was then according to Strabo (Strabo VII fragm. 10) that the imaginary northern border of Macedonia went parallel with its south joining the mountains *Bertiskos*, *Scardos*, *Orbelos*, *Rhodope* and *Haemus* while its southern border went on the *Via Egnatia* line.

In the time of the Roman Emperors, says the author, the south frontier of Dardania corresponded with the south border of the *Scupi* colony, which was the south border of *Moesia Superior*, of which Dardania was an integral part. At one time Papazoglu accepted this boundary.

I. Mikulčić on the basis of archeological material which differs from that from the *Scupi* region, and five funeral stelae in Greek which are iconographically similar to Macedonian concluded that the Tetovo plain, that is Polog and part of the river Treska formed a single territorial unit with its centre in Lešok and that it could not therefore have been part of *Scupi*. F. Papazoglu and some others interested in epigraphy accepted this idea which entails changing the direction of the southern border of Dardania which the author considers is without foundation.

Anyone who only slightly knows the terrain *de visu* that Pološka plain and the Kumanovo basin with the centre at Lopata must have formed a separate economic and administrative unit of a municipal character in the *Scupi* colony. Besides these two municipalities the author considers that within *Scupi* there was a third *civitas* or *civitates peregrinorum*, which extended along the valley of the South Morava to the Grdelička cliff in the north with a lot of *ofpagi* and *vici* whose names are unknown to us for lack of epigraphic material. He considers it is important to take this into account in any attempt to establish the south border between Dardania and Macedonia in antiquity.

We have already suggested that epigraphic material is not reliable in the establishment of border lines especially in contact zones where language may become mixed. We must for this reason conclude that the arch drawn by I. Mikulčić, F. Papazoglu, B. Gerov and others as denoting the south-west border of Dardania is arbitrary. We have already said that the Tetovo region, because of its specific geographical position, could have been a separate political and administrative unit within the *Scupi* colony, either municipal in character or *civitas Peregrinorum*. I. Mikulčić is also of this opinion. But it cannot in any way be considered to be outside *Moesia Superior* that is, Dardania. F. Papazoglu and some others who have attempted to denote the line according to epigraphic criteria consider that the line should go through the valley of Skopje following the line of the mountains which close it from the south. These are: Suva Planina, Karadžica, Jakupica, Golešnica, then into the Vardar valley a little south of the mouth of the Pčinja river. She upholds this border line also by the distances on the Tabula Peutingeriana.

While giving a reconstruction of the road *Scupi-Stobi*, she omitted the place marked as *ad Aquas VIII* which shortens the line by 10 km unlike the 14 km of N. Vulić. But she is here mistaken because she did not start from the proper point of departure from where *Scupi* is as was first noticed by T. Tomoski who knows the terrain well *de visu*, which is Zlokučani, which lengthens the line by 4 km, while the distance between *Stobi* and through Gradsko, where there are archeological remains, by 5 km. This correction to the distance between *Scupi* and *Stobi* justifies the inclusion of station *ad Aquas*. Taking account of this correction the author considers that the line of the south border went to the mouth of the river Babuna in Vardar, that is south of *Bylazora*, today's Veles, more exactly to today's village of Venola where the *Praesidium* was located which guarded the entrance to the valley.

In spite of the fact that there are serious difficulties which are the result of the material he is using, the author considers that it is possible to establish the line of the south border of Dardania. It goes east of the Vardar, passing the mouth of the Pčinja, across Ovce polje and the *Strjmon* where Macedonia and Dardania bordered with Thracia and that would be Mt Orbelos, the mountainous terrain between the *Axios* and Strumica. The author takes as proof that this was a point of contact of these three provinces was the existence of a military camp on the upper course of the Bregalnica, which is shown by epigraphic material, discovered in *Scapotri* which was between two military camps in Thracia, or rather in Gramada near today's Blagoevgrad.

On the basis of the above the author concludes that the line of the south and south-east borders of Dardania went from the mouth of the Pčinja towards the north-east and then south-west along the slopes of Mt Osogovo to Zletovo where the border with *Moesia Superior* (i.e. *Dardania* and Thrace) began.

The line of the border would not have been stable even after Diocletian's reforms. In 386 was to be divided into two provinces: *Macedonia Prima* and *Macedonia Secunda (Salutaris)*. *Macedonia Prima* together with Crete and *Dacia Mediterranea* was within the prefecture of Illyria (Not. Dign., Or., 3)- In *Dimensuratio provinciarum* which shows the position in the 4th century AD the information is given that Macedonia lay on the west border of the "Illyrian desert" which very clearly shows that the border in question completely corresponded with that given by Polybius (XXVII 8,5) and Titus Livius (XLIII 20,1). Thus the division did not affect the border between Macedonia and Dardania. On the basis of this N. Vulić rightly affirms that this border was ethnographic and went between the Illyrian and Macedonian ethnic territories.

Between 535 AD and 545 AD *Macedonia Secunda* or *Salutaris* united with Dardania (Novella XI) for both religious, political and administrative purposes.

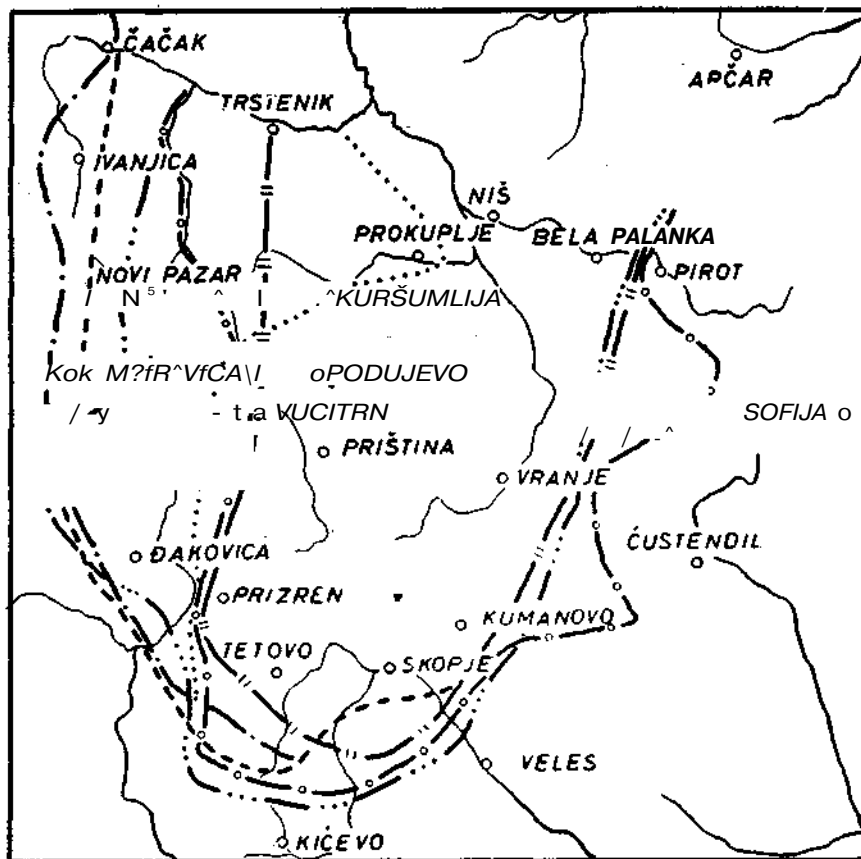
On the basis of the above the author concludes that the south border of Dardania, in spite of legal and administrative changes, either ecclesiastical or secular, which occurred during the Roman empire, and especially after Diocletian's reforms, ran east from the Mt Korab to include the Tetovo and Gostivar regions, continued east across the Suva Gora mountains to the Treska. From there it ran along the northern slopes of Mt Jakupica to Vodno village a little south of *Bylazora* where the river Pčinja flows into the Vardar. The *Praesidium* was located here. It then formed an arch to the north over the Ovice Polje mountains towards the south-west slopes of Mt Osogovo to the region of the small town of Zletovo which was the point of contact with *Moesia Superior* i.e. *Dardania*, *Macedonia* and *Thracia* from where the eastern boundary began between *Moesia Superior*, i.e. *Dardania* and *Thracia*.

Although the formation of a new province, *Dacia Mediterranea* cut off one part of ethnic Dardanian territory this does not affect the author's line of the south border which he considers almost completely coincides with the ethno-geographic borders of the *Dardania* in pre-Roman times.

Rukopis primljen 14.V.1999.

Rukopis prihvaćen 18.VIII.1999.

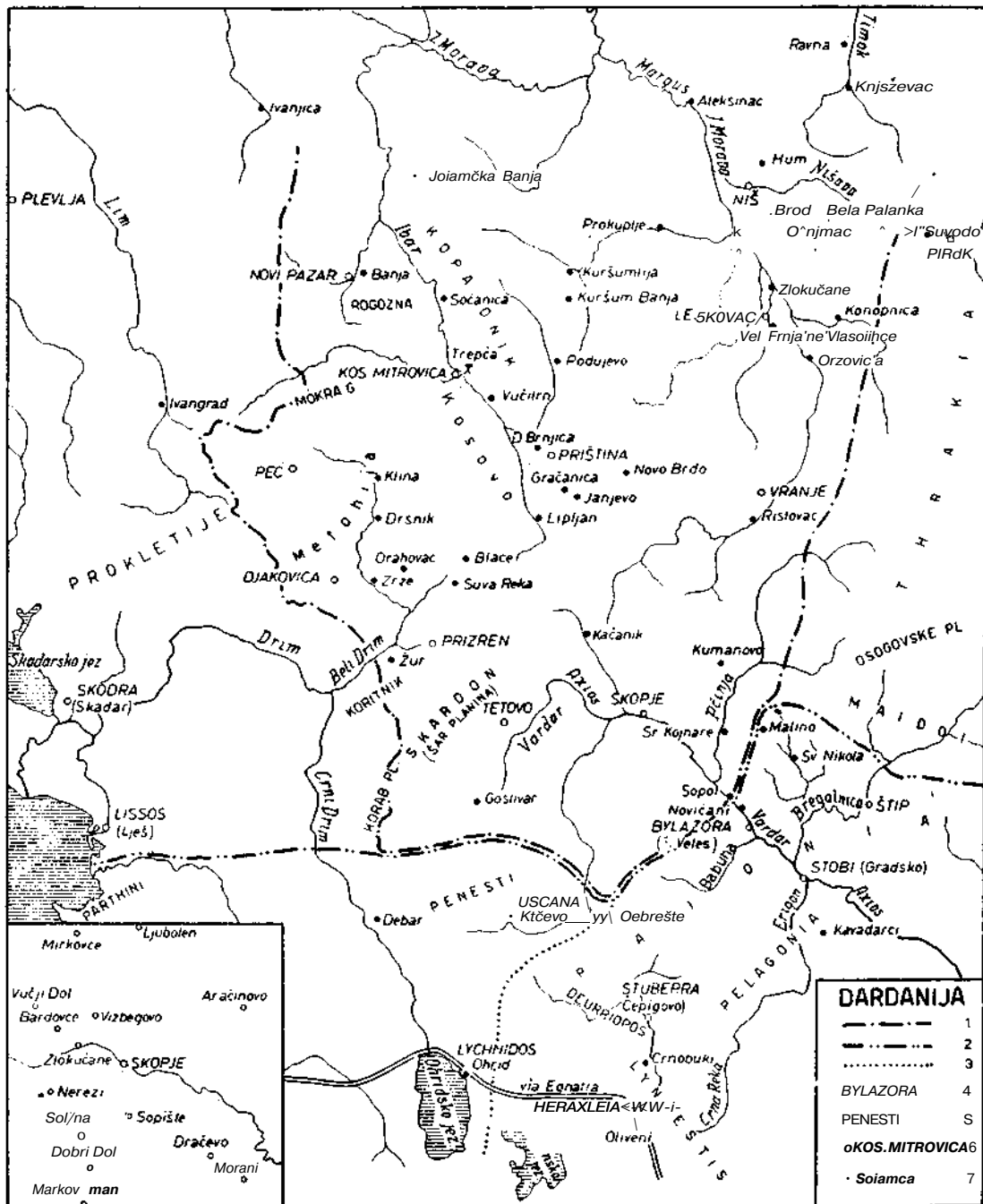

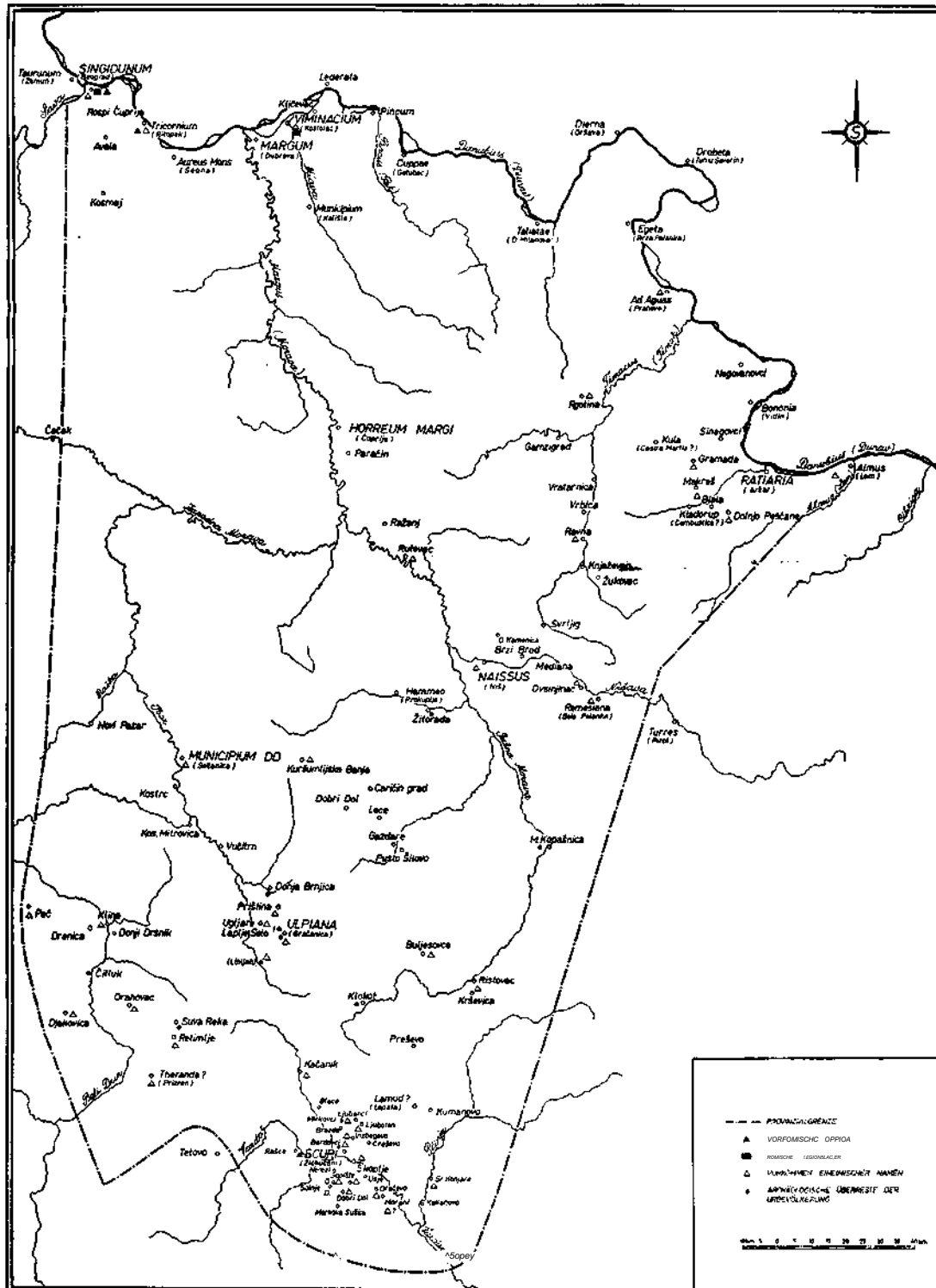
GRANICE DARDANIJE
prema

—○—	H. Kiepert-u	« ———	A. Moczy -u
— —	A. y. Dotmszewski	— . —	G. Alföldy -u
.....	N. Vutiću	—	F. Papazoglu

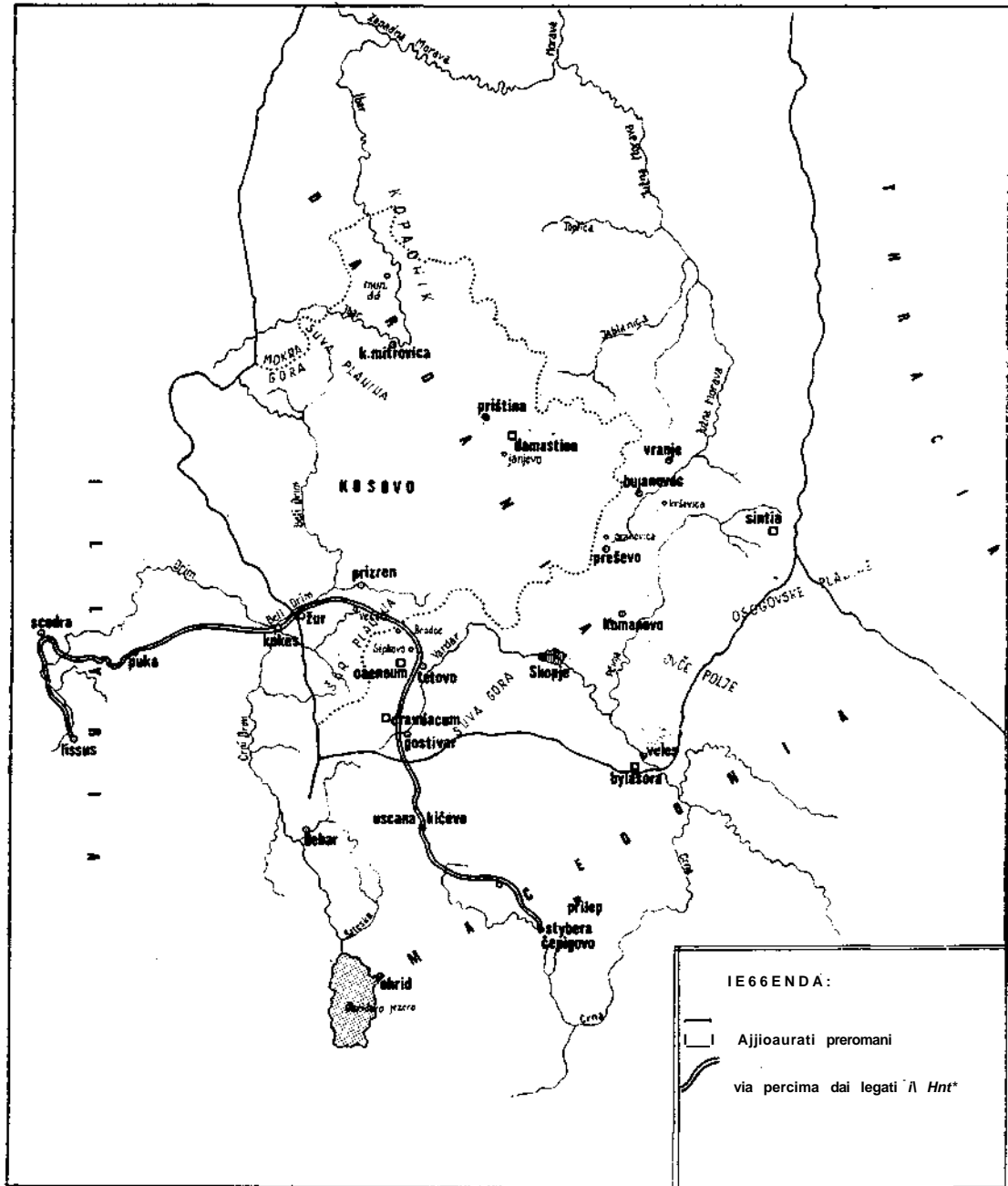
Karta 1.

Karta 2.

Karta 3.

Karta 4.

BORIS ILAKOVAC

Sv. Vinka Paulskog 7

HR-23000 ZADAR

KAD JE POPLOČEN I UKRAŠEN EMPORIJ RIMSKE KOLONIJE JADER

UDK 72.032 (497.5)

Izvorni znanstveni rad

U spomen-natpisu Melije Anijane nije upotrebljen izraz "restituit" ili "renovavit", već EMPORIAM STERNI. Stoga auktorsmatra dajegradaska tržnica Jadera (emporium) upočetku bila nepopločena sve do građevinskih i arhitektonskih radova što ih spominje natpis.

U Zadru i njegovoj okolici postoji nekoliko u kamen uklesanih poruka iz doba Rima čija izuzetna vrijednost nije toliko u tome što su jedinstveni, već u sadržaju što nam je rimsko imperijalno doba ostavilo u nasljeđe.¹ Jedan od tih malobrojnih spomenika je i javni natpis udovice Melije Anijane (CIL III 2922 9987).²

Spomenik je znanstveno korišten u onomastičkoj obradi našeg područja,³ te uz ostale nalaze i o dopuni znanja o urbanističkom sadržaju i izgledu rimske kolonije Jader s posebnim osvrtom na građevinske i arhitektonske vrijednosti.⁴ Izuzetan je i stoga što jedini donosi primjenu rimskog zakona o porezu na nasljedstvo i na ovom području.⁵

Razlog što se ponovo obraćam tom spomeniku jesu iz njega izdvojene samo dvije riječi – EMPORIAM STERNI.⁶ Vjerovati je da je obrazovana Melija Anijana sastavila natpis uz pomoć najučćenijih i zasigurno tada najutjecajnijih građana rimskog Jadera. ta, riječ je o svoti od 600 000

1. NEDVED 1992: 109d. (katalog natpisa)

2. CIL III 2922=9987.

Melia Anniana in memoriam Q(uinti) L(aepici) Q(uinti) f(ili) Ser(gia) Bassi meriti sui emporiam sterni et arcum fieri et statuas superponi test(amento) iuss(it) ex sestertium DC (milibus) d(educta) vicesima p(opuli) R(omani). Prijevod: U spomen na svog supruga Kvinta Lepika Basa, sina Kvintova, upisanog u tribus Sergijevaca, a na osnovu oporuke, dala je Melija Anijana popločati tržnicu, podići slavoluk i ukrasiti ga kipovima za 600 000 sestercija, plativši državi (u ime poreza na nasljedstvo) jednu dvadesetinu.

U nedavno otkrivenoj rimskoj vojničkoj diplomi kod SI. Broda (iz 71. g. za Vespazijana) spominje se Sekst Lucilije Baso (Sextus Lucilius Basso), tada glavni zapovjednik italske mornarice, I. J. MIŠKIV 1998: 6d.

3. D. RENDIĆ MIOČEVIĆ 1955: 131d.

4. ILAKOVAC 1957d.; SUIĆ 1958: 26d.; ILAKOVAC 1958a: 43d.; ISTI, 1959: 453d.; ISTI, 1962: 219d.; ISTI 1962a: 271; ISTI, 1963: 171d.; SUIĆ 1963: 82d.; ISTI, 1964: 95d.; ISTI, 1965: 163d.; ISTI, 1971: 565d.; ILAKOVAC 1971: 105d. ISTI, 1974: 173d.; SUIĆ 1976a: passim; ISTI, 1976: 533; ILAKOVAC 1976: 12d.; SUIĆ 1977: 14d.; ISTI, 1977A: 38d.; ILAKOVAC 1978: 11 ld.; ISTI, 1978a: 445d; ISTI, 1980: 327d.; ISTI, 1980a: 81d.; SUIĆ 1981; 183; ILAKOVAC 1981: 278d.; ISTI, 1982: 147d.; ISTI, 1992: 139d.; ISTI, 1995: 61d.; ISTI, 1998: 126d.

5. MEDINI 1969: 56d.

6. ILAKOVAC 1997: 4d.

sestercija, zasad najvećoj poznatoj privatnoj donaciji što je bila poklonjena koloniji Jader za uljepšavanje i unapređenje grada.⁷ S tog gledišta natpis ne dozvoljava bilo kakvo dvoumljenje iako spominje različite teme izražene na jasan, klasičan i lapidaran način.

Na osnovi navedenog obrazloženja pitam se - zastoje u natpisu upotrebljen izraz - *emporiam sterni* - a ne *restituit* ili *renovavij*? Stoga tu lapidarnu poruku shvaćam doslovno. Gradski prostor od ranije ne samo određen već i korišten za gradsku tržnicu (*emporium*), trebalo je popločati, a ne renovirati, odnosno obnoviti.

Sve do početka građevinskih radova što ih spominje natpis, na tom povelikom gradskom prostoru obavljalo se uobičajeno gradsko trgovanje.⁹ Stojalo bi razlog i kasnije povod da se gradska tržnica Jadera poploči kamenim pločama? Ili drugim riječima, u kakvom je stanju mogla biti gradska tržnica Jadera prije nego su uz donacije melije Anijane i uz pomoć vrsnih urbanista, građevinskih i arhitektonskih vještaka otpočeli građevinski radovi? na to je pitanje moj odgovor jednoznačan i veoma jasan - tržnica je bila nepopločena.

Javno trgovanje na zemljanim i otvorenim travnatim površinama nasljeđuje iz duboke starine. Ne samo daje tako bilo u antičko doba, već je taj običaj nastavljen i kroz postantičko razdoblje, a u nekim se naseljima održava i sve do danas. Kad je već riječ o Zadru valja istaći daje i negdašnja glavna gradska tržnica Zadra, tzv. "Zelena pijaca", što se nalazila između bivše crkve Sv. Donata i jugozapadne obale poluotoka, također bila u početku nepopločena.

Polazeći s te osnove da je gradska tržnica Jadera, nakon što ju je gradska uprava urbano locirala, u početku bila nepopločena, neizvjesno je kako se dugo na nepopločenoj gradskoj tržnici trgovalo, ili drugim riječima, kad je gradska tržnica Jadera bila ne samo popločena i ukrašena skulpturama, već i arhitektonski uljepšana slavolukom na kojem se nalazi spomenuti natpis?

Spomenik ne donosi određeni podatak kojim bi se moglo utvrditi kad je Melija Anijana postala udovicom. Teškoća je i u tome što je natpis 538 cm povrh sadašnjeg gradskog pločnika što onemogućava da se promatra izbliza (sl.la-b). Ni paleografska analiza ne bi mnogo pomogla jer je natpis uklesan u klasičnoj kapitali ranog carstva što je preširok vremenski raspon za uže datiranje.

Porez na nasljedstvo u iznosu od jedne dvadesetine (*vicesima hereditarum*) ustanovio je car August 6. godine nakon Krista.¹⁰ A taje porezna novina trajala sve do u kasnu antiku. Tek je car Karakala (211-217) udvostručio poreznu stopu s jedne dvadesetine na jednu desetinu.¹¹ Stoga je i taj podatak neuporabljiv za uže datiranje natpisa, jer je ta porezna novina u iznosu od jedne dvadesetine trajala preko dva stoljeća, od Augusta do Karakale.

Dosadašnji natpisi iz predrimskog i rimskog razdoblja nedvojbeno ukazuju daje Jader imao nekoliko urbanih razdoblja.¹² Iako ti nalazi nisu dovoljni za jedan konačan pregled urbanog razvoja rimskog Jadera, zasad još ne postoje ni stručni ni znanstveni radovi koji bi bar pokrenuli tu temu što bi zasigurno pomoglo u datiranju natpisa.¹³ Za pobliže utvrđivanje vremena kad je gradska tržnica Jadera bila popločena ipak raspoložemo s arheološkim podacima koji dosad nisu bili uočeni pa ni vrednovani. A to su oblici i građevinska tehnika pokrivanja kamenim pločama javnih gradskih površina u Jaderu.

7. WEST 1941, tabelarni pregled. U ranocarsko doba vrijedilo je 600 000 sestercija oko 49 kilograma čistog zlata.

8. Napr. CIL III 2907. NEDVED 1992: 150.

9. Za vrijeme građevinskih radova što ih spominje natpis gradska se tržnica morala privremeno nalaziti na drugom mjestu, moguće uz istočne gradske zidine?

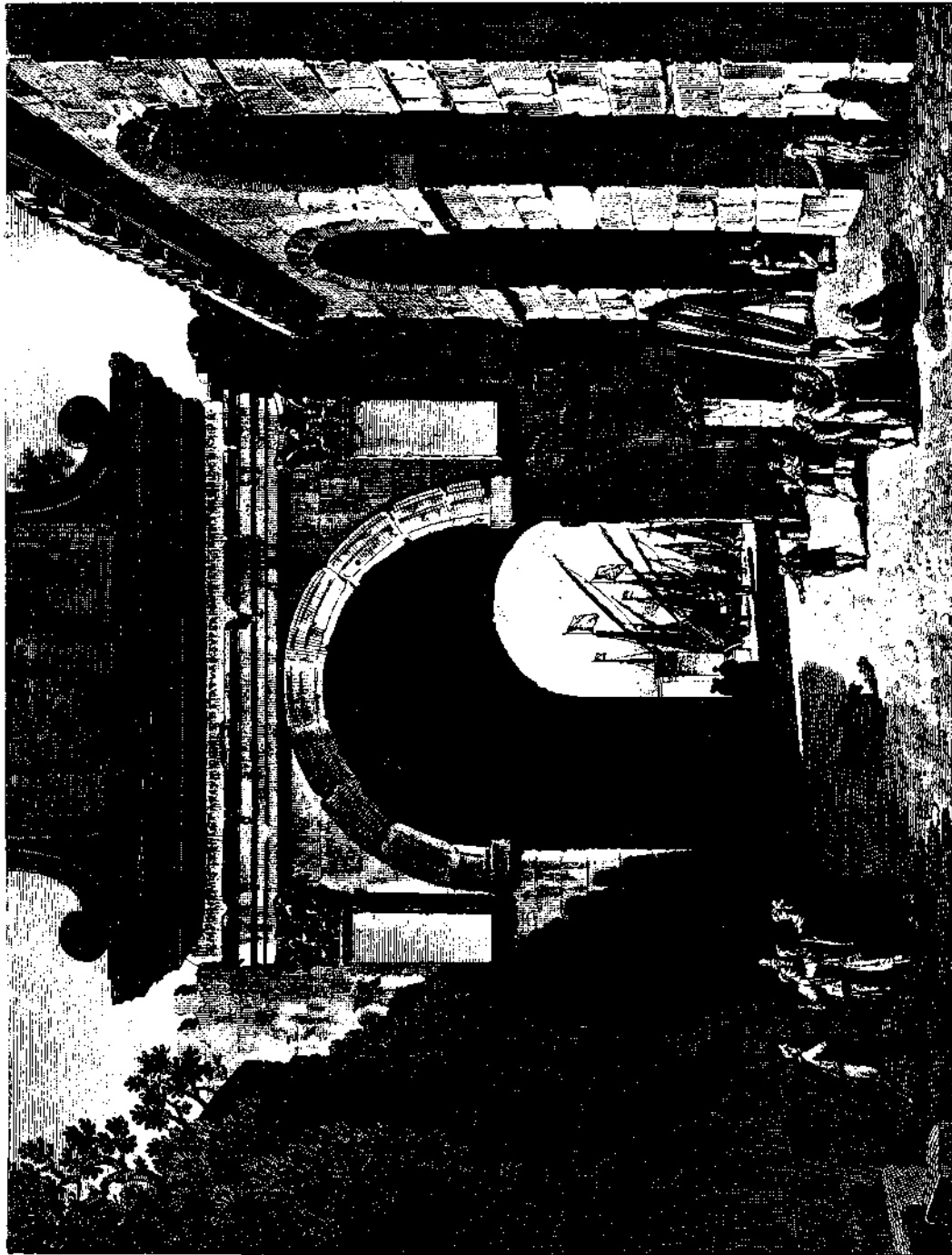
10. CAGNAT DS, 826.

JJ *sp. j.* *ŷ.*

n. ILAKOVAC 1958: 1d.; ISTI, 1959:453d.; ISTI, 1962:

²¹⁹ BATOVIĆ 1964: 105d, ILAKOVAC 1980a: 81d.

13. SUIĆ 1976, 533d.

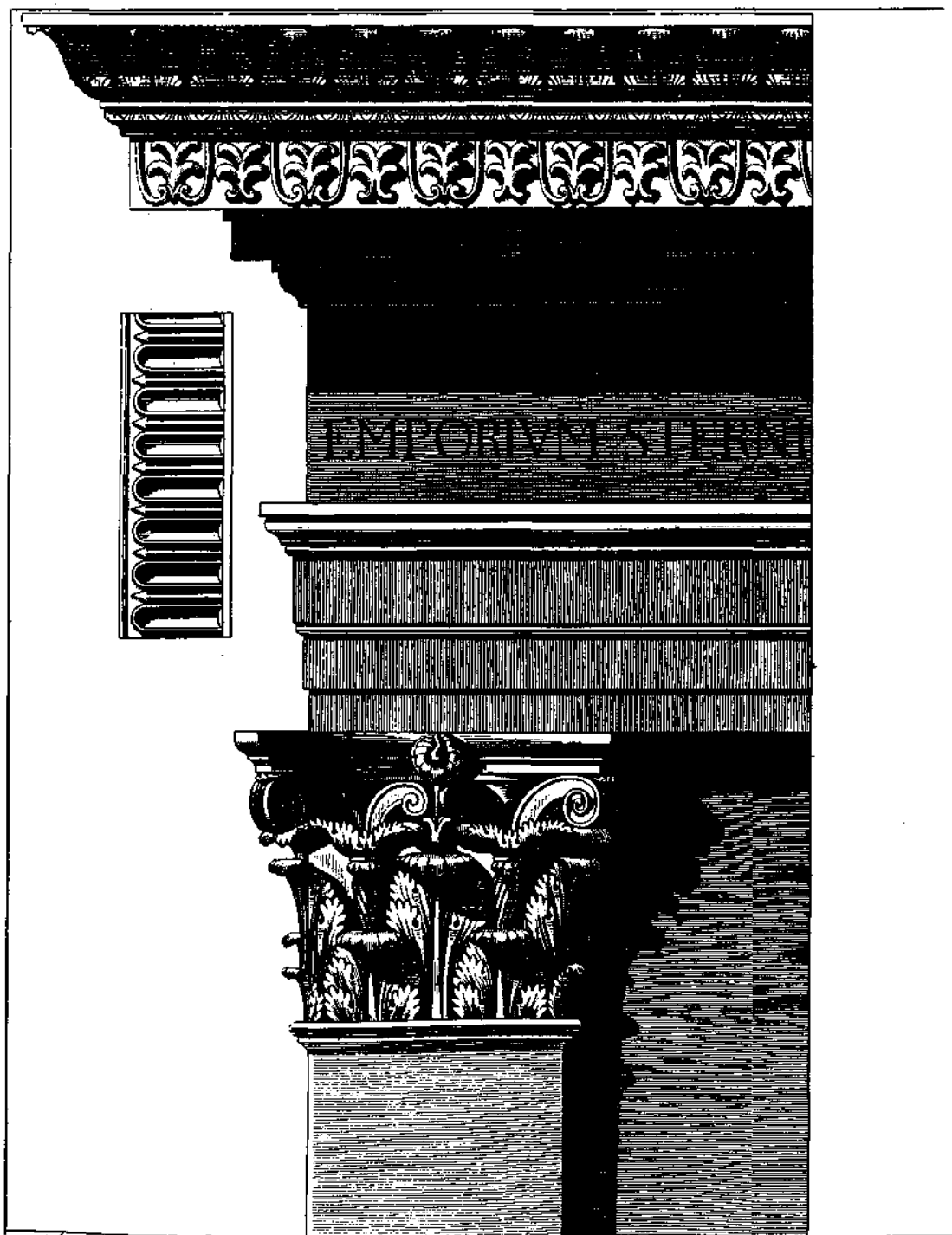
Revue pour l'Inde.

Journal de l'Inde par l'Inde.

Revue pour l'Inde.

VUE DE LA PORTE dite ST GRINGONA ou ST CHRYSOONE,
à S. MATH.

Slika 1a.

Designé par Cassan.

Gravé d'après les originaux par Delaporte.

Slika 1b.

Slika 2a-b.

Od vremena prvih civilizacija počele su se pokrivati gradske ulice i trgovi velikim kamenim pločama poligonalnog oblika. Jednako kao što je u starini bio običaj graditi megalitske gradske bedeme uporabom teških kamenih blokova koji su bili slagani u poznatoj tehnici "*opus incertum*", slično su se pokrivala i gradske ulice velikim i teškim poligonalnim kamenim pločama.

Godine 79. katastrofalna je provala Vezuva zaustavila svaki život u Pompejima. U tom nekoć najbogatijem gradu Kampanije otkrivene su gradske ulice od starine popločene s takvim poligonalnim kamenim pločama,¹⁴ (si. 2a-b) začuđuje daje ta stara građevinska tehnika bila primjenjena i kod gradnje čuvene Trajanove tržnice u Rimu.¹⁵

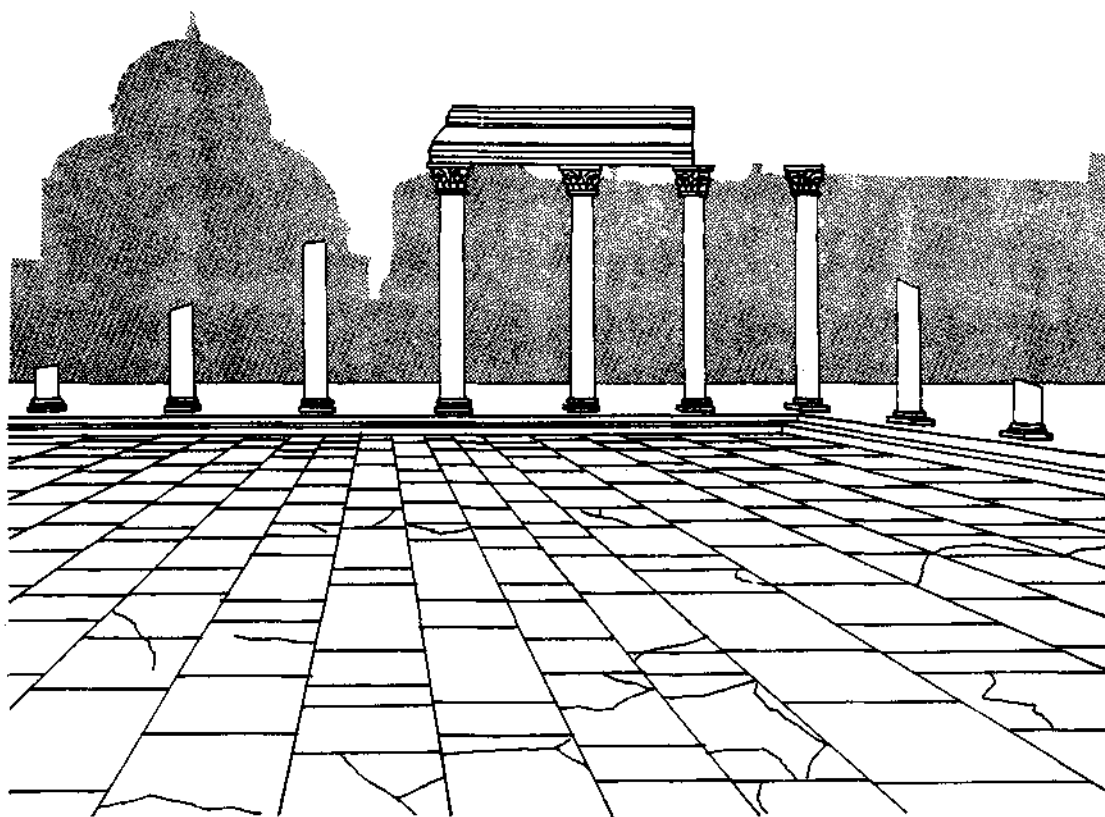
Slika 3.

Tek znatno kasnije kod urbanizacije novih ili reurbanizacije starih naselja počela se primjenjivati nova građevinska tehnika pokrivanja javnih gradskih površina ali ne poligonalnim, već pravilnim četvrtastim kamenim pločama s uglovima pod pravim kutom. Taj građevinska tehnika bila ponekad i ranije korištena, ali samo u hramovima kao i kod pokrivanja podova javnih monumentalnih zgrada, dakle unutar zatvorenih prostora.

Vjerojatno kao posljedica usavršavanja klesanja i piljenja kamene građe kao i masovne proizvodnje takvog građevinskog materijala prišlo se pokrivanju i velikih otvorenih gradskih površina. U odnosu na stare gradske ulice koje su bile pokrivene velikim poligonalnim kamenim pločama i gornjom stranom veoma neravne, si. 2a-b, primjenom nove građevinske tehnike ugrađivale su se već unaprijed obrađene četvrtaste kamene ploče u međusobne paralelne redove.

14. GRIMAL 1968: si. 209 i 210. Glavna ulica u Ostiji također je bila položena takvim poligonalnim pločama, ISTI, sp. dj. si. 208.

15. ISTI, sp. dj. si.111. Ulica koja je spajala forum i slavoluk Septimija Sevra u Rimu također je od starine bila popločena s takvim pločama, si. 107. također i stariji kolovoz preko čuvenog Hadrijanovog mosta na Tibru, ISTI, sp. dj. si. 113.

Slika 4.

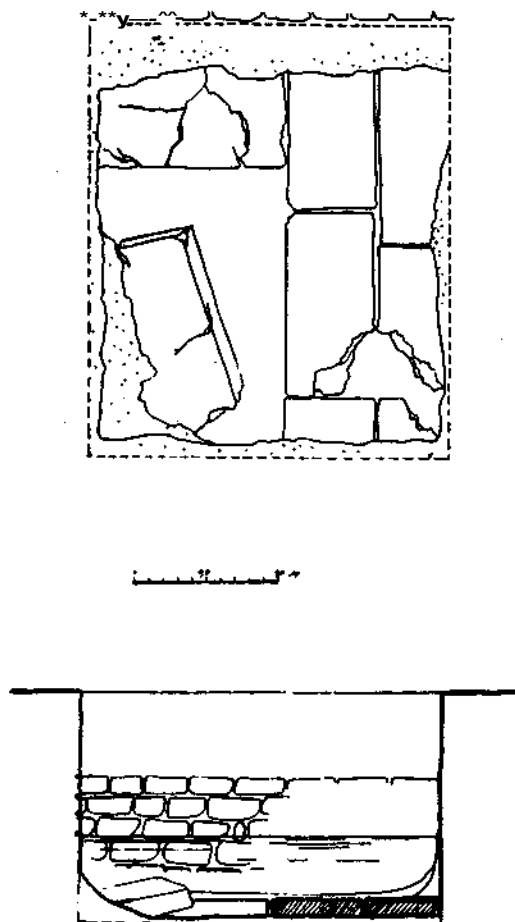
To je doprinijelo ljepšem izgledu javnih gradskih površina i stvaralo vizuelni učinak perspektive što je dotad na takvim gradskim prostorima bilo nepoznato (si. 3). Kretanje po takvim popločenim površinama bilo je i mnogo ugodnije, jer su gornjom stranom bile ravne (si. 4). Ta je nova građevinska tehnika imala i svoju lošu stranu. U odnosu na stare poligonalne kamene ploče koje su bile masivne i teške i stoga veoma trajne, nove četvrtaste kamene ploče bile su znatno tanje pa stoga i lakše. Pod većim opterećenjem ili radi slučajnih udaraca lako su se lomile i pucale stoje vidljivo na svakom rimskom trgu i gradskoj ulici koji su bili popločeni na takav način.

Ugradnja velikih i teških kamenih ploča poligonalnih oblika bila je sporija jer je ležište za svaku pojedinu ploču trebalo klesanjem prilagoditi već ugrađenim kamenim pločama. Ugradnja serijski izrađenih kamenih ploča istih širina bila je brza i nije zahtjevala bilo kakvo dotjerivanje na pločama u toku ugradnje. Jedino je podloga na koju su takve ploče bile polagane morala biti poravnata i čvrsta kako bi izdržala ne samo težinu ploča, već i teret prometa.

Izrada četvrtastih ali tanjih kamenih ploča jednakih širina s uglovima pod pravim kutom bila je serijska. Zahtjevala se manja tolerancija u njihovoj debljini, ali je širina iste serije morala biti jednaka da bi se mogle ugrađivati u međusobne paralelne redove (si. 3. i 4). Masovna izrada takvih kamenih ploča tipičan je primjer rimske poslovnosti i težnje za serijskom i masovom proizvodnjom.

U doba Trajana (98-117) četvrtastim kamenim pločama bio je popločen trg ispred čuvene Celsove biblioteke u Efezu.¹⁶ Godine 100. osnovao je Trajan u Alžiru grad Timgad kojeg su gradske prometnice, uključivši i gradski forum,¹⁷ također bili popločeni četvrtastim kamenim pločama poredanim u paralelne redove. U doba Septimija Severa (193-211) bio je sagrađen novi forum u Ćemili (Kujkuk u Alžiru) koji je također bio popločen na takav način.¹⁸

I po arhitektonskom i urbanističkom ugođaju kao i po primjenjenoj građevinskoj tehnici dosadašnji nalazi u rimskom Jaderu potvrđuju primjenu te nove građevinske tehnike. U toku kopanja temelja za nove stambene zgrade na prostoru kojeg uokviruju ulice Dalmatinskog sabora (bivša ulica Đ. Jakšića i Pavlinovića), Brne Krnarutića (bivša Sarajevska ulica) i ulice Pod bedemom

Slika 5.

16. ISTI, sp. dj. si. 146.

17. ISTI, sp. dj. si. 126.

18. ISTI, sp. dj. si. 143.

zatečeni su ostaci gradske tržnice Jadera (*emporium*).¹⁹ Uz ulicu Dalmatinskog sabora i B. Krnarutića otkriven je rub emporija i do njega trijem povišen za jednu stubu.²⁰ Treći su ostaci zatečeni u ulici Pod bedemom. Prve dvije sonde otkrile su pločnik emporija na suhom, treća sonda uz gradske bedeme bila je potopljena podzemnom slatkom vodom.²¹ To dokazuje daje emporij bio riješen na dva nivoa, viši se nalazio uz ulicu B. Krnarutića, a niži uz gradske bedeme. Izgradnja emporija u dvije različite visine ne iznenađuje, jer je geološka formacija poluotoka na tom mjestu veoma strma s naglašenim nagibom prema lučkoj zavali gdje je dubina mora i preko 10 metara.

Iz tlocrtne dokumentacije koju donosi M. Suić uočljivo je da pločnik emporija nije bio pokriven teškim poligonalnim kamenim pločama, već pravilnim četvrtastim kamenim pločama koje su također bile poslagane u paralelne redove (si. 5).

Prilikom objave nalaza rimskog emporija M. Suić je s pravom uočio da je način opločenja emporija napadno nalik opločenju rimskog foruma u Zadru. "Godine 1963. otpočelo je višegodišnje otkrivanje i konačna obnova rimskog foruma."²² Tom je prilikom trebalo ukloniti preko 100 cm debele naslage zemlje izmješane s građevinskim ulomcima nagomilanih od pada antike pa sve do drugog svjetskog rata.²³ Istraživanje i kasniju obnovu obavio je Arheološki muzej u Zadru pod rukovodstvom M. Suića. Za vrijeme podizanja zatečenih i veoma oštećenih starih kamenih ploča kao i za vrijeme ugradnje novih, promatrao sam da li će se zamijetiti neki arheološki podatak o još starijem kamenom pločniku, ili bar o stanju foruma prije ugradnje rimskodobnih kamenih ploča. Ostaci starijeg kamenog pločnika nisu zatečeni, a na nekim je mjestima bilo vidno daje živa stijena bila klesanjem snižena jer je visinom bila povrh nivelete određene za visinu popločenja foruma.

Originalne stare kamene ploče foruma počivale su na nabijenoj zemlji izmiješanoj s kamenim ulomcima. Daje ta zemljana podloga na koju su bile polagane prvotne kamene ploče bila statički loše učinjena, dokazuju stare ploče koje su pod stoljetnim teretom nagomilanog nanosa popucale, iskrivile se i stoga više nisu bile vodoravne.

Na tom najdužem rimskom forumu na području rimske provincije Dalmacije paralelni redovi kamenih ploča stavljeni su po dužini foruma (si. 4). Stoga se učinak perspektive i danas snažno osjeća iako više nema rimskodobnih arhitektonskih zgrada koje su zajedno s trijemom rubile 300 rimskih stopa (= 88,9 metara) dugačak forum.²⁴

Ne samo forum i gradska tržnica Jadera, već također i njegove ulice, bili su popločeni s takvim kamenim pločama uz primjenu te iste građevinske tehnike. Na području ulice Knezova Šubića Bribirskih (bivša Beogradska ulica) otkriven je najduži dio gradske ulice Jadera u smjeru *cardo*, koja je također bila popločena takvim kamenim pločama.²⁵ Drugi je nalaz uslijedio u smjeru dekumana, u Pavlinovićevoj ulici.²⁶ Nalaz u ulici J. Divnića (bivša Riječka ulica), vrijeđanje stoga što je ta gradska prometnica (u smjeru *cardo*) otkrivena uz vilu urbanu zajedno s uličnom kanalizacijom (si. 6).²⁷

19. SUIĆ 1958: 34d.

20. ISTI, sp. dj. 40, si. 22.

21. ISTI, sp. dj. si. 23.

22. ISTI, sp. dj. 39.

23. BATOVIĆ 1968: 293.

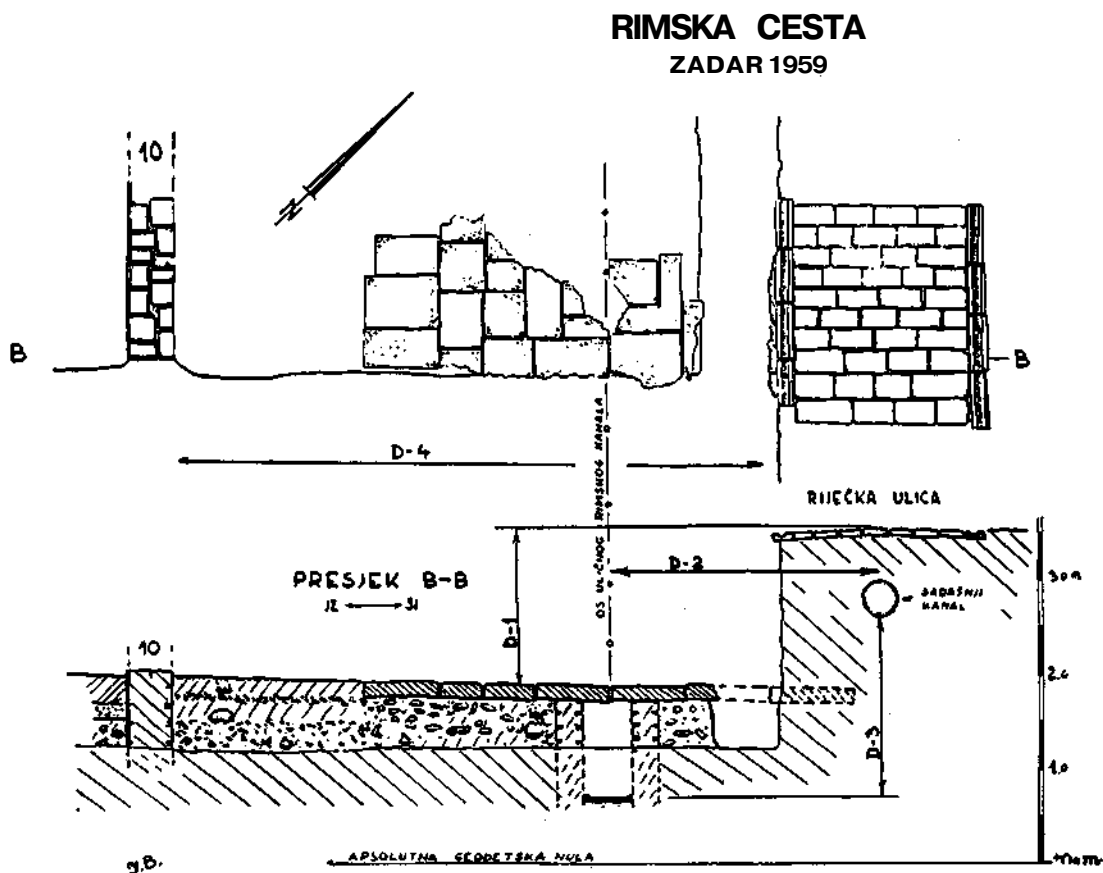
24. ISTI, sp. dj. 293.; ILAKOVAC 1995: 62d.

25. SUIĆ 1976: 182, si. 122, 123 i 138; ISTI, 1981: 216, si. na str. 215.

26. ISTI, 1958: 29, si. 10.

27. ISTI, sp. dj: 32.

28. ILAKOVAC 1962: 227d, si. 2 i 7.

Slika 6.

Primjena nove građevinske tehnike koja je omogućila masovnu i serijsku proizvodnju četvrtastih kamenih ploča s uglovima pod pravim kutom, kao i njihova ugradnja u međusobne paralelne redove, ne pripada vremenu prvog stoljeća. Kao što pokazuju novosagrađeni carski gradovi kao i reurbanizirani stariji, ta građevinska i urbanistička novina počela se masovno primjenjivati tek s kraja prvog stoljeća.

Ne samo forum i gradske ulice, već i popločenje gradske tržnice Jadera, bili su izgrađeni uporabom takvih kamenih ploča koje su također bile ugrađene u međusobne paralelne redove. Stoga držim da navedeni urbani sadržaji rimske kolonije Jader po svom postanku ne pripadaju prvoj, carskoj izgradnji grada s početka prvog stoljeća, već mlađoj urbanoj fazi koja je djelomice negirala zatečeno starije stanje. Tom vremenu dokumentirano pripada i Trajanov gradski akvedukt, koji je izgrađen tek početkom drugog stoljeća.²⁹ Nije zapaženo daje izgradnja gradskog akvedukta iz nužde morala mijenjati neke ranije urbane sadržaje, pa i gradske prometnice, da bi se akveduktom dovedena tekuća voda do gradskih zidina mogla i dalje sprovesti sve do gradskog foruma.³⁰

29. ISTI, 1978: 11 Id. ISTI, 1982: 147d.

30. ISTI, 1980: 327d.

Stoga držim da natpis udovice Melije Anijane treba datirati kasnije, u kraj prvog ili početak drugog stoljeća.³¹ Umjesno je pretpostaviti da su u natpisu spomenute radnje kao i arhitektonsko ukrašavanje gradske tržnice jadera nastali nešto ranije. U popločenju i ukrašavanju gradske tržnice Jadera valja prepoznati građevinske i arhitektonske radove koji su bili sastavni dio cjelokupnog projekta mlađe urbane faze grada. Najljepša i najbrojnija arhitektonska i urbanistička ostvarenja u rimskoj koloniji Jader nastala su u doba najvećeg političkog i ekonomskog uspona rimskog carstva. A to nije razdoblje Flavijevaca (Vespazijan 69 - Domicijan 96), već Antonina (Nerva 96 - M. Aurelije 180).

A tom vremenu pripada i spomen-natpis Melije Anijane.

LITERATURA

BATOVIĆ, Šime

1964 - Zadar u prehistoriji. *Zadar - zbornik*. Zagreb, 1964: 105-116.

1965 - Rad Arheološkog muzeja u Zadru od 1960. do 1964. *Diadora*, 3/1965: 272-206

1968 - Rad Arheološkog muzeja u Zadru u 1965. i 1966. godini. *Diadora*, 4/1968: 281-307.

CAGNAT, René 1919 - s.v. "vicesima hereditatum". DAREMBERG-SAGLIO. *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, 5. Pariš, 1919: 826-827.

CIL III - *Corpus inscriptionum latinarum*.

DAREMBERG-SAGLIO 1877-1919. - *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, 5. Pariš 1877-1919.(=DS).

GRIMAL, Pierre 1968 - *Rimska civilizacija*. Beograd, 1968.

ILAKOVAC, Boris

1957 - Po čemu je Zadar dobio ime. *ZadRev*, 6/1957, 3: 257-262.

1958 - Prehistorijski nalazi u Zadru. *ZborInstZad*, 2/1958: 1-11.

1958a - Ostaci antičke zgrade u Zadru. *VHAD*, 60/1958: 43-58.

1959 - Dva antikna zdenca u Zadru. *RadZad*, 4-5/1959: 453-466.

1962 - Prilog arhitekturi i urbanizmu Jadera. *RadZad*, 9/1962: 219-249.

1962 - Novi nalaz ostataka rimskih zgrada u Zadru. *Diadora*, 2/1962: 271-302.

1963 - Rimska vrata s koso užljebljenim pragom. *RadZad*, 10/1963: 171-211.

1971 - Vranska regija u rimsko doba. *RadZad*, 18/1971: 75.

1974 - Ostaci rimske vodovodne instalacije iz Arheološkog muzejau Zadru. *Diadora*, 6/1974: 173-180.

1976 - Rimski vodovodi zadarskog područja. *Zadarski vodovodi*. Zadar, 1976: 12.

1978 - Primjena interdisciplinarnе metode u istraživanju rimskih akvedukata. *Materijali*, 15/1978: 11.

1978a - Nepoznati postupak izrade rimskih olovnih cijevi. *RadCenZad*, 25/1978: 445.

1980 - Kameni žljebovi akvedukta Biba-Jader. *Diadora*, 9/1980: 327-340.

1980a - Glina kao izolaciono sredstvo u rimskom graditeljstvu. *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom Jadranskom prostoru*. Zagreb, 1980: 81.

1981 - Unbekannte Herstellungsmethode römischer Bleirohre. *Mitteilungen. Leichtweiss Institut für Wasserbau der Technischen Universität Braunschweig* (Braunschweig), 71/1981: 278.

31. MEDINI 1969: 57 datira natpis u prvu polovinu prvog stoljeća.

- 1982 - *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*. Zagreb, 1982.
 1984 - *Burnum II, Derrdmische Aquadukt Plavno-Polje-Burnum. Osteneichische Ak&demie der Wissenschaften*, Wien, 1984.
 1992 - Brončani okovi od osovina rimskih vrata iz ulice Kraljskog Dalmatina u Zadru. *VAMZ*, 3.S 24-25/1992:.
 1995 - Starokršćanski medaljon Sv. Dimitrija iz Zadra. *RadZad*, 37/1995: 61.
 1997 - Gradska tržnica (emporium) rimskog Nina (Aenona). *RadZad*, 39/1997: 1.
 1998 - Tri rimska akvedukta na tlu Hrvatske koja su u uporabi. *Hrvatske vode* (Zagreb), 23/1998: 125.
- MEDINI, Julijan 1969 - Epigrafički podaci o munificencijama iz antičke Liburnije i ostalim javnim gradnjama. *RadFilZad*, 6 (3)/1964-65 - 1966-67 (1969): 45-74.
- MIŠKIV, Jesenka 1998 - *Rimska vojnička diploma iz Slavenskog Broda*. Slavonski Brod, 1998.
- NEDVED, Branka 1992 - Stanovništvo Zadra od 1. do 3. stoljeća (prvi dio). *Diadora*, 14/1992: 109-258.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Duje 1955 - Onomastičke studije s teritorija Liburna. *ZborlnstZad*, 1/1955: 125.
- SUIĆ, Mate 1958 - Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera. *ZborlnstZad*, 2/1956-57(1958): 13-50.
 1963 - Prolegomena urbanizmu antičke Liburnije. *RadFilZad*, 2/1960-61: 82-94.
 1964 - O imenu Zadra. *Zadar- zbornik*. Zagreb, 1964: 14.
 1965 - Autohtoni elementi u urbanizmu antičkih gradova našeg Primorja. *GCBI*, 1/1965: 163-178.
 1971 - Zadar. (*u prehistoriji i antici) *Enciklopedija Jugoslavije*, 8. Zagreb, 1971: 565-566.
 1976 - Obrambeni sustav i prospekt antičkog Zadra s kopnene strane. *RadFilZad*, 14-15/1976: 533-552
 1976a - *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb, 1976.
 1977 - Razmišljanja nad zadarskim forumom. *ČIP*, 24/1977: 38.
 1977a - Zadarski forum - stari trg u novom gradu. *Arhitektura* (Zagreb), 160-161/1977:.
 1981 - *Zadar u starom vijeku*. Zadar, 1981.

POPIS PRILOGA - LIST OF ILLUSTRATIONS

- SI. 1a-b - Slavoluk Melije Anijane s natpisom (J. Lavallesc - L.F. Cassas. Pariš, 1802).
 Fig. 1a-b - The arch of Melia Anniana with the inscription (J. Lavallesc - L.F. Cassas. Pariš, 1802).
 SI. 2a-b - Ulica u Pompejima i u Ostiji (P. Grimal. Pariš, 1960).
 Fig. 2a-b - A street in Pompei and in Ostia (P. Grimal. Pariš, 1960).
 SI. 3 - Forum u Timgadu (P. Grimal. Pariš, 1960).
 Fig. 3 - The Timgad Forum (P. Grimal. Pariš, 1960).
 SI. 4 - Rekonstrukcija zadarskog foruma (M. Suić. Zagreb, 1976).
 Fig. 4 - The reconstruction of the Zadar forum (M. Suić. Zagreb, 1976).
 SI. 5 - Dio emporija u Zadru (M. Suić. Zagreb, 1976).

Fig. 5 - Part of the Zadar emporium (M. Suić. Zagreb, 1976).

SI. 6 - Vertikalni presjek kroz ulicu J. Divnića (B. Ilakovac).

Fig. 6 - Vertical section of the J. Divnić Street (B. Ilakovac).

SUMMARY

WHEN WAS THE EMPORIUM OF THE ROMAN COLONY OF JADER PAVED AND DECORATED

Melia Anniana in her memorial epigraph does not use the words *restituit* or *renovavit* but *EMPORIUM STERNI*, which leads us to suppose that the *Jader* market place (*emporium*) had not been paved until the architectural and building activity which she records (Fig. 1a-b)

We have no reliable date for when Melia Anniana became a widow. Neither can the fact that she paid 600,000 sestertii inheritance tax (*vicesima hereditatum*) be used for dating purposes, because this tax innovation lasted two centuries from Augustus to Caracalla.

However, building techniques and the development of Roman urbanization practices shows an obvious similarity between the paving of the city market place, forum and the Roman paved streets in Zadar and that of a number of cities in the Roman empire, i.e. Ephesus, Timgad, Djemila).

In the most ancient cities the walls are built of stone blocks (*opus incertum*) and at the same time large polygonal stone slabs were used for street paving (Rome, Pompei, Ostia; Fig 2a-b). Much later, especially at the beginning of the 2nd century the mass serial production began of square stone slabs (Fig 3). There was no great exactitude in their thickness but the width of any series had to be exact so that they could be laid in parallel lines (fig. 4).

Finds made up to now in the *Jader* region show that this last technique was used. Serially produced stone slabs were used to pave forum, streets and market. And they were laid in parallel rows (fig 5).

For this reason the author considers that the forum of Roman *Jader* was not paved when the city was originally built at the beginning for the first century AD, but in a later phase when Trajan's aqueduct was also constructed. It should be dated 100 years later to the beginning of the second century, which was the time of the greatest economic expansion of the Roman Empire, and the period of the Antonines (Nerva, 96 - Marcus Aurelius 180).

Rukopis primljen 26.1.1999.

Rukopis prihvaćen 18.11.1999.

IVAN RADMAN LIVAJA

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR-10000 ZAGREB

OLOVNA TANAD IZ ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

UDK 739.23 (36:497.5)
Izvorni znanstveni rad

U radu se obrađuju antička olovna tanad koja se čuvaju u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu. Riječ je isključivo o slučajno pronađenim predmetima, s vrlo malo popratnih informacija o kontekstu nalaza tako da se pri stručnoj analizi ipokušaju datiranja autor morao osloniti na traženje analogija sa sličnim takvim predmetima, otkrivenima u pravom arheološkom kontekstu.¹

Antička zbirka Arheološkog muzeja u Zagrebu sadrži određen broj olovnih projektila od kojih se većina s dosta velikom sigurnošću može pripisati rimskoj vojsci. Iako su nam mjesta nalaza poznata, detaljniji su nam podaci, nažalost, nedostupni. Naime riječ je isključivo o slučajnim nalazima koji su u muzejsku zbirku prispjeli zahvaljujući kupnji, odnosno dobroj volji nalaznika te entuzijazmu i trudu muzejskih povjerenika. Nepoznavanje arheološkog konteksta u kojem su ti predmeti nađeni znatno otežava njihovu detaljniju znanstvenu analizu. U takvim se okolnostima moramo osloniti na rezultate sustavnih arheoloških istraživanja koja su omogućila precizno datiranje istih ili barem sličnih takvih projektila te na osnovi analogija pokušati okvirno datirati projekte kojima raspolažemo.

Srećom, sustavno su istraživani rimski lokaliteti na kojima je dokazana vojna prisutnost te pronađena značajna količina oružja i vojne opreme dovoljno brojni tako da komparativnom metodom možemo relativno lako datirati razne vrste rimskog oružja i opreme. Ipak, za predmete koji su u nepromijenjenom obliku korišteni tijekom dužega perioda kontekst nalaza ostaje jedini pouzdan okvir za datiranje.

U Muzejskom se fundusu nalazi 15 komada olovne tanadi kojom su se služili praćkaši.

Praćka je zasigurno jedno od najstarijih dalekometnih oružja: njezina uporaba kako u ratu, tako i u lovu seže duboko u pretpovijest.² Što se pisanih spomena tiče, antički su nam izvori ostavili brojna svjedočanstva o uporabi praćke i o praćkašima.³

1. Srdačno zahvaljujem svom crtaču, kolegici Tajani Pleše na izradi tabli za ovaj rad kao i kolegi Darku Periši na konstruktivnim opaskama.

2. FERRILL 1985: 24-26; GRIFFITHS 1989: 265; BAATZ 1990: 65; VOLLING 1990: 25.

3. U navedenim se radovima može naći opsežan popis grčkih i rimskih pisanih izvora koji se u većem ili manjem opsegu bave praćkom i praćkašima; GRIFFITHS 1989: 261-²⁶⁹> 277; VÖLLING 1990: 26-27, 55-57.

Mnoge su države starog vijeka barem djelomično svoju obranu osiguravale unajmljivanjem plaćenika. Zbog velike potražnje i mogućnosti dobre zarade pojedini su narodi i pokrajine postali poznati po velikom broju plaćenika spremnih pružiti svoje usluge bogatijim državama. Među njima su neki bili posebno cijenjeni radi osobitih ratnih vještina koje su stekli u rodnom kraju. Vrsni su praćkaši bili vrlo traženi pa su neki krajevi stekli osobitu reputaciju zahvaljujući izuzetnoj vještini svojih stanovnika u rukovanju praćkom. Tako su na glasu bili Baleari, Rodos, Kreta, Ahaja, Akarnanija, Etolija, Libija, da navedemo samo najčešće spominjane.⁴ To su mahom siromašnija područja gdje je praćka bila široko rasprostranjeno oružje za lov. Iako su i praćka i njezini projektili iznimno jednostavni i jeftini za proizvodnju, njome se mogu služiti samo dobro izvježbani ljudi. Svaki čovjek nesumnjivo može nakon određene obuke ovladati tom vještinom, ali da bi se dosegla razina vrlo dobrog praćkaša, treba dugo vježbati, praktički još od djetinjstva.⁵ Stanovnici krajeva u kojima je praćka bila tradicionalno oružje njome bi počeli rukovati još od malih nogu pa su nakon dugih godina usavršavanja do odrasle dobi postizali znatno praćkaško umijeće. Upravo su zato ti ljudi bili traženi plaćenici jer je bilo neusporedivo lakše platiti ih nego gubiti vrijeme na obučavanje svojih vojnika koji vjerojatno nikada ne bi mogli doseći takav stupanj vještine.

U rukama izvježbana strijelca praćka je bila iznimno opasno oružje. Uz obučenost praćkaša, najvažnija komponenta pri procjeni učinkovitosti praćke jest njezin projektil. Tane za praćku se uglavnom izrađivalo od tri vrste materijala.⁶

Najjednostavniji je kamen: svaki manji kamen prave veličine i težine može poslužiti kao projektil za praćku. Najčešće ga ne treba dodatno obrađivati, lako je dostupan u neograničenim količinama te je razumljivo bio prvi materijal rabljen za tanad. Obluci su svakako bili najpogodniji za tu svrhu ali se svaki kamen mogao obraditi kako bi se postigao pogodan oblik.⁷

Tanad za praćku se može izrađivati i od gline: prednost gline je što se može oblikovati po želji radi postizanja boljih balističkih svojstava od običnog kamena. Bikoničnog ili ovalnog oblika, sušena na suncu odnosno pečena, glinena je tanad također korištena od pretpovijesnih vremena sve do antike.⁸

Ipak, kudikamo najbolji materijal za izradu tanadi je olovo. Iako se lijeva u željeni oblik i ima znatno bolja balistička svojstva od prethodno navedenih materijala. Do sada su pronađena tri kalupa za lijevanje olovne tanadi a dokazano je da se u nuždi tanad mogla lijevati čak i u improviziranim rupama u pijesku.⁹ Čini se da se olovo počelo rabiti u tu svrhu tijekom 5. stoljeća pr. Kr.¹⁰ Ksenofont spominje uporabu olovne tanadi, kojom su se služili Rođani pod njegovim zapovjedništvom. Njegov opis ostavlja dojam daje takva tanad bila relativno noviji grčki izum koji očigledno još nije pronašao primjenu kod Perzijanaca, iako su i oni imali dugu praćkašku tradiciju.¹¹

Od helenističkog razdoblja pa gotovo sve do kasne antike olovna tanad ostaju vodeći tip projektila za praćku, iako nikad nisu istisnula ostala dva materijala. Istina, kako je praćka polako gubila na važnosti u rimskoj carskoj vojsci, počevši od 2. stoljeća poslije Krista, izgleda da se manje pažnje poklanjalo izradi tanadi nego u prethodnih nekoliko stoljeća.¹²

4. VÖLLING 1990: 25,44.

5. GRIFFITHS 1989: 264; VÖLLING 1990: 47.

e. Premanekimjepretpostavkamatatanadmoglabitiibrončana odnosno željezna. Iako se ta mogućnost ne može odbaciti, malo je vjerojatno da se takva tanad često rabila; FOUGÈRES 1896: 1608-1609; VÖLLING 1990: 37.

7. FOUGÈRES 1896: 1608; GRIFFITHS 1989: 258; VÖLLING 1990: 34-39.

8. FOUGÈRES 1896: 1609; GRIFFITHS 1989: 258; VÖLLING 1990: 34, 37-39.

9. FOUGÈRES 1896: 1609-1610; VÖLLING 1990: 40-

1;
 t g ^ ^ " " ^ ^ / ^ " ^
 ( ) G R I F F I T H S 1 9 8 9 : 2 5 8 , 2 6 6 ; B A A T Z M O : 6 5 ;
 V Ö L L I N G 1 9 9 0 : 2 5 .

11. Ksenofont, *Anabasis*, III, III, 16; FOUGÈRES 1896: 1609.

12. GRIFFITHS 1989: 258, 271; VÖLLING, 1990: 47.

Ovisno o vrsti taneta, po dometu, preciznosti i učinkovitosti praćka nije nimalo zaostajala za lukom i strijelom.¹³ Točnost pogotka je dakako prvenstveno ovisila o obučenosti praćkaša. Suvremena nam etnološka istraživanja dokazuju da se navodi antičkih autora o iznimnoj preciznosti praćkaša ne mogu olako odbaciti. Na manjim je udaljenostima praćkaš mogao gađati pojedinačan cilj, čovjeka ili životinju, točno ciljajući određeni dio tijela.¹⁴ Na većim su se udaljenostima gađale samo formacije ljudstva tako što bi se određeni prostor zasuo što većim brojem projektila, što je bila taktika koju su primjenjivali i strijelci prilikom gađanja većih skupina neprijatelja. Pri tome se nisu mogli ciljati pojedinci ali bi zahvaljujući gustoći paljbe dio projektila svakako pogodio cilj i nanio ozljede neprijateljskim vojnicima. Ti su gubici kao i nastala panika mogli izazvati osipavanje zbijenih protivničkih formacija koje se zatim lakše moglo svladati pješačkim ili konjičkim jurišem.¹⁵

Kudikamo najbolji rezultati su se postizali s olovnom tanadi koja ima mnogo bolja balistička svojstva od kamene i glinene tanadi. Pojednostavljeno rečeno, radi veće gustoće olovna tanad ima bitnih prednosti pred kamenom i glinenom tanadi iste težine. Naime, olovni je projektil zbog svoje veće gustoće mnogo manjih protežnosti odjednako teškog kamenoga a pogotovo glinenog projektila što utječe na domet jer veći projektil nailazi na veći otpor zraka i gubi više energije u odnosu na projektil malih dimenzija. Što se tiče kamenih i glinenih projektila, otpor zraka je otprilike tri puta veći u odnosu na olovne projekte iste mase čime se lako objašnjava kudikamo veći domet olovne tanadi. K tome je gubitak energije tijekom leta mnogo izraženija značajka kamene i glinene tanadi stoje veoma važno za učinak taneta na cilju.¹⁶ Usprkos očitim prednostima olovne tanadi, kamena i glinena tanad nisu nikad odbačena, prvenstveno zahvaljujući njihovoj dostupnosti te jednostavnoj izradi i niskoj cijeni. Osim toga, na malim udaljenostima njihov učinak nije bio bitno slabiji od olovnog taneta, pogotovo protiv neoklopljenih ciljeva kojima je kamen svojom veličinom mogao nanijeti i veće rane od prosječnog olovnog taneta dok se za glineno tane pretpostavlja da se moglo rasprsnuti prilikom pogotka, nanoseći time izrazito neugodne ozljede.¹⁷

Krajnji je domet olovnog taneta mogao iznositi do 400 m, što je čak nešto više od krajnjeg dometa kompozitnog luka.¹⁸ Razumljivo, krajnji domet nije isto što i učinkoviti domet odnosno udaljenost na kojoj tane još može nanijeti ozbiljne ozljede. S vojne točke gledišta učinkovitije domet i jedini koji se uzima u obzir. Naime, kako tijekom leta tane postupno gubi energiju, tanad izbačena do krajnjeg dometa bi polučila vrlo slab učinak na cilju. Danas se procjenjuje daje udaljenost na kojoj je glineno tane još moglo nanijeti ozbiljne ozljede otprilike 65m dok bi te udaljenosti za kameno i olovno tane iznosile 85 m i 215 m.¹⁹

Praćkaš je morao točno procijeniti domet taneta kojim raspolaže, udaljenost na kojoj još može dovoljno precizno ciljati te isplativost gađanja udaljenog cilja s obzirom na mogući učinak. Trebala se u obzir uzeti i zaštita kojom raspolaže protivnik: dobro oklopljeni ciljevi su bili ranjivi na mnogo manjim udaljenostima od nezaštićenih ljudi.

Moralo se misliti i na minimalan domet, diktiran kako taktičkim razlozima, tako i balističkim zakonima: za praćku bi on iznosio dvadesetak metara.

Ne smijemo zaboraviti ni daje zbog stresa vojnikova učinkovitost na bojnopolju redovito slabija nego na vježbalištu.²⁰

13. GRIFFITHS 1989: 261-265.

14. GRIFFITHS 1989: 263.

15. BAATZ 1990: 64; GOLDSWORTHY 1996: 186-187.

16. BAATZ 1990: 59-64.

17. BAATZ 1990: 64-65.

18. GRIFFITHS 1989: 261-263.

19. BAATZ 1990: 63-65.

20. GOLDSWORTHY 1996: 186.

S obzirom na sve spomenute parametre, izgleda da se većina pojedinačnih ciljeva gađala na udaljenostima ispod 100 m, najčešće između 30 m i 60 m. Na većim su se udaljenostima gađali ciljevi koji nisu bili pojedinačni, to jest vojne formacije koje se zbog njihove veličine i kompaktnosti teško moglo promašiti.²¹

Na području nekadašnjeg Rimskog Carstva nađen je velik broj olovne tanadi tako da mnogi europski muzeji raspolažu određenim brojem takvih projektila u okviru svojih rimskih zbirki, pa tako i Arheološki muzej u Zagrebu.

Među primjercima koji se čuvaju u zagrebačkom Arheološkome muzeju svakako je najzanimljivije olovno tane s obostranim natpisom. Zna se samo da potječe iz Grčke i nema pobližih podataka o nalazištu. S jedne strane se nalazi natpis MEP ili MEA a s druge NP ili NA, dakako ako smatramo daje natpis pisan latiničnim pismom. Naime, sva slova na tanetu mogu pripadati i grčkom alfabetu (u tom slučaju bi se natpisi čitali kao $\mu\sigma\pi$ ili $\lambda\sigma\sigma$ i $\nu\eta$, odnosno $\nu\alpha$). Neovisno o tome interpretiramo li natpis kao grčki ili latinski, u meni raspoloživoj literaturi mu nisam našao nikakvu paralelu, bilo među grčkim, bilo među latinskim kraticama. Osobno mislim daje vjerojatnije riječ o latinskom natpisu ali se zasada ne bih usudio upuštati u detaljniju interpretaciju.

Po tipologiji rimske olovne tanadi T. Völlinga²², ovaj bi primjerak pripadao tipu Ic, koji karakterizira ovalan oblik s jednim tupljim i jednim oštrijim krajem. S obzirom da je taj oblik u Grčkoj korišten još od 4. stoljeća pr. Kr., dok je u rimskom kontekstu zastupljen od 2. stoljeća pr. Kr. sve do 2. stoljeća po Kr.,²³ ovaj je primjerak teško datirati samo na temelju tipoloških karakteristika. Ako su ga pak rabili Grci, moglo bi ga se datirati u kasno klasično ili helenističko razdoblje. Ako je pak bio korišten za potrebe Rimljana, druga polovina 1. stoljeća pr. Kr., obilježena rimskim građanskim ratovima, mogla bi značiti najizgledniji okvir za dataciju.

Iako su Rimljani u Grčkoj vojno nazočni još od samih početaka 2. stoljeća pr. Kr., skloniji sam vjerovati daje ovo tane rabljeno u nekom međurimskom sukobu na grčkom tlu (ako je uopće rimsko) nego u borbama između Rimljana i Grka. Arheološka su istraživanja potvrdila uporabu rimske olovne tanadi s natpisima isključivo u razdoblju kasne Republike, i to prvenstveno za građanskih ratova. Brojne poruke na njima su očito bili namijenjene protivnicima koji su govorili istim jezikom jer bi psihološki i propagandni učinak natpisa posve izostao protiv neprijatelja koji nije razumio latinski.²⁴

Ipak ne možemo isključiti ni mogućnost daje posrijedi krivotvorina iz 19. stoljeća, kada je izrada lažne tanadi s natpisima bila dosta popularna.²⁵

Dva primjerka iz Akvileje ubrajaju se po Völlingu u tip II a, prepoznatljivom po donekle bikoničnom obliku. Izuzevši nalazišta, ne raspolažemo nikakvim podacima u vezi s ta dva taneta. Taj je oblik kod Rimljana također raširen od 2. stoljeća pr. Kr. te barem do 2. stoljeća po Kr..

Sisački primjerci su tipološki najbliži tipu Ic, zaobljenog oblika s jednim tupljim i jednim oštrijim krajem te predstavljaju teže primjerke olovne tanadi. Kako je već spomenuto, taj se oblik kod Rimljana može pratiti od 2. stoljeća pr. Kr. do 2. stoljeća po Kr.

U tom je vremenskom rasponu Sisak često bio poprištem borbi između Rimljana i starosjedilaca pa se i ova tanad može povezati s nekim povijesnim događajima. Već su 156. godine pr. Kr. Rimljani opsjedali Segestiku²⁶ a možda i 129. godine.²⁷ Pouzdano je daje sljedeća opsada

21. BAATZ 1990: 65.

22. VÖLLING 1990: 34-36.

23. VÖLLING 1990: 35.

24. DE MINICIS, 1844: 14-69; VÖLLING 1990: 37; FEUGÈRE 1993: 209-210.

25. FOUGÈRES 1896: 1611.

26. MÓCSY 1974: 12, 32; HOTI 1992: 135.

27. HOTI 1992: 135.

Segestike uslijedila 119. godine.²⁸ Slijede daljnji ratovi: Segestika je možda opet napadana između 88. i 81. godine pr. Kr.²⁹ Kada je 35. godine pr. Kr. Oktavijan krenuo na pohod u Ilirik, na udaru se našla i Segestika. Taje opsada ujedno i najpoznatija i najbolje opisana.³⁰ Nakon stoje pokoren, grad je postao najvažnije rimsko uporište na tom području, pod imenom Siscia. S obzirom daje i u sljedećim desetljećima zbog učestalih pobuna Siscia imalajak garnizon, ova su olovna tanad mogla pripadati i nekoj rimskoj postrojbi smještenoj u Sisciji na razmeđi stare i nove ere, iako se ni nešto kasnija datacija ne može isključiti. Kako god bilo, spomenuti povijesni događaji odgovaraju predloženoj dataciji za ovaj tip olovnog taneta. Iz Siska su poznata još dva olovna taneta tipa IIb koji se danas čuvaju u Austriji.³¹

Solinski je primjerak sličan onom iz Grčke i također pripada tipu Ic. Salona je također kroz povijest bila poprištem nekoliko bitaka pa bi se i ovaj nalaz mogao povezati s nekom od njih. Lucije Cecilije Metel je između 119. i 117. godine pr. Kr. pod nerazjašnjenim okolnostima sa svojom vojskom možda opljačkao Salonu. Kako je prethodno prijateljski primljen u grad čak i ukoliko je došlo do nekog okršaja malo je vjerojatno daje došlo do opsade i do prave borbe.³² Sljedeći je rat doveo do žešćih sukoba oko Salone. Delmati su 78. godine pr. Kr. odbacili rimsku vlast pa je prokonzul Gaj Koskonije proveo sljedeće dvije godine ratujući s njima te im zauzeo Salonu.³³ Do opsade Salone došlo je 49. i 48. godine pr. Kr., kada su grad napadale Pompejeve snage zajedno s Delmatima, za vrijeme građanskog rata između Cezara i Pompeja.³⁴ Ukoliko pretpostavljamo daje Salona nakon Cezarove smrti 44. godine pr. Kr. ponovno pala u ruke Delmata ne možemo odbaciti mogućnost da je tom prilikom došlo i do borbi, koje su vjerojatno uslijedile i prilikom rimskog vraćanja Salone.³⁵ Nažalost su podaci kojima raspolazemo o događajima u našim krajevima za razdoblje između Cezarove smrti i Oktavijanova dolaska u Ilirik manjkavi i dosta nejasni paje teško potvrditi spomenute događaje. Zato je i vrlo dvojben hipoteza o osvajanju Salone 39. godine pr. Kr. od strane Azinija Poliona.³⁶ Zanimljiv je ijedan podatak Diona Kasija, koji navodi daje Baton Desitijatski ranjen kamenim projektilom prilikom napada na Salonu 6. godine po Kr.³⁷ Gotovo sigurno je riječ o kamenom tanetu izbačenom iz pračke jer je malo vjerojatno da bi Baton preživio pogodak projektila izbačenog iz baliste. Za Batonovog su ustanka Rimljani zasigurno rabili i olovnu tanad pa bi ovaj primjerak mogao imati veze i s tim ratom. Treba napomenuti da je nedavno objavljeno jedno olovno tane pronađeno na Gardunu kod Trilja koje dimenzijama odgovara ovom solinskom primjerku i također pripada tipu Ic.³⁸

Što se šest vrhničkih primjeraka tiče, također nam je poznato samo mjesto nalaza. Ipak, s dosta velikom sigurnošću možemo pretpostaviti da ovih šest primjeraka potječu iz amaterskih arheoloških iskopavanja koja su potkraj 19. stoljeća vodili pripadnici udruge vrhničkih građana. Prilikom tih iskopavanja našli su i oko 600 komada olovne tanadi, datiranih u vrijeme Batonovog ustanka, a opis koji su ostavili u potpunosti odgovara primjercima koji se Čuvaju u Arheološkome muzeju u Zagrebu.

28. Appianus, III, 10; WILKES 1969: 33; MÓCSY 1974: 13, 32; HOTI 1992: 135.

29. HOTI, 1992: 135.

30. Appianus, III, 22-24; WILKES 1969: 52-53; MÓCSY 1974: 22; HOTI 1992: 137-138.

31. LEITNER 1984: 240.

32. Appianus, III, 11; ZANINOVIĆ 1966: 29; BOJANOVSKI 1988: 38

33. ZANINOVIĆ 1966: 30; WILKES 1969: 35; BOJANOVSKI 1988: 39.

34. Cacsar, BC, III, 9; Cassius Dio, XLII, 11; ZANINOVIĆ 1966: 30-31; WILKES 1969: 41; BOJANOVSKI

1988: 39-40

35. Vjerojatno se tada rimska vojska na neko vrijeme povukla iz Dalmacija no nije potvrđeno da su Salonu ponovno osvojili Delmati; Appianus, III, 13; Cassius Dio, XLVII, 21; ZANINOVIĆ 1966: 31-32; BOJANOVSKI 1988: 40-41

36. WILKES 1969: 44-45

37. Cassius Dio, LV, 29; WILKES 1969: 70.

38. BEKIĆ 1999: 234-235.

Prosječna im je dužina iznosila od 0,42 cm do 0,48 cm a težina od 56 g do 67 g (po novim mjerenjima od 59 g do 78 g) i bili su dodatno obrađeni (možda turpijom ili nekakvim oštrim instrumentom, a vjerojatnije, kako to pokazuju nedavni eksperimenti provedeni u Nizozemskoj, udarcima čekića³⁹). Danas se 428 komada čuva u Narodnome muzeju u Ljubljani dok su ostatak među sobom podijelili sami nalaznici pa je dio završio u raznim muzejskim i privatnim zbirkama. Lako je moguće daje netko od nalaznika svoje primjerke naknadno prodao ili poklonio, bilo izravno zagrebačkome muzeju, bilo nekome tko ih je kasnije donio u Arheološki muzej. Tipološki se ubrajaju u tip IIb, blago bikoničnog zaobljenog oblika.⁴⁰

Zadnje je olovno tane u Arheološkom muzeju također slučajan nalaz, nažalost bez ikakvih podataka o nalazištu. Pronađeno je tijekom revizije pretpovijesne zbirke i predano antičkoj zbirci. Tipološki je blisko tipu IIb s vidljivim tragovima lijevanja na rubovima što nije rijetkost na olovnoj tanadi lijevanoj u slabije izrađenim kalupima⁴¹.

Poput svih slučajnih nalaza, olovna se tanad iz fundusa zagrebačkog Arheološkog muzeja može datirati samo na osnovi tipoloških karakteristika a takva datacija u ovom slučaju ostaje vrlo široka.

LITERATURA

- ARNAUD, P. - D. BOISSE - J. GAUTIER 1999. Balles de fronde antiques en plomb du pays Salluvien, Cavare et Voconce (Rhône). *Instrumentum*, 9/juin 1999: 26-28.
- BAATZ, D. 1990. Schleudergeschosse aus Blei - eine Waffentechnische Untersuchung. *SaalbJb*, 45/1990: 59-67.
- BEKIĆ, L. 1999. Tri manje privatne zbirke s Garduna, *OpA*, 22/1999:233-242.
- BOJANOVSKI, I. 1988. Bosna i Hercegovina u antičko doba, Sarajevo, *ANUBiH, Djela*, 66/6, 1988.
- BOSMAN, A.V.A.J. 1995 - Pouring lead in the pouring rain - Making lead slingshot under battle conditions. *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 6/1995: 99-103
- DE MINICIS, G. 1844. *Sulle antiche ghiande missili e sulle loro iscrizioni*. Roma, 1844.
- FERRILL, A. 1985. *The origins of war*. London, 1985.
- FEUGÈRE, M. 1993. *Les armes des Romains*. Pariš, 1993.
- FOUGÈRES, G. 1896. In: C. DAREMBERG - E. SAGLIO. *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, s.v. Glandes: 1607-1611.
- GOLDSWORTHY, A.K. 1996. *The Roman Army at War, 100 BC - AD 200*. Oxford, 1996.
- GRIFFITHS, W.B. 1989. The sling and its place in the Roman Imperial Army. *BAR, International Series*, 476, 1989: 255-279
- GUYARD, L. - M. POUX 1999. Un moule à balles de fronde inscrit d'époque tardo-républicaine à Pariš. *Instrumentum*, 9/juin 1999: 29-30.
- HORVAT, J. 1990. *Nauportus (Vrhnika)*, Ljubljana, 1990.
- HORVAT, J. 1993. Svinčeni izstrelki za pračo na jugovzhodnoalpskem področju, *Ptujski arheološki zbornik ob 100-letnici Muzeja in Muzejskega društva*. Ptuj, 1993: 331-340

39. BOSMAN 1995: 101.

41. ARNAUD - BOISSE - GAUTIER 1999: 26-28.

40. PREMIERSTEIN - RUTAR 1899: 11; HORVAT 1993: 335-338; Horvat 1990:106, 114.

- HOTI, M. 1992. Sisak u antičkim izvorima. *OpA*, 16/1992: 133-163
- LEITNER, W. 1984. Römische Kleinfunde aus Siscia. *AVes*, 35/1984: 233- 59.
- MÓCSY, A. 1974. *Pannonia and Upper Moesia*. London, 1974.
- PREMERSTEIN, A. von - S. RUTAR 1899. "Romische Strassen und Befestigungen in Krain. Wien, 1899.
- VÖLLING, T. 1990. Funditores im römischen Heer. *SaalbJb*, 45/1990: 24-58.
- WILKES, J. J. 1969. *Dalmatia*. London, 1969.
- ZANINOVIĆ, M. 1966. Ilirsko pleme Delmati, I dio. *ANUBiH, Godišnjak*, knj. 4, 1966.

OPIS TABLI - DESCRIPTION OF PLATES

Tabla 1

- 1 - Olovni glans za praćku (Grčka, iz ostavštine Mihanovićeve; darovao Dragutin Lovetto 1903. god.); obostrani natpis; dužina: 3,1 cm; težina: 29,01 g. - Lead sling shot (Grece, from the Mihanović bequest; presented by Dragutin Lovetto in 1903.); inscription on both sides; length: 3.1 cm; weight: 29.01 g.
- 2 - Olovni glans za praćku (Akvileja, prodao Djevoslav Perić 1911. god.), dužina 3,5 cm; težina 39,80 g - Lead sling shot (Aquila, purchased from Djevoslav Perić in 1911.); length: 3.5 cm; weight: 39.80 g.
- 3 - Olovni glans za praćku (Akvileja, prodao Djevoslav Perić 1911. god.); dužina: 3,6 cm; težina: 37,87 g. - Lead sling shot (Aquila, purchased from Djevoslav Perić in 1911.); length: 3.6 cm; length: 37.87 g
- 4- Olovni glans za praćku (inv. broj **R-757**, Sisak); dužina: 5,3 cm; težina: 143 g - Lead sling shot (Inv. No. **R-757**, Sisak; length: 5.3 cm; vweight: 143 g.
- 5- Olovni glans za praćku (inv. broj **7159**, Sisak; dužina: 5,3 cm; težina: 127,02 g.- Lead sling shot (Inv. No. **7159**, Sisak); length: 5.3 cm; weight: 127.02 g
- 6 - Olovni glans za praćku (inv. broj **7159**, Sisak); dužina: 5,5 cm; težina: 117,83 g - Lead sling shot (Inv. No. **7159**, Sisak); length: 5.5 cm; weight: 117.83 g
- 7 - Olovni glans za praćku (inv. broj **7160**, Sisak); dužina: 5,7 cm; težina: 136 g - Lead sling shot (Inv. No. **7160**, Sisak); length: 5.7 cm; vweight: 136 g.
- 8 - Olovni glans za praćku (inv. broj **9773**, Solin, poklonio Ivan Girometta); dužina: 3 cm; težina: 38,79 g - Lead sling shot (Inv. No. 9773, Solin, presented by Ivan Girometta); length: 3 cm; vweight: 38.79 g.
- 9- Olovni glans za praćku (inv. broj **9580-1**, Vrhnika); dužina: 4,6 cm; težina: 64,25 g -Lead sling shot (Inv. No. **9580-1**, Vrhnika); length: 4,6 cm; weight: 64,25 g.

Tabla 2

- 10- Olovni glans za praćku (inv. broj **9580-2**, Vrhnika); dužina: 4,7 cm; težina: 67,20 g - Lead sling shot (Inv. No **9580-2**, Vrhnika); length: 4.7 cm; Weight: 67.20 g.

11- Olovni glans za praćku (inv. broj **9580-3**, Vrhnika); dužina: 4,6 cm; težina: 66,16 g - Lead sling shot (Inv. No. **9580-3**, Vrhnika); length: 4.6 cm; weight: 66.16 g.

12- Olovni glans za praćku (inv. broj **9580-4**, Vrhnika); dužina: 4,7 cm; težina: 67,56 g - Lead sling shot (Inv. No. **9580-4**, Vrhnika); length: 4.7 cm; weight: 67.56 g.

13 - Olovni glans za praćku (inv. broj **9580-5**, Vrhnika); dužina: 4,5 cm; težina: 70 g - Lead sling shot (Inv. No. **9580-5**, Vrhnika); length: 4,5 cm; weight: 70 g.

14 - Olovni glans za praćku (inv. broj **9580-6**, Vrhnika); dužina: 4,8 cm; težina: 68,73 g - Lead sling shot (Inv. No. **9580-6**, Vrhnika); length: 4,8 cm; weight: 68,73 g.

15 - Olovni glans za praćku; dužina: 5,1 cm ; težina: 98,68 g - Lead sling shot; length: 5.1 cm ; weight: 98.68 g.

SUMMARY

LEAD SLING-SHOTS IN THE ZAGREB ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

The Roman section of the Zagreb Archeological Museum, like many others, has a large number of sling-shots found on the territory of what was once the Roman empire.

Among the most interesting is the lead shot with an inscription on either side - If we read this to be in Latin script then on one side we find MEP or MEA and on the other NP or NA. However all these letters exist in the Greek alphabet also and if we read them as Greek then we have |iep or |isoc and vp or va. Irrespective of which alphabet we read them to be I have not found any parallel either among Greek or Latin shortenings in the literature available to me. I am inclined to consider them to be in Latin but cannot give a final conclusive opinion.

According to T.Völling's typology (VÖLLING 1990: 34-36) of such missiles they might be Ic type, which are oval with one blunt and one sharp end. The Greeks used this type of missile from from 4th century BC and the Romans from 2nd century BC to the 2nd century AD (VÖLLING 1990: 35) which makes dating of this example difficult. If Greek it may belong to the late classical or Hellenistic period, if Roman then the second half of the 1st century BC when the Roman civil wars were being waged might be the most likely dating.

Although the presence of the Roman army is attested in Greece since the beginning of the 2nd century BC we are inclined to believe that this sling-shot was used in some inter-Roman fighting on Greek soil (if it is Roman) rather than in a fight between Romans and Greeks. Research has shown that inscribed lead sling-shots date exclusively from the late Republican period and were mainly used in civil wars. Many messages were obviously intended for antagonists that spoke the same language and had a propaganda element that would have been lost against those who did not understand Latin (VÖLLING 1990: 37; FEUGÈRE 1993: 209-210). We cannot however exclude the possibility that the missile is a 19th century forgery when the production of fake inscribed lead shots was fairly popular (FOUGÈRES 1896: 1611).

Two examples from Aquileia can be classified according to Völling as type II a, recognizable by their biconic shape. Except for their place of origin we have no other information about these two missiles. This was also a widely distributed form from the 2nd century BC until at least the 2nd century AD.

The lead shots from Sisak should be Ic type according to Völling. That type was used by the Romans from the 2nd century BC to the 2nd century AD.

During that period Siscia was often a battlefield between the Romans and the natives and these sling-shots may be connected with some historical event. The Romans laid siege to Segestica as early as 156 BC (MÓCSY 1974: 12,32; HOTI 1992: 135) and perhaps in 129 (HOTI 1992: 135). We know that the next siege of Segestica came in 119 (Appianus, III, 10; WILKES 1969: 33; MÓCSY 1974: 13, 32; HOTI 1992: 135). The town may have been besieged again between 88 and 81 AD (HOTI 1992: 135). It was attacked by Octavianus when he marched against the Illyrians in 35 AD, and his siege is the best known and best described (Appianus, III, 22-24; WILKES 1969: 52-53; MÓCSY 1974: 22; HOTI 1992: 137-138). After it had been captured it became, under the name Siscia, the main Roman stronghold of the area. To meet frequent revolts Siscia required a strong garrison and these lead sling-shots may have belonged to some Roman formation in Siscia sometime in the changeover from the old to the new era. Although a later dating cannot be ruled out the historical events mentioned above coincided with the period of the use of shots of this type. Two other lead shots, type IIb, are known to have come from Sisak and are today in Austria (LEITNER 1984: 240).

There is a Solin specimen similar to that from Greece and is also type Ic. Salona was a centre of several battles and this sling-shot might have come from one of these. Lucius Caecilius Metellus between 119 and 117 BC may have, for inexplicable reasons, plundered Salona. He had been received as a friend by the inhabitants of the city and if some kind of misunderstanding had arisen it is unlikely that it would have developed into a real siege (Appianus, III, 11; ZANINOVIĆ 1966: 29; BOJANOVSKI 1988: 38). But in a later war there was a siege and heavy fighting near Salona. In 78 BC the Delmatae threw off Roman rule and proconsul Gaius Cosconius spent the next two years fighting them and took Salona. (ZANINOVIĆ 1966: 30; WILKES 1969: 35; BOJANOVSKI 1988: 39). Salona was besieged again in 49 and 48 BC when it was attacked by the forces of Pompeius together with the Delmatae (Caesar, BC III, 9; Cassius Dio, XLII, 11; ZANINOVIĆ 1966: 30-31; WILKES 1969: 41; BOJANOVSKI 1988: 39-40) at the time of the civil war between Caesar and Pompeius. If we presume that after Caesar's death in 44 BC Salona again fell into the hands of the Delmatae we cannot exclude the possibility the shot may date from battles in which the Romans first lost control of the city and regained it afterwards⁴². Unfortunately we have very little reliable information about events in these regions between Caesar's death and the arrival of Octavianus in Illiricum. Thus the capture of Salona by Asinius Polio in 39 BC is very doubtful (WILKES 1969: 44-45). An information mentioned by Cassius Dio is interesting when he notes that Daesitiaticus was wounded by a stone projectile during an attack on Salona in 6 AD (Cassius Dio, LV, 29; WILKES 1969: 70). This must certainly have been a stone shot launched from a sling for he was unlikely to have survived one from a ballista. The Romans would certainly have used lead sling-shots during the Baton uprising and the shot we are considering may have been used during that war. It should be noticed that a similar lead sling-shot, also type Ic, was recently found at Gardun near Trilj, the ancient Tilurium (BEKIĆ 1999: 234-235).

As far as the six lead sling-shots from Vrhnika are concerned we know almost certainly that they came from an excavation which was carried out at the end of the 19th century by a local society of amateur archeologists. They discovered about 600 lead shots dating from the time of the Baton uprising and the description they left completely tallies with the shots in the Zagreb Archeological Museum.

42. Probably the Roman army withdrew from central Dalmatia at this time but it has not been proved that the Delmatae

recaptured Salona (Appianus III, 13; Cassius Dio, XLVII, 21; ZANINOVIĆ 1966: 31-32; BOJANOVSKI 1988: 40-41)

Their average length is 0.42cm to 0.48 cm and weight 56 g to 67 g (in new measurement 59 g to 78 g) and they were subsequently worked perhaps with a file or some sharp instrument and more probably as some experiments in the Netherlands show, with a hammer (BOSMAN 1995: 101). Today 428 are in the National Museum in Ljubljana, the rest were most likely shared between those who found them and finished in various museums and private collections. It is very probably that some of these found their way into the Zagreb museum either sold or given. In type they are IIb, of a slightly rounded biconic shape. (von PREMERSTEIN - RUTAR 1899:11; HORVAT 1993: 335-338).

The last lead shot in the Archeological Museum was also a chance find, unfortunately without any details of where it came from. It was discovered during reorganization of the prehistoric collection and transferred to that of the Greek and Roman period. In type it is similar to IIb with obvious signs of casting on the edges which was not rare with lead shots made in a poor mould. (ARNAUD-BOISSE- GAUTIER 1999: 26-28).

As with all the museum's chance acquisitions these lead sling-shots can only be type-dated and in their case the possible range is very wide.

Rukopis primljen 10.1.2000.

Rukopis prihvaćen 12.1.2000.

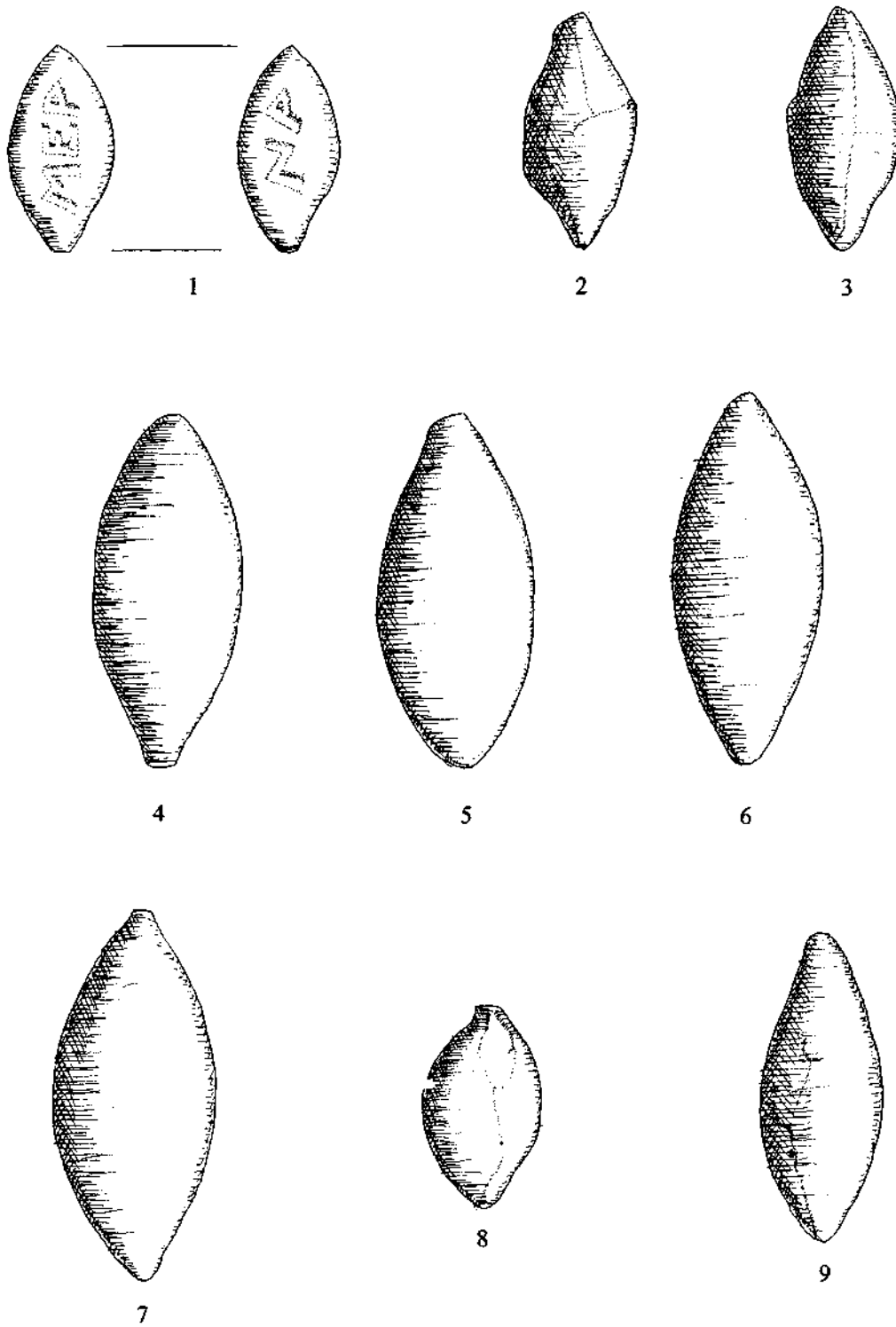
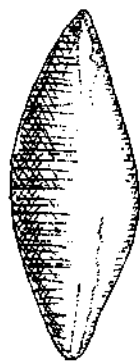

Tabla 1.

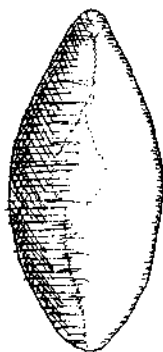
10

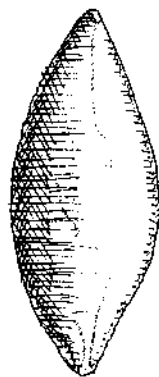
11

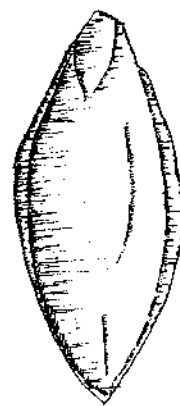
12

13

14

15

Tabla 2.

ZORAN GREGL

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Subića Zrinskog 19
HR-10000 ZAGREB

BRANKA MIGOTTI

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Odsjek za arheologiju
Ante Kovačića 5
HR-10000 ZAGREB

NADGROBNA STELA IZ SISKA (CIL III 3985)

UDK 726.82:73.023.2 (407.5)

Izvorni znanstveni rad

U Siskuje 1787. pronađena nadgrobna stela od pohorskog mramora s reljefnim prizorom triju odraslih osoba - dvaju muškaraca i jedne žene, te dviju djevojčica. Spomenik je naknadno, ne zna se točno kada i zašto, bio uzidan u zgradu osnovne škole u Jasenovcu. Zabilježen je u CIL-u (III 3985), nakon čega se povremeno spominje u arhivskim dokumentima i literaturi, ali nije bio temom stručne obrade. Godine 1999. prenesen je iz Jasenovca u Zagreb i izložen u lapidariju AMZ. Radje posvećen stručnoj i znanstvenoj obradi spomenute stele, odnosno razlaganju reljefnog prizora i epigrafskog sadržaja. Na temelju podataka koje pruža ikonografsko-epigrafska analiza datiran je u prvu polovinu i sredinu 3. St., te je pripisan siscijskoj radionici, s naznakom utjecaja celejskog kamenoklesarskog kruga.

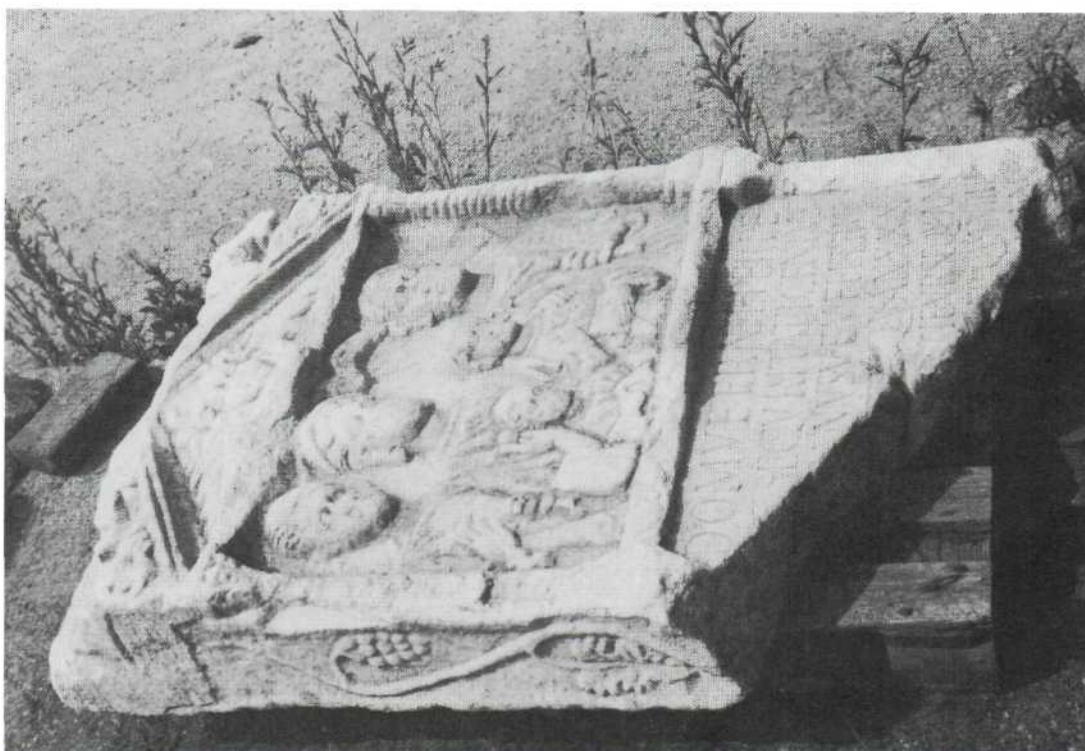
OKOLNOSTI I MJESTO NALAZA

Tijekom Domovinskog rata u Hrvatskoj (1991-1995) mnoštvo je spomenika kulture bilo uništeno ili oštećeno pa se odmah nakon prekida ratnih operacija pristupilo popisivanju materijalnih šteta na kulturnim dobrima koja su do rata bila zaštićena kao spomenici kulture. Zajedno s ostalim institucijama i Ministarstvom kulture popisivanje je u sjevernoj Hrvatskoj vodio Muzejski dokumentacioni centar iz Zagreba. Jasenovac, mjesto nizvodno od Zagreba na lijevoj obali Save, udaljen od glavnog grada oko 95 km zračne linije (Karta), također je u ratu bio okupiran i razaran.

Karta 1.

Osim župne crkve Sv. Nikole u mjestu se nalazio jedan rimskodobni kameni spomenik koji je prema kazivanju mještana bio uzidan kao spolija u staru školu u središtu mjesta (srušena 1968.godine). Vrlo je zanimljiv daljnji put tog spomenika: nakon rušenja škole spomenik je izvaden i položen u park u središtu mjesta tik uz katoličku crkvu da bi ga okupatori tijekom rata, ne shvaćajući o kako je vrijednom spomeniku riječ, bacili u obližnju šikaru. Godine 1995., odmah po povratku protjeranog domicilnog stanovništva, obnovljena je nova škola (sagrađena 1970. godine) na ulazu u Jasenovac pa je stela izvadena iz šikare i položena na parkiralište ispred škole, gdje smo je zatekli

Slika 1.

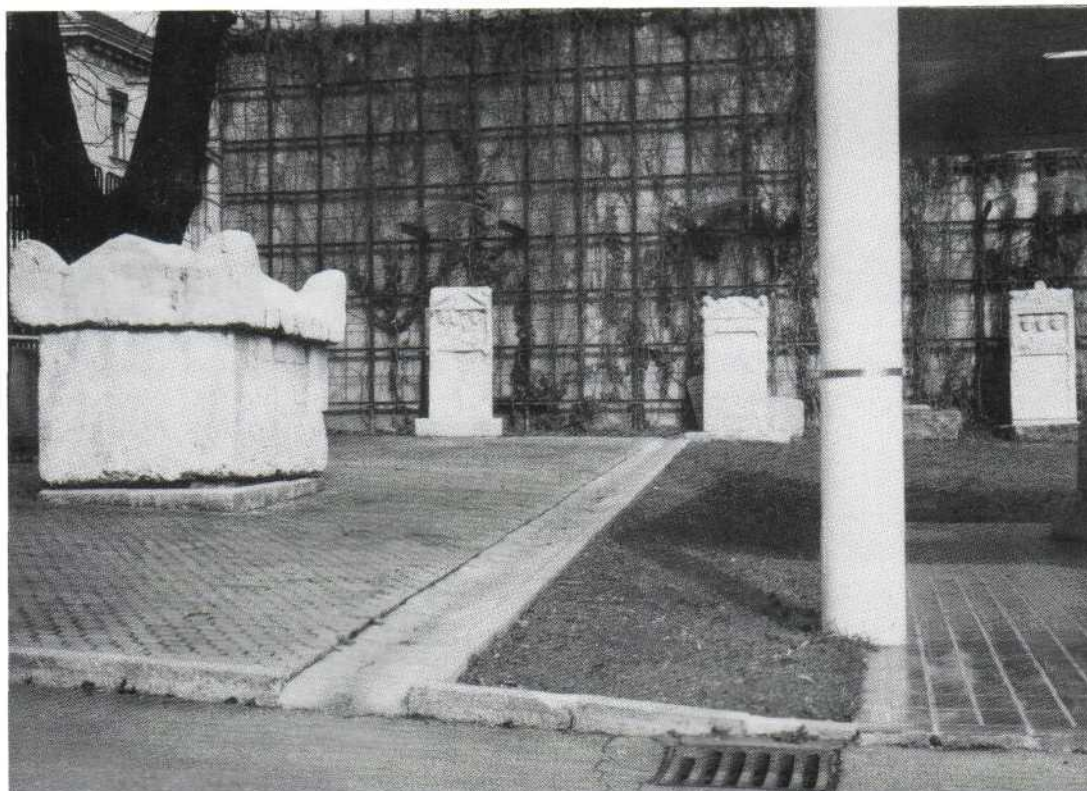
prigodom prvog obilaska terena u veljači 1999. godine (sl.1). Dojavu o torn spomeniku dobili smo od gde Vlatke Pavić iz Muzejskog dokumentacionog centra iz Zagreba, a podatke o "putešestvijama" stele po Jasenovcu od g. Stjepana Konakovića, ravnatelja osnovne škole Jasenovac. Njima najsrdačnije zahvaljujemo na pomoći. Osim usmenih podataka, u Jasenovcu nije bilo moguće koristiti se ni školskim arhivom niti spomenicom župe budući da su sve arhivalije stradale tijekom rata. Sukladno dogovoru s ravnateljem škole, stela je u svibnju prebačena u Zagreb, restaurirana i konzervirana marom ing. Slavimira Slavičeka te u studenom 1999. godine izložena u lapidariju Arheološkog muzeja (si. 2). Istovremeno, načinjena je i kopija od umjetnog kamena koja je postavljena na pročelju jasenovačke škole.

Zahvaljujući susretljivosti gde. Katice Mutak iz Ministarstva kulture RH, dobili smo na uvid terenski izvještaj iz 1960. godine dr. Anđele Horvat o obilasku terena tadašnjeg kotara Nova Gradiška u kojem se spominje i jasenovačka stela (Centralna dokumentacija Uprave za zaštitu kulturne baštine - Topografski arhiv Ministarstva kulture):

"Due 27. VI.1960. putovalaje ekipa od tri člana Zavoda: Horvat dr A., stručni voda puta, Ladović J., konzervatori Vranic N., fotograferenskim kolima u smjeru kotara Nove Gradiške. Tom prilikom obiđajaje zbog evidencije i reambulacije spomenika ove lokalitete..."

... JASENOVAC - na skolskoj zgradi, ul. VI. Nazora 27 uzidan antikni reljef (braćnepar s troje djece i natpis). Upozorili smo nakon povratka u Zagreb Arheološki muzej na važnost tog

Slika 2.

spomenika. Naknadno se dočulo da zgradu kane rušiti; Arheološki muzej u Zagrebu preuzeo bi u slučaju razaranja zgrade reljefu svoju zbirku. Navodnopotjecē iz Lončarica kraj Jasenovca... "

Te iste, 1960. godine, u Arheološki muzej stiglo je pismo Andrije Bogatića iz Košutarice (Arhiv AMZ, fasc. Jasenovac):

"Godine 1926. na povratku iz Sjedinjenih Americkih Država navratio sam se u gore spomenuti Muzej , te mislim da sam zatekao u nj emu prof. Badalića ne znam točno jer od onog vremena do danas proteklo je dosta godina pak sam zaboravio ali mislim daje on bio, te smo tako se razgovarali o svačemu dok nismo nadošli i na ploču sa pet glava sa poprsjem koja se nalazi na školskoj zgradi u Jasenovcu a iskapanaje u Lončaricama blizu Jasenovca zapravo kažu daje ono bio Jasenovac, neznam jeliploča iz Rimskog Hi Grčkog doba?

Kada su nas Ustaše istjerali iz Košutarice a tako i iz Jasenovca mi smo iz Košutarice u noc'no doba došli u Jasenovac kojije već bio zapaljen i neke su kuc'e već gorile i pukim slučajemje ostala škola čitava i na njoj gore spomenuta ploča, tako sam više puta imao želju da pišem o gornjem naslovu da uprava zatraži od Nar. Odbora Općine u Jasenovcu za dozvolu da se ta ploča po stručnjaku skine sa škole i pospravi u Muzej, nu nekad mi je nešto nasmetalo a da nisam pisao nu kako čujem od nekih osoba da će se ta škola rušiti to sam evo odlučio da Vam sejavim da nebi se tapiočā rušenjem škole razbila toliko upogledu teploče na školskoj zgradi u Jasenovcu ravnanja

radi i molim da mi gornji naslov makar sa dopisnicom javi akoste primili ovaj moj listjer mi sa sela šaljem listove po drugome upoštu u Jasenovac,

Sa Pozdravom

Andrija Bogatić"

Dr. Andela Horvat je u ime Konzervatorskog zavoda iz Zagreba 20. kolovoza 1960. godine uputila Narodnom odboru općine Jasenovac dopis sljedećeg sadržaja (Arhiv AMZ, fasc. Jasenovac):

"Doznajemo da se namjerava rusiti stara skola u Ul. Vladimira Nazora br. 27. Kako se na njenom pročelju nalazi uzidana nadgrobna ploča s reljefom i natpisom, upozoravamo Vas da prilikom rušenja obratite specijalnu pažnju na nju.

Arheološki muzej u Zagrebu je veoma zainteresiran za tu nadgrobnu stelu, pa bi je u torn slučaju on pohranio u svojoj zbirci.

Molimo Vas da na vrijeme obavijestite i nas i Arheološki muzej o rušenju kuc'e."

U istom fasciklu spomenutog arhiva nalazi se i cedulja bez potpisa i datuma, pisana njemački uz opasku na hrvatskom:

"Stein in der Aerarial-Schule zu Jasenovac im vorden linken Ecke eingemauert vom Hauptmann Natterhirn, der ihn beim Dammbaues in Civil-Sisakfand, hierhergebracht 1787. (beim Stružnica Dammbaue gefunden).

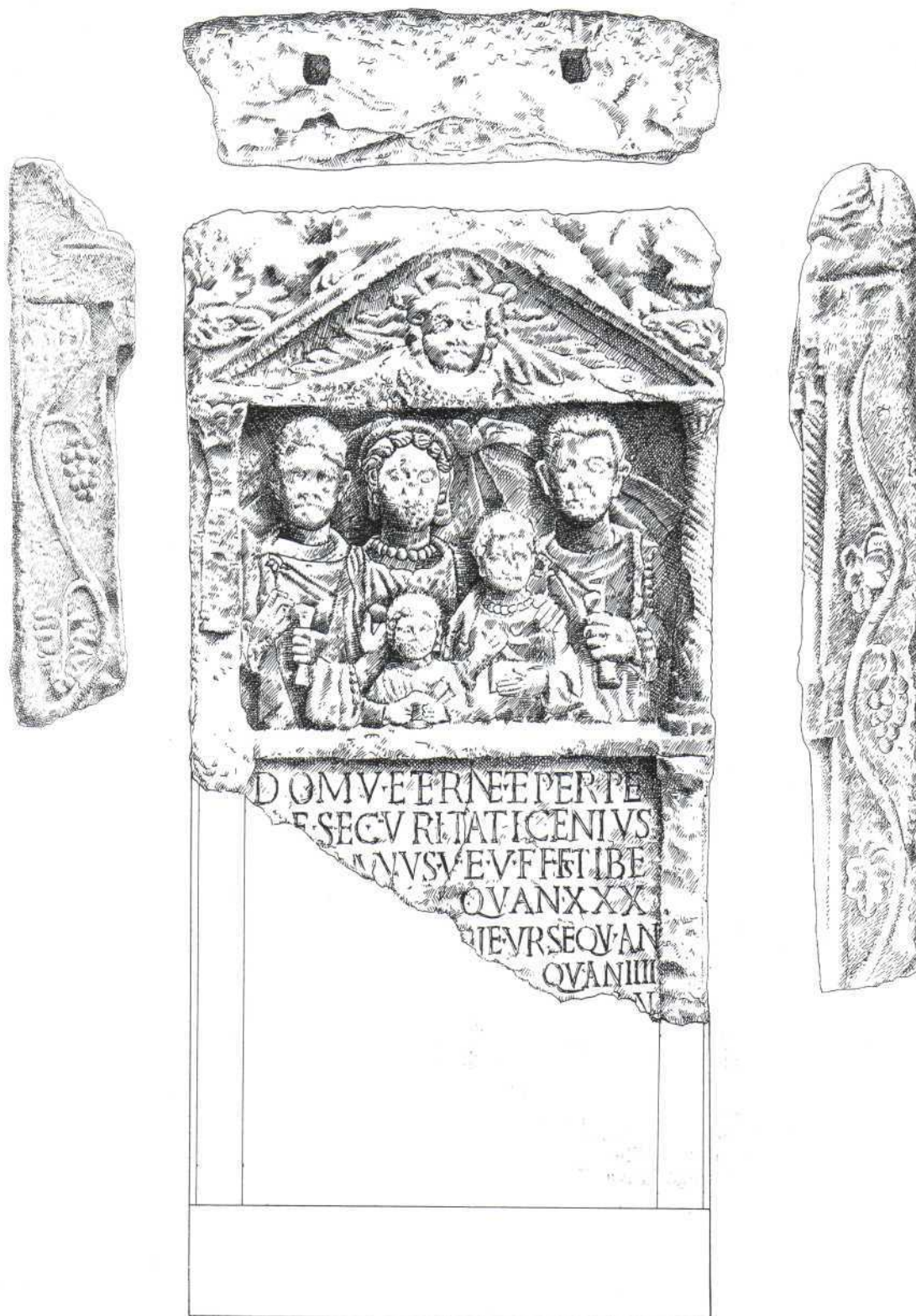
5 poprsja "

Prema ovim, vrlo oskudnim i ne posve sigurnim podacima spomenik je još 1787. godine pronašao g. Natterhirn u "civilnom dijelu" Siska prigodom gradnje zemljanog nasipa ili brane na potoku Stružnici (Arhiv AMZ, fasc. Jasenovac). Treba ponoviti da ta, rukom pisana opaska nije ni potpisana niti datirana ali sadrži podatak da je spomenik uzidan u školu u Jasenovcu što prenose i autori iz 19. stoljeća (TKALČIĆ 1866; CIL III 3985), te Vuković u 20. stoljeću (VUKOVIĆ 1994: 85). Zajedničko im je to da Cenijev spomenik svrstavaju u grupu onih "koji se danas više ne nalaze u Sisku". Međutim, Tkalcic spominje podatak da se prilikom zemljanih radova na položaju isto;ne nekropole pronašlo više antičkih grobova i to 1787. godine što se poklapa s podatkom iz arhiva AMZ (TKALČIĆ 1866: XVIII-XIX). Prema tome, može se pretpostaviti da je ondje na vidjelo izašla i Cenijeva stela. Ostaje nejasno kada i zbog čega je tako vrijedan spomenik bio prebačen iz grada Siska i ugrađen u osnovnu školu tako malog mjesta kao što je Jasenovac. Kao spolija, stela je bila ugrađena u zid stare škole do njezinog rusenja 1968. g. da bi nakon toga preživjela svoj put do Domovinskog rata u Hrvatskoj 1991-1995. te napokon 1999. godine bila prebacena u Zagreb.

(Zoran Gregl)

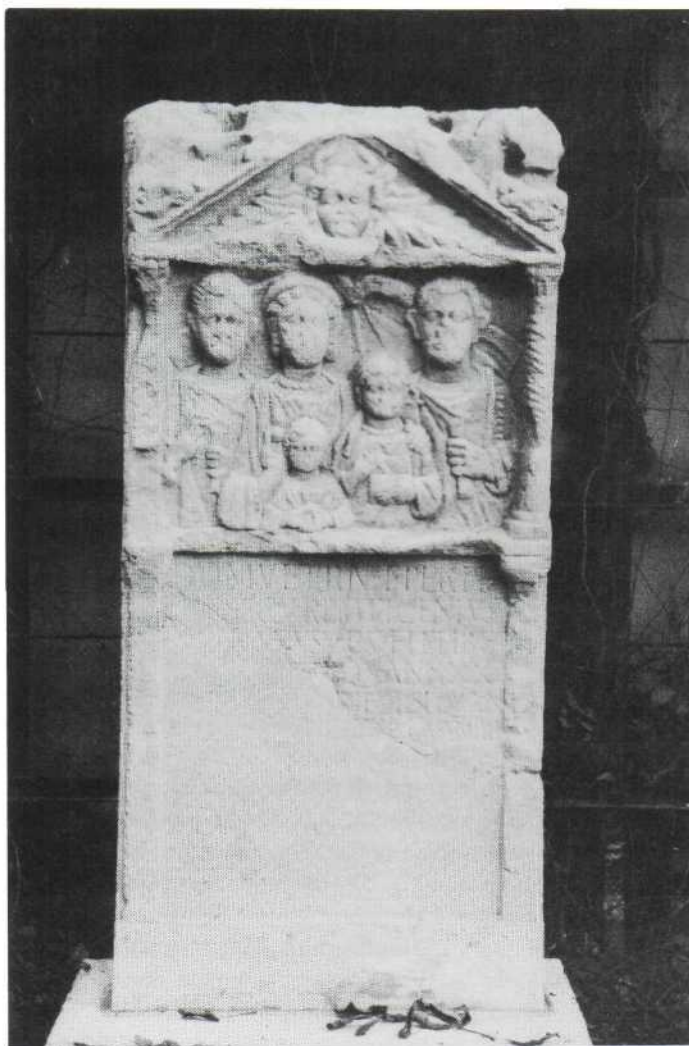
OPIS

Nadgrobnu stelu (si. 3a, b) koja je temom ove studije nazvala sam Cenijevom, a razlozi i prikladnost takvog naziva bit će pojašnjeni u poglavlju o epigrafičkoj analizi teksta. Spomenik je načinjen od pohorskog mramora; nedostaje mu donji dio, a reljefni su prizori usprkos prilične mjestimicne oštećenosti sačuvani u opsegu koji dopušta razaznavanje cjeline ukrasnog nacrtu, a potom i portretnih osobina te pojedinosti odjeće i opreme pokojnika. Širina stele je 87,5 cm, visina sačuvanog dijela 96-134,5 cm, a debljina 19-22 cm. Odlikuje je tzv. arhitektonsko ustrojstvo, zamisljeno prema predlošku hramske pseudoedikule. Razmjerno plitki trokutasti zabat uokviruje tanak vrpčasti pojas ojačan s unutrašnje strane obiju kosina dvostrukom širokom profilacijom, docaravajući izgled pravoga krova. Zabatna je površina u cijelosti ispunjena reljefnim prizorom Meduze ovalnih oćiju i stisnutih usana, prikazanih u obliku crte na uglovima svinute nadolje. Bujni

Slika 3a.

M. Gregl 1999

Slika 3b.

valovi kose razdijeljene po sredini uokviruju joj lice, vrat joj je omotan zmijama koje se suprotstavljene izdižu nad tjemenom poput rogova, a iz kose se u visini sljepoočnica izdižu zakržljala ovalna krilca. Trokutaste prostore sa strana Meduzine glave popunjava po jedan akantov list. Uz bočne stijenke zabata naziru se ostaci otučenih tijela dvaju, ledima medusobno okrenutih lavova, koji isplazjenih jezika objema sapama pridržavaju prema unutra okrenutu glavu ovna. Između lavova nazire se postolje za nepoznati predmet, odnosno kip (si. 4). Gornja površina stele, uključujući i spomenuto postolje, odrezana je ravno, a sadrži dva četvrtasta utora dubine 8 cm, smjestena otprilike na razini lavljih leđa (si. 3).

Zabat natkriljuje duboku pravokutnu pseudoedikulu omedenu s gornje i donje strane jednostrukom gredom, a s bočnih strana dvama polustupovima s korintskim kapitelima. Lijevi oručeni polustup bio je najvjerojatnije jednak desnome, sastavljenome od postolja u obliku plinte i torusa,

Slika 4.

te tijela prekrivenog u donjoj trećini ljuskama, a poviše toga motivom uvijenog užeta. U niši je smješteno pet ljudskih likova na pozadini realistički uprizorene školjke (si. 5). Zanimljivo je da lepezasti oblik tijela i svojstveni nabori otkrivaju *vrstupecten* (jakovska kapica), dok brava upućuje na školjku *cardium* (srčanka) (usp. GABELMANN 1972: 88). Na opisanoj su pozadini u visokom reljefu prikazana dva muškarca, jedna žena i dvije djevojčice različite dobi. S obzirom daje riječ o nadgrobnom spomeniku, raspored likova jasno odražava međusobne odnose prikazanih ljudi. Muškarac na lijevoj strani ostao je u pozadini, djelomice zaklonjen rukom žene, dok su preostali likovi, nesumnjivo pokojni članovi jedne obitelji: otac, majka i dvije kćeri, međusobno povezani. Razabire se to iz činjenice da i otac i majka obgrljuju stariju djevojčicu, dok je mlada smjestena u majčinu okrilju. Čovjek prikazan u pozadini na lijevoj strani stoga je zasigurno onaj koji je postavio nadgrobnni spomen, što se daje razabrati i iz natpisa kojime ćemo se uskoro pozabaviti. Lice mu je oblo i mladenačko, bez brade i brkova, a kratka mu kosa glatko naliježe na lubanju, uvlačeći se na sljepoočnicama tako da na čelu ostavlja obraslu trokutastu površinu; pramenovi kose na sljepoočnicama predloženi su usporednim vodoravnim zarezima. Velike ovalne oči na kojima se naziru tragovi naznačavanja šarenica uokvirene su podjednako naglasnim donjim i gornjim kopcima. Otučena podloga odaje trokutasti oblik nosa, dok su stisnute usne prikazane poput crte svijene nadalje na uglovima. Odjeven je u tuniku širokih rukava, povise koje nosi kratki, četvrtasto krojeni ogrtač (*sagum*) prikopean na desnom ramenu tzv. T-fibulom (*Armbrustfibel*, *Scharnierarmfibel*). U lijevoj ruci drži svitak na koji pokazuje kaziprstom i srednjakom desnice. Na desnoj strani nije prikazanepokojnikuzreloj dobi, izduljenog i pomalo četvrtastog lica obraslog kratkom bradom i brkovima, očigledno otac obitelji. Način cesljanja, te oblik oči i otučena nosa podjednaki su onima u mladeg čovjeka na lijevoj strani. Sačuvana mu je desna polovica stisnutih i nadalje povijenih usta, s donjom izbočenom usnom koja odaje ozbiljna i odlučna čovjeka. U lijevoj ruci drži svitak, a desnom obgrljuje stariju djevojčicu. Odjeven je u tuniku i *sagum*, prikopean na desnome ramenu T-fibulom. Ogrtač je dvostruko prebačen, otkrivajući uzduž lijeve ruke ukrasni rub nalik vrpci usporedno nanizanih četvrtastih nasivaka, iza kojeg se krije stilizirani prikaz poruba od resa.

Između dvaju muškaraca smješten je lik pokojnice punih obraza i pravilnog ovala lica na kojemu se, s obzirom na znatnu oštećenost površine, ističu jedino velike ovalno-okruglaste oči s

Slika 5.

naglašenim gornjim i donjim vjedama. Odjevena je u tuniku dugih širokih rukava povise koje se nazire ogrtač - plašt. S obzirom da su nabori tunike na prsima prikazani mekše i živahnije od nabora na rukavu, nije isključeno da se gornji dio odjeće sastoji od ogrtača s rukavima. Pokojničina glava prekrivena je kapom ili rupcem tijesno priljubljenim uz tjeme, ostavljajući vidljivim dio kose koja se razdijeljena po sredini čela u bujnim, usporednim i vodoravnim valovima spušta do otkrivenih ušiju. Ne može se sa sigurnošću razabrati predstavlja li četvrtasti oblik neposredno ispod ušne školjke naušnicu ili tek uvojak kose, odnosno dio uvijenog pramena koji ispod svakog uha priliježe uz obraz i vrat. Na vratu ukrašenome ogrlicom od jednostruke niske oblihi perli naziru se dvije vodoravne bore. Narukvica odgovarajućeg oblika krasí desnu ruku u kojoj pokojnica drži okrugli predmet, jabuku ili šipak, dok ljevicom obgrljuje rame starije kćeri. Površina djevojčina lica isto je tako djelomice otučena, ali se uočavaju crte posve nalik majčinima; njih su dvije usto i jednako počelšlane, te nose istovjetno pokrivalo na glavi i iste ogrlice. Djevojčica, odjevena u tuniku širokih rukava, u lijevoj ruci drži otvorenu kutiju a desnom iz nje vadi izduljeni predmet nalik pisaljki. U majčinu okrilju prikazana je mlada kćerka u dječjoj dobi, izrazito okrugla lica na kojemu su otučeni sve pojedinosti osim velikih bademastih očiju. Frizura i pokrivalo za glavu jednaki su joj kao u majke i sestre; odjevena je u tuniku širokih rukava, a objema rukama pred sobom drži maleni vijenac.

Bocne strane spomenika ispunjene su po citavoj dužini valovitom viticom loze s rijetko raspoređenim listovima i grozdovima, ali ti motivi nisu posve jednako koncipirani na objema bocnim površinama (si. 3, 6).

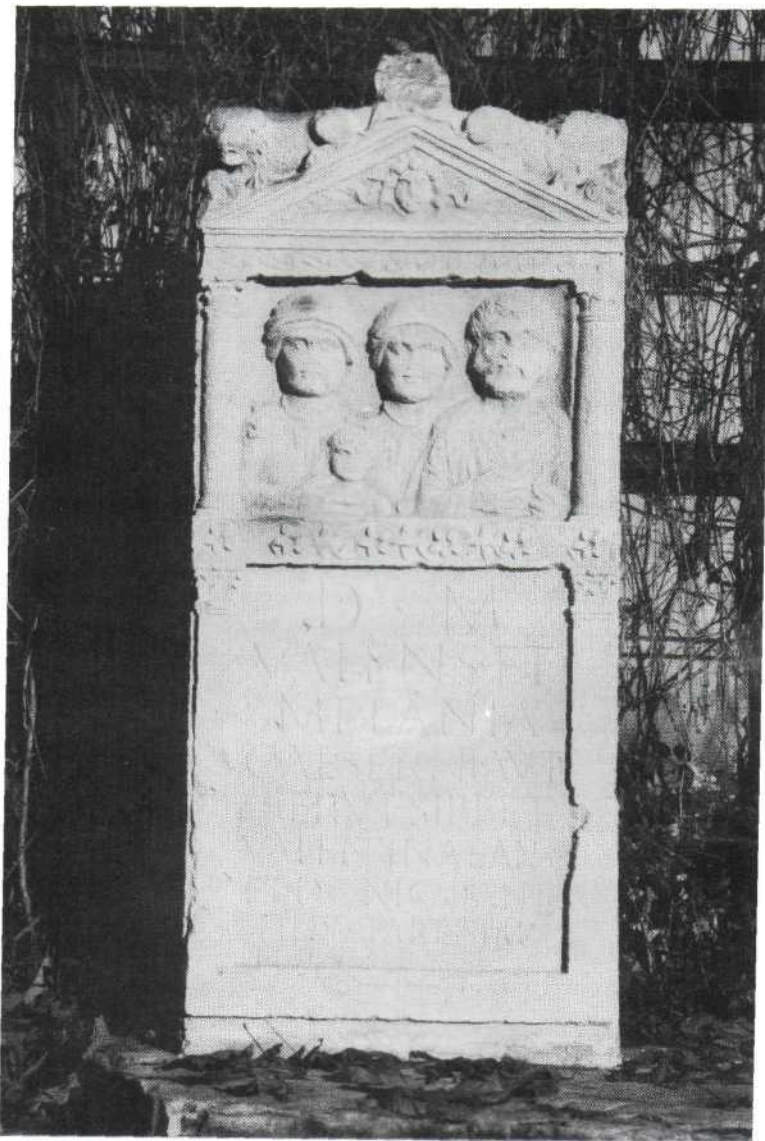

Slika 6.

Po svemu je sudeći klesar ovog spomenika bio suočen sa zahtjevnim zamislima naručitelja, kojima možda i nije bio dorastao u svakom pogledu. Međutim, usprkos slabije uspelim pojedinostima (ukrčeni nabori odjeće mjestimice nalik žlijebovima, nezgrapne ruke i groteskne oči u gotovo svih osoba), stela je u cjelini dojmljivo i natprosječno umjetničko ostvarenje. Unatoč površinske oštećenosti lica, osobito ženskih, lako se daje naslutiti da majstoru nije bilo stalo do portretnih osobina u užem smislu. Općim je naznakama (lice obraslo ili pak golobrado, ovalno ili okruglo, bore na vratu) jedino želio naglasiti dob, vjerojatno kao ilustraciju podataka sadržanih u epitafu. Oči su u prikazu svih osoba predočene podjednako: velike, ovalno-okruglaste, s naglašenim vjedama i ostacima naznake šarenica, te pogledima koji lutaju odsutno i izgubljeno iznad očista promatrača, dok su usta u većine likova isklesana u obliku nadolje povijene polukružne crte, koja licima daje ozbiljan i otužan izgled, pa i notu odbojnosti. Činjenica da istovjetna usta ima i Meduza potvrđuje posvemašnju ravnodušnost prema portretnim crtama, odnosno želju da se fizičkim značajkama likova docara njihovo unutrašnje (ne)raspoloženje. Psihološko-portretne značajke otkriva i ponešto drukčiji izgled usta u oca obitelji: dok donja energično ispupčena usna u svojoj različitosti od usana ostalih likova na prvi pogled ostavlja dojam portretne osobitosti, vjerojatnije je i u tome slučaju riječ o naglašavanju crte naravi. Prema navedenim osobinama Cenijeva se stela približava mnogim srodnim primjercima noričko-panonske nadgrobne skulpture, osobito one kasnijega razdoblja, o čemu će biti riječi u odgovarajućim poglavljima.

TIPOLOŠKO I RADIONIČKO PODRIJETLO

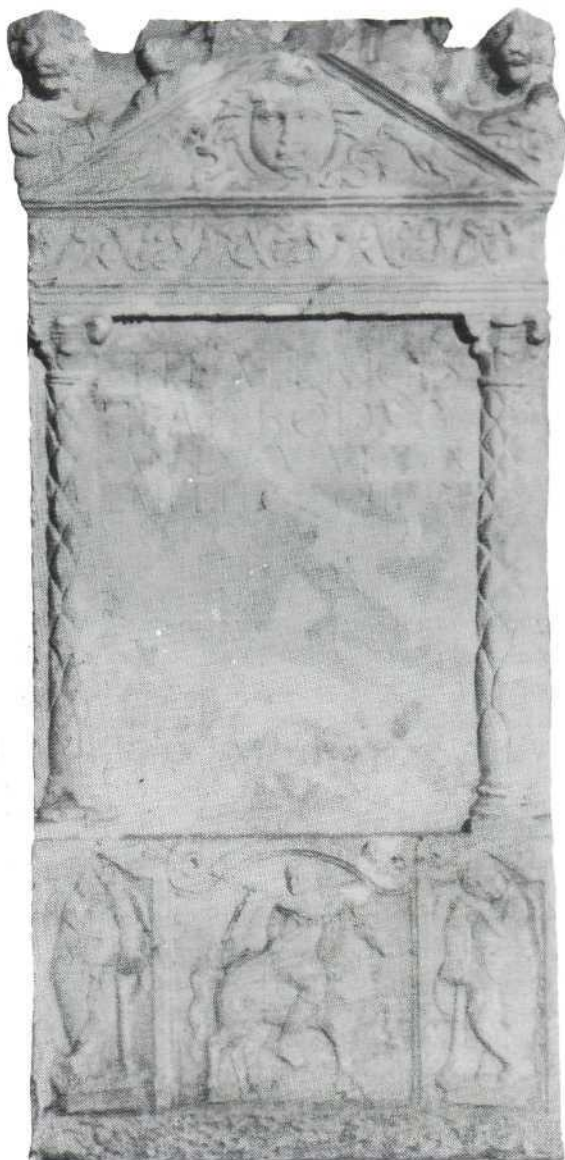
Budući da donji dio spomenika nedostaje, njegov se izgled i veličina, pa prema tome ni potpuna tipološka pripadnost, ne mogu sa sigurnošću ustanoviti. Srećom, sačuvan je tipološki najrelevantniji dio - zabat s parom ležećih lavova, te se stoga pokušaj rekonstrukcije izvornog oblika naslanja na cjelovitije sačuvane spomenike koji sadrže istovjetan konstruktivno-ukrasni element. Pritom je važno imati pred očima potrebu i mogućnost sadržajnog i kronološkog razlikovanja

Slika 7.

prizora lavova koji leže uz kose stijenke zabata od onih smještenih na vodoravnoj gredi, položenom na ravni gornji rub stele. Autori mahom ne opažaju ili barem ne komentiraju razliku između spomenutih dviju ukrasnih i simboličkih zamisli, niti joj, osim rjedih iznimaka (UBL 1979: 52), pridaju dužnu pozornost. Na toj ću se temi zadržati u poglavljima o simbolici prizora i dataciji, a u ovome je trenutku važno imati na umu da kao tipološke usporedbe Cenijske steli u obzir uzimam isključivo spomenike sa zabatnim kruništima. Gotovo u pravilu na stelama sličnog oblika nedostaje gornji ukrasni završetak zabata, od kojeg su se na našoj steli sačuvali tek tragovi postolja. Takva postolja ponekad sadrže rupe za usadivanje ukrasnih skulptura, često u obliku cesera (SCHOBER 1923: 108, 166, Abb. 123; GABELMANN 1972: 109; DAUTOVA-RUSEVLJAN 1983: 49, T. 3/3). Na Cenijskoj su steli pri dnu otučenih lavljih leđa vidljive udubine, po svemu sudeći ostaci naprave za spajanje s gornjom gredom (si. 3a). Naime, čitava je gornja površina zaravnjena i obradena zubatim dljetom na jednak način kao i poledina spomenika, što govori u prilog pretpostavci da je izvorna oblikovna zamisao uključivala dodatni vodoravni element povise zabata. Kad kažem "izvorna", mislim pritom i na mogućnost naknadnog (pre)oblikovanja ili dorade okvirno zacrtanog spomenika, odnosno poluizradevine, u domaćoj radionici. Ostaje, međutim, posve neobjasnjivo kako je gornja cestica bila izvedena, a osobito u kakvom je odnosu bio njen (nepoznati) sadržaj s polovničnim tijelima lavova uz stijenke zabata. Stječe se dojam da Cenijska stela predstavlja medutip na prijelazu od stela sa zabatnim lavovima, kao što su one iz Donjih Čeha (GREGL 1996: 9-11) (si. 7) i Odre (RENDIC-MIOCEVIC 1993; RENDIC-MIOCEVIC 1994) (si. 8) u AMZ, prema primjercima s vodoravnom gornjom gredom. Treća srodni spomenik iz AMZ, stela Lucija Egnatuleja Florentina (BRUNSMID 1908-1909: 163-164, si. 358), osobito je zanimljiva s obzirom da i ona pokazuje elemente uvjetno receno prijelaznog tipa (si. 9). Bez obzira na to što su od prizora s lavom i ovnom vidljive tek ovnujske glave, gotovo je sigurno da je riječ o primjerku s lavljim zabatima. Međutim, gornja je površina i tu zaravnjena i obradena alatkom sitnijeg zuba negoli poledina, ali je pritom, za razliku od Cenijske stele, odrezan i vrh zabata, što je tesko objasnjiv postupak primijenjen možda pri preinacavanju prvobitno zamisljenog oblika spomenika, odnosno poluizradevine. Budući da se po sredini zaravnjene površine nalazi četvorokutna udubina koja je držala gornji vodoravni nastavak, pitamo se što je on sadržavao. Prirodno bismo očekivali lavove, ali bi to bio jedinstven slučaj da su u poznatoj ikonografskoj shemi lavovi od ovnova odvojeni gredom; motiv lava i ovna na vodoravnim kruništima redovito čini zajednički prizor, razdvojen od središnjeg dijela stele tek grednom istakom (usp. SCHOBER 1923: Abb. 154-157; SELEM 1980: PL X-XIII; DAUTOVA-RUSEVLJAN 1983: T. 5: 1-4, 6: 1-7). S druge strane, primjerci stela s vodoravnom gredom nad zabatom dobro su poznati, ali ni kod njih motiv lava i ovna nije razdvojen, već je smješten na gredi kao cjeloviti prizor; takva je i čuvena Orfejeva stela iz Pruja (SCHOBER 1923: 134, Abb. 154, 155; KASTELIC 1998: 483, si. 188). Zagonetnost postupka na Florentinovoj steli priziva i podjednako zaravnjen i na vrhu odrezan zabat jednog spomenika iz Skarbancije, ali su, ako je vjerovati Schoberovim riječima koje prate prilično nečitku ilustraciju, na njegovim kosinama vidljivi ostaci ne samo ovnujskih glava nego i lavljih tijela (SCHOBER 1923: 65, Abb. 66). Na jednoj pak steli iz Zalalovo (rimski *Salla*) u Gornjoj Panoniji zabatni su lavovi u cjelini isklesani na pozadini pravokutne stijenske tako da je vidljivo njeno gornje zaravnjenje povise životinjskih tijela. Prema tome, glavni je ukrasni motiv naknadno izveden na spomeniku izvorno zamišljenom kao pravokutna ploča, ili pak na tako oblikovanom poluproizvodu (ERTEL - PALAGYI - REDO, 1999: 45, Taf. 14/2). Sličan bi se redosljed izvedbe, odnosno način klesanja, mogao pretpostaviti i za spomenike iz AMZ koji otkrivaju tragove gornjih horizontalnih nastavaka na zabatnome kruništu. Iz svega proistječe da se usprkos nejasnim pojedinostima može pretpostaviti jedan tipološki međustupanj između zabatnih i grednih lavljih kruništa, ne nužno kronološki određen, te da je Cenijska stela primjerak upravo takvoga oblika.

Slika 8.

Slika 9.

Ispod natpisnog polja nepoznate veličine Cenijeva je stela mogla imati tek usadnik, što je jednostavnija inačica višeslojnih portretnih nadgrobni ploča, na koju bi se u našem slučaju smjelo pomišljati s obzirom na izostanak gornjeg friza na razmeci niše s reljefima pokojnika i natpisnog polja. Takav je friz, naime, u pravilu svojstven raskošnijim višeslojnim stelama, i obratno (SCHOBER 1923: Abb. 93, 94 i d.; ERTEL - PALÁGYI - REDŐ 1999: Abb. 6-9). Međutim, podjednako je vjerojatna i mogućnost da je Cenijeva stela ispod natpisnog polja imala još jedan član s reljefnim prizorom, jer se na taj način u pravilu, premda ne beziznimno, rekonstruiraju nadgrobni spomenici s lavljim zabatom, dakako na temelju cjelovitih primjera (BRUNŠMID 1908-1909: 163-164, br. 358; SCHOBER 1923: 39, 41, 91, Abb. 31, 33, 100; FERRI 1933: Fig. 136; MÓCSY 1975; ERTEL - PALÁGYI - REDŐ 1999: Abb. 7/4). U AMZ pohranjene su već spomenute tri

stele s podjednako ukrašenim zabatom. Svaka od njih pripada jednome od podtipova u okviru opće sheme: ona iz Donjih Čeha (si. 6) sadrži nišu s pokojnicima, a moguće i još jedno reljefno polje ispod plohe s natpisom; stela iz Odre imala je veliko natpisno polje odijeljeno od zabata frizom, te donji reljefni pojas trodijelnog nacрта nalik prednoj strani tzv. arhitektonskih sarkofaga (si. 8). Od spomenika Lucija Egnatuleja Florentina (si. 9) sačuvani su necjeloviti zabat, dva razdjelna friza, niša s pokojnikom, te natpisno polje kojemu je Brunšmid pretpostavio cjelovitost, sto ne znaci da ispod natpisa nije mogao postojati još jedan reljefni član. Opisani spomenici u cjelini daju naslutiti da je Cenijska stela mogla biti monumentalnija no sto se na prvi pogled, odnosno na temelju sačuvanog dijela, može sagledati.

Neovisno o veličini i izgledu izgubljenog donjeg dijela, Cenijska stela pripada vrsti tzv. arhitektonskih spomenika koji u sažetome obliku, svedenom praktički na jedan plan, nasljeđuju gradevinu grobnog hrama - edikule (SCHOBER 1923: 195-196; GABELMANN 1977: 227-228; DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1983: 36-37; CAMBI 1989: 60-62; DJURIĆ 1991: 104). Ona sadrži i rjeđe videnu reminiscenciju na hramsku gradevinu: po jednu viticu loze koja se izvija dužinom bočnih strana (usp. GABELMANN 1972: 97, Abb. 22). Gotovo istoyjetno ukrašen je nadgrobnni spomenik veterana iz Murse, a slično dvije stele iz okolice Sopijana (BRUNŠMID 1908-1909: 167-168, br. 362; SCHOBER 1923: 175; BURGER 1991: Taf. 22/80, 26/27).

Posredne tipološke korijene panonskih arhitektonskih stela treba tražiti u sjevernoitalskim klesarskim radionicama koje su utjecale na proizvodnju istovrsnih spomenika ponajprije u Noriku, a potom i u udaljenijim sjevernim provincijama. Do kraja svoje proizvodnje u drugoj polovici 3. st. noričko-panonske stele zadržale su temeljni sjevernoitalski arhitektonski oblik, obogaćujući ga vlastitim inačicama i razvijajući u kasnijem razdoblju izrazitu sklonost prema monumentalnosti i kićenosti (SCHOBER 1923: 194-199, 224; GABELMANN 1972: 78, 128; GABELMANN 1977: 238; DJURIĆ 1991: 167).

Cenijska je stela od bijelog mramora, dakle grade koju Panonija ne posjeduje u izvornom obliku; većina je panonskih mramornih spomenika stoga isklesana od mramora ubranog u noričkim, pretežito pohorskim kamenolomima (DJURIĆ 1997: 79-80). Stela o kojoj raspravljamo je, prema mišljenju navedenog autora, načinjena upravo od pohorskog mramora. Saznanja o provenijenciji pojedinih vrsta spomenika u sklopu noričko-panonske proizvodnje i trgovine mramornim izradevinama u novije su vrijeme znatno uznapredovala, ali i nadalje nisu ni sigurna ni konačna. U svome doktorskom radu Bojan Djurić iznosi razmišljanja i spoznaje koje smatram ključnima za razumijevanje nastanka Cenijske stele; mjestimična proturječnost spomenutih razmišljanja bez sumnje je posljedica nedovoljne i neujednačene istraženosti, a pogotovo nezadovoljavajuće razine objavljenosti opsežne i raznovrsne grade. U okviru svoje teze Djurić je došao do spoznaje da su u sklopu općeg razvoja proizvodnje i trgovine mramornim izradevinama noričke radionice najčešće izradivale poluproizvode koje su na mjestu uporabe dovršavali majstori zaposleni u filijalnim ispostavama u pravom smislu, ili pak u domaćim radionicama koje su na neki način bile povezane s matičnim središtima. Pretpostavljajući, dakle, da su panonske radionice u pravilu dovršavale noričke poluproizvode, ipak otvorenom ostavlja mogućnost da su pojedini spomenici, među njima i raskošne stele, na mjesto uporabe pristizale dovršene (DJURIĆ 1991: 46). Moguću nevjericu u djelotvornost naručivanja portreta pokojnika u razmjerno udaljenom kraju i na nevideno ublažavaju mnogi primjeri koji otkrivaju nepodudarnost između epitafa i prizora na pojedinom nadgrobnom spomeniku (SCHOBER 1923: 183). Osim toga, narav nadgrobnih spomenika ne dopušta mogućnost namjenskog portretiranja u pravom smislu, dok prizori s većim brojem pokojnika, među njima i djece eija je rana smrt zabilježena na epitafu, ostavlja nedoumicu o vremenu i okolnostima umiranja prikazanih ljudi. Kakogod bilo, njihovi su likovi morali biti izradivani naknadno, vjerojatno prema nekakvim predloscima, a možda tek prema sjećanju ili posve sumarnom opisu. U prilog posljednoj

mogućnosti govori praktično posvemašnji nedostatak pravih portretnih osobina u većine takvih spomenika, uključujući i Cenijevu stelu. Prema tome, nema nepremostivih praktičnih prepreka izradi nadgrobnne stele u kraju udaljenom od mjesta uporabe.

Vratimo se Djurićevim razmišljanjima, odnosno pojedinostima neposredno primjenjivim na temu ove rasprave, nastojeći pomiriti spomenute proturječnosti. Ptuj je, smatra taj autor, od 1. do 3. st. bio središtem panonske trgovine stelama. S obzirom da je s druge strane u Noriku sveukupno izrazito malo te vrste nadgrobnih spomenika u usporedbi s njihovim obiljem u Panoniji, on dopušta mogućnost da su se i stele dovršavale u panonskim radionicama. Drugim riječima, ostavlja otvorenima dva puta pristizanja raskošnih mramorih stela u Panoniju i Meziju: kao dovršeni spomenici ptujskih ili drugih noričkih radionica, ili pak kao tek tipski oblikovane poluizradevine koje će svoj ukrasni sadržaj i konačni oblik zadobiti u ispostavnim ili na drugi način o matičnom središtu ovisnim domaćim radionicama; njihovo noričko tipološko podrijetlo pritom ostaje neupitnim (1991: 101, 168, 199; 1992: 218-219; 1997: 79). Navedene spoznaje, premda temeljene na uznapređovalim metodama i tehnologijama, naposljetku su ipak svojevrsna potvrda pretpostavke o provincijskim radionicama mramornih izradevina, do koje su nekada autori dolazili mahom na temelju tipoloških odlika spomenika (SCHOBER 1923: 183-232; GABELMANN 1972; DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1983: 9). Zanimljivo je da je svojevremeno jedna markantna grupa zapadnopanonskih nadgrobnih stela s lavljim zabatima isključivo na tipoloskim temeljima pripisana radionicama Petovija ili Flavije Solve (MÓCSY 1975: 166). Pitanje je kako u sklopu navedenih pretpostavki sagledati ulogu siscijske proizvodnje, podjednako vazne za razumijevanje nastanka Cenijeve stele.

Zajedno sa Savarijom, Mursom i Cibalama, Siscija se ubraja među one panonske gradove u kojima je skulptorska i epigrafska kamena grada zastupljena s 40-50% uvezenog noričkog mramora u odnosu na druge vrste kamena (DJURIC 1991: 36). U usporedbi sa 10-20 % noričkog uvoza u Skarbanciji, Karnunumu, Vindoboni i Sopianama, Siscija je očito bila zahvalno uvozno tržište. Navedeni bi se podatak mogao shvatiti kao argument u prilog pretpostavci da je i Cenijeva stela bila načinjena u nekoj od noričkih radionica. S druge strane, usprkos nedostatku stvarnih dokaza o kamenoklesarskoj djelatnosti u Sisciji, ne može biti dvojbe o izradi kamenih spomenika u tome gradu. Stoga se prihvatljivom čini i mogućnost da je Cenijeva stela u Sisciju dospjela kao poluizradevina s temeljnim tipskim odlikama - lavljim zabatom i zonskim rasporedom prizora i natpisa. Međutim, dva već spomenuta primjerka sa šireg siscijskog područja slična Cenijevoj steli ali nešto starije od nje (2. St.), a izradena od vapnenca, nalazu dodatni oprez u donošenju zaključaka o podrijetlu takvih spomenika. Prva je stela iz Donjih Čeha, a drugoj, onoj Lucija Egnatuleja Florentina, kao mjesto podrijetla spominju se Siscija ili Andautonija, premda nema podataka koji bi govorili u prilog bilo kojemu od ta dva grada (BRUNSMID 1908-1909: 163-164, br. 358; SCHOBER 1923: 105, n. 231; HOFFILLER - SARIA 1938: 216, n. 481). Stoga nije isključeno da je najraniji primjerak u spominjanoj skupini - mramorna stela iz Odre, datirana potkraj 1. St., bila uvezena, da bi potom poslužila kao obrazac i podstrek siscijskim klesarima da se okusaju prvo u vapnencu, a poslije možda i u mramoru (Cenijeva stela). Razumljivo, ovako je zacrtana rekonstrukcija nedovoljno utemeljena već i stoga što širim siscijskim prostorom nazivam okolicu Zagreba, odnosno dva nalazista u njegovoj neposrednoj blizini - Odru i Donje Cehe, premda je jasno da ona pripadaju ageru Andautonije. Pretpostavljam, međutim, da je samo veliko središte poput Siscije moglo odnjegovati kamenoklesarsku proizvodnju koja bi uključivala izradu ili doradu mramornih spomenika. Premda se iz svega čini razvidnim da je barem djelomično siscijsko podrijetlo Cenijeve stele prilično vjerojatno, ipak treba ostaviti otvorenim, s obzirom na stele iz Odre i Donjih Čeha, i pitanje uloge andautonijske proizvodnje nadgrobnih spomenika. Spomenula sam malo prije da nema sigurnih podataka o mjesru nalaza Florentinove stele iz AMZ. Analiza kamena nije načinjena, ali je on

naizgled podudaran kamenu od kojeg je isklesana stela iz Donjih Čeha. Taj pak vapnenac prema analizi stručnjaka iz Prirodoslovnog muzeja u Zagrebu dr. Marte Crnjaković i Drage Bukovca potječe iz kamenoloma na zagrebačkoj Medvednici. Nema dvojbe da bi petrografske analize u znatnoj mjeri omogućile razumijevanje podrijetla ne samo pojedinih spomenika nego i kamenoklesarske proizvodnje širih područja. Međutim, sve dok pitanje kamenoklesarskih radionica na prostoru hrvatskog dijela Gornje Panonije bude gotovo potpuno neistraženo kao što je sada, ni o podrijetlu pojedinih spomenika neće biti moguće utemeljenije raspravljati.

Pokušavajući iznaći srodne primjerke steli o kojoj raspravljam, želim prije svega naglasiti da sam imala uvid isključivo u objavljenu gradu s noričko-panonskog prostora. Jednako tako, svjesna sam da tipološke osobine same za sebe ne mogu izdržati težinu određivanja radioničkog podrijetla, osobito ne u svjetlu novih saznanja o putovima proizvodnje i trgovine mramorom u Noriku i Panoniji (usp. DJURIĆ 1992: 218-219). Usprkos tome, smatram korisnim osvrnuti se na međusobnu usporedbu četiriju srodnih spomenika iz AMZ, a potom i na izabrane analogne primjerke iz drugih krajeva, ne bi li se u zamijećenim sličnostima ipak prepoznali argumenti u prilog ili pak protiv panonske, odnosno siscijske provenijencije Cenijske stele.

S obzirom na nepotpunu ušćuvanost većine stela u obzir dolaze usporedbe pojedinih tipološki osjetljivih dijelova, ponajprije zabata. Premda su arhitektonske stele sjevernoitalskih radionica utjecale na nastanak odgovarajućeg oblika nadgrobničkih spomenika u Noriku i Panoniji, iz dostupne mi spomeničke evidencije proistječe da je lavlje-ovnujska grupa u zabatnoj shemi ostvarenje noričkih radionica, prihvaćeno široko ponajprije u Panoniji, a potom i Meziji i Daciji (SCHÖBER 1923: 213; MIRKOVIĆ - DUŠANIĆ 1976: 142, br. 129; DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1983: 49). Nadgrobni spomenicima sjeverne Italije svojstveni su lavovi drukčijeg izgleda i rasporeda, pa čak i kad je riječ o motivu lava koji polaze šapu na glavu ovna (FERRI 1931: 127, Fig. 69; GABELMANN 1972: 80-104, Typentafel: Bild42).

Na dvjema stelama iz Hrvatske (Donji Čehi, Odra) lavlja su tijela sačuvana u cijelosti; oba su lavlja para predstavljena snažno i živahno, ali se međusobno razlikuju utoliko što zvjeri na steli iz Odra imaju uzdignutije glave, odnosno vodoravniji položaj. Na sve su četiri stele sačuvane ovnujske glave: na dvjema su okrenute prema unutra (Odra, Cenijska stela), a na dvjema (Donji Čehi, Florentinova stela) prema van. Na prvi pogled znakovito, ali vjerojatno ipak tek slučajno, prva su dva primjerka mramorna, a druga su dva načinjena od vapnenca. Najranije datirana stela, ona iz Odra (kraj 1. St.), pokazuje među našim primjercima neponovljenu shemu s ovnujskim glavama naturalistički isplazanih jezika. Jedini poznat mi analogni primjerak, datiran na prijelaz 1. st. u 2. St., potječe iz okolice Savarije u Gornjoj Panoniji (KRÜGER 1974: 41, Taf. 10/26). Podudarnost je zavodljiva, ali nedovoljna za naganje o radioničkom podrijetlu, pogotovu stoga jer nije sačuvana cjelina savarijskog spomenika i jer ne možemo znati koliko se sličnih primjeraka moguće krije među gradom koja je ili neobjavljena ili je pak predstavljena oskudnim tekstom i nedovoljno jasnom slikom. Inace, treba napomenuti da ne postoji jedinstvena shema prikazivanja ovnujskih glava na stelama Norika i Panonije u cjelini; ponekad su okrenute prema vani, drugi put prema unutra, a na pojedinim primjercima nisu ni prikazane.

Glava Meduze zacijelo je jedan od najučestalijih motiva na zabatima noričko-panonskih stela, prisutniji negoli naprimjer u Dalmaciji ili Germaniji (SCHÖBER 1923: 200; FERRI 1933: 284-287). Međutim, u Noriku i Panoniji Meduzina je glava najčešće prikazana sama ili pak okružena sa strana dvjema pticama. Motiv gorgonejona uokviren dvama akantovim listovima udomaćen je u Karnuntumu i Brigecciju, i to u 2. i 3. St., nakon što je istisnuo prvobitno omiljeni središnji zabatni ukras - rozetu (SCHÖBER 1923: 77-78, 164, br. 167, 221; KRÜGER 1970: Taf. 36/235, 37/239-241, 70/340; KRÜGER 1972: Taf. 5/393 i d.; DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1983: 46). Ipak treba primijetiti da tako ukraseni zabati stela u dva spomenuta grada ne pokazuju jedinstveni obrazac koji

se dosljedno ponavlja na stelama iz Hrvatske. Inače, kasnija pojava gorgonejona uokvirenog akantom bila bi u skladu s prikazima na našim stelama: na najranijem primjerku iz Odre pojavljuju se uz Meduzinu glavu orlovi, a na preostale tri stele, datirane kasnije, akantovi listovi. Još je jedna moguće provenijencijski znakovita pojedinost na stelama iz Hrvatske: čini se da na oba mramorna primjerka Meduza na glavi uz krilca ima i suprotstavljene zmijske glave nalik rogovima, što je zaostatak njene arhajske ikonografije koji se pojavljuje i na drugim noričko-panonskim spomenicima, ali ne kao pravilo. Međutim, za stelu iz Odre ne može se sa sigurnošću ustvrditi je li riječ o zmijolikim rogovima ili tek uvojcima kose.

Školjka kao pozadina likova pokojnika jedan je od ukrasnih elemenata koji se zajedno s arhitektonskim tipom stele iz sjeverne Italije proširio u susjedne sjevernije provincije, osobito u Porajnje. Zanimljivo je i pomalo neobično da je taj motiv svoju pravu primjenu na grobnim spomenicima dosegao upravo u sjevernim provincijama, dok je južnije od Alpa u takvom kontekstu znatno rjeđi (FERRI 1933: Fig. 115; GABELMANN 1972: 91-99; KLEINER 1992: Figs. 164, 166, 276). Na noričko-panonskim grobnim stelama školjkasta niša nije rijetka pojava, ali ni upadljivo česta. Pojavljuje se u različitim shemama od realističkih do geometrijski stiliziranih, s time da su ove druge uobičajenije. Znakovito je da je na dvjema stelama iz Hrvatske, Florentinovoj, a još izrazitije Cenijevoj, školjka prikazana osobito vjerno i dopadljivo kao vrsta *pecten*, što je inače izvorni italski oblik koji se susreće i u Noriku, osobito u Šempetru i Celju, a manje u Ptuju (HOFFILLER - SARIA 1938: 24, br. 48; GABELMANN 1972: 87, Abb. 8, 9; KLEMENC - KOLSEK - PETRU 1972: 67, inv. 471, 537, T. 56/55; JEVREMOV 1988: 70, br. 47). S obzirom da je po svemu sudeći taj motiv u Panoniji rjeđi, vrijedno je istaknuti osobito dopadljiv, barokno stiliziran primjerak na steli izloženoj u lapidariju muzeja u Százhalombatti južno od Budimpeste (rimski Matrica u Donjoj Panoniji).

Nema dvojbe da u "grobnoj portretistici" manju ulogu ima predočavanje stvarnih fizičkih osobina, a kudikamo veću modni i umjetnički pravci vremena. Pokojnici tako oponašaju članove carskih obitelji ne samo u načinu češljanja i nošenja brade već nerijetko i u izrazu lica, koje klesari dodatno prilagodavaju prevladavajućem raspoloženju vremena. Istovremeno nabori odjeće ogrubljuju i stvrdnjavaju se, pomalo zbog nemara za detalje, a djelomice vjerojatno i kao posljedica opadajućih klesarskih sposobnosti. U sklopu tako naznačenih općih prilika ipak se otvaraju mogućnosti za usporedbu spomenika koji pokazuju naglašene međusobne sličnosti. Stoga kao izrazitu usporedbu za način prikazivanja ljudskih likova na Cenijevoj steli navodim jedan nadgrobnni spomenik iz Celja. Sličnost je tolika da tri ljudska lika na pozadini ne osobito realistično izvedene školjkaste niše djeluju poput najbližih srodnika pokojnika na Cenijevoj steli: na celjskome smo spomeniku suočeni s istim onim pogledima koji ukočeno blude iznad očista promatrača, a izrazi odišu hladnom, odsutnom i pomalo samozadovoljnom uzvišenošću; podjednake su frizure i zenske kape, istovjetni nabori odjeće nalik žljebovima, a u natpisu se dvoglas *ae* dosljedno zamjenjuje samoglasnikome (HOFFILLER-SARIA 1938: 26, br. 53). Još dvije stele, kod kojih sufizionomije i odjeća prikazani veoma slično onima na Cenijevoj steli, potjecu iz celjskog kruga, odnosno iz Celja i Šempetra (SCHÖBER 1923: 83, br. 182; KLEMENC - KOLSEK - PETRU 1972: 55, inv. 238). Teško je procijeniti i nezahvalno nagadati je li u opisanim primjerima na djelu samo razdoblje ili i radionički krug, ali je to zanimljivije viđenje opisanih fizionomija kao kombinacije uvezenih modela, stvarnog izgleda temeljenog na fizionomijskim osobinama domaćih ljudi keltskog podrijetla, ukusa publike, te mogućnosti majstora (FERRI 1933: 123-125).

Vrednovane zajedno, usporedbu pojedinih motiva na četiri stele iz Hrvatske i srodnim noričko-panonskim primjercima nažalost ne pružaju sigurnijih dokaza za prepoznavanje odlika siscijanske klesarske radionice, odnosno neke druge radionice iz koje bi opisani spomenici bili uvezeni na mjesto uporabe. Jedini argument u prilog siscijanske podrijetlu Cenijeve stele ostaje taj da su najvjerojatnije upravo siscijanski klesari bili oni koji su u vapnencu izradivali istovrsne stele razmjerno

visokog umjetničkog dometa. Lako je moguće da je na popularnost tog oblika na siscijskome području utjecala stela iz Odre, koja je onamo uistinu mogla biti uvezena iz neke od noričkih radionica. Jesu li se, osim temeljnog zabatnog uzorka, ostali ukrasni elementi birali nasumce ili prema shemama omiljenim u svoje vrijeme u siscijskom klesarskom krugu, pitanje je na koje se ne može ni približno odgovoriti na temelju premalog uzorka. Imajući na umu pretpostavku da su domaće radionice zadržale neku vrstu ovisnosti o središtima iz kojih su dospijevali prvi spomenici i uzorci motiva (DJURIĆ 1991: 168), uprimjeru Siscije sklonija sam pomišljanju na Celeju negoli Petovij. Dva su razloga takvoj pretpostavci: izrazito srodni spomenici sa celjskog područja, te rijeke Savinja i Sava kao prikladan prirodni put od Celeje ka Sisciji; Petovij je naprotiv sa Siscijom znatno slabije povezan. Konačno, takav put prispjeća mramornih spomenika na područje Andautonije, a moguće i Siscije, u obzir uzima i Djurić usprkos tome što Petovij smatra glavnim ishodištem proizvodnje i trgovine mramornim izradevinama između Norika i Panonije (1997: 80). Važan doprinos razjašnjavanju ovog pitanja vjerojatno bi pružila usporedba stele iz Odre s krugom ranije celejske nadgrobne plastike, ali to izlazi iz okvira ove rasprave.

Da zaključim: Cenijeva je stela vjerojatno bila isklesana, ili barem dovršena u Sisciji, dok se ishodište utjecaja na temelju kojih je oblikovana naslućuje u noričkim kamenoklesarskim radionicama kruga Celeja — Šempeter.

EPIGRAFIČKA, PALEOGRAFIČKA I ONOMASTIČKA ANALIZA NATPISA

Epitaf Cenijeve stele prouzročio je znatne nedoumice istraživačima u prvoj polovici 19. St., ponajprije autoru prve objave Katančiću (1826: 440) koji ga je, napominjući da je riječ o ispisima načinjenima prema izvješću mjesnog župnika, donio ovako:

DOMV . ETERNAE E PERPE
 TVE . SECURITATI GENIVS
 - - ANVS. V. E. V. F. FISTIBE
 - - - - QV. AN. XXX
 - - - NIE VRSE. QV. AN
 . . . . NEQV. AN. IIII
 N

Ime postavljača stele u drugome retku pročitano je kao *Genius*, dok je najproblematičniji treći red teksta; pozornost osobito privlači posljednja, nerazumljiva riječ *fistibe*, nastala tako što autor nije poznavao primijenjenu grafiju slova / s barokno zavijenom donjom crtom, pa je kraticu *Fl(avius)* zamijenio slovnim sklopom / .? i priključio je početku imena *Tibe-*. Čitanje spornoga retka djelomice otkriva u drugome svesku svog djela, gdje Genija navodi kao veterana legije (!), ali ne kaze koje legije. Objašnjenje "*Genius, veteran. Leg. V.F.F.*" ostaje stoga nerazjašnjenim (KATANČIĆ 1827: 567).

Tkalčić je (1866, Dodatak), spominjući različite autore: Blaškovića, Katančića, Krčelića, Mikoczyja, ali ne otkrivajući točno svoj izvor, natpis donio ovako:

DOMV. ETERNE. ET PERPE
 TVE. SECVRITATI. GENIVS
 ANVS. V. E. V. FIS. TIBE
 QV. AN. XXX
 VIE. VRSE. QV. AN.
 N. E AN. **nil.**
 N.

Budući da se nije posebno osvrtao na natpis, nije poznato kako ga je protumačio, osim što je očito da i on čita ime *Genius*. Tkalčić uredno ispisuje spojnice *TE* i *ATu* prvoj rečenici natpisa, ali i izmišlja jedan nezgrapčan, a usto i nepostojeći slovni spoj na početku drugoga retka: *TVE*. I on donosi/w umjesto *FL*, s torn razlikom što ipak *fistibe* razdvaja na *fis.* i *tibe*. Tkalčićevo je čitanje ponovljeno i u novijoj literaturi (VUKOVIĆ 1994: 85, br. 73), usprkos tome što se 1873. godine pojavila mjerodavnija objava u CIL-u, gdje je navedena pogreška ispravljena. Natpisom iz CIL-a nitko se naknadno nije pozabavio.

Natpis sa Cenijske stele u CIL-u (III 3985) zabilježen je ovako:

3985 Sisciae KAT. *In Sisek 1787 gefunden durch Hauptmann Natterhirm, bei Gelegenheit des Striucniser Dammbaues, eingemauert in Iaszenovacs im Aerariahchulgebätide* WIENER JAHRB., **SABLJAR.**

corona   p̄tona   corona
 ufr   uir   fruina
           puer   puer
 DOMV • E-ER.I* • T • PERPE
 <VE • SECVRITATI • GENIVS
 ~^ ANVS. y-E V'P- FL • TIBE
 5 | 8 - V • AN • XXX
                       NIE-VRSE-Cfcy-AN
                       INE'QJV-AN'IIII
                               ~^ N

Katancsich ms. et geogr. 1, 440 ex schedis parochi loci; Steinbüchse in scbedis mus. Vindob. melius quam *Wiener Jahrb. A. B.* 55 (1831) p. 32; Sabljari misit Institute) Romano.

1 ETR*E Steinb., ETERNAE Kat. — TE Steinb. Kat. ms., E Kat. ed. Sablj. — 2 TVE Kat. ed. (non ms.), .. E Steinb. — CENIVS Steinb. — 3 VF-FL-TIBE Sabljari, V-F-FISTIBE Kat., VEP||TIBE Steinb. — 5 sq. om. Steinb. — 5 v nra. Sabljari. — 0 NE om. Sabljari.

III

Slika 10.

Zadnja riječ⁶ u drugome retku glasi *Genius*. Pregled kazala na kraju odnosno volumena otkriva da je kratica *VE* u trećem retku razriješana kao *vir egregius*, a ime na kraju istog retka kao *Fl(avia) Tiberind*. Drugi pokušaji nadopunjavanja natpisa nisu naSinjeni, niti je u kazalu u okviru rubrike *Notabilia varia* izlučena sintagma *domus aeterna*, kako je to učinjeno za neke druge natpise.

Predložila bih sljedeće čitanje natpisa i njegovu nadopunu:

Domu (!) (a)etern(a)e etperpe-
[t] u(a)e securitati. C(a)enius
[—]ianus, v(ir) e(gregius), v(ivus)f(ecit) Fl(avio) Tibe-
[rian]i[co?] q(ui) v(ixit) an(nos) XXX,
5[—]ni(a)e Urs(a)e, q(uae) v(ixit) an(nos)
[—]ne q(uae) v(ixit) an(nos) III,
[—] q(uae) y(ixit) an(nos)

Slikall.

Vječnome domu i trajnoj sigurnosti. Cenije ...?, izvrstan muž (vitez), za života podigao (spomenik) Flaviju Tiberijaniku (?), koji je živio trideset (ili više) godina, ...Ursi, koja je živjela ... godina,...?, koja je živjela četiri godine,..., koja je živjela ...godina ...

Natpis je isklesan vrsnom kvadratnom kapitalom, bez natruha aktuarnog pisma ili rustičnih elemenata. Riječi i slova u kraticama odvojene su trokutastim udubljenjima; rabe se spojnice *et*, *ei* i *ne*, a dvoglas *ae* dosljedno se piše kao *e*. Koristene su i uobičajene kratice *anfnos*, *nis*), *v(ivus)* *f(ecit)*, *q(ui, ae)* *v(icit)*. Jedino je pogrešno napisan riječ *domus* (*domu* umjesto *domui*); to, međutim, nije posljedica nekog velikog neznanja sastavljača, jer su riječi s nepravilnim sklonidbenim zakonitostima u pravilu, i ne samo u okviru antičke pismenosti, problematične i za ljude vičnije peru. Istovjetna se pogreška znala potkrasti i najavnim natpisima (CIL III: 231). Visina slova varira od 4 cm do 5,5 cm, a zbog njihova različitog međusobnog razmaka svi redovi ne sadrže jednak broj znakova. Te razlike, međutim, nisu drastične, pa je kompozicija natpisa u prvih pet redaka, ispisanih do ruba neovisno o prekidanju riječi, uglavnom skladna. Krivudanje i smanjivanje slova očituje se na rubu petog reda, dajući naslutiti da je na tome mjestu klesar postao svjestan činjenice da neće biti u stanju cjelokupni tekst smjestiti na raspoloživu površinu.

Osvmimo se prije svega na pojedine nelogičnosti čitanja predloženoga u CIL-u, proistekle bez dvojbe isključivo iz nedostatne pažnje poklonjene ovome spomeniku. Nije jasno što je nagnalo priredivača da na prvo mjesto među pokojnicima stavi žensku osobu, navodnu Flaviju Tiberinu, s obzirom da je u normalnom redosljedu otac obitelji u pravilu na prvome mjestu (CAGNAT 1914: 292). Premda se zadani raspored ne poštuje bezuvjetno, stavljanje imena žene ispred imena njena muža zahtijevalo bi poseban razlog, naprimjer redosljed umiranja; takav se povod naslućuje u navođenju imena četvorogodišnje djevojčice ispred onoga njene starije sestre, kojoj dob na natpisu nije sačuvana. Međutim, da je prva osoba spomenuta na Cenijevoj steli uistinu odrasla žena, Flavija Tiberina, njen bi suprug bio spomenut tek na kraju natpisa. Kao prvo, takvo bi razrješenje bilo u neskladu s općim tonom natpisa, a osim toga prekratko ime pokojnice ostavljalo bi prazan prostor na početku četvrtog retka. Vjerujem, dakle, da je u trećem redu natpisa navedeno ime oca obitelji, čiji bih kognomen najradije razriješila kao Tiberijanik (*Tiberianicus*) stoga sto imena koja prema početnim slovima dolaze u obzir (*Tiberius*, *Tiberinus*, *Tiberianus*, *Tiberillus*) isto tako ostavljaju višak slobodnog prostora u četvrtome retku natpisa. Istina je da svi redovi nisu sadržavali jednak broj slova, ali razlike nipošto nisu bile znatne, što znači da je u četvrtome retku do sačuvanog slova *q* bilo mjesta za sedam do osam znakova. Prema tome, riječ *Tiberianico* sa svojih se sedam preostalih slova (*-rianico*) skladno umeće i u dužinu četvrtog retka, i u njegov sadržaj. Naprotiv, prije spomenute inačice srodnog imena ostavljale bi od dva do četiri ili pet praznih mjesta u prvoj polovici četvrtog retka.

U Panoniji je inače zabilježen još samo jedan Tiberijanik, vojnik viteškog staleža iz Vin-dobone u Gornjoj Panoniji (CIL III 4558). Ni u drugim se provincijama ne susreće taj kognomen, stvoren na temelju prenomena Tiberije, vjerojatnije prema nekome pretku u obitelji, negoli prema istoimenom cam (usp. KAJANTO 1965: 41). Podrijetlo tog imena, zabilježenog prema mojemu znanju jedino u Panoniji, ostaje nedokučeno s obzirom na podatak da su imena s početkom *-icus*, *ica*, koja u pravilu nastaju od kognomina, a ne od prenomina kao u našem slučaju, česća u Africi negolidrugdje, itoukasnijim razdobljima (KAJANTO 1965: 111-112). Datacijskise, kaostocemo vidjeti u odgovarajućem poglavlju, naš natpis uklapa u takav okvir. Nomen *Flavius* daje naslutiti da je Tiberijanik potomak panonskog peregrina kojemu je građansko pravo podijelio jedan od careva prve dinastije Flavijevaca. Ništa neobično za Sisciju, flavijevsku koloniju, gdje je spomenuti nomen poznat na većem broju natpisa. Zanimljivo je da, za razliku od podjednake prosirenosti kasnoantičkih Flavijevaca po čitavom Carstvu, flavijevskih gentilicija iz razdoblja principata ima u Panoniji više negoli u bilo kojoj drugoj provinciji. (MOCSY 1959:25,147-148, 262; ALFOLDY 1969: 38-39, 205; ZANINOVIC 1981; MOCSY i sur. 1983: 127; CALABI LIMENTANI 1991: 154). Za našu je temu važan i podatak da su Flavijevci sirom provincija Carstva mahom domaci ljudi, a rjede Italici (ALFOLDY 1965: 110, 156). Tiberijanikov flavijevski nomen naznaen je u

kratici, kako je ponekad uobičajeno u privatnim natpisima, pa i onima javne naravi u kasnijem razdoblju, s obzirom na udomaćenost tog oblika. Za razliku od carskih gentilnih imena, necarska se nomina u pravilu ispisuju cjelovito, upravo onako kako je *Caenius* dao uklesati svoje prezime. Dok carska gentilna imena upućuju na vrijeme dodjeljivanja građanskih prava, ona necarska često otkrivaju podrijetlo (CAGNAT 1914: 51-52; MÓCSY 1959: 143-144). Spomenutu ću mogućnost pokušati primijeniti i na Cenijevo ime, ali prije svega valja obrazložiti čitanje tog imena umjesto u CIL-u predloženog oblika *Genius*. U rimskoj nomenklaturi Genije se pojavljuje kao nomen, pisan u obliku *Gennius* (KAJANTO 1965: 147; MÓCSY isur. 1983: 135). Posvemusesudećipriredivač, suočen birati između dva pogrešno napisana prezimena: *Cenius* umjesto *Caenius* ili pak *Genius* umjesto *Gennius*, odlučio za pretpostavljeno manju pogrešku. Da je, međutim, obratio pozornost na dosljedno pisanje dvoglasnika *ae* kao *e*, zasigurno bi prepoznao nomen Cenije. Osim toga, u naznačenom receničnom sklopu, a s obzirom na dataciju u carsko razdoblje, nema mjesta označavanju zvučnog glasa *g* slovom *c*. Naposljetku, natpis je posve jasan i uredan, tako da je do zabune teško moglo doći krivim čitanjem nespretno uklesanih slova.

Za razliku od carskih gentilicija, ona necarska tek posredno i u manjoj mjeri otkrivaju vrijeme stjecanja građanskih prava. Naime, necarska su gentilna imena česta u rano romaniziranim krajevima gdje prethode carskim prezimenima, a osim toga u kasnom principatu u pojedinim krajevima raste broj doseljenika s necarskim gentilicijima. Jednako tako, nema sumnje da istodobno u određenim krajevima žive i potomci rano naseljenih Italika, najčešće kao oslobodenci i poslovni zastupnici italjskih trgovačkih i poduzetničkih obitelji (MÓCSY 1959: 97, 135; ALFÖLDY 1965: 22, 179-180; WILKES 1969: 300). Ako, dakle, ne otkrivaju vrijeme stjecanja građanskog prava, necarska su gentilna imena znakovitija u pitanju podrijetla, premda i ono često ostaje nerazjašnjeno. Naime, zahvaljujući pokretljivosti poslovnih ljudi, rimska su prezimena bez obzira na ishodište bila proširena po cijelome Carstvu. Stoga je za prepoznavanje podrijetla nužno poznavanje i nomina i kognomena pojedine osobe. Među necarskim se prezimenima, koja su kao i carska raširena posvuda, podrijetlo najlakše iznalazi onima koja se rjeđe pojavljuju i ograničena su na uže područje; upravo je takav primjer *Caenius* (MÓCSY 1959: 112; ALFOLDY 1965: 82, passim; ALFOLDY 1969: 17; WILKES 1969:313).

Što, dakle, govori sam za sebe Cenijev nomen, lišen nažalost kognomena? Mócsy (1959: 152, 259) navodi sjevernoitalsko podrijetlo te obitelji, s time da domicil dvojici Cenija iz Sopijana (2. st.) naslućuje u Savariji. Alföldy (1969: 68) primjećuje da se Ceniji susreću u Italiji i keltskim područjima, dakle sjevernoj Italiji, Hispaniji, Galiji, Britaniji, Reciji, Noriku i Panoniji. CIL III bilježi četvoro Cenija: dva brata iz Sopijana (10288), jednog vojnika iz Donje Mezije (6178), te jednu zensku osobu iz Salone (8980). Mócsy pak navodi, ne donoseći međutim brojeve iz CIL-a, po jednog Cenija iz Narbonske Galije, te po dva iz Dalmacije i Panonije (MÓCSY i sur. 1983: 58). Naposljetku, Alföldy (1969: 68) spominje jednog Cenija iz Bigeste, upućujući na raspravu u kojoj je Karl Patsch davno prije svih netom spomenutih autora donio najiscrpnije podatke o podrijetlu Cenijevaca (PATSCHE 1908: 113-114). Obradujući djelatnice sačuvan nadgrobnni natpis Kvintova sina Cenija iz Velauna, konjanika Trece kohorte Alpinaca, pronaden u Hardomilju kod Ljubuskoga, Patsch podsjeća na Plinijeve podatke iz kojih se razaznaje da se u sjevernoj Italiji na granici dviju provincija, Alpes maritimae i Alpes Cottiae, omedenih na zapadu Narbonskom Galijom a na istoku sjevernom Italijom, prijasnjom Cisalpinskom Galijom, nalazila planina Caenia mons; prostor južnije od nje nastavala su alpska plemena Velauni. Toliko o Cenijima saznajemo iz dosrupne epigrafičke literature; siscijjski vitez dakako nije uključen, jer se u CIL-u bilježi kao Genije. Ukoliko je siscijjski Cenije, čiji natpis treba datirati u kasni principat, ujedno i prvi predstavnik spomenute obitelji u tome gradu, kudikamo je vjerojatnije da je onamo prispio iz nekog drugog panonskog sredista, ili možda iz Dalmacije, negoli iz sjeverne Italije ili neposrednih susjednih krajeva. Ako

su pak siscijski Ceniji stariji, vjerojatno je da su onamo prispjeli izravno iz sjeverne Italije, odakle potječe i većina civilnih doseljenika u Panoniju, a u Sisciji su zabilježeni već u prvoj polovici 1. st. (MÓCSY 1959: 94; 98). Prije spomenuti natpis iz Hardomilja nagovješćuje jedan od mogućih, a rekla bih i najvjerojatniji, put prispijeca Cenijevaca u Panoniju. Naime, Treća kohorta Alpinaca, u 1. i 2. st. smještena u Dalmaciji, prešla je u 3. st. na prostor Panonije, te se spominje u Sisciji, gdje joj je bio tribunat, i mnogim drugim gradovima širom provincije (CICHORIUS 1900: 239-240; TKALČIĆ 1866: XVI, 316). Kakogod bilo, sigurnih podataka o neposrednom podrijetlu siscijskog viteza nema: mogao je biti ili izravni nasljednik sjevernoitalskih Cenija ili pak potomak njihovih domaćih oslobođenika. Sam gotovo sigurno nije bio oslobođenik, jer se vitez u pravilu morao roditi kao rimski građanin (KUBLER 1907: 294-295; WILKES 1969: 335).

Treće ime zapisano na epitafu ono je Ursino. Prema uobičajenom redosljedu nabiranja, a uz pretpostavku da je prvi spomenut otac obitelji, Ursa bi morala biti njegova supruga. Porvrđuje to i dočetak njena nomena —*nia*, različit od Tiberijanikova: kao zakonita kćerka Ursa bi nosila očevo flavijevsko prezime, a ovako je njezin nomen različit od muževljeva u skladu sa zakonom koji se primjenjivao na građanski brak sklopljen pod redovitim okolnostima (CAGNAT 1914: 67; CALABILIMENTANI 1991: 137). *Ursus/a* spada među imena kojima je teško odrediti podrijetlo. Naime, premda izvorno pripada latinskom onomastikonu, najzastupljenije je u keltskim i ilirskim provincijama: sjevernoj Italiji, ali još i više u Noriku i Dalmaciji, a potom i u Panoniji. Taj je kognomen zajedno sa svojim izvedenicama češći u kasnijim razdobljima, osobito kod domaćeg stanovništva. Pojava je to koja izmiče racionalnom obrazloženju, ali je s druge strane prihvatljiva pretpostavka da je kod nerimskog stanovništva ime *Ursus* prijevod odgovarajućeg domaće riječi za medvjeda (MÓCSY 1959: 117, 194; KAJANTO 1965: 18-19; ALFOLDY 1969: 318; MOCSY i sur. 1983: 321).

Time smo zaokružili onomastičke podatke koje je bilo moguće razabrati na temelju natpisa manjkavog osobito u pogledu imenskih elemenata. Nema dvojbe da je natpis sadržavao i osmi redak s podacima o dobi starije djevojčice, a moguće i nastavak dostojan raskošno zamišljenog i razmjerno vrsno izvedenog spomenika, u kojemu bismo ponajprije očekivali razjašnjenje odnosa (srodnosti?) između Cenija i obitelji za čiji se nadgrobni spomenik tako velikodušno pobrinuo.

MEDUSOBNI ODNOS I DRUŠTVENI POLOŽAJ PRIKAZANIH OSOBA

Budući da je cjelina natpisa nedostupna, predodžbu o društvenom položaju prikazanih osoba moguće je tek djelomice razabrati na temelju raspoloživih podataka sadržanih u riječima i slici.

Prema navodima iz prethodnog poglavlja, Tiberijanikova je supruga mogla biti jednako sjevernoitalska doseljenica, ali i Panonka. Međutim, jedna onomastička pojedinost otvara vrata mogućnosti boljeg razumijevanju ako ne njezina podrijetla, a ono odnosa s postavljacem nadgrobnog spomenika Cenijem. Naime, veoma je vjerojatno da je Tiberijanik imao više od 30 godina, što odaje njegova fizionomija, a posredno i Ursina, čiju zreliju dob izdaju bore na vratu. Uz realnu pretpostavku da je Tiberijanik bio bliže četrdesetima negoli tridesetima, a da je klesar ocijenio da mu znamenka V neće stati u istome redu iza broja XXX, onda je dob od naprimjer 39 (XXXVIII) Tiberijanikovih godina mogla zahtijevati pune četiri znamenke u petome retku prije Ursina nomena. Navedena bi kombinacija ostavila upravo dovoljno mjesta da se Ursin nomen pročita kao *C(a)enia*, a ona sama prepoznata najvjerojatnije kao sestra postavljaca stele. Njezino podrijetlo, međutim, i nadalje podliježe istoj nedoumici kao i ono njezina pretpostavljenog brata.

Raspored petoro ljudi na reljefnom prizoru otkriva da je četvoro pripadnika Tiberijanikove obitelji u prvome planu, dok je Cenije u pozadini. Konačno je sazio i trenutak da se obrazloži nazivanje Cenijevom stelom spomenika kojemu je posvećena ova rasprava. Takav mi se izbor učinio

prikladnim tie samo stoga što se Cenije pobrinuo za izradu spomenika nego i zato što je, premda po svemu sudeći nije i sam mislio biti pokopan s Tiberijanikovom obitelji, dao na reljefu prikazati i sebe kao viteza s počasnim nazivom "izvrasnog muža", dakle u društvenom smislu najmarkantniju osobu. Štoviše, svoje je ime skupa s počasnim nazivom, suprotno dobrim običajima, stavio na prvo mjesto. Kada jedna osoba za života podiže spomenik nekolicini umrlih, svoje ime, bez obzira misli li i sama biti pokopana na tome mjestu ili ne, može staviti na početak ili kraj natpisa. Na prvo se mjesto stavlja onaj koji svoju ulogu želi osobito istaknuti, naprimjer zaslužni i ponosni otac velike obitelji; rjede će to učiniti i srodnik i nesrodnik u ulozi postavljaca spomenika (CAGNAT 1914: 291; SARTORI 1994: 19, 22; TOYNBEE 1966: 75-77). Uvidom u noričko-panonske nadgrobne spomenike stječe se dojam da su posvetitelji koji nisu imali namjeru pokopati se uz pokojnike svoje ime u pravilu stavljali iza imena umrlih, odnosno na sam kraj natpisa. Mogućnosti predocavanja pokojnika i njihova odnosa s posvetiteljima spomenika različite su. Često broj prikazanih osoba odgovara podacima iz epitafa, ah ni obrnut slučaj nije iznimka, pa se nameće pitanje je li spomenik bio kupljen iz gotove zalihe, ili su pak pojedini pokojnici namjerno ili slučajno "zaboravljeni". Posvetitelj je pak u pravilu prikazan onda kada je grob namijenio i sebi samome, a iznimno u drukcijim okolnostima. Treba osim toga imati na umu i podatak da obiteljske stele gotovo beziznimno podizu članovi obitelji ili pak nasljednici (SCHÖBER 1923; HOFFILLER - SARIA 1938; CALABI LIMENTANI 1991: 179). Iz svega se daje zaključiti dvoje: prvo, da se Cenije u ulozi posvetitelja po svoj prilici nasao kao najbliži srodnik; drugo, da zbog zanemarive mogućnosti da je i sam ondje bio pokopan predstavlja iznimku s obzirom na vlastiti prikaz u društvu s pokojnicima. Oeigledno je tako postupio sav ponosan na svoj položaj rimskog viteza steen vec u mladoj dobi, na sto upucuje njegova golobradost u odnosu na Tiberijanikovu bradu i brkove, a s obzirom da imaju podjednake frizure.

Premda epigrafička grada pnkupljena u CIL-u III sa svojih petnaestak viteških natpisa ne govori u prilog velikome broju viteških obitelji u Panoniji, u Sisciji je osim Cenijevoga zabilježena nekolicina takvih natpisa (ZANINOVIC 1981: 205-206; ALFÖLDY 1994: 34). Viteški je stalež inače bio dostupan i doseljenicima i domaćim ljudima ako su bili rođeni kao rimski građani. Međutim, u 3. st. pripadnike starih italskih obitelji u redovima vitezova uvelike istiskuju profesionalci nizeg podrijetla (ALFÖLDY 1965: 75, passim; WILKES 1969: 335). Prema tome, siscijski je vitez Cenije ili ipak bio tek domaći oslobođenik doseljene italske obitelji, ili je pak u svom društvenom položaju odudarao od prosjeka vremena.

Kako se visoko, s obzirom na naslov *vir egregius*, na društvenoj ljestvici mogao popeti Cenije? Za razumijevanje njegova položaja važno je razlikovati nominalni stalež viteza, odmah iza najvišeg senatorskog na rimskoj društvenoj ljestvici, koji se temeljio na imetku od 400 000 sestercija, od djelatnog viteza pred kojim je bio otvoren put postizanja visokih državnih, vojnih i građanskih dužnosti. Za razliku od prvospomenutih, dakle vitezova po bogatstvu, ovi su drugi položaj stjecali nasljedem ili odlukom cara da ih opskrbi konjem o državnom trošku. Nadalje, za razliku od formalnih vitezova, djelatni su se pripadnici staleža službeno nazivali *honorati*, a predstavljali su vitesko plemstvo (*nobilitas*). Najviši stupanj među honoratima mogli su postići *virii eminentissimi*, potom *virii perfectissimi*, i naposljetku *virii egregii*. Navedena hijerarhija naslova u odnosu na postignute službe ozakonjena je za Marka Aurelija i Lucija Vera (161-180). Premda posljednji u redosljedu vitezova, egregiji su nakon obavljenih poslova u gradskim upravnim tijelima i casničkih dužnosti u vojsci mogli postići visoke državne položaje: od upravitelja novčanog poslovanja, opskrbe, poste, flote i drugo, sve do namjesništva u provinciji (KUBLER 1907; CAGNAT 1914: 112-125; WILKES 1969: 318-335; MILLAR 1999: 96-99). Posljednji, a ujedno i najpoznatiji cvat viteski je stalež dozivio za Galijena koji je 261. godine iz upravljanja legijama i provincijama isključio senatore, a učinio ga dostupnim vitezovima s naslovom *perfectissimi*. Zanimljivo je da u

vrijeme uvođenja te prakse politička povijest Panonije bilježi viteza s naslovom *egregius* koji je 267-268. godine upravljao provincijom u ime prezesa, kao *agens vicespraesidis*. To je, međutim, očito bila tek epizoda, jer već 270. godine prezes nosi naslov *virperfectissimus* (DOBO 1968: 100; FITZ 1980: 126-127; KLEINER 1992: 359). Ako je, kao što pretpostavljam, a obrazložiti ću detaljnije u poglavlju o dataciji, Cenije živio i još bio djelatna na početku druge polovice 3. St., mogućnosti napredovanja bile su mu znatne. Do zamjenika prezesa provincije očito nije dospio, jer ga kao takvog povijest nije zabilježila. S obzirom na mladolik izgled na steli, moglo bi se pretpostaviti daje u trenutku njena podizanja bio na početku viteške državne karijere koja započinje nakon odsluženja vojničkog tribunata. Zanimljivo li carske nesmotrenosti kao što je podjeljivanje viteškog staleža djeci, odnosno ekscesne primjere časnika-dječaka, procjenjuje se daje vitez nakon odsluženog tribunata u državnu službu nastupao u svojim kasnim dvadesetim godinama, između 27. i 30. (KUBLER 1907: 295, 304; CAGNAT 1914: 113). Ako je Cenijeva dob na reljefnom prikazu naznačena vjerno, bio je to, čini se, mladi vitez prije u svojim dvadesetim, negoli tridesetim godinama.

Putu u vitešku državnu službu, dakle viteškoj karijeri u pravom smislu, prethodio je časnički položaj u vojsci. Autori se slažu u procjeni da vitezovi-časnici nisu bili vojnici u punom smislu riječi, već polucivilni rukovodeći dužnosnici (CAGNAT 1914: 113; WILKES 1969: 324). U izvjesnim se prilikama vojna služba mogla izbjeći, odnosno zamijeniti poslovima u pravnim, novčanim ili pak kulturnim djelatnostima. Zanimljivo je daje kopča kojom je na desnom ramenu bio prikopčan Cenijev ogrtač po svoj prilici nasljeđe iz razdoblja njegova službovanja u vojsci. Problem uporabe pojedinih oblika fibula previse je složen i, uostalom, nerazriješen u mnogim pojedinostima; na ovome mjestu stoga nije ni prikladno ni potrebno u to pitanje detaljno ulaziti. Treba ipak naglasiti da usprkos dvojbenosti pripisivanja pojedinih oblika kopci vojničkoj odjeći, u sadašnjem trenutku istraživanja prevladava mišljenje da tzv. T-fibule nose upravo vojnici, odnosno časnici (IVČEVIĆ 1998: 57; MIGOTTI 1998: 105-106).

I u nekim drugim pojedinostima odjeće ljudi prikazanih na steli moguće je prepoznati odraze društvenog položaja njihovih nositelja. Poznato je, naime, daje u rimskome svijetu, kao uostalom i u drugim civilizacijama, odjeća u pravilu pokazatelj narodnosti i društvenog položaja, odnosno ovlasti i službi (SEBESTA - BONFANTE 1994: 3-5, 133). Vitez je, naprimjer, u ratu i u svečanim mirnodopskim prigodama nosio kratki ogrtač s našivenim porubom od grimizne trake, nazvan upravo prema torn ukrasu *trabea*; ispod ogrtača nosio je tuniku s uskim porubom (*angusticlavia*) (KUBLER 1907: 286). Ako je ta porubna traka i bila prikazana na Cenijevu ogrtaču, vjerojatnije je daje bila izvedena bojom negoli skulptorski. Ustoje njegov lik na lijevoj strani djelomice zaklonjem Ursinim, pa se ne može razabrati eventualna razlika između kroja ili načina nošenja viteškog ogrtača i onoga koji je nosio Tiberijanik. Cenijev je ogrtač u osnovi pravokutni komad tkanine prikopčan fibulom na desnom ramenu i najvjerojatnije, kao kod Tiberijanika na istoj steli i na mnogim drugim panonskim spomenicima, dvostruko prebačen preko Hjevog ramena; ispod se razabire tunika širokih rukava. Spomenuta su dva odjevna predmeta činili uobičajenu nošnju rimskih gradana na prostorima Ilirika, Norika i Panonije. Ogrtač, općenito poznat *sagum*, izvorno je komad vojničke odjeće galskog podrijetla. Budući da su ga podjednako nosili i civili, oni prvi se na reljefnim prikazima, najčešće grobnim spomenicima, razlikuju samo po vojničkom znakovlju. Klasično rimsko odjevanje tuniku dugih rukava dopušta jedino ženi, dok u kasnijem razdoblju i muškarci nose kosulju dugih širokih rukava, podrijetlo koje se traži u Dalmaciji (SCHOBER 1923: 175-176; CREMOŠNIK 1963: 104-106; WILD 1968: 181-234; SEBESTA-BONFANTE 1994: 133, 148, 231). Iz svega je razvidno da Cenijeva odjeća odražava promijenjenu modu odmaklog Carstva u kojemu

se poslovična etnička uvjetovanost odijevanja pomalo gubi, te se i u samome Rimu odbacuje omalovažavanje dijelova barbarske nošnje, a odjeća državnih dužnosnika posvuda poprma elemente vojničkog stila (WILD 1968: 192, 234).

Navedeno se zapazanje očituje i na Cenijevoj steli, na kojoj su podjednako odjeveni jedan viši državni činovnik mogućeg italskog podrijetla i jedan Panonac, po svojoj prilici vojnik ili vojni dužnosnik. Odakle pretpostavka o Tiberijanikovu zvanju, s obzirom da na steli nije okičen vojničkim znakovljem? Ona se ponajprije temelji na T-fibuli koja se općenito povezuje s vojničkom odjećom. Nadalje, Tiberijanikov dvostruko prebačeni ogrtač otkriva uzduž lijeve ruke ukrasni rub koji djeluje poput trake usporedno nanizanih četvrtastih našivaka, zapravo kruto stiliziranih resa. Poznato je da je vojnički i civilni *sagum* ponekad obrubljen prugom (*virga*), a drugi put resama (WILD 1968: 226). Resama su ukrašeni različiti rimski odjevni predmeti, naprimjer plaševi časnika i careva u sklopu vojničke ikonografije, ogrtači korišteni u religijskom obredu, sagumi na nekim alegorijskim likovima provincija. Taj je ukras poznat i u odjeći drugih civilizacija, ali istraživanja nisu dokučila je li njegova namjena samo ukrasna ili je prozeta i simboličnim značenjem (KLEINER 1992: Figs. 44, 122, 190, 233, 237; SEBESTA - BONFANTE 1994: 190, bilj. 57, 195-196, Fig. 12.4). Zanimljivo je primijetiti da se među inim pojedinostima odjeće na kipu božice Isis-Noreia iz Klagenfurta rese na grudima i donjem rubu haljine tumače kao elementi autohtone nošnje (FERRI 1933: 76-77, Fig. 48-51). Taj je zaključak međutim dvojben, jer je odjeća s resama uobičajeni dio Izidine ikonografije. S obzirom na itekako naglasenu simboličnu ulogu koju u rimskoj odjeći ima srodan element - nasiveni porub (*clavus*, *virga*), vjerojatno bi i u resama trebalo prepoznati statusno obilježje. Sagum s resama nose pokojnici na još nekolicini noričkih i panonskih stela; svi su izvedeni podjednako kruto-reljefno, nalikujući prije vezu negoli slobodnim visuljcima tkanine (BRUNSMID 1908-1909: 171-174, br. 369; SCHOBER 1923: Abb. 104, 125; PICCOTINI 1972: 33, 43, Taf. 29/138, 38/162; ECKHART 1976: 47, Taf. 16/51). Na spomenutim je stelama prikazano ukupno sestero ljudi čije zanimanje otkrivaju epitafi: svi su redom djelatni vojnici s oružjem ili pak veterani sa svitkom. Premda treba naglasiti da ima vojnika koji ne nose takav sagum, kao i civilnih pokojnika koji ga nose, predoeena evidencija ipak daje naslutiti da je Tiberijanik bio vojnik, odnosno veteran. Prema tome, dvojicu je muskaraca prikazanih na Cenijevoj steli osim pretpostavljenih rodbinskih odnosa mogla povezivati i služba u istoj jedinici.

Pretpostavku daje Tiberijanik bio isluženi vojnik temeljem na ikonografiji njegova prikaza, važan element koje je i svitak u lijevoj ruci. Na mnogim panonskim stelama djelatni vojnici nose oružje, a veterani svitak, pretpostavljeni znak dobivanja građanskih prava zajedno s časnim otpustom iz vojske (SCHOBER 1923: 177). Upravo primjer Tiberijanika, potomka flavijevskih građana, svjedoči da takvo obrazloženje nije i jedino moguće. Uostalom, i sam Schober donosi primjere nakojima djelatni vojnici nose i oružje i svitke (1923: br. 154, 158, si. 75, 77 i d.). Premda je posebno poglavlje ove rasprave posvećeno simboličnom prizoru, prije svega religijskoj, na ovohie ću mjestu načiniti odmak od teme podnaslova i osvmuti se na simboličko značenje svitka zato što ono sadrži ne samo religijske elemente nego i naznake društvenog položaja. Dakle, svitak je i u navedenim primjerima mogao biti obilježjem građanskog prava, ali ne kao posljedice časnog otpusta; mogao je jednako tako označavati napredovanje u činu. Što zaključiti o svitku u rukama četvorogodišnjeg djeteta, vojničkog sina, i samog odjevena u vojničku odjeću (SCHOBER 1923: br. 158)? Vjerojatno je u pitanju nasljeđivanje vojničke službe po ocu. Mogućnosti su raznolike, ali se jedno čini sigurnim: nije više tako neupitna nekad omiljena teorija o svitku kao znamenju ponosnog isticanja netom stecena građanskog prava. Rijetko se koji autor pozabavio rimskim nadgrobniim spomenicima, a da nije pokušao proniknuti u značenje ucestalog motiva svitka. Misljenja su različita, a mogu se svrstati u tri skupine: 1. naznaka nekog pravnog rješenja (zadobivanje građanskog prava, sklapanje braka, oporuka, dokazivanje državljanstva, odnosno

pravne sposobnosti za zakonsko poduzimanje), obavljanje profesionalnih djelatnosti, i slično; 2. obilježje pripadanja obrazovanom, kulturnom sloju stanovništva u smislu rimske *humanitas*; 3. znamen sudbine (SCHOBER 1923: 177; MURRAY 1981: 56; DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1983: 53; CAMBI 1991: 78, bilj. 261; KLEINER 1992: 383-384; TOYNBEE 1996: 218; FREIGANG 1997: 114; WALDE 1997; KASTELIC 1998: 170; SMITH 1999: 177-178). U novije se vrijeme razmišljanja o torn problemu pomiču od prve skupine razloga i pretpostavki prema drugoj. Vjerojatno je, međutim, da u svakoj pojedinoj prilici smisao spomenutog motiva ne mora biti istovjetan, te da usto može biti višestruko uvjetovan. Naprimjer, svitak u ruci pokojnika na čijem se epitafu navode izvadci iz oporuke najvjerojatnije naznačava samu tu oporuku, što drugdje ne mora biti slučaj (CAGNAT 1914: 287; TOYNBEE 1996: 44). Najbliže se istini, a ujedno i najobuhvatnije, čini razmišljanje da svitak ili knjiga u rukama pokojnika označava ponajprije posjedovanje zakonskih ovlasti, ali i poštivanje zakona u skladu s najboljim rimskim odlikama: *virtus, sapientia, dementia, iustitia, pietas* (WALDE 1997: 244). Na sličan način vjerojatno treba razumjeti i carsku skulpturu koja u okviru političke promidzbe nerijetko predočava careve sa svitkom u rukama (KLEINER 1992: 297-298, Fig. 143 i d.). U kršćanskoj se ikonografiji svitak uobičajeno povezuje s Kristovom zakonodavnom ovlašću, dok ga otvorena knjiga predstavlja u ulozi ucitelja i filozofa. Premda je pitanje smiju li se i do koje granice spoznaje iz jednog duhovnog okruženja prenositi u drugo nepromijenjene, kršćanska *traditio legis* predočena svitkom u Kristovim rukama zasigurno ima podlogu u poganskoj ikonografiji. Na sličan način već u pretkršćanskom likovnom izricaju svitak prati lik filozofa, prizivajući u Sirem smislu vrline učenosti, umjetnosti i kulture, koje vode k besmrtnosti (GOUGH 1973: 107-111; KAISER-MINN 1983: 319, 329-331; TOYNBEE 1996: 252, 277). Prema tome, u pokušaju razumijevanja svitka u rukama pokojnika na rimskom nadgrobnom spomeniku treba imati u vidu sve nabrojene mogućnosti. Jos jedan detalj povezan s predocavanjem svitka izaziva pozornost i primisli o mogućoj simbolici: drzeci predmet u lijevoj saci, pokojnik cesto na nj pokazuje prstima desne ruke (WALDE 1997: 243). Zanimljiva sama po sebi, ova pojava u našem slučaju pobuđuje posebnu pozornost i stoga sto oba muskarca imaju u ruci svitak, ali samo Cenije pokazuje na nj svojstvenim pokretom sake s ispruženim i skupljenim palcem, kaziprstom i srednjakom, te svinuta preostala dva prsta. Rijec je o izrazito religijskome pokretu koji je iz kulta Sabazija i Dioniza presao i u krscanstvo, gdje je poznat kao *benedictio latina* (MACREA 1959: 333; TURCAN 1996: 319). Premda je tesko proniknuti u točno značenje opisane pojave na nadgrobnoj steli, čini se veoma vjerojatnim da ona upućuje na dodatnu vjersku obojenost simbolike svitka, dok njena zakonska sastavnica ostaje neupitnom.

Ponekad i žene na nadgrobnim spomenicima u ruci drže svitak. Ursa ga nema, ali se čini da starije djevojčica u rukama ima nešto po značenju moguće blisko svitku. Ona, naime, lijevom rukom pridržava predmet nalik otvorenoj kutiji, ali sličan i prikazima rastvorene knjige, odnosno diptiha; desnom rukom vadi iz kutije ili pak prislanja na knjigu izduženi predmet u kojemu se razabire pisaljka. Slične atribute u rukama drže djevojčica na steli iz Celeje, te dječak na nadgrobnoj ploči iz Šempetra (SCHOBER 1923: 83, Abb. 91; KLEMENC - KOLSEK - PETRU 1972: 54, inv. br. 238). Pribor za pisanje u rukama Tiberijanikove kćeri mogao bi se k tome povezati s prizorima slugu (*librarii*) na bočnim stranama mnogih noričkih stela; diptisi u njihovim rukama tumače se u skladu sa znamenjem svitka koje drže njihovi gospodari na tim istim spomenicima (WALDE 1997: 243).

Ostaje još proanalizirati odjeću i nakit ženskih osoba u odnosu na temu podnaslova. Ursaje odjevena u tuniku od razmjerno meke i tanke tkanine, što se ogleđa u naborima na grudima, predocenima življe i prirodnije od odjce u drugih osoba. Ne da se nazalostjasno razabrati pripadaju li dugi i široki rukavi plaštu, kao naprimjer na steli iz Srijemske Mitrovice na kojoj pokojnica takav odjevni predmet pridržava rukama na grudima (DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1983: 55-56, T. 3/4). Moguće je s druge strane da je Ursa ogrnuta inačicom rimske pale (*pallet*) prebačene preko ramena

tako da ostavlja slobodnima rukave tunike. Postoji i treća mogućnost, na koju upućuje usporedba s muškim ogrtačima, sagumima, koji su na panonskim stelama u pravilu prikazani kao da posjeduju rukav za desnu ruku. Taj se element dobro uočava i na prikazu Tiberijanika. Zanimljivo je da se slično prikazuju kasniji palijati i palijate (DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1983: T. 26/1C; MIGOTTI 1996: 138, si. 4). Sve bi to moglo upućivati na panonske inačice rimske odjeće, ali je nažalost ta tema prema mojemu znanju nedovoljno proučena. Ako je Ursa nosila palu, onda je znakovita usporedba sa stelom iz Budimpešte na kojoj je pokojnica prikazana odjevena u tuniku i palu, što je rijetkost na panonskim spomenicima, a usto ima i nakit, te pokrivalo za glavu, posve nalik Ursinima (SCHÖBER 1923: 110, Abb. 125). Odabir nakita - ogrlice i narukvice od niske oblihi perli odaju ukus koji bih se usudila nazvati jednostavnim, ali ujedno i profinjenim. Posve istu ogrlicu nosi i starija kćerka, dok mlada, vjerojatno pod nadzorom odmjerena majčina ukusa, nema nakita. Obje su djevojčice odjevene u tuniku dugih i širokih rukava. Zanimljivo je da mlada kćerka, premda tek četvorogodišnje dijete, ima frizuru i pokrivalo za glavu jednake onima u majke i starije sestre. Sve tri imaju kapu koja, tijesno priljubljena uz glavu, prati oblik tjemena, otkrivajući usi i prednji dio frizure. Pokrivalo za glavu najslabije je visokim noričkim kapama ("haubama") br. 4 i 5 koje se od drugih domaćih vrsta pokrivala razlikuju tijesnim pritanjanjem uz oblik glave. Međutim, da nije riječ o svojestvenome noričkom predmetu ženske odjeće nego o osobitom panonskom tipu kape svjedoči činjenica da noričko-panonska pokrivala za glavu nose isključivo udane žene, dok ih na Cenijevoj steli imaju i djevojčice (SCHÖBER 1923: 177; GARBSCHE 1965: 11, 16-17, T. 11).

Sveukupno, odjeća likova prikazanih na steli odaje mješavinu rimske i domaće nošnje koja, međutim, u torn razdoblju svjedoči o rimskim gradanima bez osobitih naklonosti za njegovanje domaće predaje. Izostanak domaćih elemenata nošnje znakovit je osobito kod ženskih osoba, koje na panonskim nadgrobnim spomenicima u pravilu potvrđuju etničku autohtonost njihovih vlasnika. Pojedini dijelovi ili oprema odjeće osoba prikazanih na Cenijevoj steli, zajedno s podacima iz epitafa, govore o društvenom položaju tih ljudi. Premda nije potrebno osobito predznanje da bi se sa stelom kao što je Cenijeva povezalo stanovito bogatstvo, i istraživanja su pokazala da su najraskošnije stele, s obzirom na upućenost na uvoz mramora iz Norika, mogle sebi priuštiti samo bogatije panonske obitelji (DJURIC 1991: 103-104). Što to, međutim, znači u okvirima društvene raslojenosti? Dvije mramorne stele iz Hrvatske svjedoče da su imućnijem sloju među inima mogli pripadati vitezovi (Cenije) i veterani razmjerno niskog položaja (Odra). Kakvog je imovinskog stanja bio Tiberijanik ne možemo znati, jer je iza raskosi nadgrobnoga spomenika podignuta njegovoj obitelji bez sumnje stajao zalag Cenijevog 400 000 sestercija vrijednog imetka.

DATAČIJA

Radi lakšeg snalaženja u obilju pojedinačnih podataka treba odmah napomenuti da rijetko koji element datačije, epigrafički ili likovni, dopušta Cenijevu stelu datirati ranije od sredine 2. st. 1 kasnije od druge polovice 3. st.

Za razliku od starijih epigrafičara, stručnjaci u novije vrijeme opetovano naglašavaju da paleografske i semantičke osobine nisu same za sebe pouzdano mjerilo datiranja, osobito ne na temelju usporedbe iz različitog konteksta (CALABILIMENTANI 1991: 151-151; SARTORI 1994: 15). To, međutim, nije razlog da ih se potpuno odbaci kao pomoć pri datiranju spomenika, naprotiv (usp. ŠAŠEL-KOS 1997: 128, passim).

Epitaf Cenijeve stele (si. 11) ispisan je za panonske prilike kasnijeg razdoblja vrsnom monumentalnom kvadratnom kapitalom, a sadrži oblike slova koji općenito gledajući ne prelaze okvire 2. i 3. st. (usp. PETROVIĆ 1975: 108-121). Nekolicina slova: *l, p, q i t*, posebnog su oblika. Jedino koje među njima odudara od datacijski okvirno zacrtane cjeline i predstavlja zaostatak ranijeg

načina pisanja slovo je *q* s veoma izduženom kvačicom koja s donje strane opkoljuje čitav susjedni znak, a mjestimice ga čak i prelazi. To je paleografička osobina Trajanova razdoblja, rijetko zabilježena na kasnijim natpisima (CAGNAT 1914: 20; KAUFMANN 1917: 447; PETROVIĆ 1975:118; IRELAND 1983:226, Fig. 191). Osobit oblik slova/sbaroknom poputslovasizvijenom donjom crtom pojavljuje se posvuda od druge polovice 2. st., a traje sve do 4. st. (CAGNAT 1914: 18; PETROVIĆ 1975: 64; MIGOTTI 1996: 132). Arhaični oblik slova *p* s otvorenom lučnom crtom susreće se u Gornjoj Meziji do otprilike sredine 3. St., a kasnije se luk zatvara. Međutim, u drugim krajevima otvoreno *sep* susreće i u kasnijim natpisima, a zatvoreno u ranijim (CAGNAT 1914: 20; KAUFMANN 1917: 447-449; PETROVIĆ 1975: 117; IRELAND 1983: 226-232). Slovo *t* s gornjom crtom koja se na krajevima povija prema dolje rijedak je oblik u latinskoj epigrafiji, ali je poznato i u ranokršćanskom razdoblju. U Gornjoj Meziji susreće se od sredine 2. st. i traje kroz cijelo 3. st. (CAGNAT 1914: 22; PETROVIĆ 1975: 120; SARTORI 1994:74; MAZZOLENI 1996: 115).

Spojnice se u latinskoj epigrafiji pojavljuju već od 1. St., ali su u natpisima sjevernih provincija, uključujući i Panoniju, osobito učestale od druge polovice 2. st. do sredine 3. st. Poznaje ih i ranokršćanska epigrafija (BRUNSMID 1908-1909: 156-157, br. 349; CAGNAT 1914: 23-27; KAUFMANN 1917: 90, 116; CALABI LIMENTANI 1991: 130; PETROVIĆ 1975: 87, 104-105, T.IV/10, V/12, VI/15; ŠAŠEL-KOS 1997: br. 83, 97, 97). Sazimanje dvoglasnika *ae* u samoglasnik *e* pojavljuje se u sklopu općenitog opadanja kulture pismenosti i klesarskog zanata u 2. St., ali je osobito svojstveno 3. St., a susreće se i u kršćanskoj epigrafiji (BRUNSMID: 156-157, br. 349; 1908-1909: KAUFMANN 1917: 46, passim; MARUCCHI 1933: 565; PETROVIĆ 1975: 67, 136, br. 26; IRELAND 1983: 229-230; ŠAŠEL-KOS 1997: br. 52, 84, 97, 131). Tajepojava provjerljiva i na primjeru imena panonskih Cenija: u ranom principatu ono je pisano s dvoglasnikom, a u kasnijem razdoblju sa samoglasnikom (MÖCSY 1959: 259; ALFÖLDY 1969: 68). Pogrešan padež jedne riječi: *domu* umjesto *domui*, spada u sličnu vrstu pogresaka, ali ga ne treba doživljavati kao znak izrazite nepismenosti.

Ispisivanje teksta širinom cijele površine, praćeno prekidanjem riječi na kraju teksta za razliku od ranocarskog tzv. paragrafskog uređivanja, pojavljuje se i u ranijim nemarno izvedenim natpisima, ali je u cjelini svojstveno kasnijem razdoblju (PETROVIĆ 1975: 100; CALABI LIMENTANI 1991: 131; ŠAŠEL-KOS 1997: br. 8, 143). U pažljivo ispisanome epitafu Cenijeve stele nedostatak paragrafskog uređivanja nesumnjivo je odraz razdoblja, a ne nemara prema tekstualnome dijelu spomenika.

Spomen yječne onostranosti u rimskom je grobnom okružju uobičajen, a izrazi poput *aeterna domus*, *memoria* ili *quies*, *perpetua* ili *aeterna securitas* učestalije se pojavljuju s izmakom 2. st. Međutim, svojstveni su tek za 3. St., a nisu rijetki ni u kršćanskoj epigrafiji. Sintagma *perpetua securitas* u latinskoj je literaturi poznata već u ranom principatu, ali se u numografiji pojavljuje istom u 3. st., s time da su obje sastavnice tog izraza učestalije tek na kasnoantičkome novcu. Spomenuti je izraz inače u grobnome okruženju osobito čest u zapadnim provincijama (HARTMANN 1921; MARUCCHI 1933: 565, 627; HOFFILLER - SARIA 1938: TESTINI 1958: 445; STOMMEL 1959; DUŠANIĆ 1961: 129; KÄHLER 1965; KÄHLER 1966; PETROVIĆ 1975: 142, br. 42; BARKÓCZI - MÖCSY 1976: br. 569, 629; BARKÓCZI - SOPRONI 1983: br. 636, 679, 759, 763, 784; BASTIEN 1988: 68-69, 162; CALABI LIMENTANI 1991: 153, 182, 193; KOS 1991: 68-69, 80; MAZZOLENI 1996: 107).

Premda ni u navođenju imenske formule ne postoje točne vremenske granice, u okviru sustava *tria nomina: praenome, nomen, cognomen*, koji odlikuje rimskog gradanina, prenamen se počinje gubiti s izmakom 2. st., da bi u 3. st. bio već posve rijedak (HOFFILLER - SARIA 1938: 25;

ALFÖLDY 1965: 178, 214-215; ALFÖLDY 1969: 27; PETROVIĆ 1975: 75-78; SARTORI 1994: 21). Otrpilike u 3. st. nestaje iz natpisa i oznaka tribusa, suvišna nakon Karakalina edikta o općem građanskom pravu iz 212. godine (CAGNAT 1914: 62; CALABILIMENTANI 1991: 140).

Naslov *vir egregius* prvi je put epigrafski zabilježen u sredini 2. St., ali se većina natpisa s tim izrazom datira u drugu polovicu 2. st. i prvu polovicu 3. st. (CAGNAT 1914: 119). Formula *vivusfecit*, najčešće s nastavkom *sibi etsuis*, počinje se rabiti u ranom principatu, ali traje i kasnije, dok je izraz *qui vixit (annis ili annos)* svojstven kasnijem razdoblju (CAGNAT 1914: 282-293; ALFÖLDY 1969: 29; PETROVIĆ 1975: 74, 78; CALABILIMENTANI 1991: 177-220).

Iz svega proistječe da različiti datacijski osjetljivi elementi teksta Cenijeve stele ipak ne dopuštaju sužavanje prije naznačene datacije u okvirima druge polovice 2. st. i 3. st. Znakovito je, međutim, da većina uočenih pojava započinje u 2. st. i traje kroz cijelo kasnoantičko razdoblje.

Premda se općenito može pratiti razvojno-tipološki slijed noričko-panonskih nadgrobnih ploča od jednostavnih titulusa do raskošnih arhitektonskih oblika, sama tipologija može eventualno datirati spomenik tek relativno-kronološki, ali ne i apsolutno. Naime, posve jednostavni primjeri traju usporedno s onima najvećeg zanatskog i umjetničkog dometa u rasponu od 1. do 4. st. (SCHÖBER 1923: br. 77, 83, 140, 192, 236). Najprepoznatljiviji tipološko-ukrasna odlika Cenijeve stele, lavlji zabat, pojavljuje se već na kraju 1. st. i traje najmanje do sredine 3. st. (BRUN & MID 1908-1909: br. 358; SCHÖBER 1923: br. 77, 83, 140, 192, 236; MÓCSY 1975; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1993; GREGL 1996: 11). Uz dužno uvažavanje dvojbenosti datiranja na temelju stilskih elemenata, pokušala bih ipak na toj osnovi potražiti dodatno uporište za eventualno sužavanje datacije našeg spomenika. Dakle, noričko-panonske stele otkrivaju da su posvuda nastojanja klesara, pretpostavljam u skladu sa željama naručitelja, bila podjednaka: pokazati položaj pokojnika putem odjeće, nakita i znakovlja, ne mareći za portretne osobine u klasičnome smislu (KASTELIĆ 1998: 182-183). Prevladavaju stoga pojedinim razdobljima svojstveni oblici i načini prikazivanja, koji se odnose ponajprije na predočavanje odjeće i frizure, dok se portretne značajke iscrpljuju na dočaravanju životne dobi pokojnika. Odjeca svih petoro likova na Cenijevoj steli uobličena je tako da u prvi plan na vidjelo izlazi klesarova zaokupljenost dubokim dekorativnim urezivanjem nabora tkanine, važnijih od samih oblika tijela koje pokrivaju, što je odlika rimske skulpture, osobito one provincijalne, od 3. st. nadalje (KLEINER 1992: 342; MIGOTTI 1996: 141; KASTELIĆ 1998: 225). Na nadgrobnim spomenicima Norika i Panonije zenske osobe domaćega podrijetla već od kraja 1. st. nose nakit, najčešće ogrlice, narukvice i fibule osobitih provincijalnih oblika (GARBSCH 1965). S druge strane, moda prikazivanja nakita i općenito raskosnije odjeće na grobnim spomenicima rimskih građanki datira od vremena Severa (CAMBI 1991: 120; KLEINER 1992: 96, 322). Nakit od obliha perli koji nose Ursa i njena starija kćerka po svome je jednostavnom obliku svevremen; takve se perle nalaze u rimskim grobovima od 1. st. do kasne antike (BERTONCELJ-KUCAR 1979: 277, T 5). Zanimljivo je ipak spomenuti da je posve jednaku ogrlicu nosila Julija Domna, supruga Septimija Severa (193-211), te da se nerijetko vida i na spomenicima 4. St., uključujući i one krscanske. Čini se da posve sličnu ogrlicu nosi dama na jednoj steli iz Celeje, datiranoj na prijelaz 2. st. u 3. St., koju i prema drugim elementima smatram dobrom analogijom našem spomeniku (SCHÖBER 1923: 83, br. 182; DORIGO 1966: 197, Fig. 162; SEBESTA - BONFANTE 1994: 80-92, Fig. 5.4., 5.6., 5.25).

Usprkos nebrizi za portretne osobine u pravom smislu nadgrobna se umjetnost u svim provincijama odlikuje oponašanjem carskih fizionomija, a osobito frizura, pružajući na taj način gotovo nepogrešiv datacijski oslonac (SCHÖBER 1923: 228-229; CAMBI 1991: 54). Gotovo bi se moglo reći da je oponašanje carske portretistike do osobitog izražaja došlo u sredini 3. St., za vrijeme "vojničkih careva", kada se vojnici ujedno iskazuju i kao najčešći naručitelji nadgrobnih spomenika

(CAMBI 1991: 122; KLEINER 1992: 381). Pojačana sklonost oponašanju u torn razdoblju razumljiva je u svjetlu pretpostavke da se u to vrijeme poslovična nebriga za grobnu portretistiku susrela s carskom ikonografijom sličnih odlika. Među Severima Karakala, a za njim i niz tzv. vojničkih vladara, pokazuju podjednake fizionomijske osobine koje na neponovljiv način u rimskoj umjetnosti združuju fizičke i psihičke elemente, uvjetovane prevladavajućim raspoloženjem razdoblja. Carevi, a potom vojnici i drugi građani, oponašajući one prve, u skulpturi se i reljefu prikazuju glava oblikovanih poput zatvorenih četvrtasto-trokutastih volumena na kojima se ističu trokutasti elementi: isječci kose na čelu i sljepoočnicama, nos s nosno-usnim borama i brada. Čelo je u pravilu izbrazdano borama, a kosa, uvučena sprijeda na sljepoočnicama, glatko poput kape naliježe na lubanju. Pramenovi kose dočarani su kratkim usporednim, najčešće neplastičnim zarezima, a slično je prikazana i kratko podrezana brada koja prati obris lica, ostavljajući u pravilu osobito naglašenima ušne školjke. Sjetan, odsutan ili zabrinut pogled očiju podjednako otezalih gornjih i donjih vjeda bježi nekud u daljinu i visinu iznad očista promatrača. Istrazivači se slazu u procjeni da opisani izraz odražava posvemašnju obuzetost tjeskobom vremena (SCHOBER 1923: 229-230; CAMBI 1991: 114-122; KLEINER 1992: 357-397).

Na općim sam se crtama portretistike 3. st. zadržala nešto dulje stoga što se one gotovo u cijelosti mogu primijeniti na opis likova s Cenijeve stele (si. 5). U odnosu na Tiberijanikovu dob Cenijeva mladost naznačena je golobradošću, što je u skladu s djelomičnom ili potpunom obrijanošću pojedinih vladara 3. st. kao ikonografskom metaforom njihove mladosti (BONANNO 1983: 90; KLEINER 1992: 362-368, Figs. 320-322, 328, 331). Nedostatak pravih portretnih crta osobito je drastičan u predočavanju ustiju. Cenijeva su usta oblikovana navlas jednako kao i Meduzina, poput polumjesečaste, nadolje povijene tanke crte, što na njihova lica umjesto izraza sjetne tjeskobe navlači masku pomalo groteskne odbojnosti. Usprkos oručenosti površine lica, podjednak se oblik nazire i u ženskih likova. Sličan izraz ustiju otkriva jedan kasni Karakalin portret (212-217), te jedna brončana glava Aurelijana (270-275) (KLEINER 1992: Figs. 288, 342). Za razliku od drugih likova, čini se da je upravo spomenutoj pojedinosti Tiberijanikove fizionomije klesar posvetio osobitu pozornost, nastojeći njome izraziti ne toliko fizičku značajku, koliko crtu osobnosti: Tiberijanikova donja usna puna je i energično ispučena, vjerojatno u skladu sa značajem oca obitelji. Zanimljivo je da ni Cenije ni Tiberijanik ne posjeduju jednu klasičnu osobinu tzv. vojničkih portreta: duboke vodoravne bore na čelu. Uvjerljivim mi se čini videnje takvog odstupanja kao naznake smirenosti pokojnika u očekivanju dionizijske prekogrobne sudbine (CAMBI 1989: 67). U svjetlu opisanih pojedinosti povezanih s predočavanjem dvojice muškaraca još više dolazi do izražaja osobna neizražajnost ženskih likova, koji se razlikuju samo u naznaci dobi. Majcine su zrele godine, u skladu s osobinama ženske carske portretistike tog razdoblja, naznačene vratnim borama (KLEINER 1992: 376-378). Dječja dob mlade kćeri predocenaje tek oblikom lica, znatno zaobljenijim negoli u starije sestre, a pogotovu majke. Glave obiju djevojčica inace su vjerne kopije majcine fizionomije, s istovjetnim očima, ustima, kosom i pokrivalom za glavu. Ta je pojava zanimljiva osobito u odnosu na manju djevojčicu koja još nije bila dorasla ni nakitu, a može se razumjeti u svjetlu nastojanja provincijalne portretistike za isticanjem obiteljske povezanosti i uzajamne pripadnosti pokojnika. Kosa svih triju ženskih osoba prikazana je vjerno i plastično, spletena u obliku bujnih pramenova koji se, razdijeljeni na tjemenu, u usporednim valovima protežu od čela i obraza prema zatiljku. Stragaje mogla biti smotana poput gnijezda ili evora (tzv. *Nestfrisur*, odnosno *Knotenfrisur*), evrsee ili rahlije podvijena; obje su inace posvjedoene u kombinaciji s opisanim prednjim dijelom. Ispod otkrivenih usiju proviru po jedan viseći pramen kose koji doseže otprilike do razine brade. Bez obzira na kapu, razabire se način česljanja najslasniji onome Julije Akvilije, supruge cara Elagabala, zabilježen oko 220. godine. U obzir dolazi i inacica sliene frizure s blage valovitim pramenovima, koju su 220-ih godina nosile i spomenuta dama i Julija Mameja, majka Aleksandra Severa, a u

sredini 3. st. pak Otacilija Severa, supruga Filipa Arabljanima. Pojedine carice u drugoj polovici 3. st. i na početku 4. st. nosile su slično spletenu kosu, ali je o tome nezahvalno nagadati s obzirom na pokrivenost tjemena i nedostupnost stražnjeg dijea frizure u pokojnica na Cenijevoj steli (WESSEL 1949: 65-74; WIGGERS - WEGNER 1971: T. 39; BERGMANN 1977: T. 25/1; WOOD 1986: T. 38/51, T. 42, Fig. 5; KLEINER 1992:379, br. 345). Međutim, gotovojesigurno da u našem slučaju nema mjesta za rekonstrukciju spomenutih kasnijih inačica frizura, jer one mahom uključuju masivniju tjemenu pletenicu na (tzv. *Scheitelzopf-Frisur*); takav bi dodatak vjerojatno bio neprikladan s obzirom na tijesno priljubljene kape koje nose Ursa i njene kćeri.

Premda se vinova loza, prikazana na bočnim stijenkama Cenijeve stele (si. 6), pojavljuje u repertoaru grobnih spomenika već od sredine 1. st., u našem je kontekstu zanimljivo podsjetiti se na to da tzv. dionizijački sarkofazi, na kojima je ta biljka glavni ukrasni motiv, dosežu cvat upravo u 2. i 3. st., a osobito u prvoj polovici 3. st. (CAMBI 1989: 65-66; KLEINER 1992: 392).

Medu prije spomenutim analogijama Cenijevoj steli ona iz Šempetra datirana je u 3. st. (KLEMENC - KOLSEK - PETRU 1972: 55, inv. 238); prva od dviju stela iz Celeje datirana je oko 200. godine (SCHÖBER 1923: 83, br. 182), a drugoj, najslabijoj našem spomeniku, vremenski okvir nije ni naznačen (HOFFILLER - SARIA 1938: 26, br. 53). S obzirom da je većina nabrojanih elemenata za dataciju Cenijeve stele okvirna, presudnima u tom smislu ostaje načln fiesljanja kose. Frizure Cenija i Tiberijanika oponašaju modu Karakale i vojničkih vladara 3. St., dok su Ursa i njene kćeri počesljane poput dama severske dinastije. Stoga bi siscijski spomenik trebalo datirati u prvu polovicu 3. st., ne prije 220. godine, ali ni mnogo kasnije od sredine tog stoljeća. On je, prematome, jedan od posljednjih primjeraka svoje vrste u Panoniji: nakon sredine 3. st. izrada monumentalnih mramornih stela prestaje ne samo na noričko-panonskom prostoru nego i drugdje, jer ih istiskuju sarkofazi (SCHÖBER 1923: 224; BONANNO 1983: 93; CAMBI 1991: 115).

SIMBOLIKA IZRAZA I PRIZORA

Ovo je poglavlje uslijedilo iza razmatranja o dataciji stoga što je kronološki okvir, uz onaj kontekstualni, nužan za razumijevanje duhovnog raspoloženja vremena i odgovarajuće simbolike, koja bi u nekom drugom razdoblju mogla imati različit smisao (usp. MURRAY 1981: 10-11; POST 1984: 434). Druga pretpostavka od koje krećem u ovome dijelu rasprave uvjerenje je da su motivi grobne umjetnosti u pravilu prožeti simbolikom i da stoga nije opravdano doživljavati ih kao puku dekoraciju (MIGOTTI 1997: 214; KASTELIC 1998: 111).

S obzirom da su prizori na spomenicima u grobnome okružju tijesno povezani sa sadržajem epitafa (PALLIER 1986: 160), razmotrimo prvo uvodnu formulu *Domui aeternae et perpetuae securitati*, prožetu ne samo formalnom već i osobitom simbolikom mjesta i trenutka u kojem je nastala. Inače, posebni izrazi u obliku početnih obrazaca grobnih natpisa imaju izvorno religijsko značenje koje, međutim, često poprima ulogu tek ukrasnih dodataka tekstu. Možda najzorniji primjer takvog gubitka izvornog smisla predstavlja poznata sintagma *Diis manibus*, primijenjena u kršćanskome okruženju (CAGNAT 1914: 282; CALABI LIMENTANI 1991: 182).

Na panonskim je spomenicima izraz *perpetua* (rjede *aeterna*) *securitas* razmjerno čest, a u pravilu se nadovezuje na posveru *D(iis) m(anibus)*, dok je sintagma *domus aeterna* znatno rjeda. Tu je pojavu uočio već i Katančić (1827: 567). Združivanje navedenih dvaju izraza na Cenijevoj steli prema mojem je znanju jedinstven slučaj na panonskim prostorima, što mu pridaje smisao promisljene simbolike, povezane s cjelokupnim likovnim sadržajem spomenika.

Poganski sadržaj pridjeva *aeternus* je trajnost, a kršćanski transcendentna vječnost (TURCAN 1996: 52). Sintagma *domus aeterna* u grobnome okruženju spontano izaziva pomisao na

poganski odnos prema smrti koji pokojnikovu vječnost osuđuje na skućeni prostor groba i posvećenije obezvrjeđenje. Međutim, pomnija semantička, psihološka i teološka raščlamba navedenog izraza, osobito u okviru odgovarajućeg arheološkog konteksta, upozorava na mogućnost iščitavanja njenih dubljih slojeva s eshatološkim nijansama. Već i sam izraz "vječnost" u grobnome, dakle religijske okruženju, upućuje na novoplatonistička promišljanja o zagrobnom životu i besmrtnosti, pa čak i uskrsnuću, svojstvena misterijskim religijama, odnosno kršćanstvu (ELIADE 1987; DEMANDT 1989: 414-430). Poistovjećivanjem groba s onostranošću dalekihprostranstavazemlje i svemira poganska se misao približila kršćanske poimanju koje u izrazu *domus aeterna* ne vidi više grob, nego vječni dom uskrslog pokojnika u nebeskom blaženstvu. Kršćansku obojenost spomenutog izraza najzornije odražava molitva za pokojnike rimskoga misala, posvjedočena i u ranokršćanskoj epigrafiji: *Requiem aeternam dona eis, et luxperpetua luceat eis* (TESTINI 1958: 480; KASTELIC 1998: 81-82). Jasno je da je istinski smisao riječi koje govore o vječnome mini u grobu zapravo vjera u vječni život. Te se dvije zamisli isprepliću i nerijetko zamjenjuju, pa je na grobnim spomenicima ponekad tesko dokuciti koju je od njih sastavljač epitafa imao na umu. Treba ipak napomenuti da je izraz *domus aeterna* svojstveniji kasnoantifikim natpisima, te da usprkos izvornome poganskom značenju s vremenom poprima izrazito kršćansku obojenost (LECLERCQ 1921; STOMMEL 1959).

U poglavlju o dataciji spomenuto je da se izraz *perpetua* ili *aeterna securitas* kao legenda na novcima pojavljuje u kasnoantičkom razdoblju; zanimljivo je da se u takvom kontekstu povezuje s vjerskopolitikom pojedinih vladara (BASTIEN 1988: 68-69; KOS 1991: 80). Sintagma *perpetua securitas* na novcu se tumači kao naziv božice Sekuritas, koja je nerijetko i uprizorena na reversima (KOS 1991: 69). Pomišljalo se stoga da je i na epitafima riječ o istoj božici u svojstvu zaštitnice mira i sigurnosti pokojnika. U prilog takvom tumačenju moglo bi se uzeti i združivanje dviju formula u jedinstven izraz *Diis manibus et perpetuae (S)ecuritati*. Međutim, uvjerljivijom se čini pretpostavka da se *perpetua securitas* u grobnome kontekstu odnosi na sam pojam trajne sigurnosti, neuvjetovan zaštitorom određenog božanstva (HARTMANN 1921: 1003; DUŠANIC 1961: 129, bilj. 9; CALABILIMENTANI 1991: 193). Ako se i može sumnjati u ovo drugo tumačenje kao pravilo, nema dvojbe da je ono najprimjerenije sadržaju epitafa na Cenijskoj steli, gdje je posveta Božanskim manima zamijenjena izrazom "vječna sigurnost". Promatrana u tom svjetlu, invokacijska formula epitafa na našem spomeniku udaljava se od klasičnog svjetonazora i običaja posvećivanja groba ne samo Manima nego i pojedinim bogovima (CALABILIMENTANI 1991: 182), približavajući se metaforici novoplatonističke filozofije i misterijskih religija. Drugim riječima, zamjena posvete Manima eshatološki prožetim izrazom "vječni dom" cjelokupnoj posvetnoj frazi pridaje simbolički smisao religijskog svjetonazora uronjenog u ozračje filozofsko-vjerskog sinkretizma 3. st. Ako je takva procjena točna, onda je vjerojatno i to da su i reljefni prizori na steli odabrani ili naručeni promišljeno, a ne nasumce ili tek zbog dopadljivosti.

Razmatrajući oblik i tipologiju stele naglasila sam da treba razlikovati stele s lavljim zabatima od onih s ravnom gornjom površinom na kojoj leži vodoravna greda s istovjetnim motivom; razlika nije uvjetovana samo tipološki, već i kronološki. Autori se, međutim, ne zadržavaju na toj temi opširnije, bilježeći uglavnom dva tipa lavljih kruništa i ne nastojeći iznaći kronološku ili simboličko-sadržajnu razliku među njima. Lavovi koji u objema inačicama kruništa najčešće u šapama drže glavu ovna prizor je osobito čest u podunavskim provincijama, uključujući i Panoniju, a povezuje se s kultovima Velike Božice i Serapisa naizmjenice (SCHÖBER 1923: 212-216; FERRI 1931: 204-207; PINTEROVIĆ 1967; SELEM 1980: 47-56, 208-209; TOYNBEE 1996: 278). Ovan, žrtvena životinja kod mnogih religijskih svečanosti, sam je za sebe u grobnom kontekstu prikladan kao metafora plodnosti i obnove života (FORSTNER 1982: 268; TOYNBEE 1996: 256, passim). Pojedinačno su lav i ovan, a lav osobito, prisutni u ikonografiji gotovo svih misterijskih religija

maloazijskog, sirijskog i egipatskog podrijetla: Velike Majke, Sirijske božice (*Dea Syria*), Izide i Serapisa, Heliopolitanskog Merkura, Mitre, Dioniza itd. (TURCAN 1996). U ovome nas kontekstu, međutim, zanima zagonetan prizor lava koji nadvladava ovna. Obje su životinje dio obredne slike sirijske inačice Velike Majke (*Dea Syria*), a frigijski se bog Sabazije, često poistovjećen s Dionizom i Atisom, prikazuje kako gazi glavu ovna (TURCAN 1996: 139-153, 319-320). Okvirno bi se stoga moglo ustvrditi da prizor lava koji nadvladava ovna ima izvorište u krugu nekolicine orijentalnih kultova s težištem na metroačkoj ikonografiji, što ćemo i detaljnije obrazložiti.

Već sam spomenula da prizor o kojem raspravljamo autori dovode u vezu s krugom Kibe i Serapisa, ali se ne upuštaju u dublju analizu njegova podrijetla. Naprotiv, stječe se dojam da su skloniji povezati ga sa Serapisovom ikonografijom, što je razumljivo s obzirom na dojmive primjere vodoravnih kruništa na kojima se uistinu pojavljuje bradata glava tog egipatsko-grčkog boga, okružena dvama ležećim lavovima (BRUNSMID 1905: 83-85; SCHÖBER 1923: 213-216; FERRI 1933: 252-270; PINTEROVIĆ 1978: 136-137; DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1983: 49-51; SELEM 1971: 307-325; SELEM 1980: 1-75). Jedini se u hrvatskoj arheologiji iscrpnije, a usto pronicljivo i značajki tim problemom pozabavio Petar Selem; stoga neće biti naodmet za razumijevanje podrijetla lavljih kruništa s prizorom lava i ovna detaljnije prokomentirati njegova razmišljanja i dvojbe iznesene u razmaku od deset godina. U raspravi iz 1971. godine nastojao je pokazati podrijetlo spomenutog prizora u Serapisovu kultu: odričući izvorni utjecaj metroačke ikonografije, ključ rješavanja zagonetke vidio je u lavovskom paru koji se putem mita o Ozirisu povezuje sa Serapisom. Međutim, očito svjestan činjenice da je pojava ovna, nepoznatog u Oziris-Serapisovu kultu, najslabija točka takve rekonstrukcije, autor dopušta sudjelovanje metroačke sastavnice u ikonografiji lavljih kruništa. Nastojeći pomiriti navedenu dvojbu, naposljetku je dospao do zaključka da opisani motiv nije ostvaren u okrilju bilo koje od dviju religija, već kao posljedica njihova približavanja i ispreplitanja već u 2. st. Slično je pretpostavljao i Ferri (1933:266). Ako sam pravilno razumjela Selemovo razmišljanje, onda slabost navedenog zaključka vidim u kronologiji stela s lavljim kruništa, odnosno zanemarivanju primjeraka datiranih već potkraj 1. St., pogotovu s obzirom na to da je religijski sinkretizam u izraženijem obliku svojstven tek 3. st. Čini se da je deset godina poslije Selemovo razmišljanje o podrijetlu lavljih kruništa i slike lava i ovna poprimilo jasnije obrise, izražene recenicom koju smatram vrijednom citiranja u izvorniku (SELEM 1980:58): *Lagenese du modele est encore a degager. La composante egyptienne ou serapiquepourrait doneparticiper a la creation du modele deja existant en lui conferant un sens special*. Prava je steta što je zastao na tome mjestu ne pokušavši odgovoriti na pitanje o "već postojećem modelu" naknadno obogaćenom Serapisovom ikonografijom, pogotovu s obzirom na prethodno naslućivanje o ulozi metroačke sastavnice u stvaranju slike lava i ovna, te na prepoznavanje lika frigijske božice na mjestu gdje se uobičajeno pojavljuje Serapis na jednoj horizontalnoj gredi iz Murse (SELEM 1980: 208-209).

Rekla bih stoga da je motiv lava i ovna bliži metroačkoj kultnoj slici negoli Serapisovoj, te da je vjerojatno i ostvaren u krugu metroačke ikonografije. Istina je da je Serapis bog podzemlja i smrti, ali i obnove života, i kao takav blizak grobnome okružju. Međutim, u Serapisovoj kultnoj slici lav ima drugorazrednu ulogu, ostvarenu uglavnom posredovanjem Ozirisa i drugih pridruženih bogova, ili pak Kerbera čija je jedna od tri glave lavlja. I par lavova koji stražare uz grob, poznat u pretklasičnim orijentalnim civilizacijama, može se sa Serapisom povezati tek općenito i generički, ali ne i izravno mitološko-ikonografski. Treba priznati da bi se primjedba o tek uvjetnoj povezanosti lava sa Serapisom putem Ozirisa mogla relativizirati podatkom da su i Grci i Rimljani dvojicu bogova nerijetko poistovjećivali i zamjenjivali. Presudnim razlogom u korist metroačkog podrijetla ovdje raspravljanih motiva stoga smatram izostanak bilo kakve uloge ovna ili kriobolije u Serapisovu kultu, dok mi se njihovo povezivanje putem ovnovih ktoničkih atributa ne čini dovoljno

čvrstim (ROEDER 1920; SELEM 1971: 307-313; SELEM 1980: 24, 56-57; FORSTNER 1982: 274-275; TOYNBEE 1996: 192; TURCAN 1996: 109). Kibela je, naprotiv, ne samo božica podzemnog svijeta kao i Serapis već se združena s Atisom redovito pojavljuje u ulozi čuvarice groba. Dva su lava Kibelini atributi *par excellence*, a ni vezu s ovnom nije teško nazrijeti. U rimskom razdoblju štovanje Kibele usko je povezano s mitom o Atisu čiji je kulturni obred obilježen žrtvovanjem ovna, kriobolijom; sama je po sebi razumljiva posvećenost životinje, utjelovljenja snage, plodnosti i obnove života, bogu koji i sam svake godine umire da bi se ponovno rodio (CUMONT 1901; SCHWENN 1922; FORSTNER 1982: 273-278; TURCAN 1996: 31-45; BEARD-NORTH - PRICE (1) 1998: 164-166; 264-265; (2) 1998: 43-49). I lav i ovan su, dakle, snažno prisutni u metročkoj ikonografiji. Ostaje razjasniti smisao pobjede Kibelina lava nad Atisovim ovnom. U vezi s Kibelinim kultom, ali i neovisno o njemu, autori naglasavaju da je lav koji nadvladava neku životinju alegorija pobjede nad onim što njegov plijen simbolizira; najiesće je riječ o pobjedi nad zlom i smrti, ali i obratno. U sklopu metročkog obreda lav koji ubija vepra povezuje se s Atisom, jer je u jednome mitu i on sam ubio tu životinju (SCHWENN 1922: 2283; FERRI 1931: 204-207; FORSTNER 1982: 274; TOYNBEE 1996: 278). Sto, dakle, u metročkoj kultnoj slid može predstavljati ovan nadvladan od lava? Cini mi se da on nije metafora zla, već sam Atis. Naime, u različitim pričama mita o Atisu upravo je Kibela svojim gnjevom izazvanim nevjerom mladoga boga prouzročila njegovu mahnitost, samokastriranje i naposljetku smrt (SCHWENN 1922: 2274-2279; TURCAN 1996: 32-40). Drugim riječima, lav je zatro ovna. Ipak, Atis se uvijek ponovno rada, slieno kao i njegovi sljedbenici poskropljeni krvlju posvećenoga mu ovna. U opisanome kontekstu osobito je zanimljiva jedna prispodoba iz mita o Ozirisu, dakle Serapisove ikonografije u sirem smislu: grobni lavovi koji u sapama drže Ozirisa udahnuju mu život, odnosno sposobnost buđenja nakon privremene smrti (SELEM 1980: 57). Da je u egipatskoj ikonografiji prisutan ovan, motiv dvaju životinja bez dvoumljenja bih, s obzirom na naznačene okolnosti, bila sklona pripisati tome religijskom krugu. Ovako, sliku lava i ovna vidim radije kao nasljeđe metročke ikonografije, a u usporedbi s lavovima koji ozivljuju Ozirisa naslueujem potvrdu da lav koji na krunistima panonskih stela polaze sape na glavu ovna svoj plijen možda privremeno i ubija, ali samo zato da bi mu pomogao ponovo ozivjeti. Takvo tumačenje prizora lava i ovna zadovoljava i metročki mit i narav grobnog prizora koji ne zeli posredovati misao o smrti, već mit o ponovnom radanju, odnosno besmrtnosti. Dodajmo i to da je više nego prirodno na metročkom spomeniku očekivati tijesno ispreplitanje Kibelinih i Atisovih atributa (usp. CIGLENECKI 1998: 254). Znakovito je, naposljetku, da je na jednoj takvoj kultnoj slici s prizorom Kibele, Atisa i predmeta njihova obreda motiv ovna koji leži priljubljen uz janje protumačen kao moguć nagovjestaj Atisove zrtve (DECHARME 1887: 1689, Fig. 2250). Premdasuodsrednjeg akroterijana Cenijevoj steli sacuvani tek tragovi podnozja, može se pomisljati na ukrasni nastavak u obliku borovog cesera, biljke s opećenim simboličkim konotacijama zimzelena, posvećene Atisu (usp. SCHOBER 1923: 166, Abb.123; PINTEROVIC 1975: 15; FORSTNER 1982: 171; DAUTOVA-RUSEVLJAN 1983:49; TURCAN 1996: 33, passim; BEARD - NORTH - PRICE (1) 1998: 271). Od četiri stela s lavljim zabatima u AMZ samo je jedna, ona iz Donjih Ceha, sacuvala tragove središnjeg ukrasa koji daju naslutiti glavu tzv. vodnog bozanstva, omiljenog na sempeterskim spomenicima (KASTELIC 1998: 272-273, si. 76-77). Prema tome, o izgledu središnjeg vršnog ukrasa zabata Cenijeve stela može se tek nagadati.

Stele sa zabatnim i grednim lavljim krunistima okvirno se datiraju u 1-3. St. Preciznija tipološka kronologija ne postoji, pogotovu ne ona koja bi razdvojila zabatne od grednih primjeraka. Međutim, stječe se dojam da su prema postojećim datacijama pojedinačnih spomenika stela s lavljim zabatima relativno-kronološki starije od onih s ravnom završnom gredom; one prve pojavljuju se potkraj 1. St., a ove druge u 2. i 3. st. Složila bih se stoga s autorima koji vodoravna lavlja krunista

datiraju u 3. st., povezujući ih s razdobljem najveće popularnosti Serapisova kulta u Panoniji (FERRI 1933: 252-270; UBL 1979: 52; SELEM 1980: 39, 69-70). Takva bi se pak procjena mogla okvimo povezati s kronologijom širenjem metroačkog i Serapis-Izidinoga kulta ne samo u Panoniji nego i u Rimskome Carstvu u cjelini: obje su te misterijske religije dospjele u Rim već u republikanskom razdoblju, ali je metroačka najveći i neprekinuti cvat dosegla već od vremena Hadrijana, dok je kult Izide, a osobito Serapisa samoga, najveću omiljenost posvuda, pa i u Panoniji, dosegao za Severa. Od presudnog značenja za takav razvitak događaja bila je činjenica da je kult Velike Majke od samih početaka bio tijesno povezan s državnom religijom, te je u Panoniji prodro zajedno s postupkom romanizacije. Naprotiv, štovanje Izide i Serapisa može se djelomice promatrati i razdvojeno, jer je Izida najveću popularnost stekla u 2. st., a Serapis sam za vladavine Severa (ROEDER 1920: 2416; SCHWENN 1922: 2272; SELEM 1980: 195; DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1983: 49-51; JOBST 1998: 37-39; KLEINER 1992: 351; TURCAN 1996: 103, 119; BEARD-NORTH - PRICE (1) 1998: 254, 336-337). Iz svega se daje zaključiti da je motiv lavova s ovnovima, ostvaren vjerojatno u metroačkoj ikonografiji i primijenjen na zabatnim stelama, naknadno združen s elementima Serapisova kulta na grednim kruništima, pri čemu je lavlji par bez poteškoća shvaćen u smislu Serapisovih nadgrobničkih čuvara. U prilog izvorno metroačkoj ikonografiji motiva lava i ovna, koja se mjestimice zadržala i na vodoravnim kruništima stela, rječito govore grede s lavovima i skulpturom Atisa između njih, te prije spomenuti primjerak iz Murse, s glavom Kibebe između dva lava (FERRI 1933: 266, Fig. 329; PAHIĆ 1969: 77, si. 16; SELEM 1980: 208-209). Važno je naglasiti i to da, barem prema mojemu znanju, nema suprotnih kombinacija u smislu Serapisovih elemenata na (starijim) zabatnim stelama, koji bi govorili o podrijetlu slike lava i ovna iz Serapisova kulta.

Na pitanje o neposrednom podrijetlu tog osebujnog motiva na noričko-panonskim stelama nije teško odgovoriti, jer put vodi prema sjevernoitalskom prostoru, odakle su nesumnjivo krenuli poticaji za izradu arhitektonskih nadgrobničkih spomenika u Noriku i Panoniji. Prizor lava koji polaže šapu na glavu ovna, najvjerojatnije baština orijentalne religijske ikonografije, posvjedočen je i na grobnim spomenicima sjeverne Italije, premda ne na zabatima stela i ne prema shemi tematiziranoj u ovoj raspravi (FERRI 1931: 127, Fig. 69). Važno je pritom imati na umu da su u Akvileji, ishodištu religijskih utjecaja prema sjevernijim provincijama, istočnjačke misterije, uključujući metroačku i Izidinu, odnosno Serapisovu, posvjedočene od najranijeg razdoblja (SELEM 1980: 71-72; TURCAN 1996: 57, 95). Usprkos činjenici da kult Velike majke na prostoru Norika nije, barem prema sadašnjem stanju istražnosti, bio osobito proširen (TURCAN 1996: 65; CIGLENECKI 1998: 255), vjerojatno je da je osebujna ikonografija stela s lavljim zabatima ostvarena upravo u noričkim radionicama na temelju preoblikovanog sjevernoitalskog uzora, da bi najveću omiljenost, zajedno s odgovarajućim tipom nadgrobničkog spomenika, dosegla na panonskim prostorima.

Ako je i zamišljen u okviru metroačke ikonografije, motiv lava koji nadvladava ovna sadrži elemente srodne različitim misterijskim religijama, pa je stoga ubrzo poprimio značaj sinkretističke alegorije obnavljanja života, tako omiljene relijskome ozračju 3. St.; tome je zasigurno pridonijela i sinkretističko-panteistička narav Kibebe i Serapisa (ROEDER 1920: 2422; SCHWENN 1922: 2279-2280; FERRI 1931: 206-207; FERRI 1933: 266; SELEM 1971: 322-326; BEARD-NORTH - PRICE (1) 1998: 378-387).

O sinkretističkom združivanju ukrasno-simboličkih motiva govori i vitica loze koja se proteže valovito čitavom dužinom bočnih stijenki Cenijeve stele. Različiti naturalistički izvedeni ili geometrijski stilizirani biljni motivi, najčešće vinova loza i bršljan, redovita su pojava na bočnim pilastrima ili vodoravnim gredama koje razdvajaju natpisna polja od onih s reljefnim prizorima.

Trsje loze je na panonskim nadgrobnim spomenicima u pravilu prikazano raskošnije i bujnije od onog na Cenijskoj steli, a sveukupno je zastupljeno na manjem broju primjeraka negoli veoma omiljeni bršljan (SCHÖBER 1923: 161; DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1983: 43, 58; KASTELIC 1998: 259). Izvorno simbolički motiv, loza je, s obzirom na učestalu primjenu na ukrasnim ili funkcionalnim česticama stele doista mogla poprimiti isključivo dekorativnu narav. Na sličan način se vjerojatno izgubila i izvorna simbolika ukrasa na bočnim pilastrima; njihovi su ljuskasti donji dijelovi po svoj prilici sjećanje na drvo palme. Palma, kao i svaka zimzelen, na grobnim spomenicima podsjeća na neprolazno trajanje života, a u grobnu je ikonografiju prodrlo posredstvom misterijskih religija (FORSTNER 1982: 169-170; KLEINER 1992: 36, 194-195, Figs. 13, 162; TOYNBEE 1996: 266; TURCAN 1996: 121). Međutim, vitice loze na bočnim stranama, premda naizgled zanemarene u odnosu na promatracu, uokviruju cjelokupan prizor i natpis na lieu stele, te na taj način poprimaju naglaseno simbolički smisao preuzet iz dionizijskog obreda, izrazito primjeren grobnim spomenicima: obnavljanje neunisticovog života. Premda najizrazitija u dionizijskom obredu, loza i njena simbolika zastupljene su i u drugim misterijskim religijama (GABELMANN 1972: 108, 250-259; SELEM 1980: 63; FORSTNER 1982: 174-176; MIGOTTI 1996: 143-144; TOYNBEE 1996: 38-39, 247; BEARD - NORTH - PRICE (1) 1998: 161-164; (2): 288-292). Naznačenu simboliku loze na bočnim stijenama Cenijske stele potvrđuju i stvarni dionizijski prizori na odgovarajućim površinama tzv. Orfejske stele iz Petovija, datirane u severno razdoblje (HOFFILLER - SARIA 1938: 176, br. 389; KASTELIC 1998: 482-487). Spomenimo i to da su u sklopu visestrukih prozimanja i ispreplitanja misterijskih kultova izrazite veze između metroačke i dionizijske religije: lav kao prateća životinja, zene među sudionicima kulta, poistovjećivanje Atisa i Dioniza, te temeljna soteriološka potka, oslonjena na nadu u vječni život.

Povezivanjem glavnog motiva zabata i bočnih stijenki zaokružena je temeljna sinkretistička metroačko-dionizijska narav ukrasne zamisli Cenijske stele. Još dva izrazito simbolička motiva koji se na njoj pojavljuju ne mogu se neposredno povezati ni s metroačkom ni s dionizijskom ikonografijom, ali se izvrsno uklapaju u sinkretističko ozračje 3. st. Riječ je o gorgonejonu, odnosno glavi Meduze, te o školjki.

Glava Meduze, koja već potkraj 1. st. u zabatnim poljima počinje zamjenjivati rozetu, jedan je od najomiljenijih motiva na noričko-panonskim stelama. Nema sumnje u apotropejsku namjenu Meduzina lika, jer ju potvrđuje i mit i odgovarajući prizori na predmetima s izrazitom potrebom za zaštitom, naprimjer oružju, zgradama, obrambenim zidovima i slično (GARBSCH 1978: 31; HENIG 1983: 152; DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1983: 46). Na takvu ulogu Meduzina lika u grobnom okružju upućuje neprestana skrb i strepnja za sigurnost groba, koja se ogleda u dobro znanim formulama (CAGNAT 1914: 290; CALABI LIMENTANI 1991: 183; TOYNBEE 1996: 76). Međutim, treba imati u vidu i to da su prema poimanjima rimske civilizacije mrtvi veća prijatelja živima negoli obratno. Takvo zapažanje dobiva na težini uzmemo li u obzir da na rimskim grobnim spomenicima nema mjesta zlokobnoj i zastrašujućoj apotropejskoj Meduzi, koju je zamijenila helenistička inačica, u osnovi lijepa, ponekad ipak ne, često sjetna i zabrinuta, katkad namrgodena, ali nikad strašna (NIESE 1912: 1654; BARB 1953: 210; TOYNBEE 1996: 35; KASTELIC 1998: 293-298). Zanimljivo je primijetiti da na noričko-panonskim stelama lik Meduze nerijetko pokazuje fiziognomijsku sličnost s pokojnicima, što upućuje na njihovu međusobnu prisniju povezanost, možda čak i s eshatološkim primjesama, za razliku od hladne apotropejske udaljenosti. Po svemu se čini da je uloga gorgonejona na nadgrobnim spomenicima bila zamrsena i slojevita, oslonjena ponajprije na Meduzine ktoničko-astralne osobine, utjelovljene, upravo kao na Cenijskoj steli, u liku dviju suprotstavljenih zmija na vrhu glave. Taj se prizor, zaostao iz Meduzine orijentalne arhajske ikonografije, tumači kao alegorija drva života, dok se astralna simbolika gorgonejona,

zastupljena osobito u kasnoantičkom razdoblju, očituje kao izjednačavanje Meduzina lika sa suncem, a još češće s mjesecom (NIESE 1912: 1645-1646; GARBSCH 1978: 31; DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1983: 46; KUKOČ 1998). Ptice i listovi akanta koji na panonskim spomenicima često uokviruju Meduzinu glavu upućuju radije na eshatološki negoli na apotropejski smisao cjelokupnog prizora. I na Cenijevoj je steli Meduzina glava smještena između dva lista akanta, biljke dobro poznate po eshatološkim konotacijama u grobnom i općenito religijskom okružju (FORSTNER 1982: 153; TOYNBEE 1996: 45). Naposljetku, o takvoj, a ne apotropejskoj ulozi Meduzina lika na grobnim spomenicima svjedoče primjerci panonskih i mezijskih stela s lavljim kruništima i gorgonejonom po sredini (SELEM 1971: 325).

Premda Meduza nije neposredno povezana s metroačkom ili dionizijevskom ikonografijom, treba spomenuti i zanimljivo razmišljanje koje, odričući gorgonejonu apotropejsku ulogu, naglašava mitološku legendu o Meduzinim precima, morskim bogovima. Na taj se način Meduza uključuje u simboliku onostranosti i vječnosti, koja je s jedne strane približava krugu misterijskih religija, a s druge idućem simboličkom predmetu ove rasprave - školjki (BARB 1953: 210). Taj se predmet slojevite simbolike, pomalo zagonetno, na grobnim spomenicima podunavskih provincija pojavljuje češće negoli u središtu Carstva ili u južnijim krajevima. U njemu se, kao i u svemu što je povezano s vodom, a osobito morem, prepoznaje metafora radanja života, a ponekad i alegorija putovanja duše na Otoke blaženih, dok joj se u kršćanstvu se pridaje simbolika uskrsnuća (BARB 1953: 204-206; KLEINER 1992: Figs.164, 166, 276; TOYNBEE 1996: 44-45; KASTELIC 1998: 172-173,253).

Osvrnimo se kratko i na simboliku predmeta: granatne jabuke i vijenca, koje u rukama drže Ursa i njena mlada kćerka, a susreću se i na mnogim drugim noričko-panonskim grobnim spomenicima. U grobnome okružju jabuka ima raznolika značenja, ovisno o tome u čijim je rukama: bračnu ljubav i vjernost, plodnost, mladost, sreću u onostranosti (FORSTNER 1982: 159-160; HENIG 1983: 164; TOYNBEE 1996: 218; KASTELIC 1998: 290-291). Jednako tako, ovisno o okolnostima vijenac predocuje zasluge stečene za života, pobjedu nad smrću, te zaštitu groba (FORSTNER 1982: 377; TOYNBEE 1996: 44; KASTELIC 1998: 249).

Upravo iznesena razmišljanja o simboličkom izričaju Cenijeve stele počivaju na pretpostavci da je naručitelj epitafa u kojemu se umjesto Božanskih mana zaziva "vječni dom" ni likovne prizore nije odabrao nasumce već promišljeno, poznavajući njihov simbolički smisao. Sagledani u medusobnoj isprepletenosti, predočeni motivi omogućavaju razumijevanje sveukupne simbolike razmatranog spomenika, a ta se odnosi na videnje zagrobnog života i nadanja s njime u vezi.

U izvjesnom obliku, u počecima tek naslučenom i prikrivenom, vječnost je potka sveukupnog antičkog razmišljanja o onostranosti, bilo da je videna kao sumorni Had, blaženstvo dalekih otoka ili pak vječna smirenost u nebeskim prostranstvima (BEARD - NORTH - PRICE (1) 1998: 289-290). U 3. St., obilježeneome sinkretizmom u svim vidovima duhovnog života, a ponajprije filozofsko-vjerskog, doživljaj onostranosti prožima se misterijskom eshatologijom na samome pragu kršćanske teologije uskrsnuća. Takva razmišljanja, stvorena pod utjecajem novoplatonističke filozofije, gnosticizma i kršćanstva, u 3. su stoljeću u provincijama svojstvena odabranim pripadnicima društva na čelu s obrazovanim slojem senatorskih i viteških obitelji (STOMMEL 1959: 123; PAILLER 1986: 161; BEARD - NORTH - PRICE (1) 1998: 278-293). Kao što je jasno da iza raskoši Cenijeve stele počiva njegov imetak, tako ne treba sumnjati ni u to da je netom zacrtano duhovno raspoloženje bilo upravo ono koje je Cenije dijelio s krugom svojih siscijskih istomišljenika. Naime, i epigrafički i literarni izvori svjedoče o tome da je iza zamisli umjetničkog djela, uključujući i grobne spomenike, stajao ne samo novae već i svjetonazor naručitelja (KLEINER 1992: 4).

Nema podataka o tome koliko je brojna ili utjecajna u prvoj polovici i sredini 3. st. bila siscijska kršćanska zajednica, koja će najkasnije potkraj stoljeća prerasti u biskupiju. Premda je poznato da je obrazovani sloj kršćanskih vjernika svoje predodžbe o onostranosti u 3. st. temeljio manje na novozavjetnim pretpostavkama, a više na poganskoj filozofiji i misterijskim eshatologijama, ni natpis ni prizori na Cenijevoj steli ne otkrivaju vidljivih elemenata kršćanskog svjetonazora. Prema tome, duhovno ozračje kojemu je pripadao Cenije, a vjerojatno i Tiberijanikova obitelj, naslućeno na temelju sadržaja grobnog spomenika, na samoj je razmeci dvaju svjetonazora, možda ipak bliže kršćanskom poimanju negoli klasičnom svijetu rimskog poganstva.

(Branka Migotti)

* Zahvaljujemo svima koji su nam podacima, mišljenjima, savjetima ili na neki drugi način omogućili pronalaženje ovdje obradenog spomenika, te pripomogli u razumijevanju njegova arheološkog konteksta i spomeničkog značaja, ili pak u objavi: Dragi Bukovcu, Marcelu Buridu, Zdenku Burkowskom, Zoranu Burojeviću, prof. dr. Nenadu Cambiju, dr. Marti Crnjaković, prof. dr. Bojanu Djuriću, dr. Jochenu Garbschu, Stjepanu Konakoviću, prof. dr. Bruni Kuntić-Makvić, mr. Jagodi Meder, Katici Mutak, Vlatki Pavić, Ljubici Perinić i Anti Rendid-Miočeviću.

KRATICE

- AMZ - Arheološki muzej u Zagrebu
 HAD - Hrvatsko arheološko društvo
 Kolokvij Celje - *Akten des IV. internationalen Kolloquiums über Probleme desprovinzialrömischen Kunstschaffens* (Celje, 1995).
 Ljubljana, 1997.

LITERATURA

- ALFÖLDY, G.
 1965 - *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*. Budapest, 1965.
 1969 - *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg, 1969.
 1994 - La Pannonia e l'Impero romano. U: Gábor HAJNÓCZI (ur.). *La Pannonia e l'Impero romano. Atti del convegno internazionale*. Roma 1994: 25-40.
- BARB, A. A. 1953. Diva matrix. A faked gnostic intaglio in the possession P. P. Rubens and the iconography of a symbol. *Journal of Warburg*, 16/1953: 193-238.
- BARKÓCZI, L. - A. MÓCSY 1976. *RIU*, 2/1976.
- BARKÓCZI, L. - S. SOPRONI 1983. *RIU*, 3/1983.
- BASTIEN, P. 1988. *Perpetuitas imperii et le monnayage de Valentinien I. Situla*, 26/1988:159-163.
- BEARD, M. - J. NORTH - S. PRICE 1998. *Religions of Rome*, Volume 1: *A History*, Volume 2: *A Sourcebook*, Cambridge, 1988.
- BERGMANN, M. 1977. *Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr.* Bonn, 1977.
- BERTONCELJ-KUČAR, V. 1979. Nakit iz stekla injantarja. *AVes*, 30/1979: 254-277.
- BONNANO, A. 1983. Sculpture. U: Martin HENIG 1983: 66-96.
- BRUNSMID, J.
 1905 - Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu II. *VHAD*, n. s. 8/1905: 37-106.

- 1908-1909 - Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu III. *VHAD*, n. s. 10/1908-1909: 149-222.
- BURGER, A.S. 1991. *Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopianae und des Gebietes zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium - Altinum*. CSIR, Ungarn. Band VII. Budapest, 1991.
- CAGNAT, R. 1914. *Cours d'épigraphie latine*. Paris, 1914.
- CALABI LIMENTANI, I. 1991. *Epigrafia latina*. Milano, 1991.
- CAMBI, N.
1989 - Bilješke uz dvije panonske nadgrobne stele. *VAMZ*, 22/1989: 59-76.
1991 - *Antički portret u Hrvatskoj*. Zagreb, 1991.
- CICHORIUS, C. 1900. S. v. Cohors. *RE*, 4(1)/1900: 231-355.
- CIGLENEČKI, S. 1998. Nenavaden spomenik Kibelinega in Apolonovega kulta iz Marofa (Mrzlo Polje) v bližini Jurkloštra. *A Fes*, 49/1998: 251-259.
- CUMONT, F. 1901. S. v. Criobolium. *RE*, IV 2/1901: 1718-1719.
- ČREMOSNIK, I. 1963. Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini. *GZMBiH*, n. s. 18/1963: 103-122.
- DAUTOVA-RUŠEVLJAN, V. 1983. *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Novi Sad, 1983.
- DECHARME, P. 1887. S.v. Cybelé, u: Charles DAREMBERG - Edmund SAGLIO. *Dictionnaire des antiquités*. Tôme 1(2)/1887: 1677-1690.
- DEMANDT, A. 1989. *Die spätantike römische Geschichte von Diokletian bis Justinian 284-565. n. Chr.* München, 1989.
- DJURIĆ, B.
1991 - *Noriško-panonska proizvodnja nagrobnih spomenikov in trgovina z mramornimi izdelki*. (Doktorska disertacija). Ljubljana, 1991.
1992 - Prikaz knjige: *Corpus Signorum Imperii Romani*, Ungarn, Band 7, 1991. *AVes*, 43/1992: 217-219.
1997 - Eastern Alpine Marble and Pannonian Trade. U: *Kolokvij Celje*, 1997: 73-86.
- DOBŮ, Ā. 1968. *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Die provinzielle Verwaltung*. Budapest, 1968.
- DORIGO, W. 1966. *Pittura tardoromana*. Milano, 1966.
- DUŠANIĆ, S. 1961, Slobodan Dušanić. A Roman Inscription from Taurunum. *ZA*, 11(1)/1961: 127-131.
- ELIADE, M. 1987. S. v. Eternity. *The Encyclopedia of Religion*. Vol. 5, New York - London, 1987: 167-171.
- ERTEL, C. - S. PALÁGYI - REDŐ 1999. Die Skulpturen des Stadtgebietes von Salla und Mogentiana sowie des Balaton-(Plattensee-)Oberlandes in den Komitaten Zala und Veszprém. *CSIR, Ungarn*. Band VIII. Budapest, 1999.
- FERRI, S.
1931 - *Arte romana sul Reno*. Milano, 1931.
1933 - *Arte romana sul Danuvio*. Milano, 1933.

- FITZ, J. 1980. Administration and army. U: A. LENGYEL - G. T. B RADAN (ur.). *The archaeology of Roman Pannonia*. Budapest, 1980: 125-140.
- FORSTNER, D. 1982. *Die Welt der christlichen Symbole*. Innsbruck, 1982.
- FREIGANG, Y. 1987. Die Bedeutung der Kleidung und der Attribute auf Grabmilern im nordöstlichen Teil der Provinz Gallia Belgica. U: *Kolokvij Celje*. 1997: 107-117.
- GABELMANN, H.
1972 - Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein. *BJ*, 172/1972: 65-140.
1977 - Zur Tektonik oberitalischer Sarkophage, Altäre und Stelen. *BJ*, 177/1977: 199-244.
- GARBSCH, J.
1965 - Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* (München), 11, 1965.
1978 - *Römische Paraderüstungen*. Katalog der Ausstellung. München, 1978.
- GOUGH, M. 1973. *The Origins of Christian Art*. London, 1973.
- GREGL, Z. 1996. Sadržaj antiknih kamenih spomenika nadenih u Zagrebu i okolici II. *ISNZ*, 7/1996:9-18.
- HARTMANN, R. 1921. S. v. Securitas. *RE*, II A 1/1921: 1000-1003.
- HENIG, M.
1983 - (ur.) *A Handbook of Roman Art*. London, 1983.
1983 - The Luxury Arts: Decorative Metalwork, Engraved Gems and Jewellery. U: Martin HENIG 1983: 139-165.
- HOFFILLER, V. - B. SARIA 1938. *Antike Inschriften aus Jugoslawien*. Heft 1. *Noricum und Pannonia Superior*. Zagreb, 1938.
- ECKHART, L. 1976. Die Skulpturen des Stadtgebietes von Lauriacum. *CSIR, Österreich*. Band III, Faszikel 2. Wien, 1976.
- IRELAND, R.I. 1983. U: Martin HENIG 1983: 220-233.
- IVČEVIĆ, S. 1998. *Antičke fibule iz Salone iz Arheološkog muzeja Split*, (magistarski rad). Split, 1998.
- JEVREMOV, B. 1988. *Vodnikpo lapidariju*. Ptuj, 1988.
- JOBST, H. 1998. The Cult of the Oriental Deities in Carnuntum. U: *Religions and Cults in Pannonia*. Sz[kesf]hervár, 1998: 37-42.
- KAISER-MINN, H. 1983. Die Entwicklung der frühchristlichen Sarkophag-plastik bis zum Ende des 4. Jahrhunderts. U: *Sptantike und frühes Christentum*. Katalog izložbe. Frankfurt am Main, 1983:318-338.
- KAJANTO, I. 1965. *The Latin Cognomina*. Helsinki, 1965.
- KASTELIC, J. 1998. *Simbolika mitov na rimskih nagrobnih spomenikih. Šempeter v Savinjski dolini*. Ljubljana, 1998.
- KATANCIC 1826-1827 - M.P. KATANCSICH. *Istri adcolarum vetus e monumentis epigraphicis, marmoribus, numis, tabellis eruta et commeniariis illustrata a p. Math. Petro Katancsich o. m. P. F. prov. capistr. AA. LL. etphilos. doct. in reg. univers. hung. antiquit. ac numism. prof. et biblioth. cust. emerit.* Pars I, Budae, 1826; Pars II, Budae, 1827.
- KAUFMANN, CM. 1917. *Handbuch der altchristlichen Epigraphik*. Freiburg, 1917.
- KÄHLER, W. 1965. S. v. Perpetuitas. *EAACO*, 6/1965: 66.

- KÄHLER, W. 1966. S. v. *Securitas. EAACO*, 7/1966: 151.
- KLEINER, D.E.E. 1992. *Roman Sculpture*. New Haven - London, 1992.
- KLEMENC, J. - V. KOLŠEK - P. PETRU 1972. Antične grobnice v Sempetru. *Katalogi in monografije*, 9, Ljubljana, 1972.
- KOS, P. 1991. Ig: najdba antoninijanov tretjega stoletja. *Simla*, 29/1991.
- KRÜGER, M.
1970, 1972 - Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum. *CSIR, Österreich*. Band I, Faszikel 3.1. Teil: *Die figürlichen Reliefs*. Wien, 1970; II. Teil: *Die dekorativen Reliefs*. Wien, 1972.
1974 - Die Reliefs der Stadtgebiete von Scarbantia und Savaria. *CSIR, Österreich*, Band I, Faszikel 5. Wien, 1974.
- KUKOČ, S. 1998. Kontinuitet solarne simbolike kod Japoda. *RadFilZad*, 36 (23)/1997: 9-20.
- KÜBLER, B. 1907. S. v. *Equites Romani. RE*, VI/1, 1907: 272-311.
- LECLERCQ, H. 1921. S. v. *Domus aeterna*. U: *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie*, 4(2), Paris, 1921: 1443-1451.
- MACREA, M. 1959. Le culte de Sabazius en Dacie. *Dacia*, 3/1959: 325-339.
- MAZZOLENI, D. 1996. L'epigrafia cristiana. U: A. DONATI (ur.). *Dalla terra alle genti. La diffusione del cristianesimo nei primi secoli*. Milano, 1996: 107-121.
- MIGOTTI, B.
1996 - Ranokršćanski grobni nalaz iz Velikih Bastaja kod Daruvara. *VAMZ*, 3.S., 28-29/1995-1996: 127-157.
1997 - An Early Christian Fresco from Strbinci near Dakovo. *Hortus Artium Medievalium*, 3/1997: 127-157.
1998 - Vrednovanje arheološke grade u svjetlu rimskodobnog i ranokršćanskog horizonta Panonije. U: Branka MIGOTTI - Mario ŠLAUS - Zdenka DUKAT - Ljubica PERINIĆ. *Accede ad Certissiam. Antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta Strbinci kod Dakova*. Zagreb, 1998: 89-115.
- MILLAR, F. 1999. The Greek East and Roman Law: The Dossier of M. Cn. Licinius Rufus. *JRS*, 89/1999: 90-108.
- MIRKOVIĆ, M. - S. DUŠANIĆ 1976. *Inscriptions de la Mésie Supérieure*. Vol. I: *Singidunum et le nord-ouest de la province*. Beograd, 1976.
- MÓCSY, A.
1959 - *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. Budapest, 1959.
1975 - Eine Gruppe von Marmorstelen in Westpannonien. *ZborNMBeograd*, 8/1965: 163-168.
- MÓCSY, A. i suradnici 1983. *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpiniae cum indice inverso*. Budapest, 1983.
- MOMMSEN, Th. - O. HIRSCHFELD - A. DOMASZEWSKI 1902. *Corpus inscriptionum Latinarum*. Vol. III. Berlin 1902. (= CIL)
- MURRAY, S.C. 1981. Rebirth and Afterlife. A study of the transmutation of some pagan imagery in early Christian funerary art. *BAR, International Series*, 100/1981.
- NIESE, B. 1912. S. v. Gorgo. *RE*, VII 2/1912: 1630-1655.
- PAHIĆ, S. 1969. Antična gomila z grobnico v Miklavžu pri Mariboru. *A Ves*, 20/1969: 35-103.

- PAILLER, J.-M. 1986. L'enigme Nymfius. *Gallia*, 44 (1)/1986: 151-165.
- PATSCH, K. 1908, Karl Patsch. Untersuchungen in und um Naron. *JfA*, 2/1908: 87-117.
- PETROVIĆ, P. 1975. *Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji*. Beograd, 1975.
- PICCOTTINI, G. 1972. Die Rundmedaillons und Nischenportraits des Stadtgebietes von Virunum. *CSIR*, Band II, Faszikel 2. Wien, 1972.
- PINTEROVIĆ, D.
1967 - Nove rimske skulpture u Muzeju Slavonije. *OZ*, 11/1967: 67-79.
1978 - *Mursa i njeno područje u antičko doba*. Osijek, 1978.
- POST, P.G.J. 1984. The interpretation of cock-scenes: method and application. *Atti del Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*, 10(2)/1984: 429-443.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, A.
1993 - Rimska nadgrobna stela iz Odre nadomak Zagreba. *ObHAD*, 25(2)/1993: 28-31.
1994 - U: *Zagreb prije Zagreba. Arheološka baština Zagreba od pretpovijesti do osnutka biskupije 1094. godine*. Zagreb, 1994: 104.
- ROEDER, G. 1921. S. v. Sarapis. *RE*, I A2/1921: 2394-2426.
- SARTORI, A. 1994. *Guida alla sezione epigrafica delle Raccolte Archeologiche di Milano*. Milano, 1994.
- SCHOBER, A. 1923. *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*. Wien, 1923.
- SCHWENN, F. 1922. S. v. Kybele. *RE*, XI 2/1922: 2250-2298.
- SEBESTA, J.L. - L. BONFANTE 1994 (ur.). *The World of Roman Costume*. Madison, 1994.
- SELEM, P.
1971 - Boginja s tisuću imena. *Hrvatski znanstveni zbornik*, 1/1971: 291-332.
1980 - *Les religions orientales dans la Pannonie Romaine. Partie en Yougoslavie*. Leiden, 1980.
- SMITH, R.R.R. 1999. Late Antique Portraits in a Public Context: Honorific Statuary at Aphrodisias in Caria, A. D. 300-600. *JRS*, 89/1999: 155-189.
- STOMMEL, E. 1959. S. v. Domus aeterna. *Reallexikon für Antike und Christentum*, 4/1959: 109-128.
- ŠAŠEL-KOS, M. 1997. *The Roman Inscriptions in the National Museum of Slovenia*. Ljubljana, 1997.
- TESTINI, P. 1958. *Archeologia cristiana*. Roma, 1958.
- TKALČIĆ, I.K. 1866. *Severila Hi slika izprogonstva kršćanah u Sisku*. Zagreb, 1866.
- TOYNBEE, J.M.C. 1996. *Death and Burial in the Roman World*. Baltimore - London, 1996.
- TURCAN, R. 1996. *The Cults of the Roman Empire*. Oxford, 1996.
- UBL, H. 1979. Die Skulpturen des Stadtgebietes von Aelium Cetium. *CSIR*, Österreich, Band I, Faszikel 6. Wien, 1979.
- VUKOVIĆ, D. 1994. *Siscija - vizija rimskog grada u Panoniji*. Sisak 1994.
- WALDE, E. 1997. Noch einmal zur Buchrolle. U: *Kolokvij Celje*, 1997: 243-246.
- WESSEL, K. 1949. Römische Frauenfrisuren von der severischen bis zur konstantinischen Zeit. *AA*, 61-62/1946-1947: 62-76.
- WIGGERS, H.B. - M. WEGNER 1971. *Caracalla, Geta, Plautilla, Macrinus bis Balbinus*. Berlin, 1971.

WILKES, J.J. 1969. *Dalmatia*. London, 1969.

WILD, J.P. 1968. Clothing in the North-West Provinces of the Roman Empire. *BjB*, 168/1968: 166-240.

WOOD, S. 1986. *Roman Portrait Sculpture*. Leiden, 1986.

ZANINOVIĆ, M. 1981. Siscia u svojim natpisima. *Posebna izdanja HAD*, 6/1981: 203-207.

KARTA I SLIKE*
MAP AND ILLUSTRATIONS

Karta Hrvatske s nalazištima spomenutima u tekstu. - Map of Croatia with the sites mentioned in the text.

SI. 1 - Cenijska stela u dvorištu škole u Jasenovcu.

Fig. 1 - Cenius' stele in the court yard of the Jasenovac School.

SI. 2 - Cenijska stela u lapidariju AMZ.

Fig. 2 - Cenius' stele in the Zagreb Archaeological Museum lapidarium.

SI. 3a - Crtež Cenijske stele: prednja, gornja i bočne strane.

Fig. 3a - Drawings of the Cenius Stele: the front, the top and lateral sides.

SI. 3b - Fotografija Cenijske stele.

Fig. 3b - Photograph of the Cenius stele.

SI. 4 - Zabat Cenijske stele.

Fig. 4 - The gable of the Cenius stele.

SI. 5 - Niša Cenijske stele s portretima.

Fig. 5 - The niche of the Cenius stele.

SI. 6 - Bočne stijenske Cenijske stele.

Fig. 6 - Lateral sides of the Cenius stele.

SI. 7 - Stela iz Donjih Čeha u lapidariju AMZ.

Fig. 7 - Stele from Donji Čehi in the Zagreb Archaeological Museum lapidarium.

SI. 8 - Stela iz Odra u lapidariju AMZ.

Fig. 8 - Stele from Odra in the Zagreb Archaeological Museum lapidarium.

SI. 9 - Stela Lucija Egnatuleja Florentina u lapidariju AMZ.

Fig. 9 - The stele of Lucius Egnatuleius Florentinus in the Zagreb Archaeological Museum lapidarium.

SI. 10 - Epitaf Cenijske stele objavljen u CIL-u.

Fig. 10 - The Cennius' stele epitaph as published in the CIL.

SI. 11 - Epitaf Cenijske stele.

Fig. 11 - The Cennius' stele epitaph.

* Crteže je izradio Miljenko Gregl, a fotografije snimili: Zoran Gregl, Ncnad Kobasić.

SUMMARY

THE FUNERARY STELE FROM SISAK (CIL III 3985)

We have called the funerary stele that is the subject of this article the Ceniens stele after the name of the person who had it erected for the members of the Flavius Tiberianicus family and whose portrait appears on it among those of members of the family, although he had had no intention of being buried with them.

The stele is intriguing from the scholarly point of view and its journey until the moment it was found in Jasenovac in 1999 and finally deposited in the Zagreb Archeological Museum is an interesting one. The very scarce and not very reliable details show that in 1787 it was discovered by Natterhirn in the "civil part" of Sisak at the time a protective dyke was being built along the Stružnica stream (Archive AMZ, Jasenovac file). An entry which is neither dated nor signed records that it was built into the wall of the Jasenovac school and this is repeated by 19th century authors (Ivan Krstiteļ TKALČIĆ 1866; CIL III, Suppl. 3985) and in the 20th century (VUKOVIĆ 1994: 85). It is mentioned among a group of those "which are no longer in Sisak". No explanation is given of how such an important object was removed and built into the wall of a primary school in such a small place as Jasenovac. The stele was built into the old school and remained there until the school was demolished in 1968 and 'existed' somewhere until the Homeland War in Croatia 1991-1995. Its existence was registered anew in 1999 in the car park of the new elementary school in Jasenovac and taken to the lapidarium of the Zagreb Archeological Museum. It is carved from Pohorje marble, the bottom part of unknown size is missing. The relief scenes, although damaged in places, are in a good enough state for the decorative scheme to be deciphered, including details of the portraits and the clothing and equipment of the deceased. It is architectural in composition with gable like an imitation roof and is divided into two vertical fields flanked by semi-columns with Corinthian capitals containing two leaf rows. Under the gable is a Gorgon between two acanthus leaves and on the sloping part there are two lions holding a ram's head between their paws. In the upper field in the form of a niche featuring a realistically carved shell the family of the deceased are shown: the father Flavius Tiberianicus, his wife Ursa and two daughters whose names we do not know. According to the legible part of the text the younger was four years old. In the left background C(a)eniens *egregius vir* is shown who had the stela erected. Both men are robed in tunics and cloaks with T-fibula on the right shoulder (*Armbrustfibel*) and in their right hand they hold a *rotulus*. Ursa has a scarf or cap and also wears a tunic and cloak and is holding an apple. The children have the same head covering and hair style as their mother and are wearing tunics. The older holds a dyptich or box in which a stylus can be seen and the younger one carries a wreath. The sides of the stele from top to bottom have trails of vine leaves and grapes. On the upper part of the gable there are traces of what must have been the base of some decorative addition, it is flat and on the level of the lions' backs there are two openings which probably once supported a horizontal element which stood above today's gable top.

Seven lines of the inscription are partially legible which are in CIL III (fig 10). The name of the man who had the stele placed can be read as Genius and the index at the end shows the name in the fourth line reconstructed as Fl(avia) Tibe(rina). Our reading is as follows:

Domu (!) (a)etern(a)e etperpe-
[t]u (a) e securitati. C(a)enius
[—] (anus, v(ir) e(gregius), v(ivus)f(ecit) Fl(avio) Tibe-
rian] i [co?] q(ui) v(ixit) an(nos) XXX,
5 [—]ni(a)e Urs(a)e, q(uae) v(ixit) an(nos)
[—]ne q(uae) v(ixit) an(nos) IIII
[—] q(uae) y(ixit) an(nos)

To the eternal home and lasting security. Cenius ...?, excellent man (knight), in life raised (monument) to Flavius Tiberianicus (?), who lived thirty (or more) years,... to Ursa, who lived ... years ...?, who lived four years ..., who lived ... years...

Onomastic analysis shows that Flavius Tiberianicus was probably a descendant of a foreigner to Pannonia who had been granted citizenship by one of the emperors of the first Flavian dynasty. Cenius originated from Alpes Cottiae, a province situated between Gallia Narbonensis and Northern Italy. He may have got to Siscia from any of the so called Celtic provinces (Northern Italy, Hispania, Gallia, Britannia, Noricum, Pannonia) or from Dalmatia or Moesia where the name Cenius is also recorded.

Various elements epigraphic and pictorial allow us to date the stele within the wide range of the mid-second to the second half of the third century. Study of the way the hair is worn is especially indicative, on the men Caracalla or military and Severan on the women, which inclines us to date it to the first half of the third century.

It is difficult to give a final opinion on where the stele may have been made because research on the workshops and quarries of the Croatian part of Upper Pannonia, with its two major urban centres Siscia and Andautonia, is not very advanced. The stele is made of marble and Pannonia does not have any marble quarries which means that it may have been imported ready made from one of the Noricum workshops or in semi-finished form to be completed as necessary. It might also have been completely made in Siscia - a possibility that is suggested by the fact that similar stelae were produced in the Siscia region of local stone (figs 7, 9). There can be little doubt that the Sisak stele was at least partly finished in a Sisak stone-carving workshop. The impetus for the production of gabled stelae with pairs of lions in the Croatian portion of Pannonia can tentatively be discerned, on the grounds of the similarities of style, workmanship and portrait traits, in the Norican stone-carving workshops of the Celeia — Sempeter circle.

The symbolism of all the elements of the stele - the pair of lions with a ram's head, the shells in the niche, the vine leaves on the sides - suggest syncretization of various mystery religions in the third century. The basic motif however, the lions with the ram's head, originally probably came from the iconography of Kybele. The same motif is found on urns in north Italy but the placing in a gable was more likely to have come from a Noricum stone-carving workshop, later to become especially popular in Pannonia.

Rukopis primljen 20.1. 2000.

Rukopis prihvaćen 21.1. 2000.

BOŠKO MARIJAN

Zavičajni muzej Stjepan Gruber
Savska 3
HR - 32270 Županja

PLOČE RIMSKIH URNA NA GREPCIMA KOD LIVNA

UDK 904:726.821(36) "0-2"

Izvorni znanstveni rad

Na njivi Krivača na Grepcima između Prispa i Vašarovina kod Livna otkrivena je 1994. godine grobnica građena razbijenim ili dijelom oštećenim kamenim pločama koje su u antičko doba činile stranice četvrtastih urna. Kamene ploče mogu se datirati u vrijeme od sredine 1. do početka 3. stoljeća, iako najvjerojatnije pripadaju koncu 2. stoljeća. Grobnica s dijelom sačuvanim dječjim kosturom vjerojatno je iz kasnantičkog doba, a možda se može datirati još i kasnije jer predmeta popudbine nije bilo.

Prijevoj Grepci na padinama Grbice između Vašarovina i Prispa (sl. 1) odranije je poznato nalazište sa zanimljivim inventarom od željeznog doba do srednjega vijeka. Nalazi se u središtu arheološkog kompleksa na koji se sa sjeverne i sjeveroistočne strane vežu prapovijesna Gradina s antičkom utvrdom¹ i prapovijesno grobište te rimsko naselje u Vašarovinama,² a s južne i jugoistočne strane u samome polju prapovijesna naselja, vjerojatno i antički lokaliteti Luščić i Drinovac.³ Luščić i Drinovac, naime, povezuje "kaldrma" – rimska cesta koja od tih nalazišta vodi put istoka, prema rimskim naseljima na Golubiću između Velikih Kablića i Suhače i dalje prema Livnu. Na značenje Grebaca davno su već upozorili nalazi rimskoga doba⁴ i dijelom sačuvana srednjovjekovna nekropola stećaka⁵ pa je nedavni nalaz ratničke ostave ranoga željeznog doba,⁶ u odnosu na njih, svakako bio iznenađujući. Međutim, obližnje gradinsko naselje i nekropola željeznoga doba u Vašarovinama čine potpuno razumljivim i pojavu njima suvremene ratničke opreme. Ipak, bez obzira na taj prapovijesni nalaz, Grepci su, prije svega, poznati po otkrićima predmeta iz antičkog doba.

Važno je na početku napomenuti da je sasvim sigurno veći dio objelodanjenih antičkih nalaza s Grebaca pronađen upravo na njivi Krivača, iako neki potječu i iz današnjega groblja.⁷ Dakako,

1. BENAC 1985: 114 i d.; ČURČIĆ 1909: 169.

2. ČOVIĆ – NIKIĆ 1983: 87 i d.; MARIJAN 1986: 23 i d.; SERGEJEVSKI 1928: 90-92; SERGEJEVSKI 1930: 157 i d.; SERGEJEVSKI 1931: 19-20; PATSCH 1894: 349-350; PATSCH 1906: 170-172; PAŠKVALIN 1983: 167 i d.; PAŠKVALIN 1986: 61 i d.; GOTOVAC 1992: 51 i d.

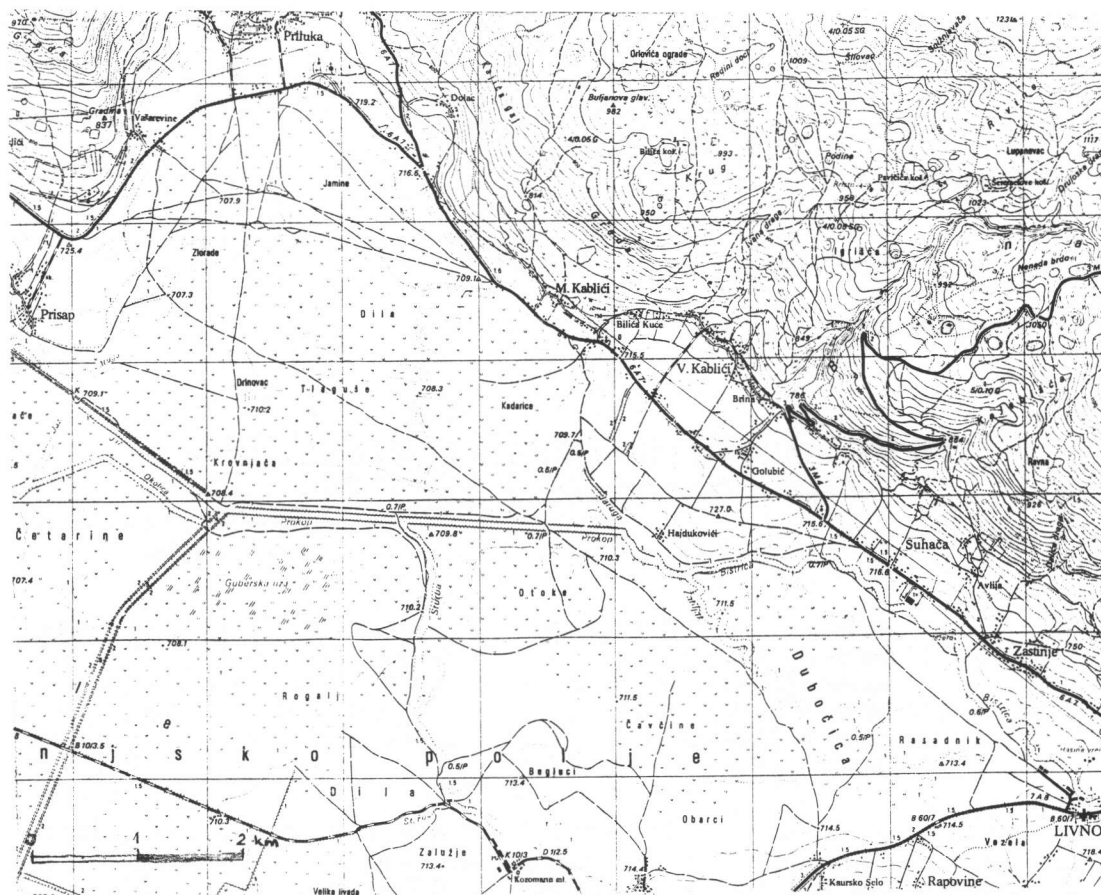
3. MARIJAN 1994: 31 i d.

4. SERGEJEVSKI 1931: 20-22.

5. ZELENKA 1994: 96.

6. MARIJAN 1995: 51 i d.

7. SERGEJEVSKI 1931: 19-21.

Slika 1.

riječ je o jednom lokalitetu. Kada su 1994. godine orući njivu vlasnici plugom zahvatili jednu kamenu ploču, bio je to znak da se odmah poduzme arheološko iskapanje, zapravo malo zaštitno istraživanje na tom mjestu.⁸ Grobnica, odnosno iskopna sonda nalazila se jugozapadno od kapelice u blizini kamenog nasipa koji sa sjeverne strane omeđuje Krivaču (sl. 2). Kako je teren blago strm, najprije se vidjela uzglavna kamena ploča o koju je i plug za oranja njive bio zapinjao. Potom je sve jasnije izranjala ploča sa zapadne strane koja je nakoso stajala prema unutrašnjosti grobnice (sl. 3). Nešto pliće, s istočne strane otkrivena su tri komada dviju različitih kamenih ploča (sl. 4). Kasnije je ploči do uzglavlja bez većih poteškoća pridodan i njezin treći komad (sl. 9a), slučajno pronađen u neposrednoj blizini na međašnjem nasipu sa sjeverne strane (sl. 5). Vjerojatno je taj, sasvim bijeli komad, ispran i očišćen kišom i suncem, bio ranije izoran te odbačen, na sreću, ne predaleko. Kada je grobnica pri kraju očišćena, na kamenitom dnu mogli su se ustanoviti samo ostatci jedne dječje lubanje i nekoliko slabo očuvanih (nadalaktičnih) kostiju (sl. 6, sl. 7). Nedostajale su kosti donjih

8. U prvoj polovici kolovoza 1994. godine njivu su orali sinovi vlasnika Bože Krole, a lokalitet je prvi obišao dr. fra Bono Mate Vrdoljak iz Franjevačkog samostana na Gorici u Livnu predlažući zaštitno istraživanje što je i učinjeno nekoliko dana kasnije, 18. kolovoza 1994. godine. U stručnoj ekipi bili

su, osim autora, dr. fra B. M. Vrdoljak i M. Palčok iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. Obojici zahvaljujem na velikoj pomoći, kako za vrijeme istraživanja tako i pri kasnijoj obradi i radu na ovome članku.

Slika 2.

dijelova tijela i ekstremiteta. Sasvim je jasno da je južna strana grobnice u potpunosti razorena jer je na toj strani pronađena gomila životinjskih kostiju s nekoliko komadića keramike koje nije bilo moguće vremenski atribuirati. Na tu je gomilu kostiju bilo nabacano kamenje nepravilna oblika različitih veličina.⁹ Grobnica je vrlo precizno orijentirana u smjeru sjever-jug, a pokop djeteta izvršen je tako da mu je glava na sjevernoj strani (sl.7). U sjevernoj polovici grobnica je ukopana u kamenito tlo (slojevita muljika) dok je na južnoj strani bila gotovo u razini današnjega površinskoga sloja njive. Prostor za grobnicu imao je oblik izdužena nepravilna pravokutnika (oko 1,85 x 0,92 m). Grobna konstrukcija, načinjena od kamenih ploča rimske urne, bila je u obliku

9. Nakon otkrića novoga nalaza na Grepcima razgovarali smo sa starijim rođacima sadašnjega vlasnika Krivače, s Antom Krolom iz Prispa i njegovom sestrom Celom Lijović s Ploče u Žiroviću (MARIJAN 1995: 51). Oni su potvrdili da su na toj, tada njihovoj njivi, prije "pedesetak" godina također

izorani dijelovi grobnice kada je možda i došlo do zakapanja životinjskih kostiju. Čini mi se da je riječ o otkriću nešto prije ili nešto više od "pedesetak" godina, vjerojatno o 1925. ili 1926. godini (SERGEJEVSKI 1931: 20-21).

Slika 3.

izdužena pravokutnika, bez obzira na kasniju devastaciju i djelomično ili potpuno dislociranje pojedinih ploča. Treba napomenuti da su i na južnoj, najviše stradaloj strani grobnice zacijelo bile kamene ploče, vjerojatno od sličnih kamenih antičkih urna. One su, pak, budući da su zbog strma terena bile bliže površini, zasigurno uklonjene ranijim intervencijama, a najkasnije onda kada su na tom dijelu bile pokopane životinjske kosti, dakako, ne isključujući ni druge načine destrukcije i prije tog događaja. Ipak, čini se da je širina grobnice oko 0,65 m.

Vjerojatna kasnoantička dječja grobnica zasigurno je cijelim opsegom bila obložena i pokrivena kamenim pločama. Istina, prva ploča ili stranica do uzglavlja sa zapadne strane (sl. 3, sl. 4) napućivala je tijekom istraživanja na grobnicu s krovom na dvije vode; međutim, nasuprotna ploča (sl. 5) jasno je pokazala da je riječ o grobnici pravokutna oblika poput cista koja je morala imati jednu ili, vjerojatno, više ploča poklopnice. Za konstrukciju grobnice upotrijebljene su, dakle, lijepo oklesane ploče antičkih kamenih urna. Iako nema posebno značenje, zanimljivo je da su te ploče i u sekundarnoj upotrebi zauzele gotovo istu dispoziciju (sl. 6) kakvu su imale i onda dok su činile stranice kamene urne što je, vjerujem, samo posljedica najpraktičnijega tehničkog postupka koji su primijenili ukopnici. Dakle, uzdužne ploče ili stranice urne i sada stoje sa strane (istočne i zapadne), a prednja ili pročelna ploča urne stavljena je na uzglavnu stranu vjerojatne kasnoantičke grobnice. Iako su možda kao ploče poklopnice poslužili upravo poklopci antičkih urna, daljnja nagađanja nemaju smisla.

Otkriveno je 6 komada od 4 ploče. Rađene su od meka vapnenca. Sve su bile više ili manje oštećene, uglavnom u vrijeme gradnje grobnice, a nešto i naknadno obradom zemlje. Uzdužne ploče imale su ukras samo na čeonim stranama, ploča koja je stajala na pročelju urne bila je ukrašena na svoj vanjskoj površini, a dio ploče sa zadnje strane kamene urne nije imao ukrasa. To su:

1. Kamena ploča s dijelom očuvanim florealnim ukrasom u reljefu (tučak cvijeta poput tulipana u naizmjeničnu rasporedu po okomitoj osi s početkom drugoga cvijeta i njegova korijena/stapke). S unutrašnje strane dva okomita žlijeba, jedan U-profilacije, drugi L-profilacije. S

Slika 4.

vanjske strane mrežasti uzorci – ostatci klesarskoga alata. Pripadala je uzdužnoj stranici kamene urne. Vel.: 59,7 x 45,3 cm, debljina: 8,0 cm, širina žlijeba: 7,0 cm - sl. 8.

2. Tri komada uzdužne ploče kamene urne s dijelom očuvanim florealnim ukrasom u plitkom reljefu. Ukas cvjetnih motiva s gornje (vjerojatno i donje) strane ograničava jednostavan geometrijski ukras dvostrukih V. S unutrašnje strane dva okomita žlijeba, jedan U-profilacije, drugi L-profilacije. Na vanjskoj strani vrlo plitko urezan motiv višestrukih pravokutnika, a tragovi klesarskog alata vidljivi su na unutrašnjoj strani. Vel.: a) 31,0 x 26,7 cm, b) 50,7 x 27,0 cm, c) 35,7 x 37,3 cm; debljina : 7,7 cm, žlijeb : 7,0 (U), 6,0 (L) – sl. 9a-c.

3. Oštećena kamena ploča pripadala je prednjoj strani ili pročelju četvrtaste urne. Četiri udubljena pravokutnika s profiliranim bordurama. Između njih i gotovo po svojoj površini urezana je cijela mreža vodoravnih i okomitih pravilnih crta te 5 jednakih manjih pravilnih krugova na jednoj strani. Vel.: 48,7 x 50,7 cm, debljina: 6,7 cm - sl. 10.

Slika 5.

4. Oštećena kamena ploča, najvjerojatnije stražnja ploča antičke urne. Bez ukrasa, a na površini jasno vidljivi ostatci klesarskoga alata (zublje). Vel.: 42,3 x 31,7 cm, debljina: 6,7 cm - sl. 11.

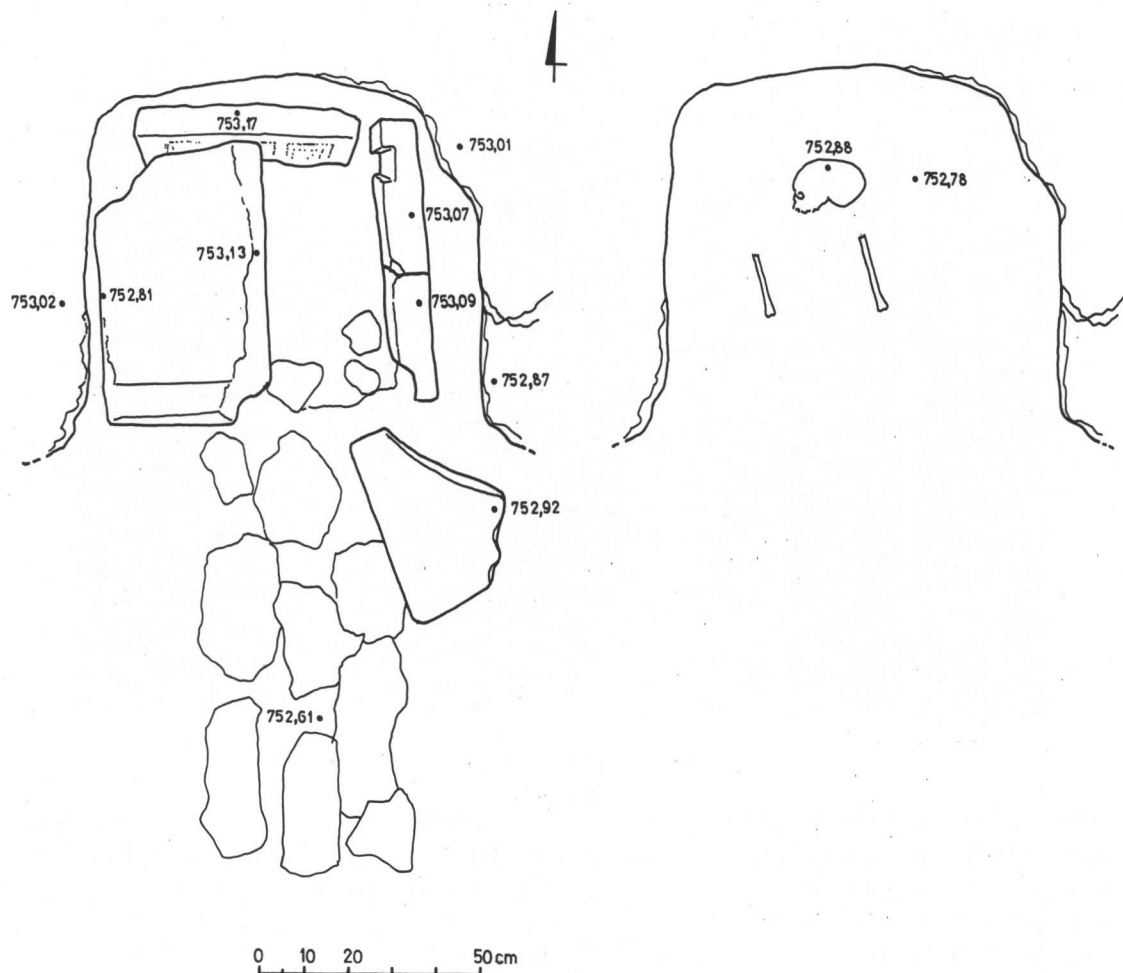
Osim po općoj kvaliteti izvedbe, posebice ukrasa, tehnički detalji na pločama jasno pokazuju da one pripadaju ne jednoj nego li različitim kamenim urnama. Tako dvije uzdužne ploče ili stranice (sl. 8, sl. 9), osim što se razlikuju po kvaliteti ukrasa, nikako nisu mogle pripadati istoj urni jer obje pripadaju lijevoj strani, dakle, različitih urna. A i po veličini prostora za pepeo pokojnika, jasno je da te dvije ploče ne pripadaju istoj urni. Prva je taj prostor za pepeo imala duljine 42,0 cm, a druga 46,0 cm. S druge strane, pročelna i stražnja ploča ne mogu se na taj način diferencirati, iako njihove veličine nedvojbeno govore da su, također, pripadale različitim urnama. Ukas na jednoj (sl. 10) sigurno je jamstvo njezina pročelnog položaja, dok je druga neukrašena (sl. 11) zacijelo bila na stražnjoj strani urne. U svakom slučaju pronađene ploče (sl. 8 – sl. 11) mogle su pripadati najmanje dvjema, a najviše četirima kamenim urnama. Po ukrasu i po stilskim te tehničkim svojstvima komadi br. 1 (sl. 8) i br. 3 (sl. 10), odnosno br. 2 (sl. 9) i br. 4 (sl. 11) mogli bi biti dijelovi istih, dakle, dviju urna. Moguće je, međutim, da je svaki komad pripadao posebnoj urni kao i da su te četiri ploče bile dijelovi triju urna.

Ukrase na kamenim pločama s Grebaca čine florealni i geometrijski motivi. Prvi su uobičajeno rađeni u plitkom reljefu, a drugi urezivanjem. Na primjeru ploče br. 2 (sl. 9) vidimo da je florealni motiv na krajevima kombiniran s urezanim geometrijskim uzorkom. Možda je takvo rješenje bilo i u primjeru ploče br. 1 (sl. 8) na kojoj je sačuvan samo središnji dio reljefna ukrasa. Razlika u kvaliteti izvedbe ukrasa na tim dvjema pločama više je nego jasna. Na ploči br. 1 (sl. 8) ukas po

Slika 6.

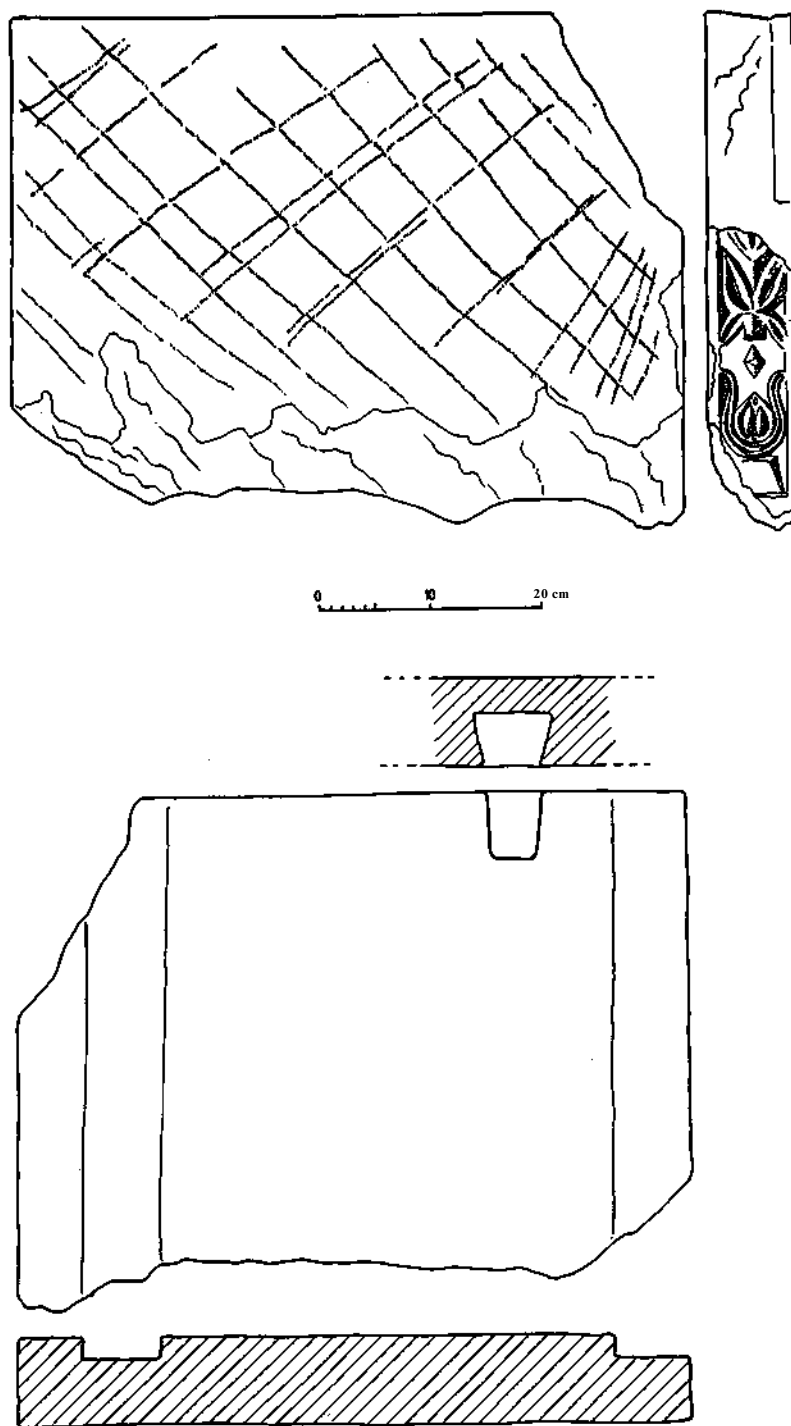
širini zauzima gotovo cijelu debljinu ploče (6 od 8 cm), rađen je vrlo precizno u istaknutoj reljefnoj formi. Majstor je najprije urezanim crtama označio stupac namijenjen ukrasu tako da je sa strana ostao po 1 cm kao bordura. Iako je zapravo riječ o barem dva samostalna motiva (časka cvijeta i cvijet sa stapkom), taj ukras po okomici je vrlo skladan te se stječe dojam o jednome vezanom motivu, čemu svakako pridonosi naoko nevažan ornament u obliku romboidne kaplje smještene između časka cvijeta i korijena ili stapke idućega cvijeta. Ravnomjieran prostorni razmještaj motiva i strogo poštivanje simetrijske osi u njihovu oblikovanju svjedoče o vrlo dobrom umjetničkom radu. Shematski vrlo sličan motiv na ploči br. 2 (sl. 9) drugorazredno je djelo. Iako se nepoznati majstor i tu držao simetrije po okomitoj osi, iako je prethodno također naznačio polje ukrasnoga stupca, ukupan je dojam sasvim drukčiji. On je ukrasni stupac suzio na 4 cm širine što je, na samom početku, dobrim dijelom utjecalo da njegovi cvjetni motivi nemaju onu puninu i minuciozno izvedene detalje kao kod prethodnika. Tu zapravo više i nije riječ o reljefnom već o duboko urezanom ukrasu jer širina ukrasnoga stupca naprosto nije dopuštala da se raskošni cvjetni motivi daju u punoj plastičnosti nego su stiješnjeni i djelomično izduženi pa, na stanovit način, i geomtrizirani. Na to je svakako utjecala činjenica da se na vanjskoj strani ploče nalaze urezani geometrijski motivi kao priprema za jedan drugi, nikad dovršeni ukras. Drugim riječima, ploča je prvobitno bila namijenjena drugom, iako, vjerojatno vrlo sličnom spomeniku što govori da je majstor morao brzo izvršiti prenamjenu te načiniti rečeni ukras. S druge strane, manje je vjerojatno da urezani geometrijski motivi kao priprema čine samo nedovršeni rad. Ipak, izvedbu ukrasnoga stupca na ploči br. 2 ne bih pripisao lošem ili početničkom djelu, iako se ona ne može mjeriti s kvalitetom izvedbe ukrasnoga stupca na ploči br. 1. Vrlo je vjerojatno da se autor ukrasa na ploči br. 2 ugledao na ukrasne motive s ploče br. 1. Taj je primjer zahvaljujući očuvanosti većega broja motiva dijelom dao mogućnost

Slika 7.

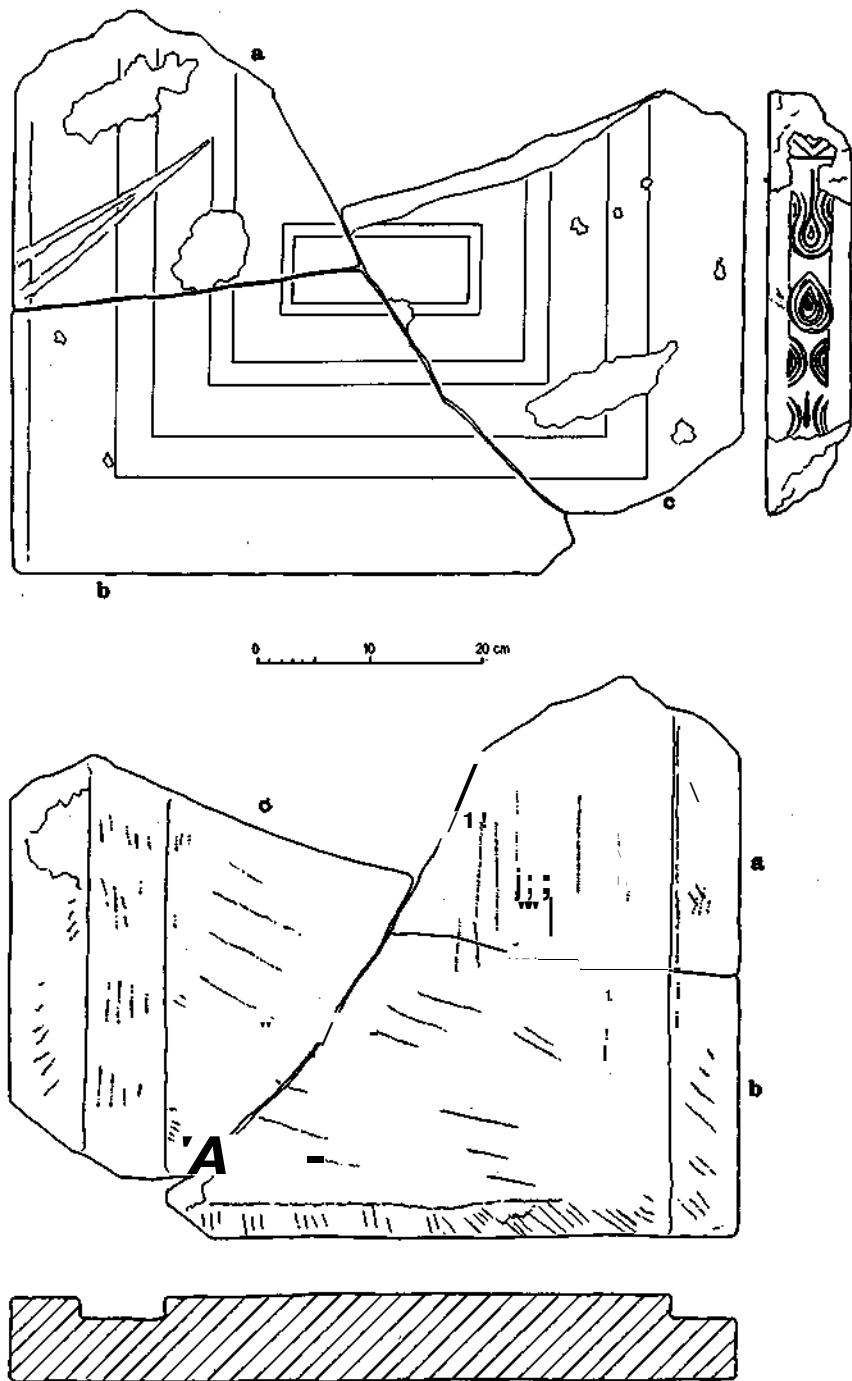
rekonstruiranja cijeloga ukrasnog stupca i na jednoj i na drugoj ploči. Mislim, naime, da središnji, krajnje stilizirani motiv na ploči br. 2 (pupoljak cvijeta ispod kojega su dva koncentrična polukruga) odgovara središnjem, dijelom sačuvanom uzorku na ploči br. 1. Temeljem te rekonstrukcije, čini se da je na ukrasnim stupcima moglo biti tri vezana cvjetna motiva (časka, cvijet sa stapkom, časka) ograničena s gornje i donje strane geometrijskim motivom (vodoravne crte i dvostruki V).

Ukrasni cvjetni stupac u konačnici je, ipak, samo simbol, zacijelo simbol života i smrti čije je značenje posebno naglašeno i zbog mjesta na prednjoj ili pročelnoj strani urne na kojemu se nalazio. A na prednjoj strani urne skoncentrirana je sva simbolika, svi znakovi i sve informacije vezane uz pokojnika, kult mrtvih i zagrobni život. Interpretacija cvjetnih uzoraka s ploča na Grepcima otežana je zbog fragmentarnosti nalaza, ali i zbog činjenice da oni predstavljaju znakove funeralnih običaja i vjerovanja u zagrobni život koji su slabo istraženi na unutrašnjem delmatskom području u antičko doba. Ipak, s obzirom na naizmjeničnost cvijeta i zatvorene cvjetne čaške na ukrasnim stupcima, možda je taj ritam i smjenjivanje motiva simbolično predstavljao promjenljivost

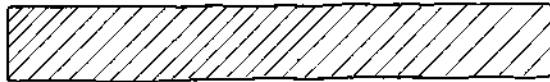
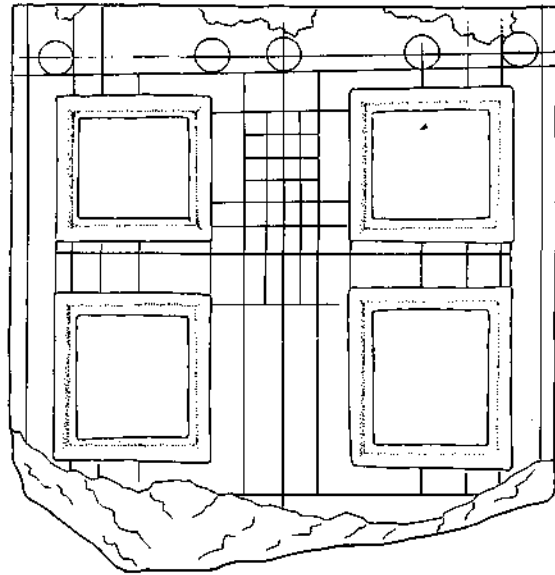
PRISAP.GREPCI.KRIVACA.199«crtt!» Miran Palcok

Slika 8.

PRI SAP. OREPCI. KRIVAČA. 199<:rtež.Miran Polčok

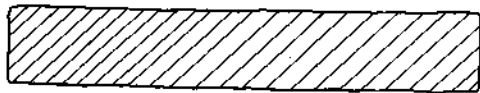
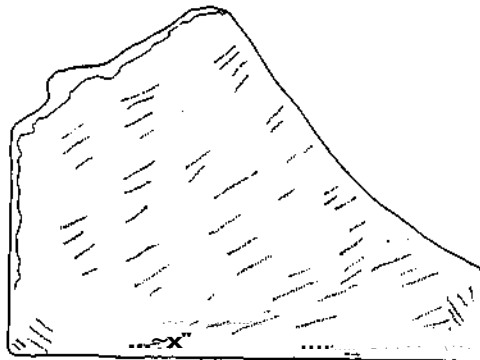
Slika 9.

0 10 20cm

PRISAP. & REPCI. KRIVACA. 1994. crtez: Miran Polcok

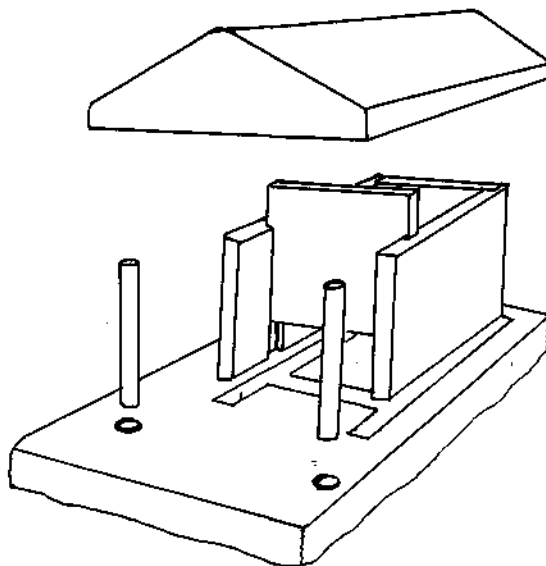
Slika 10.

0 10 20cm

PRISAP. GREPCI. KRIVACA. 1994. cnez: Miran Pdčok

Slikali.

Slika 12.

ljudskoga života, njegove smrti i novoga zagrobnog života. Ali, zbog svega prethodno rečenoga, ne treba odbaciti ni interpretaciju prema kojoj bi ukrasni cvjetni stupci predstavljali samo puku dekoraciju kamenih urna.¹⁰

Osim cvjetnoga ukrasa na dvije ploče kamene urne s Grebaca nalaze se geometrijski motivi. Najednom primjerku ukras je udubljen i profiliran, na drugome samo urezanim crtama naznačen. Prvi svakako spada u čisti ukras, dok drugi treba gledati samo kao pripremu za njegovu izvedbu. Ploča br. 3 (si. 10) zasigurno pripada pročelju kamene urne, a na njezinoj prednjoj ili vanjskoj strani sačuvana su četiri udubljena pravokutnika s profiliranim rubovima. Pravokutnici su uz oštećenu (donju?) stranu ploče bili okomito postavljeni, a nešto su veći (10x11 cm) od druga dva (10 x 9 cm) s vodoravnom uzdužnom osi. Na ploči je prvobitno trebao biti izveden ukras druge vrste, iako je i ona, vjerojatno, bila namijenjena kamenoj urni. Majstor ili obrtnik klesar na toj je ploči, naime, urezanim crtama naznačio mjere (po širini i po duljini) ukrasa koji nikad nije isklesao. Osim cijele mreže vodoravnih i okomitih crta, uz rub ploče nalazi se pet istovjetnih pravilnih kružnica, gotovo sigurno namijenjenih ukrasu rozeta.¹¹ Grafička priprema ukrasnih motiva na pločama s Grebaca svakako je dobar pokazatelj načina rada, sredstava i tehnike kojima se služilo domaće klesarstvo. Ali i taj primjer nedvosmisleno upućuje na zaključak daje majstor klesar žrtvovao ranije načinjenu pripremu, vjerojatno zbog hitnosti narudžbe. Umjesto predviđenih ukrasa načinio je četiri udubljena pravokutnika s bordurama čijoj izvedbi ni na koji način nije koristila spomenuta grafička priprema. S druge strane, gotovo je sigurno da su pravokutnici (kasetoni) urađeni vrlo brzo uzme li se u obzir njihova zamjetna nesimetričnost, a to je, opet, još jedan dokaz o prenamjeni ploče. Sličnu grafičku

10. PAŠKVALIN 1983: 175.

11. Na pločama kamene urne koje su bile ugrađene u kasnoantičku grobnicu bačvasta svoda na Groblju sv. Ive u

Livnu nalaze se po dvije gotovo istovjetne kružnice u kojima su urezane rozete (PETRINEC - ŠEPAROVIC - VRDOLJAK 1999: kat. br. 141, 142).

pripremu, vjerojatno za reljefno oblikovanje (udubljivanje) geomtrijskih motiva, imala je spomenuta ploča br. 2 (si. 9) kojoj je, također, promijenjen ukras.

Ukras izdubljenih pravokutnika s profiliranim rubovima (kasetoni) svakako podsjeća na motiv vrata podzemlja - *porta Inferi*. Taj motiv rimska sepulkralna arhitektura preuzela je iz grčohelenističke kulture, nalazi se, primjerice, na helenističkim stelama s otoka Visa (Issa),¹² a potom i na rimskim nadgrobni spomenicima - na stelama iz Dugopolja kod Splita¹³ ili na stelama iz okolice Ljubuškoga,¹⁴ na steli s Liba i nalazima monolitnih sanduka urna za pepeo iz Karaule u Tomislavgradu¹⁵ i Groblja sv. Ive u Livnu.¹⁶ Motiv *porta Inferi* na unutrašnji delmatski teritorij najvjerojatnije su donijeli vojnici *legio VII* istočnjačkoga podrijetla smješteni u Tiluriumu (Gardun kod Trilja),¹⁷ bez obzira što ne treba zanemariti ni moguće značenje helenističkih stela u tom smislu i, općenito, salonitansku sepulkralnu arhitekturu. Jer oblik kamene urne s Grebaca, odnosno kamenih urna s Livanjskog i Duvanjskog polja, nije zapravo ništa drugo do li razvijena forma stele, dvodimenzionalnost stele jednostavno je pretvorena u trodimenzionalnu formu kamene urne. Pri tome su zadržani svi bitni dijelovi stele, njezin gornji zabatni dio s akroterijima prenesen je na poklopac urne, polustupiči sa stele postaju pravi stupići i u arhitekturi urne u potpunosti su funkcionalni kao kod prave građevine (hrama), ukrasno polje s kasetonima preneseno je na pročelnu ploču prostora za pepeo dok je natpis otišao na zabat poklopca.

Grebačke ploče pripadale su antičkim urnama četvrtasta oblika, urnama čiju je konstrukciju činilo više dijelova. Osim predloženih ploča koje su kao stranice zatvarale "sanduk za pepeo", urna je imala još poklopac i postolje te, vjerojatno, stupiće na pročelju. Za konstrukciju koja u osnovi oponaša oblik kuće ili hrama bilo je doista potrebno i mnogo zanatskoga umijeća da bi "građevina" sklopljena iz više dijelova bila sigurna i stabilna. Iako do danas na jednom mjestu nije otkrivena kompletna urna s postoljem, stranicama, poklopcem ili stupićima, pojedinačni ili skupni nalazi svih tih arhitektonskih elemenata na nekoliko lokaliteta u livanjskom i duvanjskom kraju daju dobru osnovicu za njezinu pouzdanu rekonstrukciju (si. 12).

Dakle, na stabilno kameno postolje sa žljebovima uglavljene su dvije uzdužne ploče, zatim prednja ili pročelna te stražnja ploča. Dva stupića nalazila su se izvan crte žljebova, pomaknuta su sasvim u stranu, stoje zacijelo bilo važno za oslon dvoslivne krovne ploče, ali i za ukupnu stabilnost urne. S druge strane, na taj je način prednji ili pročelni dio urne s koncentracijom ukrasne simbolike bio znatno vidljiviji pa je pomicanje stupića u stranu imalo i tu drugu, jednako važnu svrhu. Na vrh konstrukcije obično je dolazio dvoslivni poklopac, s ukrasom i natpisom ili samo natpisom na zabatu. A dublji žljebovi na postolju i poklopcu, međusobna vezanost i uklopljenost okomito postavljenih ploča te težina poklopca osiguravali su zamjetnu stabilnost urne. Nadalje, vjerojatno je i mali utor na ploči br. 1 (si. 8) također imao funkciju u konstrukciji urne. Naime, u taj utor trapezoidna oblika (7,5 x 5,0 x 5,0 cm) na gornjoj strani ploče mogla je biti postavljena drvena gredica koja se uglavljivala na svoj pandan u nasuprotnoj ploči pa je na taj način osiguravala dodatnu stabilnost konstrukcije prije postavljanja poklopca, ali je, vjerojatno, ostala u funkciji i nakon tog završnog čina gradnje urne. U primjeru druge ploče (si. 9) gornji je rub, na mjestu gdje bi mogao biti sličan utor, znatnije oštećen pa su i pretpostavke u tom smislu bez utemeljenja. Naravno, treba pomisliti daje utor na ploči br. 1 (si. 8) načinjen i u druge svrhe jer je i namjena same ploče prvobitno

12. NIKOLANCI 1969: 68,70, T.VI; FRASER 1991: 248-252, Pl.1.

13. CAMBI 1994: 147 i d.

14. BOJANOVSKI 1985: 70 i d., sl.2, sl.3, sl.4.

15. ŠKEGRO 1997: 83-84, sl.1, sl.2, sl.3.

16. PETRINEC - ŠEPAROVIĆ - VRDOLJAK 1999: 28, kat.br. 131.

17. WILKES 1969: 94 i d.; ZANINOVIĆ 1976: 173-174; ŠKEGRO 1997: 85.

bila zamišljena drukčije. Slično je rješenje primijenjeno i na kamenim pločama s Groblja sv. Ive u Livnu.¹⁸

Najveći broj dijelova sličnih kamenih urna pronađen je na Livanjskom i Duvanjskom polju. Upravo na lokalitetu Krivača otkrivene su 1925. ili 1926. godine dvije kamene ploče (poklopca).¹⁹ Prva od tih grobnih ploča "sanduka za pepeo" je otučena i, možda, namjerno dovedena u mjeru (96,0 cm) kako bi odgovarala ulozi poklopca na dječjoj kasnoantičkoj grobnici. Spada u skupinu jednostavnih poklopaca s natpisom bez ukrasa ili ukrasnih akroterija. Zajedno s tim poklopcem nađen je još jedan komad nadgrobne ploče s reljefno ukrašenim zabatom (rozeta, lišće, vinova loza), ali bez natpisa. I veličina je približno slična (86,5 cm) pa, dakle, i on svojim mjerama odgovara sekundarnoj upotrebi poklopnice na kasnoantičkoj grobnici. Možda su te dvije nadgrobne ploče ili poklopci pripadale istim rimskim kamenim urnama čiji su dijelovi otkriveni 1994. godine, ali je sasvim sigurno da i jedni i drugi nalazi, vremenski i stilski iskazuju puno jedinstvo. Nadalje, u obližnjim Vašarovinama otkriven je poklopac četvrtaste kamene urne u obliku krova na dvije vode.²⁰ Na uokvirenom i profiliranom zabatu prikazana je reljefna kompozicija naiskosa s amforom i dva antitetički postavljena i veoma stilizirana dupina ispod kojih je bio natpis. Slični poklopci s reljefnom kompozicijom edikule, amforom i dupinama na pročelju nađeni su još u Livnu i Tomislavgradu,²¹ a primjerci s dupinama i rozetom iz Suhače (Golubić) i Livna.²² U Tomislavgradu su nađeni poklopci koji u profiliranom zabatu imaju amfore s rozetama ili poprsje pokojnika s rozetama, a ukrašene akroterije čine poluležeći lavovi.²³ Na bočnim stranama poklopaca najčešće se nalaze udubljeni i na rubovima profilirani kasetoni. Na Groblju sv. Ive u Livnu otkrivene su 1993. godine²⁴ dvije kamene ploče, jedan poklopac kamene urne s dupinama na zabatu kojemu, vjerojatno, pripada fragment s natpisom te fragmenti dviju urna izdubljenih u jednom kamenom bloku.²⁵ Ploče, poklopac i fragmenti urna izdubljenih u kamenom bloku bili su ugrađeni u konstrukciju kasnoantičkih grobnica bačvasta svoda. S nalazišta Karaula u Tomislavgradu potječu dva vjerojatno nedovršena rimska spomenika-monolita koji bi svakako mogli pripadati sandučastom dijelu urne.²⁶ Nedavno je na Golubiću između Suhače i Velikih Kablića otkriven još jedan poklopac i ploče rimske kamene urne.²⁷ Poklopac je jednostavna oblika bez reljefne kompozicije, ali s veteranskim natpisom na zabatu dok su ploče, slično Grepcima, imale ukras na čeonim stranama. Koliko mi je poznato, kameno postolje sa žlijebovima otkriveno je jedino na Golubiću.²⁸

Četvrtaste kamene urne s postoljem i dvoslivnim poklopcem, sudeći po čestim nalazima, bile su glavni oblik sepulkralnih spomenika u antičko doba na Livanjskom i Duvanjskom polju.²⁹ Građene su u različitim veličinama i s različitom kvalitetom izvedbe oblikovnih ili ukrasnih elemenata što je zasigurno u vezi sa željama naručitelja, ali i umijećem majstora u klesarskim

18. PETRINEC - ŠEPAROVIĆ - VRDOLJAK 1999: 16, 69, kat.br. 141, 142. Poput grebačkih i te ploče imaju profilirane U i L žljebove s unutrašnje strane pa su, zasigurno, na isti način činile središnji dio urne namijenjen pohrani pokojnikova pepela.

19. SERGEJEVSKI 1931: 20, 21, SL. 2, T.XIX, 3.

20. PAŠKVALIN 1983: 169, T.III, 7.

21. PAŠKVALIN 1983: 169, T.III, 9.

22. PAŠKVALIN 1983: 170, T.IV, 13.

23. PAŠKVALIN 1983: 168, T.I, 1-4.

24. Arheološka istraživanja na Groblju sv. Ive u Livnu od 1993. do 1995. godine vodio je T. Glavaš, uz suradnju fra B. M. Vrdoljaka i B. Marijana. Usp.: GLAVAŠ 1994: 105 i d.; VRDOLJAK 1994: 115 i d.

25. ŠKEGRO 1997: 85, si.4, si.5; PETRINEC - ŠEPAROVIĆ - VRDOLJAK 1999: 26, si. na str. 28, kat.br.: 123, 128, 130, 131, 141, 142.

26. ŠKEGRO 1997: 84, sl.2, sl.3.

27. ŠKEGRO 1999: 15 i d. Usp. također: PETRINEC - ŠEPAROVIĆ - VRDOLJAK 1999, 65, kat.br. 129.

28. Fra B. M. Vrdoljak prenio je 1998. godine s njive "Štitić" (u vlasništvu obitelji Niče s Golubića) jedno postolje kamene urne u Franjevački muzej i galeriju Gorica u Livnu.

29. Svakako je neobično da se na Glamočkom polju, koliko mi je poznato, do sada nisu našli ostatci kamenih urni tako često zastupljenih u livanjskom i duvanjskom kraju. Glamočko polje obično se, naime, smatra klasičnim delmatskim područjem. Usp.: ZANINOVIĆ 1966: 27 i d.; ZANINOVIĆ 1967: 5 i d.

radionicama. Primjeri kamenih ploča s Grebaca i Golubića govore o još jednom zanimljivom i važnom konstrukcijskom elementu. Riječ je o zaokrenutosti uzdužne osi prostora za pepeo pokojnika za 90 stupnjeva u odnosu na uzdužnu os same ume. Dakle, uzdužna os ume križno se preklapa s uzdužnom osi prostora ili sanduka za pepeo. Tako je na Grepcima taj prostor vjerojatno bio veličine 42,0 x 48,7 cm u jednom, a 46,0 x ? na drugom primjeru dok je na Golubiću iznosio 47,0 x 72,0 cm, a poklopac čak 120,0 x 116,0 cm.³⁰ Simetrijski sklad kamene urne dodatno naglašuju i dva stupića s prednje strane, iako je njihova glavna uloga u efektu podražavanja izgleda hrama, dakle, sakralnoga objekta koji je u obliku kamene ume minimiziran za osobite nakane kao simbolično mjesto čuvanja pokojnikova pepela. Oblik kamene ume u umanjenoj, jednostavnoj i realističnoj formi zapravo je oblik arhetipskih hramova antičkoga doba. Jednostavnije rečeno, kamena uma pravi je preslik hrama uz jasno poistovjećivanje sakralnoga s funeralnim. Koliko su ukrasni motivi na kamenim pločama ili na zabatu poklopca slijedili predloške na uzorima, dakle, na hramovima, teško je reći. Motivi na zabatima zacijelo su bili bar u formalnoj vezi s onima na hramovima, dok su motivi na pločama vjerojatno zasebna kategorija čisto funeralnoga karaktera, premda se ni tu ne može zanijekati izvorna religijska, dakle, i sakralna komponenta.

Bez obzira što bi se pomnijom analizom, vjerojatno, mogle utvrditi dvije podregionalne skupine, livanjska i duvanjska, čini mi se daje u ovome času, zbog zajedničkih povijesnih i etničkih osobina, bolje govoriti o jedinstvenoj skupini nadgrobnih spomenika kod unutrašnjih Delmata. Ali, s druge strane, svakako treba računati na nekoliko klesarskih radionica i na Livanjskom i na Duvanjskom polju. Gledajući pak sa stilsko-oblikovnoga ili ikonografskoga aspekta, čini se daje razvoj livanjsko-duvanjske skupine kamenih urna moguće sagledati u nekoliko faza koje su svakako mogle imati odjeka i u vremenskom smislu. Prvo treba pogledati kojim nalazima za tu analizu raspolažemo. Glavninu, dakako, čine spomenuti nalazi poklopaca dok je drugih dijelova znatno manje, bilo da je riječ o "sanducima za pepeo" ili postoljima kamenih urna. Dakle, u smislu konstrukcije središnjega prostora za pepeo pokojnika, zastupljena su dva podtipa kamene ume (kompozitni i monolitni); međutim, ta činjenica, nažalost, ne sadržava i jasnu kronološku diferenciju budući da do sada nisu otkriveni kompletno sačuvani spomenici u intaktnim uvjetima. Na isti način niti svi poznati poklopci ne daju mogućnost određivanja njihove pripadnosti jednome ili drugome podtipu pa, dakle, niti mogućnost sigurna vremenskog atribuiranja. Tako se razvoj kamenih uma u konačnici može uglavnom promatrati na nalazima kamenih poklopaca, bez obzira na iznesene ograde u tom smislu, pri čemu će njihova oblikovna, stilska ili ikonografska svojstva dijelom upućivati i na različito vrijeme njihova nastanka, dakako, u kombinaciji s istim svojstvima ostalih dijelova kamenih uma, ponajprije ploča "sanduka za pepeo" ili monolitnih sanduka.

Starijim oblicima izgleda pripadaju poklopci naglašena dvoslivna krova, istaknutih ukrasnih akroterija (poluležeći lavovi), reljefno ukrašena zabata sa simboličkim arhitektonskim ornamentom (edikula) u koji su ukomponirane simbolične predstave, najčešće amfore, dupini, rozete, polumjeseci, vinova loza, lišće. Gotovo redovito zastupljeni natpis nalazio se na donjoj strani zabata, odnosno ispod edikule. Na bočnim stranama tih poklopaca često su izdubljeni, izduženi i profilirani pravokutnici (kasetoni). Najtipičniji predstavnik te skupine ili faze razvoja kamenih uma, odnosno poklopaca kamenih urna, jest jedan primjerak iz Tomislavgrada.³¹ Prijelaznu formu čine poklopci koji umjesto poluležećih lavova na jednostavnim akroterijima imaju samo okomitim crtama naznačene lavlje šape, poput nalaza iz Livna.³² Arhitektonski ornament na zabatu postupno nestaje, a mjesto kompozicije dupina s amforom preuzimaju reljefne izvedbe vegetabilnih i florealnih motiva. Rozeta dobiva središnje mjesto prije rezervirano za amforu, a vinova loza, bršljan ili drugo

30. ŠK. EGRO 1999: 15, Abb. 2.

32. PAŠKVALIN 1983: 169, T.111,10.

31. PAŠKVALIN 1983: 168, T.1,1.

lišće dolaze na mjesto dupina kao na primjerima iz Suhače (Golubića?), Vašarovina i nepoznata nalazišta u okolici Livna.³³ Ipak, kada je riječ o predstavama dupina, čini se da je taj motiv bio najdulje zastupljen.³⁴ Sljedeću razvojnu etapu predstavljaju primjerci poklopaca kamenih urna koji više nemaju arhitektonski okvir ili ornament na zabatu, akroteriji potpuno nedostaju.³⁵ Iako je dvoslivna shema poklopca zadržana, on je sada znatnije snižen i zaobljen bez oštrih linija. U toj novoj kompoziciji jedino su dupini donekle zadržali prijašnje mjesto i značenje, a mjesto središnjega motiva uglavnom preuzima rozeta. Natpis je najčešće ispisan u dva reda i više nije jasno ograničen niti se nalazi u naznačenu polju. Posljednjoj skupini ili zadnjoj fazi u razvoju poklopaca kamenih urna livanjsko-duvanjskog tipa pripadaju nalazi spljoštena dvoslivna krova bez ikakvih ukrasnih elemenata na zabatu na kojem veći dio površine zauzima natpis.³⁶

S druge strane, iako to uvjeti otkrića u svim poznatim primjerima ne dopuštaju jer nije bilo sigurnih intaktnih nalaza, čini se da starijim fazama razvoja livanjsko-duvanjskog tipa kamene urne odgovaraju urne čiji je središnji dio za pepeo pokojnika izdubljen u jednom kamenom bloku. U tom smislu posebno govore nalazi monolitnih sanduka za pepeo četvrtastih urna s Groblja sv. Ive u Livnu³⁷ i s Karaule u Tomislavgradu³⁸ koji, poput ornamentalno bogatih poklopaca,³⁹ imaju stilski bliske reljefne i arhitektonske ukrase. Ne treba, naravno, isključiti da su one bile istovremeno ili bar dijelom paralelno u upotrebi kada i urne kojima je središnji dio za pepeo bio načinjen od četiri sklopive kamene ploče. Nalazi kamenih ploča s Groblja sv. Ive upućuju na mogućnost da se sklopivi ili kompozitni tip urne javlja i u drugoj, vjerojatno starijoj, inačici. Naime, na čeonim stranama tih ploča nalaze se reljefno izvedeni polustupići. Drugim riječima - teško je očekivati daje urna kojoj su pripadale te ploče, uz polustupiće imala i stupice kao u primjeru koji napućuje poklopac s Golubića,⁴⁰ odnosno rekonstrukcija urne na si. 12. Unatoč tom posebnom detalju, vjerojatno je i kamena urna kojoj pripadaju ploče s Groblja sv. Ive u Livnu imala također dvoslivni poklopac,⁴¹ poput drugih primjeraka s unutrašnjega delmatskoga područja. Zanimljivo je da je posve slična konstrukcija, načinjena od ploča sa U i L žljebovima, bila primijenjena i u primjeru jednoga kasnoantičkoga lokulusa relikvijara iz Novalje na otoku Pagu.⁴²

Oblikovna, stilski ili ikonografska svojstva poklopaca, ali i kamenih urna livanjsko-duvanjskog tipa općenito, doista daju mogućnost praćenja njihova razvoja kako sam, samo kao širi okvir, predložio. U manjoj ili većoj mjeri taj razvoj dijelom je moguće naslutiti i po svojstvima središnjega dijela urne (prostora za pepeo) bilo daje riječ o monolitnom ili kompozitnom tipu. Tom konceptu može se naći više nedostataka. Jedan od glavnih svakako je da pojavu i razvoj kamenih urna ne treba gledati statički nego dinamički u raznim smjerovima. Naime, razumno je pomišljati da taj razvoj nije ovisan samo o vremenskom čimbeniku nego daje u nastajanju brojnih varijacija možda bitnu ulogu odigrala gospodarska ili materijalna moć naručitelja. Tomu su, dakako, značajno mogli pridonijeti i osposobljenost pojedinih radionica ili umijeće majstora klesara. Ipak, mislim da pojavu i razvoj kamenih urna livanjsko-duvanjskog tipa treba gledati kao jedan kontinuirani proces i kao

33. SERGEJEVSKI 1931: 21, T.XIX,3; ISTI 1938: 124, br.29; BOJANOVSKI 1983: 183, si.2; PETRINEC - ŠEPAROVIC - VRDOLJAK 1999: 64, kat.br.127. Usp. također: MARŠIĆ 1999:

34. PAŠKVALIN 1983: 169-170,176, T.111,7-10, T.IV, 11 -

13

35. PAŠKVALIN 1983: 170, T.IV.12-13.

36. SERGEJEVSKI 1931: 20, si.2; ŠKEGRO 1999: 15 i d.; PETRINEC - ŠEPAROVIC - VRDOLJAK 1999: 65, kat.br.129.

37. ŠKEGRO 1997: 85, sl.4, si.5; PETRINEC - ŠEPAROVIC - VRDOLJAK 1999: 26, kat.br.130,131.

38. ŠKEGRO 1997: 84, sl.2, sl.3.

39. PAŠKVALIN 1983: T.I, 1-4, T.III,7-10.

40. PETRINEC - ŠEPAROVIC - VRDOLJAK 1999: 26,

41. MILOŠEVIĆ 2000: 19.

42. ILAKOVAC 1994: 49-56, sl.3, sl.4, sl.5.

43. ZANINOVIĆ 1976: 173.

odraz političkih, gospodarskih i, osobito, vjerskih odnosa delmatske zajednice u antičko doba. Od sjajnoga početka zapažene figuracije do gotovo neprepoznatljivih anornamentalnih derivata na kraju, taj proces ima jasan retardirajući trend. Teza o obrnutom procesu potpuno je nezamisliva i teško objašnjiva. Kroz razvojne faze s vremenom se reducira ikonografski repertoar, nestaju arhitektonski motivi, napušta se ili krajnje stilizira figuralni koncept, oblici se na kraju pojednostavljuju i zaobljuju.

Simbolične predstave i ikonografska svojstva kamenih četvrtastih urna livanjsko-duvanjskog tipa svakako je nova pojava u kulturi Delmata antičkog doba bez prepoznatljiva kontinuiteta s prapovijesnim razdobljima. Gotovo je sigurno da su na nastanak takve kamene urne, bez obzira što je ona prije svega užeregionalno svojstvo, podjednako utjecali blizina antičke Salone i dolazak vojnika orijentalnog podrijetla u rimske logore u unutrašnjosti. S obzirom na simboličko značenje dvaju lavova u poluležećem položaju kao vodećih atributa orijentalnoga kulta Magnae Matris ili dupina i vinove loze vezanih uz kult Dionisa (Libera), vrlo je vjerojatno da su upravo vojnici iz Male Azije preko Salone i Garduna već u 1. stoljeću, nakon rimskih osvajanja ilirskih zemalja,⁴³ na delmatski teritorij donijeli istočnjačku kulturu i vjerovanja.⁴⁴ Teško je, dakako, shvatiti takvu pojavu stranih elemenata na tradicionalno konzervativnom delmatskom kulturnom području,⁴⁵ jer, gotovo da i nema nadgrobnika koji nije urešen nekim od vjerskih ili kulturnih simbola istočnjačkog podrijetla. Kada se tomu pridodaju dosada poznati spomenici vjerskoga ili votivnoga karaktera s Livanjskog i Duvanjskog polja,⁴⁶ onda se može ustvrditi da su orijentalni kultovi i vjerovanja u vrlo kratko vrijeme postali izrazito dominantni. Na pitanje je li ta dominacija imala izvanjski ili formalni karakter ili su istočnjačka vjerovanja prihvaćena kao najvažnija komponenta duhovnoga života, posebice značajna u okviru vjerovanja u zagrobni život, odgovore će pružiti novi nalazi i istraživanja. Mislim da se tu komponentu, usprkos naglašenoj delmatskoj konzervativnosti, nikako ne može zanemariti, posebice uzmu li se u obzir svojstva velikoga broja sepulkralnih i votivnih spomenika od Grebaca i Vašarovina, Golubića i Livna do Tomislavgrada. Zanimljivo je na kraju postaviti i pitanje ne predstavljaju li kamene četvrtaste urne livanjsko-duvanjskog tipa slikovit odraz pojave, razvoja te, naposljetku, i nestanka orijentalnih kultova u vrijeme prodora kršćanstva.

I po broju nalaza te njihovoj koncentraciji na Livanjskom i Duvanjskom polju, ali još više po obliku i konstruktivnim rješenjima, po ikonografskom repertoaru i stilskom jedinstvu zasigurno je riječ o posbnom tipu sepulkralnih spomenika provincijalne rimske kulture i umjetnosti. Iako izbor ukrasnih motiva na kamenim urnama upućuje na njihovo orijentalno ili šire mediteransko podrijetlo, pa, iako su i tehnike obrade kamena na delmatski teritorij vjerojatno došle iz istih krugova, nedvojbeno je da su četvrtaste urne livanjsko-duvanjskog tipa djelo domaćih klesarskih radionica. Ako bi se dijelom mogla ostaviti rezerva glede mjesta izradbe najranijih spomenika te vrste, većina drugih nalaza zasigurno je rađena u radionicama na Livanjskom i Duvanjskom polju. Treba naglasiti da je u tom krševitom kraju obrada kamena oduvijek puno značila čemu je umnogome pomogla rasprostranjenost meka i za obradu vrlo pogodna kamena vapnenca. Svi tehnički i stilski elementi, napose kamenih ploča s Grebaca, govore u tom smislu. Kako objasniti grafičku pripremu za izdubljivanje i profiliranje ukrasnih motiva na pločama koja nije nikada izvedena jer je, zbog hitnosti narudžbe, izvršena njezina prenamjena, a ona se brzo mogla ostvariti samo ako je u blizini postojala klesarska radionica. U istom smislu govori i repertoar ukrasnih motiva. Nije li, kako je već rečeno,

44. MEDINI 1976: 197-198; PAŠKVALIN 1983: 171-175.

46. PAŠKVALIN 1983: 168-169, T.II,5-6. Usp. također

45. IMAMOVIĆ 1983: 131 i d.; RENDIĆ-MIOČEVIĆ^{bij. 2.} 1989: 487 i d.

majstor koji je obrađivao ploču br. 2 (si. 9) morao brzo djelovati te načiniti ukrasni stupac koji se kvalitetom izvedbe nikako ne može mjeriti s ukrasnim stupcem na ploči br. 1 (si. 8). Konačno, raznovrsnost oblika i značajne razlike u kvaliteti izvedbe svjedoče daje na Livanjskom i Duvanjskom polju postojao veći broj klesarskih radionica. Zbog brojnosti nalaza kamenih spomenika i značenja rimskoga naselja važno klesarsko središte, najvjerojatnije je postojalo u Vašarovinama.⁴⁷

Usprkos originalnosti kamenih urna livanjsko-duvanjskog tipa, treba, ipak, naglasiti da one, u širem kontekstu, nisu izolirana pojava. Naime, prethodno je spomenuta iznenađujuća sličnost delmatskih kamenih urna s oblikom i konstrukcijom kasnoantičkog lokulusa iz Novalje na otoku Pagu.⁴⁸ Bez obzira na udaljenost i datiranje novaljskoga nalaza, ta sličnost vjerojatno nije slučajna i, možda, ima posebno značenje. S druge strane, poznata japodska skupina kamenih urna,⁴⁹ jedinstvena i originalna koliko i delmatska, ima mnoga zajednička ili vrlo slična svojstva s kamenim urnama na Livanjskom i Duvanjskom polju. Shema je u osnovi gotovo ista: sanduk za pepeo s poklopcem u obliku dvoslivna krova. I bez obzira što je ikonografski repertoar najjapodskim urnama bio pod utjecajem drugih kulturnih sfera, prije svega, venetsko-istočnoalpske, i u tom simboličkom krugu više je zajedničkih elemenata s nalazima na Livanjskom i Duvanjskom polju. Premda sa stilskim varijacijama, i na japodskim i na delmatskim kamenim urnama susrećemo simboličke prikaze riba - dupina, amfora, polumjeseca, rozeta. Mislim da te sličnosti nikako nisu slučajne i da odnose među dvjema skupinama nadgrobničkih spomenika svakako treba istražiti. Priklanjam se onim mišljenjima po kojima i japodske urne, kao delmatske, treba datirati u vrijeme 1-3. stoljeća.⁵⁰

Na kraju se može ponoviti da je na Grepcima otkrivena dječja grobnica, najvjerojatnije iz kasnoantičkog razdoblja koja je građena pločama kamene četvrtaste urne. Ploče se mogu šire datirati u vrijeme od sredine 1. do početka 3. stoljeća. Ako one, međutim, predstavljaju mlađi tip četvrtaste urne, kako sam analizom oblikovnih, tehničkih i ikonografskih svojstava pokušao dokazati, vrijeme njihova nastanka ponajprije bi moglo biti konac 2. stoljeća. U svakom slučaju riječ je o tipu kamene urne svojstvene delmatskom narodu na Livanjskom i Duvanjskom polju u antičko doba i o urni koja je nedvojbeno izrađena u domaćoj klesarskoj radionici kao tipičan predstavnik provincijalne rimske kulture i umjetnosti. Na nastanak i razvoj kamene urne u mnogome su utjecala orijentalna vjerovanja i kultovi pri čemu je Salona i rimski vojni logori u njezinu zaleđu odigrala najznačajniju ulogu.

47. Kamenolom s vrlo dobrim naslagama muljike nalazi se u susjednoj Priluci (zaselak Pesin), na oko 1 km od Grebaca. Taj je kamenolom sve donedavna bio u upotrebi.

48. ILAKOVAC 1994: 49 i d.

49. SERGEJEVSKI 1950: 45 i d.; MARIĆ 1968: 47; RAUNIG 1968: 99 i d.; RAUNIG 1974: 23 i d.; STIPČEVIĆ

1974:198; ČOVIĆ 1976:156,158-161,164-165; VASIĆ 1979: 121 i d.; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1982: 1 i d.; DRECHSLER-BIŽIĆ 1987: 435-436; BOJANOVSKI 1988: 319,320-322; KUKOČ 1991: 143 i d. JOVANOVIĆ 1991: 205-208.

50. Usp.: SERGEJEVSKI 1950:45 i d.; ČOVIĆ 1976: 156 i d.; BOJANOVSKI 1988: 319 i d. JOVANOVIĆ 1991: 200.

LITERATURA

- BENAC, A. 1985. Utvrđena ilirska naselja. *DjelaCBI*, 60, 4/1985.
- BOJANOVSKI, I.
1983 - Livanjsko polje u kasnoantičko doba. *ZborADBiH*, 1/1983: 179-191.
1985 - Epigrafski i topografski nalazi sa područja antičke Bigeste (pagus Scunasticus). *100 godina Muzeja na Humcu* (1884.-1984.). Ljubuški, 1985: 65-94.
1988 - Bosna i Hercegovina u antičko doba. *DjelaCBI*, 66,6/1988.
- CAMBI, N. 1994. Stele iz kasnoantičke grobnice u Dugopolju. *VAHD*, 86/1994: 147-181.
- ČOVIĆ, B. 1976. Od Butmira do Ilira. Sarajevo, 1976: "Veselin Masleša".
- ČOVIĆ, B. - D. NIKIĆ 1983. Grobnice željeznog doba iz Vašarovina kod Livna. *Zbornik ADBiH*, 1/1983: 87-93.
- ĆURČIĆ, V. 1909. Arheološke bilješke iz Livanjskog kotara. *GZM*, 21/1909: 167-175.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1987. Japodska grupa. *PJZ*, 5/1987: 391-441.
- FRASER, T.P.M. 1991. The Family Tombstones of Issa. *VAHD*, 84/1991: 247-274.
- GLAVAŠ, T. 1994. Otkrivanje sv. Ive (dosadašnji rezultati istraživanja ostataka prvog franjevačkog samostana u Livnu). *Livanjski kraj u povijesti*. Split-Livno, 1994: 105-111.
- GOTOVAC, V. 1992. Silvanov žrtvenik iz Vašarovina. *RadFilZad*, 30,17/1992: 51-64.
- ILAKOVAC, B. 1994. Ranokršćanski relikvijari Kesenske (Cissa) biskupije iz Novalje na otoku Pagu. *VAMZ*, 3. s., 26-27/1994: 47-65.
- IMAMOVIĆ, E. 1983. Konzervativizam Ilira jugozapadnog dijela Bosne u odnosu na domaće kultove. *ZborADBiH*, 1/1983: 131-144.
- JOVANOVIĆ, A. 1991. Alternacija pokojnik - sud u sepulkralnom kultu provincije Dalmacije. *GCBI*, 29,27/1991: 199-210.
- KUKOČ, S. 1991. Simboli religijskog identiteta u japodskom funeralnom kultu. *RadFilZad*, 29/1991: 143-154.
- MARIĆ, Z. 1968. Japodske nekropole u dolini Une. *GZM*, n.s., 23/1968: 5-79.
- MARIJAN, B.
1986 - Zajednička grobnica željeznog doba iz Vašarovina kod Livna. *GZM*, n. s., 40-41/1986: 23-38.
1994 - Jedan zanimljiv skup arheoloških nalazišta na *Livanjskom polju*. *Livanjski kraj u povijesti*. Split-Livno, 1994: 31-41.
1995 - Ostava ratničke opreme na Grepcima u Livanjskom polju. *OpA*, 19/1995: 51-67.
- MARŠIĆ, D. 1999. Nadgrobna stela iz sjevernog bedema. *ObHAD*, 3/1999: 179-181.
- MEDINI, J. 1976. Rimski i orijentalne religije na istočnoj obali Jadrana. *Materijali SADJ*, 12/1976: 185-207.
- MILOŠEVIĆ, A. 2000. *Očekujući arheološku zbirku Franjevačkog muzeja u Livnu*. Katalog izložbe. Ministarstvo kulture Republike Hrvatske - Muzej hrvatskih arheoloških spomenika. Split 2000.
- NIKOLANCI, M. 1969. Helenistička nekropola Isse. *VAHD*, 63-64/1969: 57-90.
- PAŠKVALIN, V. 1983. Sepulkralni spomenici rimskog doba iz jugozapadne Bosne s atributima Kibebe i Dionisa. *ZborADBiH*, 1/1983: 167-179.

- PAŠKVALIN, V. 1986. Dva reljefa s prikazom boga Libera iz jugozapadne Bosne. *GZM*, n. s. 40-41/1986: 61-70.
- PATSCH, K.
1894 - Novi i revidirani natpisi. *GZM*, 6/1894: 348-350.
1906 - Arheološko-epigrafska istraživanja povjesti rimske provincije Dalmacije (VII dio). *GZM*, 18/1906: 161-180.
- PETRINEC, M - ŠEPAROVIĆ, T. - VRDOLJAK, B. M. 1999. *Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu*. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split. Katalozi i monografije, 7. Split 1999.
- RAUNIG, B.
1968 - Fragment japodske urne iz Golubića kod Bihaća. *GZM*, n. s. 23/1968: 99-105.
1974 - Japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici. *Starinar*, n. s. 23/1974: 23-51.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D.
1982 - O nekim zanemarenim komponentama kod japodskih urni. *VAMZ*, 3. s., 15/1982: 1-10.
1989 - Iliri i antički svijet. Split, 1989.
- SERGEJEVSKI, D.
1928 - Rimski kameni spomenici sa Glamočkog i Livanjskog polja i iz Ribnika. *GZM*, 40/1928: 79-97.
1930 - Epigrafski i arheološki nalasci (Šipovo, Livno, Drina). *GZM*, 42/2/1930: 157-167.
1931 - Rimski spomenici iz Livna i Prekaje. *GZM*, 43/1931: 123.
1938 - I Rimski spomenici iz Bosne; II Rimski natpisi iz Bosne. *Spomenik SKA* 88/1938: 95-131.
1950 - Japodske urne. *GZM*, n. s., 4-5/1950: 45-93.
- STIPČEVIĆ, A. 1974. Iliri - Povijest, život, kultura. Zagreb, 1974.
- ŠKEGRO, A.
1997 - Ulomak stele s motivom *porta Inferi* s Liba kod Tomislavgrada (zapadna Bosna). *ObHAD*, 3/1997: 83-86.
1999 - Inschrift eines Veteranen von Legio I Adiutrix. *RadFilZad*, 37,24/1999: 15-25.
- VRDOLJAK, B. M. 1994. Franjevački samostan sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. stoljeća. *Livanjski kraj u povijesti*. Split-Livno, 1994: 115-125.
- ZANINOVIĆ, M.
1967 - Ilirsko pleme Delmati, I dio. *GCBI*, 4,2/1966: 27-92.
1967 - Ilirsko pleme Delmati, II dio. *GCBI*, 5,3/1967: 5-101.
1976 - Rimsko vojska u razvitku antike na na|oj obali. *Materijali SADJ*, 12/1976: 169-184.
- ZELENIKA, A. 1994. Stećci livanjskog područja. *Livanjski kraj u povijesti*. Split-Livno, 1994: 89-100.
- VASIĆ, R. 1979. O datovanju japodskih urni. *Starinar*, 28-29/1979: 121-126.
- WILKES, J. J. 1969. *Dalmatia*. London, 1969.

POPIS SLIKA
LIST OF FIGURES

- SI. 1 - Nalazište Grepci.
Fig. 1 - The site of Grepci.
- SI. 2 - Mjesto kasnoantičke grobnice.
Fig. 2 - The position of the late Roman tomb.
- SI. 3 - Fotografija grobnice tijekom istraživanja.
Fig. 3 - Photograph of the tomb in course of the excavations.
- SI. 4 - Fotografija grobnice tijekom istraživanja.
Fig. 4 - Photograph of the tomb in course of the excavations.
- SI. 5 - Fotografija grobnice tijekom istraživanja.
Fig. 5 - Photograph of the tomb in course of the excavations.
- SI. 6 - Fotografija ostataka dječjeg kostura.
Fig. 6 - Photograph of the remains of a child's skeleton.
- SI. 7 - Crtež grobnice s ostatcima dječjeg kostura.
Fig. 7 - Drawing of the tomb with the remains of a child's skeleton.
- SI. 8 - Uzdužna ploča kamene urne (br. 1).
Fig. 8 - The longitudinal slab of a stone urn (No. 1).
- SI. 9 - Tri komada uzdužne ploče kamene urne (br. 2)
Fig. 9 - Three fragments of the longitudinal slab of a stone urn (No. 2).
- SI. 10 - Pročelna ploča kamene urne (br. 3).
Fig. 10 - The front slab of a stone urn (No. 3).
- SI. 11 - Stražnja ploča kamene urne (br. 4).
Fig. 11 - The rear slab of a stone urn (No. 4).
- SI. 12 - Grafička rekonstrukcija urne livanjsko-duvanjskog tipa.
Fig. 12 - Graphic reconstruction of an urn of the Duvanjsko-Livanjsko polje Type.

SUMMARY

ROMAN URN SLABS IN GREPCI NEAR LIVNO

In 1994 in the Grepci archeological site between Vašarovine and Priasa near Livno during a protective probe a child's grave was revealed, constructed of stone slabs in the form of a Roman urn (figs. 1 - 7). Six pieces and 4 slabs were found, made of soft limestone. All of them were partly damaged, mainly during construction, and some later (examination of soil).

The general quality of the workmanship, decoration, technical details clearly show that the slabs were not part of one but of several stone urns. The slabs shown in figures 8 - 11 are probably part of at least two and at most four. By their decoration, style and technique nos. 1 (fig 8) and 3

(fig.10), and nos2(fig9)and4(fig 11)couldbepartsofthesame,thatisoftwo,urns. Itishowever possible that ali the pieces belonged to different ums and that the four slabs were part of three urns.

The Grepci stone slabs were part of a square urn of special shape and construction. Besides those that closed the "ashes casket" the urn also had a lid and a base with small columns in front (fig 12). On Livanjsko and Duvanjsko polje besides composite and folding ums square stone ums have also been found of which the central boxlike section is made of a single block with a lid and with a pitched roof. The square, stone um is a small, simple and realistic copy of the archetypal temple of antiquity with an identifiable funeral function.

Considered from the stylistic and iconographic aspects it seems that the Livanjsko-Duvanjsko polje group of stone ums over time went through several phases of development. The symbolic and iconographic elements of these square stone ums were a new development in the culture of the Delmatae of antiquity, showing no recognisable continuity with prehistoric periods. Although the considerable concentration of such ums in the Livanjsko-Duvanjsko polje area show narrow regional characteristics they are quite certainly connected with the presence of the Seventh Legion stationed in *Tilurium camp* in Gardun near Trilj and also with the funeral architecture of Solin and with Hellenistic and late Roman stelae. The shape of the Grepci um is in fact a developed form in which a two dimensional stela has been given the three dimensional form of a stone urn.

The choice of decorative motifs on the ums indicates an oriental or wider Mediterranean source and although the technique of working the stone may have come from the wider territory there can be no doubt that the square Livno-Duvno ums were made in local stone-masons' workshops, and the variety in shaping and variation in quality suggest that there were a number of such workshops.

In spite of the originality of the Livanjsko-Duvanjsko polje stone ums they are not in the wider sense isolated examples. There is a surprising similarity between these urns and those of late antiquity from Novalja on the island of Pag. On the other hand the well known Japodic group of stone ums, as unique and original as are the Delmatic ones, have much in common with and are similar to the Livanjsko-Duvanjsko polje ums. The basic scheme is the same - a casket for the ashes with a pitched roof lid. And although the iconic repertory of the Japodic urns is influenced by a different cultural background there is similarity of symbolism and stylistic variations (fish - dolphin, amphora, half-moon, rosettes etc.) which on neither the Japodic nor the Delmatic ums can be accidental.

Finally we must record that at Grepci a child's grave was discovered, from the period of late antiquity between 1st to early 3rd century, probably from the 2nd century. Ali elements of shape and technical details show it to be the kind of stone urn common in Livanjsko-Duvanjsko polje in antiquity and that it was made in a local workshop. It is a typical example of Roman culture and art of the provinces.

Rukopis primljen 27.1.2000.

Rukopis prihvaćen 1.11.2000.

KATICA SIMONI

Arheološki muzeju Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR-10000 ZAGREB

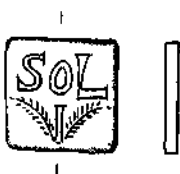
RANOBIZANTSKI UTEZI IZ SREDNJOVJEKOVNE ZBIRKE
ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

UDK 73.023.3(495.02)"400-500"

Izvorni znanstveni rad

U ranosrednjovjekovnoj zbirci AMZ-a čuva se osam bizantskih brončanih utega različitih težina i njihovih oznaka, natpisa i ukrasa. Jedini podaci kojima raspolažemo jesu da su kupljeni od Ivana Girometta iz Splita te da su pronađeni u Solinu¹. Zastupljeni su utezi od jednog, dva i četiri solida, tejedne, dvije, tri i šest unca.

OPIS

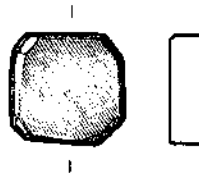

Slika 1

1. Kvadratna brončana pločica, u gornjem dijelu je natpis SOL a u donjem dvije nasuprotno postavljene palmine grančice i među njima rimski broj I. Poleđina je glatka. Tež. 4,071 gr (1 solid); vel. 1,5 x 1,5 cm.; deb. 0,2 cm; Inv. br. 3442; Tab. 1, 1; si. 1.

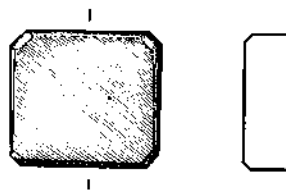
1. Ne raspolažemo bližim podacima o okolnostima nalaza ali po rukopisu na ceduljicama uz utege vidimo da je podatke zabilježio J. Brunšmid, prema tome u Muzej su dospjeli u

vrijeme kada je on bio ravnatelj, tj. u razdoblju između 1896-1924. god.

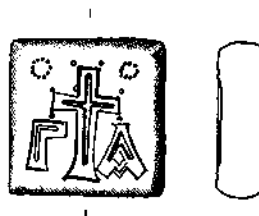
Slika 2

2. Kvadratna brončana pločica odrezanih uglova, s obje strane glatka bez ukrasa i natpisa. Tež. 8,64 gr (2 solida); vel. 1,5 x 1,5 cm; deb. 0,5 cm; Inv. br. 3441; Tab. 1, 2; si. 2.

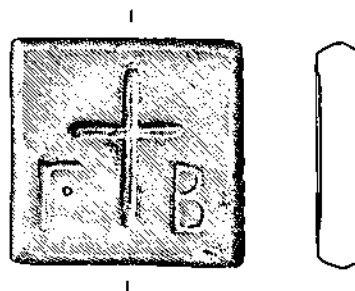
Slika 3

3. Kvadratna brončana pločica odrezanih uglova s obje strane glatka i bez ukrasa i natpisa, na jednoj plohi ima kružno oštećenje. Tež. 17,21 gr (4 solida); vel. 2 x 1,8 cm; deb. 0,6 cm; Inv. br. 3440; Tab. 1,3; si. 3.

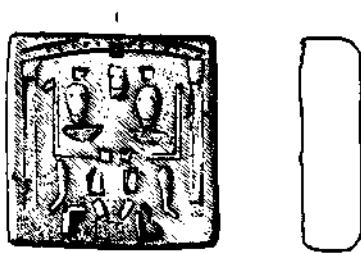
Slika 4

4. Kvadratna brončana pločica, u sredini je urezan latinski križ, u donjem lijevom uglu grčko slovo F, u desnom A a u gornjim uglovima su puncirani kružići. Poleđina je glatka. Tež. 25,28 gr (1 unca); vel. 2 x 2 cm; deb. 0,7 cm; Inv. br. 3439; Tab. 1,4; si. 4.

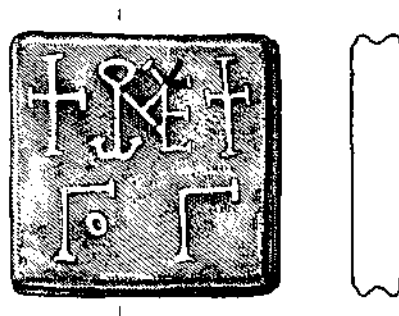
Slika 5

5. Kvadratna brončana pločica, u sredini je urezan latinski križ kojemu je s lijeve strane grčko slovo F i mali kružić poput slova o a s desne B, sve obrubljeno tauširanom srebrenom žicom. Neznatna oštećenja na poledini i desnom bridu. Tež. 49,248 gr (2 unce); vel. 3 x 3 cm; deb.; 0,6 cm; Inv. br.; 3437; Tab. 1,5 i si. 5.

Slika 6

6. Kvadratna brončana pločica sa srebrnim ukrasom i oznakama koje su samo djelomično sačuvane. Pri dnu pločice su grčka slova F i B koje je nepotpuno, sačuvana je samo okomita hasta i donji polukružni dio slova. Iznad slova u sredini su tri figure, bočne u sjedećem položaju a središnja ima samo lice (Victoria ?, ili su to Theodosius, Arcadius i Honorius²). Čitava kompozicija uokvirena je stupovima koji imaju bizantske kapitele a oni su spojeni punciranom gredom. Prikaz je vrlo stiliziran a tauširani srebrni ukras je samo djelomično sačuvan. Neznatna oštećenja na poledini i desnom bridu. Tež. 49,37 gr (2 unce); vel. 2,9 x 2,9 cm; deb. 0,9 cm; Inv. br. 3438; Tab. 1,6 i si. 6.

Slika 7

7. Kvadratna brončana pločica s ukrasom i natpisom izvedenim u tehnici tauširanja srebrenom žicom. U gornjem dijelu pločice u kutovima je po jedan latinski križ, među njima monogram, a u donjem dijelu također u kutovima su slova F s malim kružićem s lijeve i F s desne strane; bridovi su konkavni a poledina je glatka. Tež. 73,68 gr (3 unce); vel. 3,5 x 3,5 cm; Inv.br. 3436; T. 1,7 i si. 7.

2. N. DÜRR. *Catalogue de la collection Lucien Naville au cabinet de numismatique du Musée d'art et d'histoire de Genève*, tome XII. Genève, 1964: 6, br. 63, 31, pl. 8, 63.

Slika 8

8. Kvadratna brončana pločica s raskošnim, plitko urezanim ukrasom koji predstavlja arhitekturu odnosno portik, te dublje urezanim oznakama i monogram. Arhitektonski ukras sastoji se od četiri tordirana stupića koji imaju okrugle baze i bizantske kapitele. Stupovi su spojeni ili nadsvođeni, dva središnja lukom a bočni ugaonim zabatima. Baze stupova spojene su vodoravnom gredom koja ima ukras riblje kosti. Pod lukom je nešto veći a sa strana u zabatima su manji križevi obrubljeni plitko urezanom crtom. U donjem dijelu utega među središnjim stupovima je monogram, s lijeve strane *T* s malim kružićem a s desne *S*. Bridovi utega su konkavni a poledina glatka. Tež. 163,59 gr (6 unca); vel. 4,4 x 4,4 cm; deb. 1,1 cm; Inv. br. 3435; Tab. 1,8 i si. 8.

Vidimo da se na utezima pojavljuju simboli označeni slovima grčkog alfabeta. Tako je s lijeve strane uvijek simbol *F*, a s desne neko drugo slovo grčkog alfabeta, koje označava koliko unca odnosno uteg teži. *A (alpha)* znak za brojku jedan, odnosno jednu uncu, *B (beta)* za brojku dva, tj. dvije unce, *T (gamma)* za brojku tri, tj. tri unce i *S (sigma)* za brojku šest, tj. šest unci. Mali kružić koji se pojavljuje uz slovo *T* na lijevoj strani utega je oznaka za uncu.³

Jedino utezi koji označavaju solide imaju oznaku SOL, odnosno označeni su rimskim slovima i rimskim brojevima I, II, III i dr. To su ujedno oznake koje se pojavljuju na našim utezima. Utezi s većim težinskim vrijednostima imaju druge oznake težina.

Uteg od 1 solida vrlo je čest u ovoj kombinaciji s palminim grančicama.⁴

Utezi na T. 1,2 i 3 nemaju natpisa ni ukrasa, niti oznake težine i jedino prema njihovoj težini - manji 8,64 gr, a veći 17,21 gr - možemo zaključiti daje riječ o vrijednosti od 2, odnosno vrijednosti od 4 solida.

Uteg od 1 unce T. 1,4 osim oznaka težine i latinskog križa među njima, ima kao ukras po jedan puncirani kružić u gornjim kutovima. Analogne utege nalazimo kod Durr-a⁵ sa sličnim tipom slova, bez obzira jeli riječ o kvadratnim ili okruglim utezima.

Uteg od 2 unce T.1,5 vrlo je jednostavan - ima samo oznake težine među kojima je latinski križ. Slične utege s manjim razlikama u izradi oznaka i ukrasa također nalazimo u kolekciji L. Navilla.⁶

3. K. PINK. Römische und byzantinische Gewichte in Österreichischen Sammlungen. *SÖAIV*, 12/1938: 34 - ovaj mali kružić i nije obavezan.

4. DÜRR 1964: 14; 185, 187, 189.

5. DÜRR 1964: Pl. 8, Pl. 9, Pl.10.

6. DÜRR 1964: Pl. 6,47,48; T. KNIFIC - M. SAGADIN. Arheologija o prvih stotljehtih kršćanstva na Dolenjskem. *Pismo brezpisave*. Katalog izložbe. Ljubljana, 1991: 73. br.66: vrlo jednostavan uteg samo s oznakom težine i križa, težak 47,31 g. Desno slabije čitko slovo autor čita kao broj 1, međutim prema težini utega jasno je daje ovdje riječ o utegu od 2 unce, te bi tu trebalo biti slovo B koje nije u cjelosti sačuvano.

Osim latinskog križa na utezima se javljaju i grčki i T (*tau*) križevi. Na reversima novca križevi se javljaju nešto kasnije.⁷

Uteg na T. 1,6 također je uteg od 2 unce. Tauširani srebrni ukras na njemu nije u potpunosti sačuvan. Tehnikom izradbe i stilizacijom odudara od ostalih utega. Naime, prikaz figura kao i arhitekture u koju su one ukomponirane vrlo je stiliziran a zanimljivo je da analogne utege od 2 unce, gotovo identične u načinu izradbe i stilizaciji, nalazimo u kolekcije L. Navilla, kao da su iz iste radionice, a sličan je i uteg pronađen u Zadru a također ima oznaku za 2 unce.⁸

Uteg na T. 1,7 vrlo je kvalitetne izradbe. Ukras od dva latinska križa, među kojima je monogram nalaze se u gornjem dijelu, dok su u donjem dijelu oznake T s malim o i T - sve izvedeno u tehnici tauširanja. Srebrni tauširani ukras nije u potpunosti sačuvan. Najsličniji monogram nalazimo na okruglom staklenom utegu⁹ koji se čuva u Narodnom arheološkom muzeju u Sofiji.

Na T. 1,8 najveći uteg od 6 unca izuzetno je kvalitetne izradbe. Prikaz portika odnosno carske palače izrađen je u tehnici plićege i dubljeg urezivanja. Možda je i kod ovog utega u dubljim urezima bila srebrna inkrustacija ali se nije sačuvala. Prikaz carske palače i monogram ovlaštene osobe (monetarius) trebali bi biti jamstvo ispravnosti utega. Vrlo sličan uteg, također od 6 unci, s portikom je onaj iz kolekcije L. Navilla,¹⁰ samo ovaj nema monogram i nešto je lakši od našeg utega (159,60 gr) - sličan je i uteg broj 315 iz iste kolekcije, koji nema prikaz cijelog portika nego samo jedan luk na stupovima koji su postavljeni na horizontalnoj gredi a greda je kao i na našem utegu ukrašena motivom riblje kosti. Težina mu iznosi 161,23 gr, dakle nešto malo je lakši od našeg utega. Stanovite sličnosti nalazimo i na utegu br. 7 iz te kolekcije, također s prikazom portika koji se nešto razlikuje od našega (isti motiv) a težina mu je 137,54 gr, dakle znatno je lakši ali s istim oznakama za 6 unci (ukras je bio izveden u tehnici tauširanja ali se srebro nije sačuvalo). Inače smo zamijetili da su utezi istih težinskih oznaka vrijednosti rijetko i iste težine,¹¹ razlike su manje što su utezi manjih težinskih vrijednosti.

Osim ovih utega iz Salone koji se čuvaju u AMZ-u još 1892. god. I.W. Kubitschek je objavio utege koji se čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu a potječu iz Salone.¹² Mislimo da bi se i u ostalim muzejima u Hrvatskoj trebalo naći bizantskih utega s obzirom na povijesnu situaciju naše zemlje dio koje je bilo u sklopu Istočnorimskog odnosno Bizantskog Carstva. Također s područja Istočno Rimskog Carstva u Narodnom muzeju u Beogradu čuvaju se četiri bizantska utega,¹³ a od njih jedan je iz Remisijane a drugi iz Caričinog grada (*Justinijana Prima*) - dok su dva bez podataka o mjestu nalaza. Iz sjeverne Afrike i iz Sirije poznato je nekoliko bizantskih utega različitih težina (od jedne do šest unci) i oblika.¹⁴

Na našem najvećem utegu (T. 1,8) je prikaz portika odnosno carske palače i time se garantira ispravnost utega odnosno težina novca. Garancija ispravnosti utega još je povećana carskim monogramom ili monogramom ovlaštene osobe (monetarius). Na utegu T. 1,6 također je prikaz portika samo jako stiliziran i slabo sačuvan tj. na mnogim mjestima je ispala srebrna inkrustacija.

7. PINK 1938: 67 govori o križu na utezima i na novcu gdje se pojavljuju kasnije, tj. u drugoj polovici 4. st.

8. DÜRR 1964: 6, br. 63. Prema autorovoj interpretaciji središnja figura nije Viktorija. Sličan je i manji uteg na str. 39 br. 286 na kojemu su samo dvije sjedeće figure kojima su lica gotovo identično stilizirana. - PINK 1938: 95 i sl.6; na ovom utegu prikazani su Theodosius, Arcadius i Honorius, prema interpretaciji autora.

9. T. GERASIMOV. Ranobizantski utezi u Bugarskoj. *Arheologija*, 2/1973: 57, si. 13; 58.

10. DÜRR 1964: 23 i Pl. 19, 321. Uteg istih težinskih oznaka pronađen je na Polhograjskoj gori zajedno s vagom i utezima drugih oblika i težinskih vrijednosti: P. PETRU. Zgodnjesrednjeveška naselbina na Polhograjskoj gori nad Polhovim gradcem. *A Ves*, 18/1967: 433-460, si. 1, 2, Ovaj uteg

težak je 155,2 g. Isto u katalogu: A. ŠEMROV. *Slovenia, coinage and history*. Ljubljana, 1996: 28; A. ŠEMROV. *Gyllene mynt och flöjten från 'Divje Babe'. Slovenien i mynt och historia*. Stockholm (2000): 22. Ovdje je reproducirana druga vaga za isti lokalitet, a utezi odgovaraju prvoj objavi.

11. PINK 1938: 93 i d.; DÜRR 1964: 2 i d.

12. W. KUBITSCHEK. GewichtstUcke aus Dalmatien, *AEM*, VI 92:85-90.

13. J. KONDIĆ. Exagia i težine (Ranovizantijski tegovi iz zbirke Narodnog muzeja u Beogradu). *Numizmatičar*, 17/1994: 67 i d.

14. Marvin C. ROSS. *The Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, Vol. I. Washington D.C., 1962: 65-68, Pl. XLVI, 75-84.

Našim usporedbama ustanovili smo da gotovo nijedan uteg s određenom oznakom težine ne odgovara po težini drugom utegu s istim oznakama. Razlike mogu biti od manjih pa i do nekoliko grama neki put je razlika u deseticama. Prema tome ove oznake ipak nisu i jamstvo ispravnosti dotičnog utega. Utege iz AMZ-a datiramo u 5. i prvu polovicu 6. stoljeća.*

ZUSAMMENFASSUNG

FRÜHBYZANTINISCHEGEWICHTEAUSDERMITTELALTERLICHENSAMMLUNG DESARCHÄOLOGISCHENMUSEUMSINZAGREB

In der frühmittelalterliche Sammlungen des Archäologischen Museums in *Zagreb* befinden sich acht byzantinische Bronzegevichte von verschiedener Schwere und mit unterschiedlichen Bezeichnungen, Inschriften und Verzierungen. Die einzigen Angaben über die wir verfügen, besagen, das sie von Ivan Girometta aus Split erworben, und in Solin gefunden worden waren.¹ Vertreten sind Gewichte von: einem, zwei und vier Solidus und einer, zwei, drei und sechs Unzen.

BESCHREIBUNG

1. Quadratisches Bronzeplättchen: im oberen Teil befindet sich die Inschrift SOL, und im unteren zwei gegenübergestellte Palmettenzweige und zwischen ihnen die römische Zahl I. Die Rückseite ist glatt. Schwere 4,071 gr; (1 solidus) Dim. 1,5 x 1,5 cm; Dicke 0,2 cm; Inv. Nr. 3442; Taf. 1,1; Abb. 1.

2. Quadratisches Bronzeplättchen mit abgeschnitten Ecken, beiderseitig glatt, ohne Verzierungen Inschriften. Schwere 8,64 gr (2 solidi); Dim. 1,5 x 1,5 cm; Dicke 0,5 cm; Inv. Nr. 3441; Taf. 1,2; Abb. 2.

3. Quadratisches Bronzeplättchen mit abgeschnitten Ecken, beiderseitig glatt und ohne Dekor oder Inschrift, auf einer Fläche befindet sich eine kreisförmige Beschädigung. Schwere 17, 24 gr; (4 Solidi); Dim. 2 x 1,8 cm; Dicke 0,6 cm; Inv. Nr. 3440; Taf. 1,3; Abb. 3.

4. Quadratisches Bronzeplättchen mit eingeschnittenem lateinischen Kreuz in der Mitte; in der unteren linken Ecke befindet sich der griechische Buchstabe F, und im rechten A, während sich in den oberen Ecken punzierte Kreise befinden. Die Rückseite ist glatt. Schwere 25,28 gr; (1 Unze); Dim. 2 x 2 cm; Dicke 0,7 cm; Inv. Nr. 3439; Taf. 1,4; Abb. 4.

5. Quadratisches Bronzeplättchen mit einem eingeschnittenen lateinischen Kreuz in der Mitte auf dessen linker Seite sich der griechische Buchstabe F und ein kleiner Kreis, gleich dem Buchstaben o befinden und auf der rechten Seite ein B, alles eingefasst mit tauschiertem Silberdraht. Geringfügige Beschädigungen auf der Rückseite und dem rechten Rand. 49,248 gr; (2 Unzen); Dim. 3 x 3 cm; Dicke 0,6 cm; Inv. Nr. 3437; Taf. 1,5; Abb. 5.

6. Quadratisches Bronzeplättchen mit silbernem Dekor und nur teilweise erhaltenen Bezeichnungen. Im unteren Teil des Plättchens befinden sich die griechischen Buchstaben F und B. Der letztere ist unvollkommen, erhalten sind nur die vertikale Hasta und der untere halbkreisförmige Teil des Buchstabens. Über den Buchstaben befinden sich in der Mitte drei Figuren, die seitlichen in sitzender Stellung, während von der mittleren Figur nur das Gesicht dargestellt ist (Victoria ?, oder handelt es sich um Theodosius, Arcadius und Honorius).²

*Crteži A. Fortuna, foto N. Kobasić. Posebno bih se zahvalila Z. Dukat za brojne konzultacije i posudbu literature.

1. Wir verfügen über keine näheren Angaben über die Umstände des Fundes, jedoch die Handschrift auf den Begleitzetteln der Gewichte ist diejenige von J. Brunšmid,

was bedeutet, das sie zwischen den Jahren 1896-1924, als er Direktor des Museums war, in dasselbe gelangt sein müssen
², DURR 1964: 6, Nr. 63; S. 31, Nr. 8, 63.

Die ganze Komposition ist von Säulen flankiert, deren byzantinische Kapitelle mit einem punzierten Balken verbunden sind. Die Darstellung ist stark stilisiert, und der tauschierte silberne Dekor ist nur teilweise erhalten. Geringfügige Beschädigungen auf der Rückseite und dem rechten Rand. 49,37 g. (2 Unzen); Dim. 2,9 x 2,9 cm; Dicke 0,9cm; Inv. Nr. 3438, Taf. 1,6; Abb. 6

7. Quadratisches Bronzeplättchen mit Dekor und Inschrift ausgeführt in der Technik des Tauschierens mit Silberdraht. In den oberen Ecken des Plättchens befinden sich je ein lateinisches Kreuz mit einem Monogramm dazwischen, und in den unteren Ecken der Buchstabe *T* mit einem kleinen Kreis links, und ein *T* rechts. Die Ränder sind konkav und die Rückseite ist glatt. 73,68 g. (3 Unzen); Dim. 3,5 x 3,5 cm; Inv. Nr. 3436; Taf. 1,7; Abb. 7.

8. Quadratisches Bronzeplättchen mit reichem, flach eingeschnittenem Dekor der eine Architektur, beziehungsweise einen Portikus darstellt, sowie mit tiefer eingeschnittenen Bezeichnungen und einem Monogramm. Die Architektur hat vier tordierte Säulen mit runden Basen und byzantinischen Kapitellen. Die Säulen sind verbunden oder übervölbt, die beiden mittleren mit einem Bogen, die zwei seitlichen mit Eckgiebeln. Die Säulenbasen sind mit wagerechten Balken verbunden, der mit einem Fischgrätenmuster verziert ist. Unter dem Bogen befindet sich ein etwas größeres Kreuz, und in den seitlichen Giebeln befinden sich kleinere Kreuze die von einer flach eingeschnittenen Linie umrandet sind. Im unteren Teil des Gevvichtes befindet sich zwischen den mittleren Säulen ein Monogramm, links ein *T* mit einem kleinen Kreis, und rechts ein *S*. Die Ränder des Gevvichtes sind konkav und die Rückseite ist glatt. 163,59 g. (6 Unzen); Dim. 4 x 4 cm; Dicke 1,1 cm; Inv. Nr. 3435; Taf. 1, 3; Abb. 8.

Wie man sieht haben die Gewichte Symbole die durch Buchstaben des griechischen Alphabets bezeichnen sind. So befindet sich auf der linken Seite immer das Symbol *T* und auf der rechten Seite ein anderer Buchstabe des griechischen Alphabets, der bezeichnet wieviel Unzen das Gewicht wiegt. *A* (*alpha*) ist das Zeichen für die Nummer eins, beziehungsweise für eine Unze, *B* für die Nummer zwei, d.h. zwei Unzen, *F* (*gamma*) für die Nummer drei, d.h. drei Unzen und *£* (*sigma*) für die Nummer sechs, d.h. sechs Unzen. Der kleine Kreis neben dem Buchstaben *T* an der linken Seite des Gevvichtes ist die Bezeichnung für Unze.³ Nur die Gewichte die einen Solidus vertreten sind mit SOL bezeichnet, beziehungsweise mit römischen Buchstaben und römischen Nummer I, II, III u.a. Das sind auch die Bezeichnungen, die auf unseren Gevvichten auftreten. Gevvichte mit größerer Schwere haben andere Bezeichnungen.

Gevvichte von 1 Solidus treten sehr oft in Kombination mit Palmenzweigen auf.⁴

Die Gevvichte auf den Tafeln 1,2 und 3 haben weder Inschriften noch Verzierungen, und auch kleine Bezeichnung ihrer Schwere so daß man nur nach dem Gevvicht des kleineren von 8,64 und des größeren von 17,21 gr darauf schließen kann, daß es sich um Werte von zwei, beziehungsweise vier Solidi handelt.

Das Gevvicht von einer Unze, Taf. 1,4, hat neben den Bezeichnungen der Schwere und eines lateinischen Kreuzes zwischen ihnen noch einen punzierten kleinen Kreis in den oberen Ecken. Analoge Gevvichte finden wir bei Dürr⁵ mit ähnlichen Buchstabentypen, gleich ob es sich um quadratische oder runde Gevvichte handelt.

Das Gevvicht von 2 Unzen, Taf. 1,5, ist sehr einfach und hat nur Bezeichnungen des Gevvichts mit einem lateinischen Kreuz dazwischen. Ähnliche Gevvichte mit kleinen Unterschieden der Bezeichnungen und Verzierungen finden wir ebenfalls in der Kollektion von L. Naville.⁶ Ausser

3. PINK 1938: 34 - der kleine Kreis ist nicht unbedingt vorhanden.

4. DÜRR 1964: 14; 185, 187 und 189.

5. DÜRR 1964: 8; pl. 9 i Pl. 10.

6. DÖRR 1964: Pl. 6, 47, 48.

dem lateinischen Kreuz treten auf Gevvichten auch griechische T (*tau*) Kreuze auf. Auf der Rückseite von Miinzen treten Kreuze etwas später auf.⁷

Das Gewicht auf Taf. 1,6 ist ebenfalls ein Gevvicht von 2 Unzen. Sein tauschierter Silberdekor ist nicht zur Ganze erhalten, und durch die Technik der Ausführung und die Stilisierung unterscheidet sich Tehnik der Ausführung und die Stilisierung unterscheidet sich diesses Gevvicht von den anderen. Die Darstellung der Figuren und der Architektur in die sie hineinkomponiert sind ist stark stilisiert, und es ist interessant, das vvir ein nach Ausführung und Stilisierung analoges Gevvicht von 2 Unzen in der Kollektion von L. Naville finden, als ob sie aus derselben Werkstatt stammen vvruden. Ein ähnliches Gevvicht wurde in Zadar gefunden, das ebenfalls die Bezeichnung für 2 Unzen besitzt.⁸

Das Gevvicht auf Taf. 1,7 ist von hoher Qualität der Ausführung. Im oberen Teil befinden sich zwei lateinische Kreuze mit einem Monogram dazwischen, vvährend sich im unteren Teil die tauschierten Buchstaben T mit einem kleinem o und T befinden. Der tauschierste Silberdekor ist nicht vollständig erhalten. Das ähnlichste Monogram finden wir auf einem runden Glasgevvicht⁹ das sich im Archäologischen Museum in Sofia befmdet.

Das Gewicht auf Taf. 1,8 ist mit 6 Unzen das größte unter den hier behandelten Gevvichten und von sehr hoher Qualität der Ausführung. Die Darstellung des Portikus, beziehungsweise des kaiserlichen Palastes ist in der Technik des flächeren und tieferen Gravierens ausgeführt. Vielleicht befand sich bei diesem Gevvicht in den tieferen Einschnitten eine silberne Inkrustierung die nicht erhalten ist. Die Darstellung des kaiserlichen Palastes und das Monogramm der bevollmächtigten Person sollen die Korrektheit des Gevvichts garantieren. Ein sehr ähnliches Gevvicht von 6 Unzen mit einem Portikus befmdet sich in der Kollektion von L. Naville,¹⁰ nur hat dieses kein Monogram und ist etvvas leichter als unser Gevvicht (159,6 gr). Ähnlich ist auch Gevvicht Nummer 315 aus derselben Sammlung, auf dem nicht der ganze Portikus dargestellt ist, sondern nur ein Bogen auf Säulen die auf einem horizontalen Balken stehen, der vvie auch auf unserem Gevvicht mit einem Fischgrätenmotiv verziert ist. Seine Schwvere ist 161,23 gr, es ist also etvvas vveniger schvver als unser Gevvicht. Bestimmte Ahnlichkeiten finden vvir auch auf dem Gevvicht Nr. 7 aus derselben Kollektion, ebenfalls mit der Darstellung eine Portikus, der sich ervvas von unserem unterscheidet (dasselbe Motiv) und 137,54 gr schvver ist, also bedeutend leichter, aber mit denselben Bezeichnungen für 6 Unzen (das Dekor war in der Technik des Tauschierens ausgeführt, aber das Silber ist nicht erhalten). Im Übrigen haben vvir bemerkt, das Gevvichte mit denselben Bezeichnungen ihres Wertes nur selten in ihrem Gevvicht bei übereinstimmen,¹¹ und das die Unterschiede kleiner sind bei Gevvichten von geringeren Werten.

Auser den Gevvichten aus Salona im Archäologischen Museum in Zagreb hat I. W. Kubitschek schon 1892 Gevvichte aus dem Archäologischen Museum in Split veröffentlicht, die aus Salona stammen.¹²

Wir sind der Meinung, das sich auch in anderen Museen in Kroatien byzantinische Gevvichte befinden, in Anbetracht der geschichtlichen Lage unsererst Landes, das sich teihweise eim Verband

7. PINK 1938: 67 berichtet von Kreuzen auf Gevvichten und auf Munzcn, wo sie später, d. h. in der zvrveiten Hälfte des 4. Jhs. Auftreten.

8. DÜRR 1964: 6, Nr. 63. Nach der Interpretation des Verfassers ist die Mittelfigur nicht Viktoria. Ähnlich ist auch ein kleineres Gevvicht auf S. 39 Nr. 286 mit zvrvei sitzenden Figuren daren Gesichter auf fast identische Weise stilisiert

sind. - PINK 1938: 95 und Abb. 6, auf diesem Gevvicht sind ebenfalls Theodosius, Arcadius und Honorius dargestellt, nach der Interpretation des Verfassers.

9. GERASIMOV 1973: 57, Abb. 13 und S. 58.

[^] r)fiRR \qfA- 7-1 uA PI IQ 171

U. PINK 1938: 93 und vveiter.

12. KUBITSCHEK 1892, S. 85-90.

des Oströmischen Reiches, beziehungsweise von Byzanz befand. Ebenfalls aus dem Gebiet des Oströmischen Reiches stammen vier byzantinische Gewichte im Nationalmuseum in Beograd.¹³ Ein Gewicht stammt aus *Remisiana*, das zweite aus *Justiniana Prima*, während der Fundort der beiden weiteren Gewichte unbekant ist. Aus Nordafrika und aus Syrien sind weitere Byzantinische Gewichte verschiedener Schwere (zwischen einer und sechs Unzen) and Formen bekannt.¹⁴

Unsere Vergleiche haben festgestellt, das fast kein Gewicht mit der Bezeichnung seiner Schwere einem anderen Gewicht mit derselben Bezeichnung entspricht. Die Unterschiede können gering sein und bis einige Gramm betragen, manchmal besteht der Unterschied in Zehnteln eines Gramms. Die Bezeichnungen sind demnach keine Garantie der Korrektheit eines bestimmten Gewichtes. Die Gewichte im Archäologischen Museum in Zagreb datieren wir in das 5. und die erste Hälfte des 6. Jahrhunderts.

Rukopis primljen 18.1. 2000.

Rukopis prihvaćen 21.1. 2000.

13. KONDIĆ 1994.

14. Marvin C. ROSS. *The Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, Vol. I. Washington D.C., 1962: 65-68, Pl. XLVI, 75-84.

Sl. 1.

Sl. 6.

Sl. 2.

Sl. 7.

Sl. 3.

Sl. 4.

Sl. 5.

Sl. 8.

BOGOMIL OBELIĆ
ADELA SLIEPČEVIĆ

Institute "Rudjer Bošković"
Bijenička 54
HR-10000 ZAGREB

CORRECTION OF RADIOCARBON AGE
OF WOODEN BEAMS FROM ST. DONAT'S CHURCH IN ZADAR
BY DENDROCHRONOLOGICAL METHOD

UDC 902.6:73.0323.1 (497.5) "7/8"
Original scientific paper

The results of age of wooden beams from St. Donat's church in Zadar, obtained by radiocarbon method in 1971, are corrected by dendrochronological method. According to the corrected results of three beams, two trunks from which the beams were trimmed were felled at the end of 8th century, and one trunk at the beginning of the 9th century. This gives the terminus post quem for the construction of the church.

INTRODUCTION

St. Donat's church in Zadar in Dalmatia, S. Croatia, is unique among old-Croatian sacred buildings because it exceeds by its monumentality and style the majority of preserved buildings from that time. It was built and projected by home craftsmen, inspired by Antique, Carolingian and Ravennate architecture and therefore represents a valuable source for a study of cultural influences that affected Croatia, situated in the early Middle Ages between two great empires, Byzantine and Frankish.

On the occasion of the restoration of St. Donat's church thirty years ago the unique chance for dating of wooden beams was given, in order to determine the unknown time of the building. At that time in the first floor of the church (*matroneurri*) there were found about fifty old wooden beams used to strengthen the construction of the building. Most of them were roughly trimmed, and only 7 were decorated by scored ornaments. The experts of the Regional Institute for Protection of Cultural Monuments in Zadar sent in 1970 three not ornamented beams to the Rudjer Bošković Institute for radiocarbon dating. The results of measurements of single samples were published in the journal *Radiocarbon* (SRDOČ & alii 1973). The calculation of the estimation of time when the trunks from which the beams were made were felled was published in the journal *Peristil* (SRDOČ & alii 1973/74) and presented at the First International Symposium "¹⁴C and Archaeology" held in Groningen, the Netherlands (SRDOČ & alii 1983). For the results of measurement of three samples (Z-177, Z-178 and Z-179) published in *Peristil*, the last two of them belonging to the same beam, the most probable year of felling of the tree was established to be AD 710±25. In the last paper the

result of measurement of the sample from the third beam (Z-175) was added, so the result of statistical processing gave the year AD 750 ± 20 . In both publications it was supposed that the total number of tree rings from which all three beams were cut was 145 years. The age was calculated on the basis of half-life of ^{14}C $T_{1/2} = (5730 \pm 40)$ years.

Since the time of measurement it has been established that some assumptions on which the method was based are not completely valid and the dating method has been improved by introducing some corrections. In the meantime the conventions that were used in calculation have also changed too. These facts stimulated us to revise the previous results of measurement.

DENDROCHRONOLOGICAL CORRECTION

The method of dating by radioisotope ^{14}C is based on the fact that all naturally occurring organic materials are "marked" by this isotope as a result of cosmic ray influence. ^{14}C is introduced by metabolism into living organisms, but at the same time its amount decreases as the result of the radioactive decay. Over millions of years the equilibrium between decay and the replacement of radiocarbon atoms in the biosphere is established. After the death of an organism the specific activity of ^{14}C begins to decrease according to the radioactive decay law since metabolism ceased, causing the end of the replacement of ^{14}C atoms. On the basis of this law the time that elapsed from the moment of the death to the date of measurement can be calculated.

The measurement of the age of organic samples by the ^{14}C method is based on several premises. The most important is the constant cosmic ray flux during millions of years and thus the constant production of radiocarbon. The concentration of ^{14}C atoms in recent time has been disturbed by human activities. Firstly, during the 19th century by the industrial revolution the use of fossil fuels (coal, petroleum), which do not contain any ^{14}C , caused the reduction of radiocarbon isotope in the atmosphere relative to inactive ^{12}C isotope. On the other hand, after World War II great amounts of ^{14}C atoms were released into the atmosphere by nuclear and thermonuclear experiments. In

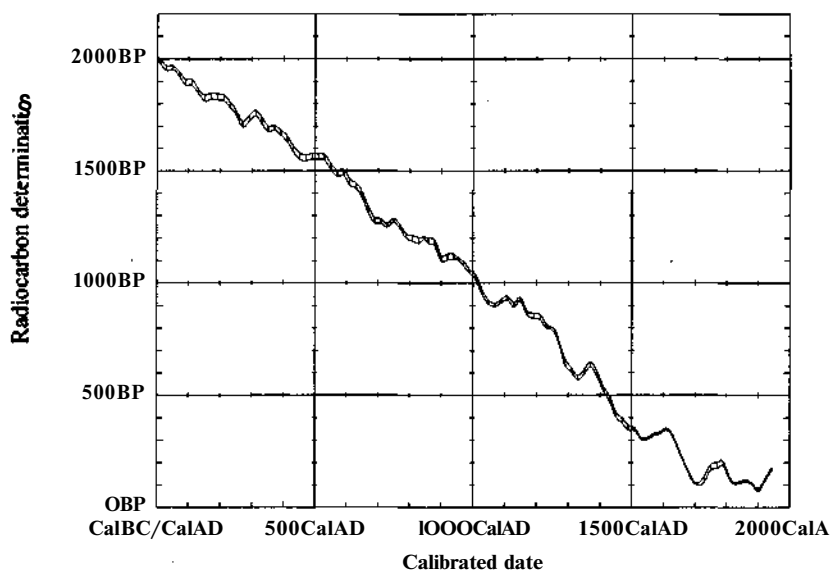

Fig. 1. Calibration curve for the last 2000 years.
SI. 1. Kalibracijska krivulja za posljednjih 2000 godina

addition, by precise measurements it has established that cosmic ray flux was not totally constant even before this time, and this is reflected in variations of ^{14}C content in the organism at the moment of death. Because of these variations the radiocarbon method gives no exact "calendar years" of a sample, but a so called radiocarbon year, that may differ by 2% to 5% from calendar years, depending on the cosmic flux intensity in that period. It is necessary, therefore, to determine the concentration of ^{14}C by an independent method and to correct the results of radiocarbon dating in order to get the true "calendar year" of the sample.

For this purpose we use calibration curves that enable us to correct the ^{14}C age. They are obtained by dendrochronological method, which determines the absolute ages of samples by counting of tree rings and by measurement of their relative width. The width of tree rings depends on climatic conditions in a certain time period and the ratio of variations of width is equal for different tree species. By comparative measurements of relative tree rings widths the chronological curves for some wood species up to 12 000 years ago were established. By comparing the precise ^{14}C measurements of tree rings with their age obtained by the dendrochronological method the variations of natural production of ^{14}C atoms in the atmosphere were found. In this way calibration curves for the correction of radiocarbon data were obtained.

Measurements have been performed in the ^{14}C and ^3H Laboratory of Rudjer Bošković Institute since 1968. The radiocarbon data obtained during the first decade of measurements were published without dendrochronological corrections, because at that time calibration curves did not exist. Thus, many archaeologically interesting results from that time, including the age of the beams from St. Donat's church, were not been corrected.

Calibration curves have been considerably improved and extended in recent years and today they exist in the form of computer programs. Since the yearly growth of a tree depends primarily on climatic conditions, the calibration curve for each climatic region the own calibration curve should be established. The existing calibration curve closest to our region is based on the German Oak chronology. For presentation of the results the program OxCal, developed at Oxford University, was used (BRONK RAMSEY 1995; 1998). Since 1985, according to the agreement of all radiocarbon laboratories, the results should be expressed in "conventional ^{14}C year" based on (5568 ± 40) year half-life of ^{14}C and 1950 as the starting year. The radiocarbon age obtained has the designation BP (*Before Present*). After the dendrochronological correction the "calendar years" are obtained and they are denoted by **cal BC** (*Before Christ*) and/or **cal AD** (*Anno Domini*). The radiocarbon age is represented by the Gaussian distribution, while the values of corrected ages, obtained by the projection of the calibration curve, are represented on the abscissa. The results of calibration are given in intervals of calibrated age that correspond to 1s or 2s interval of Gaussian distribution, *i.e.* to the total probability of 68.2% and 95.4%, respectively.

CORRECTION OF RADIOCARBON RESULTS OF SAMPLES FROM ST. DONAT'S CHURCH

From the beams found in the church we used only well-preserved beams, not subjected to decomposition, with 110 to 120 tree rings that could be easily counted. Each sample was treated by 4% HCl and 4% NaOH in order to remove possible impurities of inorganic (calcite from water, sand) or organic origin (rotting, mold, microorganisms). After thorough washing and drying the samples were subjected to pyrolysis and the resulting charcoal was burned in a stream of oxygen. CO_2 thus obtained was converted to CH_4 by catalytic hydrogenation and its activity was measured in a proportional counter. The mean values and corresponding standard deviations were calculated according to the relations:

$$\bar{x} = \frac{\sum_{i=1}^n w_i \cdot x_i}{\sum_{i=1}^n w_i} \quad (1a)$$

$$\sigma_{\bar{x}} = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n w_i \cdot (x_i - \bar{x})^2}{(n-1) \cdot \sum_{i=1}^n w_i}} \quad (1b)$$

where n is the number of measurements of each sample and X_i and w_i are the results of measurement and their weighting factors ($w_i = 1/a^2$, and CT_i is the single measurement error).

As already mentioned, we had samples of three beams at our disposition. The first two samples (Z-175 and Z-177) were taken from the heart of the first two beams, and included tree rings from 0 to 20. The corrected result of the age of the sample Z-175 (Fig.2), obtained by program OxCal gives for 2 σ interval of reliability the interval of calendar years cal AD 640-790. For 1 σ interval of reliability we get two intervals: cal AD 660-720 (probability 53.9%) and cal AD 740-760 (probability 14.3%). The result of the age of the sample Z-177 (Fig.3) for 2 σ interval of reliability gives the interval cal AD 600-690 and for 1 σ reliability the interval cal AD 630-675. However, these results do not give the time of felling of the trees from which the beams were made, because the exact age of these three trunks is not known. If we suppose that the tree when it was felled was 100 to 150 years old, the result should be "younger" by this number of years, and this means that the trunk from which the sample Z-175 was taken could have been felled at the beginning of the 9th century, and the trunk from which the sample Z-177 was taken at the end of the 8th century.

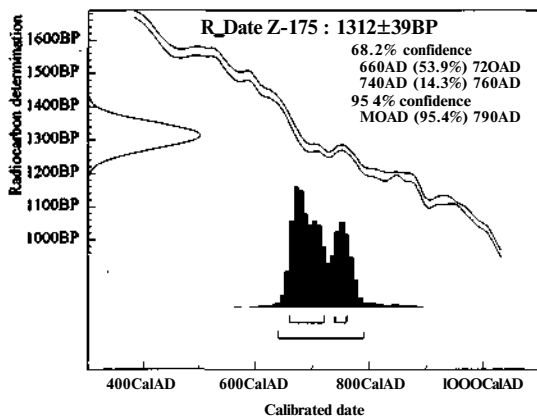

Fig.2. Corrected results of 14C age of the sample Z 175 (core of the beam, 0-20 tree rings)
 Sl. 2. Korigirani rezultat starosti uzorka Z-175 (jezgra grede, 0-20 godina)

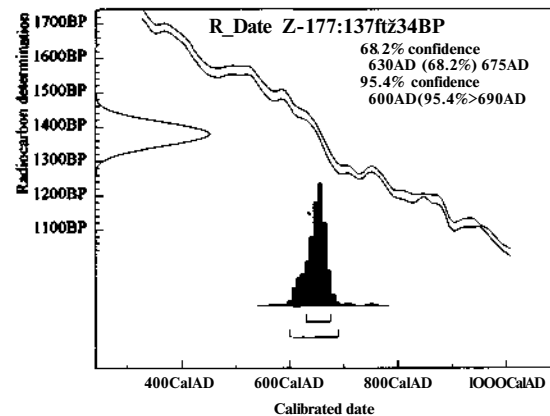

Fig.3. Corrected results of 14C age of the sample Z 177 (core of the beam, 0-20 tree rings)
 Sl.3. Korigirani rezultat starosti uzorka Z-177 (jezgra grede, 0-20 godina)

The more accurate determination of the time when the trees were felled was obtained by taking two samples from the same beam (Fig.4). Samples from the heart (Z-178, 0-10 tree rings) and from the periphery (Z-179, 90-100 tree rings) were analyzed. At the Faculty of Forestry of the University of Zagreb, Department of Anatomy, it was established that the beam was carved from oak (*Quercus*) and the age of the tree at the time when it was cut down was estimated to be (145 ± 10) years. It was also supposed that during the treatment of the beam approximately (20 ± 10) years of sapwood were removed.

The original cross section of the trunk was reconstructed according to the report of dendrochronologists (Fig.5). The calibration results for the sample from the heart (1s probability) gave the time interval cal AD 620-675 (Fig.6), and for the sample from the outer part of the trunk cal AD 670-780 (Fig.7).

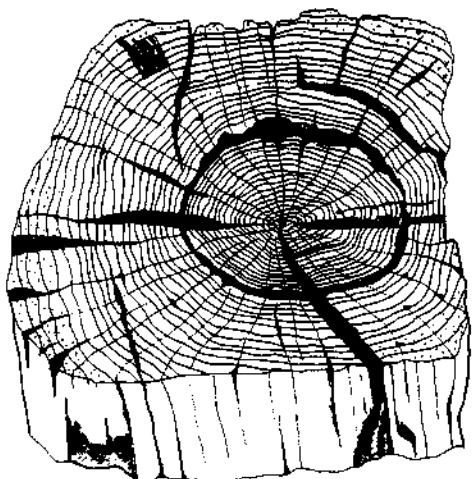

Fig.4. The sketch of the part of the third beam from which the samples Z-178 and Z-179 were taken.

Sl.4. Crtež dijela treće grede iz koje su za datiranje uzeti uzorci Z-178 i Z-179.

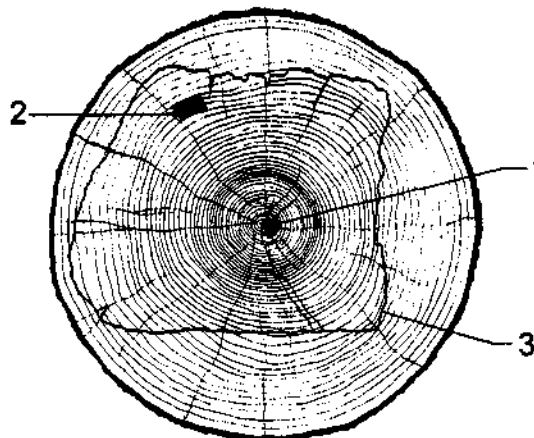

Fig.5. Reconstruction of the original cross section of the trunk from which the beam from the Fig.4 was taken; 1 - sample Z-178; 2 - sample Z-179; 3 - cross-section of the beam.

Sl.5. Rekonstrukcija prvobitnog presjeka debla iz kojeg je izrađena greda sa si. 4; 1-uzorak Z-178; 2-uzorak Z-179; 3-presjek grede iz sl.4.

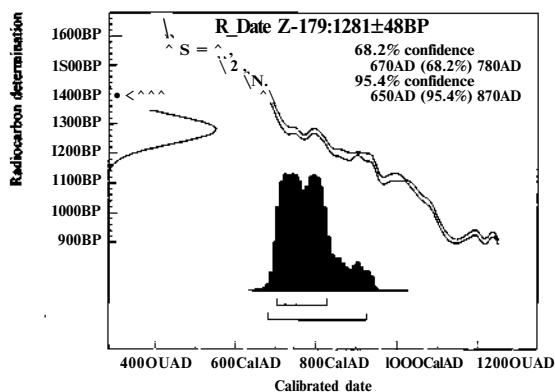

Fig.6. The corrected result of the age of the sample Z-178 (core of the beam, 0-10 tree rings).

Sl.6. Korigirani rezultat starosti uzorka Z-178 (jezgra grede, 0-10 godina)

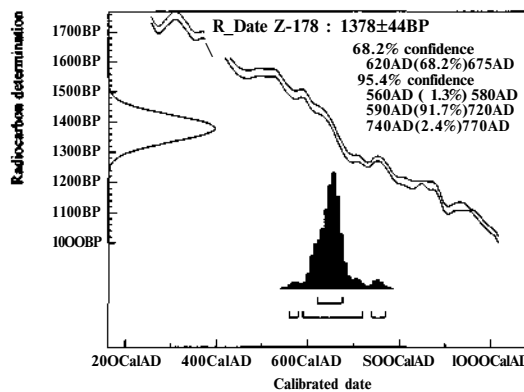

Fig.7. The corrected result of the age of the sample Z-179 (outer part of the beam, 90-100 tree rings).

Sl.7. Korigirani rezultat starosti uzorka Z-179 (vanjski dio grede, 90-100 godina)

By statistical treatment of the results of the age of the two samples from the same beam, and knowing the exact number of tree-rings between them (in this case 90), we can decrease the interval of "calendar years" for the sample from the periphery of the beam, which was rather wide owing to

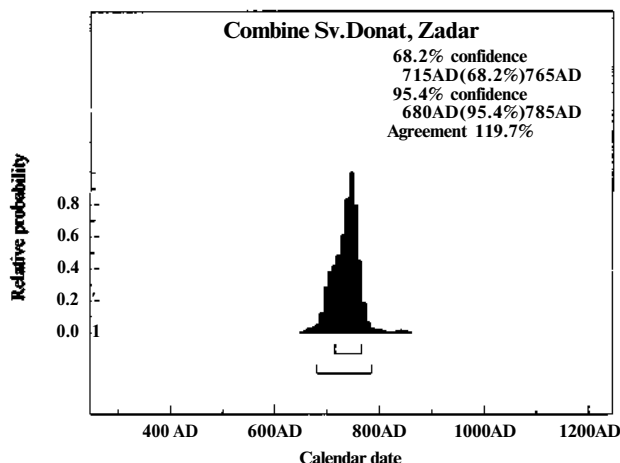

Fig.8. Corrected result of the age obtained by combination of measurements of samples Z-178 (0-10 tree rings) and Z-179 (90-100 tree rings), giving cal AD 715-765.

SI.8. Korigirani rezultat starosti iz kombinacije mjerenja Z-178 (0-10 godina) i Z-179 (90-100 godina) cal AD 715-765.

the nature of the calibration curve for this time period (Fig.7). By this procedure the interval of single measurements, calculated to be 110, was reduced to 50 years, and we got for the reliability 68.2% the "calendar year" of the sample to be cal AD 715-765 (Fig.8). If we add 50 years to the presumed age of the tree when it was felled, *i.e.* 145 years, it can be estimated that the trunk was felled at the end of the 8th century.

CONCLUSION

The results of radiocarbon measurements of the age of the beams from the St. Donat's church, corrected by the dendrochronological method, shift the time of the felling of oak trees from which they are made to the end of the 8th or to the beginning of the 9th century. The most reliable results are obtained from samples Z-178 and Z-179, which were taken from the same beam, one from the heart, and the other from the outer part (periphery). The final result was obtained by combining the results of these two samples. The small differences between the results of Z-175 and Z-177, and the combination of Z-178 and Z-179 need not be confusing, since three different trunks were involved, and they were not necessarily felled at the same time. These results support the hypothesis of I. Petricioli (KLAIĆ - PETRICIOLI 1976) that the church was constructed in the first part of the 9th century.

LITERATURE

- BRONK RAMSEY, C. 1995. Radiocarbon Calibration and Analysis of Stratigraphy: The OxCal Program. *Radiocarbon*, 37/1995: 425-430.
- BRONK RAMSEY, C. *The OxCal Program*, <http://www.rlaha.ox.ac.uk/oxcal/oxcalh.html> (URL checked on January 15, 2000).
- KLAIĆ, N. - I. PETRICIOLI 1976. *Zadar u srednjem vijeku do 1409*. Zadar, 1976: Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet.

- SRDOČ & alii. 1983 - SRDOČ, D. - B. OBELIĆ - A. SLIEPČEVIĆ. Precise Radiocarbon Dating of Wooden Beams from St. Donat's Church in Zadar. *PACT*, 8/1983: 319-327.
- SRDOČ & alii. 1973/74 - SRDOČ, D. - A. SLIEPČEVIĆ - B. OBELIĆ. Mjerenje starosti drvene građe iz crkve sv. Donata u Zadru metodom radioaktivnog ugljika. *Peristil*, 16-17/1973-1974: 17-20.
- SRDOČ & alii. 1973 - SRDOČ, D. - A. SLIEPČEVIĆ - J. PLANINIĆ - B. OBELIĆ - B. BREYER. Rudjer Bošković Institute Radiocarbon Measurements II. *Radiocarbon*, 15/1973: 435-441.

KOREKCIJA ^{14}C REZULTATA STAROSTI DRVENIH GREDA IZ CRKVE SV. DONATA U ZADRU DENDROKRONOLOŠKOM METODOM

UVOD

Crkva Sv. Donata u Zadru jedinstvena je starohrvatska građevina, koja svojom monumentalnošću i stilom nadmašuje većinu sačuvanih građevina iz tog doba. Izgradili su je i projektirali domaći majstori nadahnuti antičkom, karolinškom i ravenskom arhitekturom, pa stoga predstavlja vrijedan izvor za proučavanje kulturnih utjecaja koji su vladali u ranom srednjem vijeku u Hrvatskoj, koja se tada nalazila između dva velika carstva, Bizantskog i Franačkog.

Prilikom restauracije crkve Sv. Donata prije tridesetak godina pružila se jedinstvena prilika da se datiraju drvene grede, kako bi se odredilo doba izgradnje crkve, koje nije bilo poznato. Tada je, naime, u podu matroneja otkriveno pedesetak starih drvenih greda koje su učvršćivale konstrukciju. Većina od njih bila je grubo tesana, a samo sedam je bilo ukrašeno rovašenim ornamentima. Stručnjaci Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Zadra poslali su na datiranje metodom radioaktivnog ugljika ^{14}C u Institut "Rudjer Bošković" godine 1970. tri neukrašene grede. Rezultati mjerenja starosti pojedinačnih uzoraka objavljeni su u časopisu *Radiocarbon* (SRDOČ i dr., 1973), a račun procjene vremena, kada su debla od kojih su napravljene grede mogla biti posječena, objavljen je u časopisu *Peristil* (SRDOČ i dr., 1973/74), te 1981. prikazan na Prvom međunarodnom simpoziju " ^{14}C and Archaeology", održanom u Groningenu u Nizozemskoj (SRDOČ i dr., 1983). U *Peristilu* su publicirani rezultati mjerenja triju uzoraka (Z-177, Z-178 i Z-179), od kojih su dva posljednja pripadala različitim godovima iste grede. Prema rezultatima statističke obrade mjerenja, najvjerojatnija godina obaranja drveta bila je 710 ± 25 poslije Krista. U posljednjem radu dodan je rezultat mjerenja starosti uzorka iz treće grede (Z-175), pa je rezultat statističke obrade dao godinu 750 ± 20 poslije Krista. U oba rada pretpostavljeno je daje ukupan broj godina debla iz kojeg su istesane sve tri grede iznosio 145 godina. Starost je računana s vremenom poluraspada ugljika $\text{Ti}/2 = (5730 \pm 40)$ god.

Premda su mjerenja starosti iz g. 1971. korektna, tijekom posljednjih desetljeća metoda je usavršavana i ustanovljeno je da neke pretpostavke na kojima se metoda zasnivala više ne vrijede. U međuvremenu promijenjeni su i standardi pomoću kojih se starost računa. To nas je potaklo da revidiramo prijašnje rezultate mjerenja.

DENDROKRONOLOŠKA KOREKCIJA

Metoda datiranja radioizotopom ^{14}C zasniva se na činjenici da je sav organski materijal u prirodi uslijed djelovanja kozmičkog zračenja "obilježen" tim izotopom, jer se on metabolizmom unosi u živi organizam, ali se istovremeno smanjuje zbog radioaktivnog raspada. Tijekom milenija uspostavila se u organizmima ravnoteža između smanjivanja i nadoknađivanja ^{14}C atoma. Nakon smrti organizma specifična aktivnost ^{14}C počinje se smanjivati prema zakonu radioaktivnog raspada, jer prestaje metabolizam, pa prema tome i nadoknađivanje raspadnih ^{14}C atoma. Na osnovi tog zakona može se odrediti koliko je vremena proteklo od smrti organizma do dana mjerenja.

Mjerenje starosti organskih uzoraka ovom metodom zasniva se na nekoliko pretpostavki. Najvažnija od njih je tisućljetna postojanost toka kozmičkog zračenja i produkcije ^{14}C izotopa u atmosferi. Koncentracija ^{14}C atoma u novije vrijeme poremećena je ljudskim utjecajem: najprije je tijekom 19. stoljeća s razvitkom industrije povećana potrošnja fosilnih goriva (ugljen, nafta) koja - iako organskog porijekla - ne sadržavaju više atome ugljika ^{14}C , pa se njihova koncentracija u atmosferi smanjila. S druge pak strane, nakon 2. svjetskog rata započelo se s pokusnim nuklearnim eksplozijama u kojima su nastale velike količine ^{14}C atoma i njihova koncentracija u atmosferi naglo se povećala. Preciznim mjerenjima naknadno je ustanovljeno da tok kozmičkog zračenja ipak nije bio stalan ni prije tog vremena, pa zbog toga nije bila uvijek stalna ni produkcija ^{14}C atoma, što se odražava u različitoj koncentraciji ^{14}C atoma u tkivu organizama u času smrti. Zbog tih varijacija ovom metodom ne dobivamo točne "kalendarske godine" starosti nekog uzorka, već tzv. " ^{14}C starost" koja se - ovisno o jakosti kozmičkog zračenja u nekom vremenskom razdoblju - može razlikovati od 2 do 5% od kalendarske. Potrebno je stoga koncentraciju izotopa ^{14}C odrediti nekom nezavisnom metodom i rezultate radiokarbonskog mjerenja korigirati, kako bi se dobila "kalendarska starost" uzorka.

U tu svrhu koriste se kalibracijske krivulje pomoću kojih se ^{14}C rezultati korigiraju. Tu nam pomaže dendrokronologija, metoda pomoću koje se određuje apsolutna starost uzorka brojanjem godova drveća i mjerenjem njihove relativne širine. Širina godova naime ovisi o klimatskim uvjetima koji su vladali u nekom određenom razdoblju, a odnos tih varijacija širine jednak je za pojedine vrste drveća. Usporednim mjerenjem relativne širine godova fosilnog drveća načinjena je kronologija za neke vrste drveća gotovo do unazad 12000 godina. Usporedbom preciznih mjerenja ^{14}C aktivnosti godova s njihovom točnom starosti određenom brojanjem godova ustanovljene su varijacije u prirodnoj produkciji ^{14}C atoma u atmosferi. Na osnovu njih konstruirane su kalibracijske krivulje za korekciju starosti dobivenih ^{14}C metodom.

U Laboratoriju za mjerenje niskih aktivnosti Instituta "Ruđer Bošković" starosti uzoraka metodom ^{14}C mjere se od 1968. godine. Prvih desetak godina rezultati ^{14}C mjerenja publicirani su bez dendrokronološke korekcije, budući da tada još nisu postojale kalibracijske krivulje. Mnogi rezultati arheološki interesantnih uzoraka iz tog razdoblja - a tu spada svakako i određivanje starosti greda iz crkve Sv. Donata - nisu stoga bili korigirani. Kalibracijske krivulje su tijekom zadnjih dva desetljeća sve više usavršavane i danas postoje u obliku računalnih programa. Budući da godišnji priraštaj drveta ovisi prvenstveno o klimatskim karakteristikama pojedinih regija, trebalo bi za svako klimatsko područje izraditi posebnu kalibracijsku krivulju. Za naše krajeve kalibracijske krivulje nisu izrađene, pa se koristimo kronologijom zasnovanom na mjerenju godova hrasta iz Njemačke. Za prikaz rezultata upotrebljava se program *OxCal* Sveučilišta u Oxfordu (RAMSEY 1998). Počam od 1985. prema dogovoru svih ^{14}C laboratorija, rezultati se izražavaju "*konvencionalnom ^{14}C starošću*" koja se računa s vremenom poluraspada (5568 ± 40) god. Kao početna godina uzima se god. 1950., a starost ima oznaku BP (*Before Present*). Nakon dendrokronološke korekcije dobiju

se "kalendarske godine", a te se označavaju s **cal BC** (*Before Christ*), odnosno **cal AD** (*Anno Domini*).

KOREKCIJA REZULTATA STAROSTI

Iz greda crkve Sv. Donata izdvojeni su samo dijelovi zdravog drveta, nenačetog truljenjem, kod kojih se sa sigurnošću moglo izbrojiti 110 do 120 godina.

Svaki uzorak kemijski se obrađuje u 4% HCl i 4% NaOH da bi se uklonile moguće primjese anorganskog (kalcit iz vode, pijesak) ili organskog porijekla koje ne onečišćuju datirani uzorak uzorku (trulež, plijesan, mikroorganizmi). Spaljivanjem uzorka dobiveni CO₂ konvertira se u metan čija aktivnost se mjeri proporcionalnim brojačem. Srednje vrijednosti i standardne devijacije računane su prema relacijama:

$$\bar{x} = \frac{\sum_{i=1}^n w_1 \cdot x_1}{\sum_{i=1}^n w_1} \quad (1a)$$

$$\bar{\sigma}_x = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n w_1 \cdot (x_1 - \bar{x})^2}{(n-1) \cdot \sum_{i=1}^n w_1}} \quad (1b)$$

n je broj mjerenja svakog uzorka, a X_i i w_i su rezultati mjerenja i njihovi faktori težine ($w_i = 1/a_i^2$, a a_i je pogreška pojedinačnog mjerenja).

Kao što je već spomenuto, na raspolaganju smo imali uzorke triju greda. Prva dva uzorka (Z-175 i Z-177) uzeta su iz jezgara prvih dviju greda, obuhvativši godove od 0 do 20. Korigirani rezultat starosti uzorka Z-175 (sl.2) dobiveni programom OxCal uz vjerojatnost od 95.4% (2a interval Gaussove krivulje ¹⁴C mjerenja prikazane na ordinati) daje interval kalendarske starosti cal AD 640-790. Za vjerojatnost od 68.2% (1a interval pouzdanosti) dobivamo dva intervala: cal AD 660-720 (vjerojatnost 53.9%) i cal AD 740-760 (vjerojatnost 14.3%). Za uzorak Z-177 (si. 3) uz vjerojatnost 95.5% (2s interval pouzdanosti) starost uzorka nalazi se u intervalu cal AD 600-690, a uz vjerojatnost 68.2% u intervalu cal AD 630-675. Ovi rezultati, međutim, ne daju vrijeme kada su oborena debla od kojih su grede napravljene, budući da su oba uzorka uzeta iz jezgre. Točna starost ovih triju debala nije nam poznata. Ako pretpostavimo da su ona prilikom rušenja bila stara 100-150 godina, rezultat bi trebao biti "mlađi" za taj iznos, što znači da bi deblo iz kojega je uzet uzorak Z-175 moglo biti oboreno početkom IX. stoljeća, a deblo iz kojega je uzet uzorak Z-177 koncem VIII. stoljeća.

Točnije vrijeme obaranja debala dobiveno je uzimanjem dvaju uzoraka iz iste grede (si. 4). Za analizu uzeti su uzorci iz jezgre (Z-178,0-10 godina) i s periferije (Z-179,90-100 godina). Uzorak ove grede analiziran je na Katedri za anatomiju drva Šumarskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Utvrđeno je daje greda istesana iz hrastovine (*Quercus*) i procijenjeno je daje starost debala u doba sječe bila (145±10) godina. Pretpostavljeno je daje pri obradi odstranjeno oko (20±10) godina bjelike s korom. Na temelju mišljenja dendrokronologa rekonstruiranje prvobitni presjek debala iz kojeg je greda istesana (sl.5). Dendrokronološkom kalibracijom rezultata uzorka jezgre dobiven je za 1s vjerojatnost vremenski interval cal AD 620-675 (sl.6), a uzorka s periferije grede cal AD 670-780 (si. 7).

Mjerenjem starosti dvaju uzoraka iz iste grede između kojih poznajemo točan broj godina (u ovom slučaju 90) može se statističkom kombinacijom obaju rezultata suziti interval "kalendarske

starosti" koji je dobiven mjerenjem uzorka uzetog s periferije grede, a koji je zbog prirode kalibracijske krivulje za taj vremenski period (si. 7) bio prilično širok. Ovim postupkom interval pojedinačnih mjerenja od 110 godina sužen je na 50 godina, pa je "kalendarska starost" uzorka cal AD 715-765 (si. 8) s pouzdanošću 68.2%. Dodamo li pretpostavljenoj starosti drveta pri obaranju 145 godina još 50 godina, deblo iz kojeg je greda istesana oboreno je pri kraju VIII. stoljeća.

ZAKLJUČAK

Rezultati mjerenja ^{14}C starosti greda iz crkve Sv. Donata, korigirani dendrokronološkom metodom, pomiču vrijeme rušenja hrastovih debala od kojih su one napravljene na kraj VIII., odnosno početak IX. stoljeća. Pritom su najpouzdaniji rezultati uzoraka Z-178 i Z-179 izvađenih iz iste grede, od kojih je jedan iz jezgre, a drugi s periferije. Konačni rezultat dobiven je kombinacijom ovih dvaju uzoraka. Manje razlike u rezultatima uzoraka Z-175, Z-177, te kombinacije Z-178 i Z-179 ne moraju zbunjivati, budući da se radi o tri različita debela koja moguće nisu oborena u isto vrijeme. Ovi rezultati potvrđuju pretpostavku I. Petriciolija (KLAIĆ - PETRICIOLI 1976) daje crkva sagrađena u prvoj polovici IX. stoljeća.

Rukopis primljen 14.IV.1999.

Rukopis prihvaćen 18.IV.1999.

IVAN MIRNIK

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR- 10000 ZAGREB

SKUPNI NALAZI NOVCA IZ HRVATSKE XI-XIII.

UDK737.122.2(497.S:453.1)"14"

Izvorni znanstveni rad

Nastavljajući s obradom skupnih nalaza novca iz Hrvatske, auctor posvećuje pažnju ostavama mletačkog srebrnog novca, u kojima prevladavaju različite nominale iskovane za dužda Francesca Foscarija (izabran 1423 + 9.X. 1457). Objavljuju se tri blaga: ono iz Kruškovače, iskopano 1910. god., blago nađeno u prvopolovici 19. st. u Sv. Roku, poklon muzejskog kustosa Mijata Sabljara, te ostaci ostave iz okolice Karlovca, dar Karlovčanina Mije Balaša 1882. god.

XI. SKUPNI NALAZ MLETAČKOG NOVCA IZ KRUŠKOVAČE

Prvi sačuvani nam dopis u svezi s blagom, iskopanim u Kruškovači (Cetingrad, Slunj karta 1), nosi nadnevak 1. listopada 1913. Josip Brunšmid, ravnatelj Muzeja piše Matiji Policu, župniku u Cetingradu sljedeće pismo, sačuvano u pismohrani Arheološkoga muzeja u Zagrebu u omotu Slunj:

br. 102.

1. listop. (191)3.

Velečasni gospodine!

Preko Djakova dobio sam vijest, daje u Slunju na starom gradu neki seljak našao ćup starih novaca. Ovamo su poslana dva novca na uvid, koja nemaju numizmatičke vrijednosti. U Vas daje veći dio toga novca, a Vi da ste rekli, da ćete sav taj novac poslati ovome muzeju. Kako iz iskustva znam, daje najteže otpremiti takve stvari na poštu, te Vam ja danas šiljem službeni tovarni list, da Vam tako ponešto stvar olakšam. Vi nemate drugo nego novce-po mogućnosti zajedno sa ćupom ili dijelovima od njega - dobro omotali i predati ih sa ovim tovarnim listom na poštu. Svaka pošta mora takve pošiljke primati prosto od poštarine. Nu kako u provinciji poštari nemaju prakse u tom, te se dogadja, da se boje primiti, jer misle, da će onda sami mora poštarinu platiti. U takvom slučaju Vi mirno pustite, neka oni prepisu poštarinu, jer će ju ovdje opet otpisati. Svakako Vi nemojte platiti.

Razumije se samo po sebi, da mi te novce ne želimo imati badava i da će se seljaku ili kome drago dati neka nagrada. Samo Vam već unapred mogu reći, da su to venecijanski novci, koji nemaju veće vrijednosti od materijala. Dakako nije isključena mogućnost, daje i koji vrijedniji komad med njima.

S odličnim štovanjem i pozdravom

Vaš

Ubrzoje stigla i pošiljka s novcem i priloženom posjetnicom (*pop Matija Polić, dekan župnik*):
Ćup zemljani sa 203 kom. srebrnog novca Pavla i Mladena Šubića Hrvat, banova kao i ostali ovaj novac nalazeći se u ovoj kutiji Hrvat, narodnom muzeju poklanja ... Cetin-grad 7. listop. 1913.

Poprimitku paketa Brunšmid se zahvalio:
102-2.

13. listop. (1913).

Velečasni gospodine!

Primili smo Vašu pošiljku te vam za taj dar od srca zahvaljujemo. To dakako nisu novci Pavla i Mladena Šubića, nego su svi do jednoga venecijanci i to osim jednoga svi Francesco Foscari. Kako su nalazi novaca iz toga vremena ne samo kod nas nego i drugdje veoma česti, to ovi novci nemaju nikakve numizmatičke vrijednosti. Ipak oni imaju neku povijesnu vrijednost za nas, ali samo u tom slučaju, ako se sazna za nalazište. Toliko mi je doduše poznato, daje novac nadjen u blizini slunjske gradine pojednom seljaku, ali bi Vi možda mogli na laki način saznati za ime toga čovjeka, a možda i broj parcele, na kojoj seje novac našao. To mi molim Vas javite, ali samo u tom slučaju, ako Vas to ne stoji nikakvoga truda. Inače ću ja to lako saznati uredovnim putem preko kotarske oblasti.

Ja Vam još jednom od srca zahvaljujem za ovaj dar, a i za ostale novce, što ste ih priložili. Sa odi. štovanjem i pozdravom

Vaš

Dana 10. studenog 1913. Viktor Hoffiller je u ime nenazočnog ravnatelja Josipa Brunšmida uputio slijedeći dopis Kotarskoj oblasti u Slunju:

*Ravnateljstvo Arheološkoga odjela
Narodnoga muzeja*

Zagreb 10. stud. 1913.

Br. ad 102

Predmet: Slunju, nalaz mletačkih novaca.

SI. kr. kotarskoj oblasti

u

Slunju.

Velečastni gospodin župnik u Cetingradu Matija Polić poklonio je ovome muzeju veći broj srebrnih venecijanskih novaca, za koje se veli, da su se našli u Slunju blizu staroga grada. Umoljava se kr. kotarska oblast, da na shodan način izvoli ispitati kada su se našli ti novci, tko ih je našao i na kojem mjestu (po mogućnosti točno parcelu). Zatim bi bilo dobro, kada bi se od nalaznika moglo saznati, koliko je po prilici bilo tih novaca i kudaje s ostalima, ako nisu svi dospjeli u ruke g. župnika Polica. Kako ovi novci nemaju nikakove materijalne vrijednosti, to bi bilo dobro, da se ustanove barem gore navedene potankosti o nalazu, iz kojih bi se možda ipak jedno moglo točnije zaključivati na vrijeme i priliku, kada su novci zakopani.

Za ravnatelja

dr. V. Hoffiller

-----
*Primlj.: kod kr.kot oblasti u Slunju,
dne 12.11.1913
Broj 19782=13*

Karta 1.

U Slunju, 24/11 1913

Obćinskom poglavarstvu

u

Cetingradu

Na uredovanje

m.p.

Kr. kot. predstojnik

Stilinović

Poglavarstvo... Cetin-grad

Primljeno 26/11 1913

Broj 6311-13

Cetin-grad, 5.12.1913.

Kralj, kotarskoj oblasti

u

Slunju.

U govoru stojeći novci nisu nadjeni u Slunju blizu staroga grada, već su nadjeni u selu Kruškovači ove općine, udaljeno od starog grada Cetina (a ne Slunja) -5-6 kilometara. -

Taj novac našao je seljak Marko Cindrić Kbr. 95 iz Kruškovače - koji se sada nalazi u Americi, u svojem dvorištu u jednom kamenu u Kruškovači (parcela broj 97.K. porezne općine Kruškovača.) i tog. 1910.

Nadjeno je svega 220 komada i sve je predao župniku Policu odmah, nu Polićje navodno 15-20 komada svojim prijateljima razdijelio, a ostalo sag. muzeju odpremio. -

Upr. općine:

Gašparović

Čolić

Primlj: kod kr. kot. oblasti u Slunju

dne 11/12 1913

Broj 19782=13 ad

Slunj 14/XII. 1913.

Ravnateljstvu arheološkog odjela narodnog muzeja u Zagrebu

Na uredovanje

Kr. kot. predstojnik

Stilinović

*J. Brunšmid je primljeni novac iz ostave u Kruškovači razvrstao prema duždevima i siglama kovničara, isprva po katalogu N. Papadopolija, te je dio uvrstio u sustavnu zbirku mletačkoga novca. Nakon primitka sedmoga sveska *Corpus nummorum italicorum* (1915) sastavio je dva popisa i po tome savremenijem katalogu. Prvi sadrži samo imena duždeva i kovničara:*

Kruškovača nah.

M. Steno

<i>T.Mocenigo</i>	<i>Daniel Canal era stato 27/3 1416.</i>	<i>D</i>
<i>Fr.Foscari</i>	<i>A-P Aless.Pasqualigo eleggessi 25/11 1443</i>	
	<i>.B-SBenedetto Soranzo</i>	<i>" 14/5 1452</i>
	<i>.D-IDario Zusto major</i>	<i>" 24/9 1447</i>
	<i>.D-3</i>	<i>" "</i>
	<i>.F-L Franc.Lando</i>	<i>"19/91445</i>
	<i>.K-Q Carlo Querini</i>	<i>" 27/12 1443</i>
	<i>.m-B Marco Barbarigo</i>	<i>"25/5 1450</i>
	<i>M-G Marco Gradenigo</i>	<i>" 23/6 1454</i>
	<i>.m-MMarin Morosini</i>	<i>"22/61449</i>
	<i>.N-B Nicolò Balastro</i>	<i>" 9/7 1447</i>
	<i>.N-C Natale Corner</i>	<i>"24/91452</i>
	<i>.N-fNicolo Foscari</i>	<i>" 22/7 1450</i>
	<i>.3-B Zuan Boldii era tale</i>	<i>" 24/7 1429</i>
	<i>Zuane Barbo "</i>	<i>" 13/4 1432</i>
	<i>.3-3 Zuane Zorzi eleggesi</i>	<i>" 29/9 1445</i>
<i>Pasquale Malipiero</i>	<i>.P-3 Polo Zancariol era tale</i>	<i>24/12 1461</i>
	<i>,3-P Zuane Paruta</i>	<i>"24/12 1461</i>
<i>Crist. Moro</i>	<i>.d-d Daniele da Lezze</i>	<i>" 14/5 1462</i>

Drugi nam popis daje i količine zastupljenih tipova i varijanti:

Kruškovača nah.

Andrea Contarini (1368-1382) Soldino con leone seduto. Barbarsko oponašanje

Michele Steno (1400-1413). Soldino sa */D (1) */F (2)

Tomaso Mocenigo (1414-1423) " */D (1) */P (1)

Francesco Foscari (1423-1457) Grosso sa FRANCISCVS.FOSCARI.DVX. (11)

" " " sa.FRANCISCVS.FOSCARI.DVX(18)

" " " sa FRANCISCVS.FOSCARI.DVX. (2)

" " " sa FRANCISCVSFOSCARIDVX (3)

" " Grosso sa inicijalima kovničara

A-P(4), B-S(47), D-1(3), D-3(1), F-L(13),

K-Q(1), m-B(18), M-B(6), m-M(5), N-B(15),

N-C(27), N-f(4); 3-B(1), 3-3(8), ništa (2)

" " Soldino 3/L(1)

Pasquale Malipiero (1457-1462) Grosso sa inicijalima kovničara P-3 (3), 3-F (mjesto P) 1

Cristoforo Moro (1462-1471). Grosso sa inicijalima kovničara d-d (1).

Novac, preostao kao dublete, Brunšmidje zapakirao u poseban omot, a on se nalazio skupa s duplikatima iz mnogo većeg i raznolikijeg skupnog nalaza srednjovjekovnog novca iz Klasnića, koji je u Muzej dospio tijekom Ljubićeve uprave (MIRNIK 1985). Tijekom nekoliko selidbi numizmatičke zbirke izazvano je deranje omota, pa se dio materijala izmiješao. Kako se ostave iz Klasnića i Kruškovače kronološki uglavnom ne preklapaju, to je bilo moguće izdvojiti sve primjerke iskovane za mletačkoga dužda Francesca Foscarija (1423-1457). Riječ je o samo dvije nominale - to su široki groši u vrijednosti od osam solada, odnosno *grossoni da 8 soldi*, kakvi su se kovali

odlukom mletačkog Senata od 9. srpnja 1429 (PAPADOPOLI1893:257), te već otprije uvriježeni groši ili grošići, odnosno *grossi* ili *grossetti*. *Grossoni* se ubrajaju u skupinu izuzetnih i neobičnijih nominala u inače stereotipnoj mletačkoj numizmatici. Gotovo svi primjerci novca nađeni u Kruškovači su obrezani (među sačuvanim materijalom 154 komada, odnosno 84.15%), a nekoliko ih je k tome i probušeno (4 primjerka, odnosno 2.19%).

Za sada nije bilo moguće pronaći baš sva 203 primjerka, koliko ih je u Muzej pristiglo 1913. god., te su stoga u katalogu opisana 183 primjerka srebrnika. U spremištu Srednjovjekovnog odjela Muzeja čuva se i recipijent u kojem je novac i nađen. Riječ je o nekoj vrsti bikonične glinene čaše s donjim ravnim rebrom i još tri gornja koso nazupčana rebra, sivkastosmeđe boje, visine 11.4 cm, trbuha promjera 6.9 cm, te ustiju promjera 7.0 cm (inv.br. S. 1252 Sl. 1 a-b.). Gornji dio čaše je okrhan i slijepljen. Posudica je signirana "Kruškovača", a u njoj se nalazi ceduljica ispisana Brunšmidovim rukopisom slijedećega sadržaja *Kruškovača, nahodaj srebrnih mletačkih novaca XV. stoj. Matija Polič, župnik u Cetinguadu. Dar 1913.*

Nažalost, zbog skučenih prilika u kojima se nakon Prvog svjetskog rata našao Arheološki muzej, ali i zbog narušenog zdravlja, osobito sve slabijeg vida, Brunšmid nije objelodanio taj zanimljivi skupni nalaz. Tek mnogo kasnije nalaz je ušao u stručnu i znanstvenu numizmatičku literaturu (MIRNIK 1981: 122, br.579; 1986: 109-110; 1988: 508). Premda je materijal obrađen prije desetak i više godina, tek sada ga je bilo moguće na brzi način obraditi pomoću računalnog programa NUMIZ.

O optjecaju mletačkog novca na tlu Hrvatske, od prve pojave do 14. st. pisano je u nekoliko navrata (METCALF 1979: 181-184; MIRNIK 1988). Novac dužda Francesca Foscarija nalaženje na više mjesta i pojedinačno, ali i skupno. Osim već spomenute ostave iz Kruškovače zabilježeni su i skupni nalazi iz Veljuna, dio ostave iz okolice Karlovca, koju je 1882. god. Muzeju poklonio karlovački trgovac Mijo Balaš, te još jedan iz Svetoga Roka, kakvog je u svojim inventarskim arcima opisao neumorni Mijat Sabljar. O njima će još biti govora.

Skupni nalaz novca iz Veljuna (MIRNIK 1986: 114; 1988: 508), vjerojatno iz 1913. god. nam, na žalost nije sačuvan. O njemu govori slijedeći dopis, a uz njega i otisak jednog dukata Francesca Foscarija na papiru:

Br. 130/1913

Veljun20./1 1.1913.

Presvjetli gospodine.-

molim vas za raztumačanje polag priležećeg uzorka nadjen je jedan zlatni novac sa jedne strane spasitelj će biti svetost gospe pred njim kleči vladar ovaj novac je izkopan na prije nekoliko stotina godina bila je sagradjena crkva naša rimokatolička "Sveti Duh " ovo je 6 komad izkopan ali niti jedan do tog komada nije sačuvan mene je žitelj ponudio i sam sam gapridržao za sebe dobio sam ga platio uz odštetu od 20 kuna.-

Jedan putujući osiguranponudio mi je 100 kruna -pošto imadem još nekoliko starina nu neznatne vrednosti pridržao samo za sebe.

Pak molim u slučaju da bi presvjetlost vašu za istinu ponudio šaljem am napapairu slijedeći uzorak i napis u koliko sam ga sam otisnuo i napisao te koliko bi mi ravnateljstvo narodnog muzeja za isti sačuvani novac dalo. -

Sa poštovanjem

Damjan Milkovićpostm...

-----

*Ravnateljstvo arheološkog odjela
narodnog muzeja u Zagrebu*

Br. 130/1913

1913 Veljun, Damjan Milković nudijedan mletački zlatni novac na otkup.

Muzejska je uprava pokušala doći do spomenutog zlatnika, no, kako se čini, bez uspjeha, jer ga u fundusu nema. U muzejskom arhivu postoji naime prijepis dopisa sljedećeg sadržaja:

Kr. ug. hrv. slav. oružničko zapovjeničtvo.

Postaja Veljun.

Službovnica

U Veljunu, dne 16 studena 1913

Prilažem s(l)iedeći novac na dalju porabu u pohranu narodnom muzeju - te molim ravnateljstvo narodnog muzeja koliko bi godina onaj novac star bio, podpisati će odštetu sam dati a novac neka ostane u pohrani - i koliko je vredio ono vremeo.

Za izkapanje daljnjih starina dok se dobro osvjedočim naknadno ću javiti.

Sa 1. prilog

Damjan Milković postm.

zač. straž meštar

Ravnateljstvu narodnog muzeja u Zagrebu.

Novac istoga dužda nađen je pojedinačno na sljedećim lokalitetima:

- Bruvno: *grosso*, CNI, VII, 128,36; AMZ E4397, Kapetan Milić, dar (MIRNIK 1988: 512);
- Cetingrad: *grosso*, Papadopoli 1,270,5; AMZ E4425, R. Rosenberg, Zagreb, dar 1893. (MIRNIK 1988:512);
- Drežnik: *grosso*, CNI VII, 126, 20-21; AMZ E4443, dar 1908. (MIRNIK 1988: 512);
- Gorjan: *ducato*, CNI VII, 132, 68 dif.; AMZ E4303; Mijo Jozić, općinski bilježnik, dar 1898. (MIRNIK 1988: 512);
- Lipovac (Srijem): *ducato*, CNI VII, 132, 68 dif.; AMZ E4305, Mihovil Meštović, upravitelj župe dar 1904. (MIRNIK 1988: 513);
- Oriovac: *ducato*, iskopan 1906., god., arhivski podatak. (MIRNIK 1983: 82; 1988: 513);
- Perjasica: *grossoni* (2), arhivski podatak. (MIRNIK 1986: 112; 1988: 513);
- Perušić/Vrhovina: *ducato falso d'argento*; AMZ E4306, J. Budisavljević, kup. (MIRNIK 1988: 513);
- Radovica: *grossone*, CNI VII, 133, 75 sqq; AMZ E4325, Dr. Gjuro Pilar, dar. (MIRNIK 1986: 112; 1988:513);
- Radovica: *ducato*, CNI VII, 132, 68; AMZ E4300. (MIRNIK 1986: 112; 1988: 513);
- Šljivovac(Lasinja): *ducato*, CNI VII, 132,68; AMZ E37901, EuroNišević, kup. 1938.(MIRNIK 1988:513).

K tomu su u zagrebačkoj zbirci još sljedeći dukati istoga dužda: E4301 (zbirka Dr. Jurja Cattija, Rijeka, kup. 1894.), E4202 (bez podataka), E4304 (Dr. Franjo Rački, ostavina, dar, 1895.), E4668 (zbirka Franje Diericha u Sisku, kup. 1864.), E36778 (Emanuel Skiva, Dalj, kup. 1934.).

U Sabljarovu inventaru se spominje i tri primjerka mletačkog novca Francesca Foscarija, nađenog u Donjem Lapcu, od kojih su do danas identificirana samo dva soldina: 25 (E4477) i 26 (E4470).

23. poklonio M.S. nadjen u Dolnjim Lapacu u Liki. Glava. FRA FOOSC - ARI DVX, stojeći, desno obrnjeni Dužda derži zastavu s obe dvima rukama. Pismo. .£.... - VC.ETI. S.Marko kako u 1. broju 25. " M.S. " u Dolnjim Lapacu u Liki. Glava. FRA FOOSC - ARIDVX, ostalo kako u broju 23, za Duždom 3/L Pismo. oMARCVS.VEN otalo kako u broju 24. ali sve kroz dvotisk pokvareno. 26. " " " Glava. FRA FOOSCA - RI.DVX. ostalo kako u 23. br., za duždom M/B Pismo +SMAR... VENETI. Lav kako u 24. broju.

No, nije riječ o nekom skupnom nalazu, jer se u istim inventarima nalazi više različitih primjeraka novca drugih zemalja i drugih stoljeća s istim mjestom nalaza.

XII. SKUPNI NALAZ MLETAČKOG NOVCA IZ SV.ROKA

Pomno vođeni inventarski arci muzejskoga kustosa Mijata Sabljara, u kojima se mjestimično sačuvao i pijesak za sušenje sveže ispisane crne tinte, sadrže mnogo važnih i zanimljivih podataka. Tako se u omotu s arcima inventara mletačkog novca nalaze i dva arka s detaljnim opisom srebrnog novca dužda Francesca Foscarija. Oni nam govore o još jednom skupnom nalazu iz tog vremena iz Like, iz Sv.Roka (Lovinac, Gračac), kao i sličnim pojedinačnim nalazima novca iz Donjega Lapca, nekada u Sabljarovu posjedu, a njegov poklon Muzeju. Dosta se primjeraka moglo identificirati u sustavnoj zbirci, no ne svi. Kako je razvidno, iz ostave u Sv.Roku Sabljara je Muzeju darovao 21 srebrnika (br.3-22, 24; stari brojevi prvog inventara koji nije sačuvan 66-84), a iz one nađene u Donjem Lapcu tri komada (br. 23,25-26; stari brojevi 198, 202, 205). Usporedbom inventarskih araka s postojećim primjercima sustavne zbirke za sada je identificirano devet srebrnika, osam groša: 3 (E4427), 8 (E4366), 10 (E4331), 11 (E4332), 16 (4382), 18 (E4384), 20 (E4346), 22 (4403) i jedan soldino 24 (E4458)

Mletačka. Franjo Foskari 1423-1457.

poklonio M.S.; nadjeni u S.Roku, u Liki, ovi su bili skupa.

3. Malo obrezan. Glava: FRA.FOSCARI- S.M. VENETI, na levo stoji s.Marko derži u levoj knjigu i daje desno stojećem Duždi zastavu; sa strane N -f, i D/V/Xpred duždom. Pismo: +OTIBI.LA VS - .3-GLORIOA, Isus sedi na prestolju i derži pred sobom knjigu, s desnom deli blagoslov.

4. kakoi broj 3. samo u glavi, sa strane B-S

5. " i " 4 " drugi tisk

6. " i " 3 " u glavi sa strane 3-3

7. " " " 3 " •> " " " N-B

8. " " " 3 " a " " " F-L AppelIII. 3945.

9. " " " 3 " a " " " " N~C

10. " " " 3 " " " " " " A-P

11. " " " 9 " drugi tisk

12. " " " 3 " u glavi sa strane B-S

13. " " " 4 " a " a " a " " B-S, idrugitisk

14. " - " 3 " a " n " u " a " a m-P

15. " - " 3 " a " " " n " " " " K-Q

16.	" "	"	3	" "	" "	" "	" "	" "	m-B
17.	" "	"	3	" "	" "	" "	" "	" "	m -
18.	" "	"	3	" "	" "	" "	" "	" "	m-B, probušen
19.	" "	"	3	" "	" "	" "	" "	" "	m-C
20.	" "	"	3	" "	" "	" "	" "	" "	B-S
21.	" "	"		9. i 11. nego drugi tisk.					

22. Glava. FRAC FOSEAR. ostalo kako u broju 3, samo sa strane N-B. Pismo, kako u 3. broju.

24. poklonio M.S. nadjen u S.Roku (u Liki). Glava kako u 23. broju, samo za Duždom G/m Pismo. .MARCVS. VENETI, Prednja strana krilatoga lava s knjigom u pandžama.

Skoro svi srebrnici iz Sv.Roka obrezani su jače ili slabije - 8 komada (88.89%), a jedan je probušen (1.11%).

XIII. SKUPNI NALAZ MLETAČKOG NOVCA IZ OKOLICE KARLOVCA

Još jedan nalaz mletačkoga novca na skupu ušao je u sastav numizmatičke zbirke Arheološkoga muzeja u Zagrebu 1882. god., kao poklon karlovačkog trgovca Mije Balaša (DEMO 1994:266). Bio je član školskog odbora i jedan od osnivača Karlovačke štedionice, a ujedno i povjerenik Narodnog muzeja (1882-1892) za Ljubićeve ere. Kao numizmatičar-sabirač poklonio je svoju zbirku, u kojoj su se nalazila tri zlatnika (Valentinijan II, Anastazije I, papa Klement XIII), 253 srebrna i 127 bakrenih i brončanih primjeraka novca Muzeju 1882.

U Balasevoj ostavi imade mnogo obrezanih primjeraka (48 od 75 primjeraka, odnosno 64.00%), a četiri su probušena (5.33%).

BIBLIOGRAFIJA

- Corpus nummorum italicorum. Primo tentativo di un catalogo generale delle monete medievali e moderne coniate in Italia o da haliani in altripaesi*, VII (Veneto). Roma 1915 (= CNI)
- DEMO, Ž. Ostrogothic Coinage from Collections in Croatia, Slovenia and Bosnia & Herzegovina. *Situla* (Ljubljana), 32/1994.
- METCALF, D.M. 1965. *Coinage in the Balkans 820-1355*. Thessaloniki, 1965.
- METCALF, D.M. 1979. Coinage in South-Eastern Europe. *RNS Special Publication* (London) 11, 1979.
- MIRNIK, I. 1981. Coin hoards in Yugoslavia. *British Archaeological Reports, International Series* (Oxford), 95/1981.
- MIRNIK, I. 1986. Nalazi starog novca s karlovačkog područja. Summary: Finds of old coins from the Karlovac region. *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 10, 1985 (1986): 103-118.
- MIRNIK, I. 1988. Circulation of Venetian money in what used to be the Kingdom of Croatia and Slavonia. *Rivista italiana di numismatica*, 90/1988: 495-516.
- MIRNIK, I. 1995. The 1871 Klasnić Hoard (Medieval Hungarian Coins - Medieval Italian (Gorizia - Padova - Venezia) Coins - Contemporary Forgeries). *Glaux. Collana di Studi e Ricerche di Numismatica* (Milano) 11/1995 : Edizioni ennerre S.r.l.
- PAPADOPOLI, N. 1893. *Le monete di Venezia descritte ed illustrate da ... Venezia*, 1893. (= P.)

SUMMARY

COINHOARDS FROM CROATIA XI-XIII.

XI. HOARD OF VENETIAN COINS FROM KRUŠKOVAČA

This important hoard of Venetian silver has been reconstructed according to various lists compiled by the *Zagreb* Archaeological Museum's director Josip Brunšmid, the material itself preserved in the collection, catalogued individually and inserted into the systematic collection, or kept in various parcels as duplicates. There are several letters preserved in the museum archives which elucidate the data concerning the Kruškovača hoard. The first of them, dated 1 October 1913, was addressed to Matija Polić, parish priest and deacon at Cetin-Grad (once called Vališ-Selo), in which Brunšmid asked him to send the coins and the vessel in which they were found, by official mail to the museum. This was done on 7 October of the same year. The parish-priest wrongly considered the coins as the much earlier strikes of Croatian *ban* Pavao (1299-1312) and Mladen I Šubić (1302-1304), because their coins resembled the Venetian grossi. In a letter of his of 13 October 1913, thanking Polić for the parcel Josip Brunšmid informed him that all the coins were struck by Francesco Foscari. Additional information about this hoard arrived at the museum in December: the hoard was dug up in 1910 by the peasant Marko Cindrić, living at that time in the U.S.A., in his yard, Kruškovača No. 95. He found 220 coins, which he immediately gave to the parish-priest, who gave away to his friends between 15 and 20 specimens, the remainder was sent to the museum in Zagreb. Sorting the 203 silverlings according to denominations and mint-masters' marks Brunšmid first used Papadopoli, later the *Corpus nummorum italicorum*, compiled by King Vittorio Emanuele III of Italy. The present catalogue contains 183 soldini, grossi and broad grossi from the Kruškovača hoard. As several parcels containing duplicates from Kruškovača and Klasnić broke open in the course of many removals of the collection, some of the material got mixed up and therefore not all the original 203 specimens could with certainty be retrieved. The hoard was held in a biconical grey earthenware mug with four horizontal ribs, 11.4 cm tall and 6.9 cm broad. It is now in the Mediaeval collection of the *Zagreb* Archaeological Museum (Cat.No. S.1252). In addition a list of known hoards and individual finds of coins of Francesco Foscari are given.

XII. HOARD OF VENETIAN COINS FROM SV.ROK

Remains of another hoard of Venetian currency from Lika, eight grossi and one soldino of Francesco Foscari, has been reconstructed owing to the detailed inventory leaves made by the museum keeper Mijat Sabljarić around the mid-19th century. Sv. Rok (St. Roche), named as the site, is situated near Lovinac (Gračac). In his inventory Sabljarić described 24 specimens of Francesco Foscari, but also described a few coins of the same era individually found at Donji Lapac. Before retiring Sabljarić served as major in the Austrian army in various parts of the empire, including Lika, and therefore had plenty of possibilities to collect antiquities.

XIII. HOARD OF VENETIAN COINS FROM THE KARLOVAC AREA

In 1882 another hoard of Venetian coins of Francesco Foscari was presented to the museum by Mijo Balaš, a merchant from Karlovac, together with his coin collection containing three gold ones, 253 silver and 127 bronze and copper coins. He was one of the Museum correspondents, member of the school committee and one of the founders of the Karlovac Savings Bank.

Rukopis primljen 18.VIII.1999.

Rukopis prihvaćen 12.IX.1999.

Kruškovača, 1910

Matija Polić, župnik u Cetingradu

Svjetovna gospoda

Južna Europa

Venezia

Michele Steno (1400-1413)

Nepoznati kovničar

1	Soldino	b.l.(1400-1413)	Venezia	CNI 6	- */D
2	-				
3	Soldino	b.l. (1400-1413)	Venezia	CNI 7	- */F
	Tomaso Mocenigo (1414-1423)				
	Daniele Canal (1416-)				
4	Soldino	b.l. (1414-1423)	Venezia	CNI 1	- */D
	Francesco Foscarini (1423-1457)				
5	-				
6	Groš	b.l.(1423-1457)	Venezia	CNI -	
7	-				
25	Široki gr.	b.l.(1429-1457)	Venezia	CNI 75	
26	-				
32	Široki gr.	b.l.(1429-1457)	Venezia	CNI 76	
33	-				
34	Široki gr.	b.l.(1429-1457)	Venezia	CNI 77	
35	Široki gr.	b.l.(1429-1457)	Venezia	CNI 78	
36	-				
40	Široki gr.	b.l. (1429-1457)	Venezia	CNI 79	
	Zuanne Barbo (1432-)				
41	Groš	b.l. (1432)	Venezia	CNI 5	3 - B
	Alessandro Pasqualigo (1443-)				
42	-				
43	Groš	b.l. (1443)	Venezia	CNI 14	A - P
	Carlo Querini (1443-)				
44	Groš	b.l. (1445)	Venezia	CNI 18	K - Q
	Zuanne Zorzi (1445-)				
45	-				
47	Groš	b.l. (1445)	Venezia	CNI 20	3 - 3
48	-				
52	Groš	b.l. (1445)	Venezia	CNI 20 dif.	3 - 3
53	Groš	b.l. (1445)	Venezia	CNI 20/21	3 - 3
54	Groš	b.l. (1445)	Venezia	CNI 21 dif.	3 - 3
	Francesco Lando (1445-)				
55	-				
67	Groš	b.l. (1445)	Venezia	CNI 23	F - L
	Nicolo Balastro (1447-)				
68	Groš	b.l. (1447)	Venezia	CNI 26	N - B
69	-				
82	Groš	b.l. (1447)	Venezia	CNI 28	N - B

Dario Zusto (1447-)

83	-				
84	Groš	b.l. (1447)	Venezia	CNI 32	D - I
85	Groš	b.l. (1447)	Venezia	CNI 34	D - 3

Marin Morosini (1449-)

86	Groš	b.l. (1449)	Venezia	CNI 35	M - M
87	-				
88	Groš	b.l. (1449)	Venezia	CNI 36 dif.	m - B

Marco Barbarigo (1450-)

89	-				
90	Groš	b.l. (1450)	Venezia	CNI 38	M - B
91	Groš	b.l. (1450)	Venezia	CNI 38	m - B
105	-				
106	-				
107	Groš	b.l. (1450)	Venezia	CNI 38 dif.	M - B
108	Groš	b.l. (1450)	Venezia	CNI 38 dif.	-/m -

Nicolo Foscarini (1450-)

109	-				
110	Groš	b.l. (1450)	Venezia	CNI 40	N - f

Benedetto Soranzo (1452-)

111	-				
120	Groš	b.l. (1452)	Venezia	CNI 42	B - S
121	Groš	b.l. (1452)	Venezia	CNI 42 dif.	B - S
122	-				
124	Groš	b.l. (1452)	Venezia	CNI 43	B - S
125	-				
133	Groš	b.l. (1452)	Venezia	CNI 43 dif.	B - S
134	-				
137	Groš	b.l. (1452)	Venezia	CNI 44	B - S
138	-				
147	Groš	b.l. (1452)	Venezia	CNI 44 dif.	B - S

Natale Corner (1452-)

148	-				
161	Groš	b.l. (1452)	Venezia	CNI 47	N - C
162	-				
166	Groš	b.l. (1452)	Venezia	CNI 47 dif.	N - C
167	-				
170	Groš	b.l. (1452)	Venezia	CNI 48	N - C
171	-				
173	Groš	b.l. (1452)	Venezia	CNI 48 dif.	N - C

Nepoznati kovaničar

174	-				
175	Groš	b.l. (1423-1457)	Venezia	CNI 56 dif.	m - L
176	Soldino	b.l. (1423-1457)	Venezia	CNI 58	- 3/L

Pasquale Malipiero (1457-1462)**Polo Zancariol (1461-)**

177	Groš	b.l. (1461)	Venezia	CNI 1	P - 3
178	-				
179	Groš	b.l. (1461)	Venezia	CNI 2	P - 3

Nepoznati kovničar

180	Groš	b.1.(1457-1462)	Venezia	CNI 11	3 - F
		Cristoforo Moro (1462-1471)			
		Daniele Da Lezze (1462-)			
181	Groš	b.1.(1462)	Venezia	CNI 3	d - d
		Neodrediv			
182	-				
183	Groš	15.st.	Venezia	CNI -	

- 1 Av.: (+MIC)hAEL* - (STEN')DVX; Dužd, stoji, nal., obim rukama drži stijeg. Rv.: (+)'S*MARCVS*V(ENETT); Krilati lav sv.Marka, s aureolom, licem. Obrezan. Pol. kal.: 7. T.: 0.28g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E43479. P. 3.
- 2 Av.: +MICHAE" - STEN'DVX; Dužd, stoji, nal., obim rukama drži stijeg. Rv.: +*S'MARCVS*VENEIT; Krilati lav sv.Marka, s aureolom, licem. Probušen. Pol. kal.: 3. T.: 0.36g. Dim.: <f> 15mm. 538:ZAG E4267. P. 3.
- 17 Av.: *FRANCIS(CVS*FOSCARI DVX); Kao gore. Rv.: +'SANCTVS*MARCVSCVENET!'); Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 2.13g. Dim.: 21x22mm. 538:ZAG E46593. P. 3.
- 18 Var. leg. av.: *FRANCISC(VS*FOSCARIDVX)V Av.: Kao gore. Rv.: (+'SANCTVS*MARCVS'VENETr); Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 2. T.: 2.01g. Dim.: > 21 mm. 538:ZAG E46612. P. 3.
- 19 Av.: CF)RAN)CISCVS'F(OSCARIDVX); Kao gore. Rv.: (+*SANC)TVS*MARCVS(*VENETr); Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 9. T.: 1.99g. Dim.: 20x22mm. 538:ZAG E46598. P. 3.
- 20 Var. leg. av.: 'FRA(NCISCVS*FOSCA)RI'DVX. Av.: Kao gore. Rv.: + SANCTVS'MARCVS*VENE'TT; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 2. T.: 1.99g. Dim.: 21x23mm. 538:ZAG E46603. P. 3.
- 21 Av.: CFRA)NCISCVS('FOSCARIDVX); Kao gore. Rv.: (+'SANCTVS'MARCVS'VENETr); Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.94g. Dim.: 19x20mm. 538:ZAG E46599. P. 3.
- 22 Av.: CFRANCISCVS*FOSCA)DVX; Kao gore. Rv.: (+'SANCTVS'MA)RCVS*VE(NETT); Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: (, T.: 1.91g. Dim.: <f> 20mm. 538:ZAG E46600. P. 3.
- 23 Var. leg. av.: *FRA(NCI)SCV)S'FOSCARrDVX*. Av.: Kao gore. Rv.: (+ 'SANCTV)S"MARCVSCVENEIT); Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 1.86g. Dim.: 20x22mm. 538:ZAG E46596. P. 3.
- 24 Av.: CFRA)NCISCVS'FOSC(ARIDVX); Kao gore. Rv.: (+'SA)NCTVS*MARC(VS*VENETr); Kao gore. Oštećen | Damaged. Pol. kal.: 3. T.: 1.80g. Dim.: <j> 22mm. 538:ZAG E46605. P. 3.
- 25 Av.: (*FRANCISCVS*FOSCARI'DVX*); Dužd, stoji nal., obim rukama drži stijeg, koji prekida natpis. Rv.: (+SANCTVS'MARCVS'VENETr); Polulik sv.Marka, s aureolom, licem, u lj. drži Evandjelje, d. blagoslivlje. Obrezan. Pol. kal.: 4. T.: 1.30g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E46618. P. 3.
- 26 Var. leg. av.: *FRANCISCVS*FOSCARrDVX". Av.: Kao gore. Rv.: +SANCTVS*MARCVS*VENETr; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 2. T.: 2.61g. Dim.: 23x24mm. 538:ZAG E46617. P. 3.
- 27 Var. leg. av.: *FRANCIS(CVS*FO)SCARI'DVX. Av.: Kao gore. Rv.: +'SANCTVS'MA(RCVS'VENETr); Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 2.30g. Dim.: 21x22mm. 538:ZAG E46607. P. 3.
- 28 Av.: (*FR)ANCIS(CVS'FO)SCARrDVX"; Kao gore. Rv.: (+)SANCTVS*MARCVS(*VENETr); Kao gore. Oštećen | Damaged. Pol. kal.: 12. T.: 2.22g. Dim.: 21x23mm. 538:ZAG E46608. P. 3.

- 3 Av.: +MICHAEL* - STEN'DVX; Dužd, stoji, nal., obim rukama drži stijeg. Rv.: +'S'MARCVS'VENETI';
Krilati lav sv.Marka, s aureolom, licem. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 10. T.: 0.30g. Dim.: 15x16mm.
538:ZAG E43483. P. 3.
- 4 Av.: +TOMMOCE - (NIGODVX); Dužd, stoji, nal., obim rukama drži stijeg. Rv.: +'S"MARCVS'VENETT;
Krilati lav sv.Marka, s aureolom, licem. Obrezan. Pol. kal.: 2. T.: 0.24g. Dim.: <f> 12mm. 538:ZAG
E4286. P. 4.
- 5 Av.: (F)RA'FOSCARI - S'M'VE(NETI) - DA7X; Sv.Marko, stoji d., licem, u lj. drži Evandjelje, d.
predaje stijeg duždu, stoji 1. nad. Rv.: + TIBI'LAVS* - *3*GLORI A; Spasitelj, sjedi, licem, na
prijestolju. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 1.05g. Dim.: <f> 18mm. 538:ZAG E4445. P. 5.
- 6 Av.: FRA'FOSCARI - (S'M'VENETI) - D/V/X; Kao gore. Rv.: (+ TI)BI'L(AVS') - (*3*)GLORI A'; Kao gore.
Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.02g. Dim.: 17x19mm. 538:ZAG E4446. P. 5.
- 7 Av.: •FRANCISCVS*FOSCARI'DVX; Duždi, stoji nal., obim rukama drži stijeg koji prekida natpis. Rv.:
+SAN(CTVS*M)ARCVS*VENETr; Polulik sv. Marka, a aureolom, licem, u lj. drži Evandjelje, d.
blagoslivlje. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 2.44g. Dim.: 22x23mm. 538:ZAG E46609. P. 3.
- 8 Av.: CFR(ANCISCV)S*FOSCARrDVX; Kao gore. Rv.: +\SANCTVS*MARCVS*VENETI'; Kao gore. Obrezan. Pol.
kal.: 3. T.: 2.41g. Dim.: 23x23mm. 538:ZAG E46595. P. 3.
- 9 Av.: •FRANCISC(VS*FOSCARIDVX); Kao gore. Rv.: + SANCTVS*MARCVS*VENETT; Kao gore. Probušen . Pol.
kal.: 4. T.: 2.38g. Dim.: 22x24mm. 538:ZAG E46602. P. 3.
- 10 Av.: 'FRANCISCVS'FOSCARIDVX; Kao gore. Rv.: +SANCTVS'MARCVS'VENETI*; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.:
1. T.: 2.34g. Dim.: <f> 22mm. 538:ZAG E46601. P. 3.
- 11 Av.: (*FR)ANCISCVS*FOSCARI(DVX); Kao gore. Rv.: + 'SANCT(VS*MARC)VS'VENETT; Kao gore. Obrezan. Pol.
kal.: 1. T.: 2.30g. Dim.: 22x23mm. 538:ZAG E46611. P. 3.
- 12 Av.: 'FRANCISCVS*FOSCA(RIDVX); Kao gore. Rv.: +*SANCTVS'MARCVS*VENETI*; Kao gore. Obrezan. Pol.
kal.: 7. T.: 2.28g. Dim.: 4> 22mm. 538:ZAG E46604. P. 3.
- 13 Var. leg. av.: •FRAN(naopako)CISCVS*FOSCA(RIDVX). Av.: Kao gore. Rv.: +-SANCT(VS'MARC(VS'VENETP);
Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 11. T.: 2.26g. Dim.: 4> 22mm. 538:ZAG E46606. P. 3.
- 14 Av.: •FR(ANCI)SCVS'FOSCARI DVX; Kao gore. Rv.: (+ 'SANCTVS*M)ARCVS*VENET(r); Kao gore. Obrezan.
Pol. kal.: 10. T.: 2.21g. Dim.: 21x22mm. 538:ZAG E46594. P. 3.
- 15 Var. leg. av.: CFRANCISCVS*F)OSCARrDVX. Av.: Kao gore. Rv.: +'SANC'IVSCMARCVS'VENET)I*'; Kao gore.
Obrezan. Pol. kal.: 3. T.: 2.19g. Dim.: 22x22mm. 538:ZAG E46610. P. 3.
- 16 Av.: CFRAN)CISCVS*FOSCARIDVX; Kao gore. Rv.: (+ 'SANCT)VS*MARCVS*VENETT; Kao gore. Obrezan. Pol.
kal.: 6. T.: 2.18g. Dim.: 21x22mm. 538:ZAG E46597. P. 3.
- 29 Var. leg. av.: CFRANCISCVS*F)OSCARIDVX*. Av.: Kao gore. Rv.: (+-)SANCTVS*MARCV(S'VENETT); Kao
gore. Obrezan. Pol. kal.: 9. T.: 2.05g. Dim.: 21x22mm. 538:ZAG E46614. P. 3.
- 30 Av.: FRANCISCVS(*FOSCARI*)DVX*; Kao gore. Rv.: +*SA(NCTVS*MAR)CVS*VENETI'; Kao gore. Obrezan. Pol.
kal.: 11. T.: 2.04g. Dim.: 4> 22mm. 538:ZAG E4318. P. 3.
- 31 Av.: *FRANCI(SCVS'F)OSCARI'DVX; Kao gore. Var. leg. rv.: +*SANCVSMARCVS"VENETI. Obrezan. Pol. kal.:
10. T.: 2.01g. Dim.: 21x23mm. 538:ZAG E46616. P. 3.
- 32 Av.: •FRAN(CISCVS*FOSCARI)DVX'; Kao gore. Rv.: (+*SANCTVS*MAR)CVS*VENETI'; Kao gore. Obrezan. Pol.
kal.: 3. T.: 1.90g. Dim.: 20x21mm. 538:ZAG E46613. P. 3.
- 33 Av.: FRANCISCVS'FOSCARI'DVX; Kao gore. Rv.: +*SANCTVS'MARCVS'VENETI*; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.:
7. T.: 2.20g. Dim.: i> 23mm. 538:ZAG E4322. P. 3.
- 34 Av.: FRANCISCVS(*FOSCARI*)DVX; Kao gore. Rv.: +\SANCTVS*MARCVS^VENETT; Kao gore. Obrezan. Pol.
kal.: 5. T.: 2.16g. Dim.: <f> 22mm. 538:ZAG E4321. P. 3.
- 35 Var. leg. av.: 'FRANCIS(CVS-FOSCA)RI'DVX*. Av.: Kao gore. Rv.: +SANCTVS*M(ARCVS'VENETI'); Kao gore.
Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 2.20g. Dim.: 21x22mm. 538:ZAG E46615. P. 3.
- 36 Av.: -FRANCISCVS'FOSCARPDVX; Kao gore. Rv.: +\SANCTVS*MARCVS^VENETI^; Kao gore. Obrezan. Pol.
kal.: 11. T.: 2.55g. Dim.: <f> 23mm. 538:ZAG E4313. P. 3.

- 37 Var. leg. av.: 'FRA(NCISC)VS'FOSCARI'DVX*. Av.: Kao gore. Rv.: +'SANCTVS'MARCVS'VENETI'; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 2.53g. Dim.: <f>24mm. 538:ZAG E4311. P. 3.
- 38 Av.: 'FRANCISCVS'FOSCARI'DVX; Kao gore. Rv.: +'SANCTVS'MARCVS'VENETI'; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 7. T.: 2.52g. Dim.: <* 24mm. 538:ZAG E4312. P. 3.
- 39 Av.: 'FRA(NCISCVS'F)OSCARI'DVX; Kao gore. Rv.: +'SANCTVS'MARC(VS'VENET)I'; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 2.47g. Dim.: 22x24mm. 538:ZAG E4314. P. 3.
- 40 Var. leg. av.: 'FRANCIS(CVS'F)OSCARI'DVX'. Av.: Kao gore. Rv.: +'SANCTVS'MARCVS'VENETI'; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 11. T.: 2.27g. Dim.: 23x24mm. 538:ZAG E4310. P. 3.
- 41 Av.: (FRAC'FOSCARI) - S'M'VENETI - DA//X; Sv.Marko, stoji d. **nal.**, u lj. drži Evandjelje, d. predaje stijeg duždu, stoji 1. nad. Rv.: (+ TIBI'LAVS' - '3GLORIA; Spasitelj, sjedi, licem, na prijestolju. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 1.18g. Dim.: 18x19mm. 538:ZAG E4435. P. 5.
- 42 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: +'TIBI'LAVS - 3*GLORIA*; Kao gore. Probušen . Pol. k-1.: 5. T.: 1.27g. Dim.: <t>20mm. 538:ZAG E46480. P. 5.
- 43 Var. leg. av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS - 3'GLORIA. Rv.: Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 7. T.: 1.08g. Dim.: <f> 19mm. 538:ZAG E4338. P. 5.
- 44 Av.: FRA('FOSCARI) - S'M'VENETI - DA7X; Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS - 3'GLORIA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 1.13g. Dim.: 4> 19mm. 538:ZAG E4380. P. 5.
- 45 Av.: FRA'FOS(CARI) - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: +T1(BI'LAVS - 3'GL(ORIA); Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 3. T.: 1.24g. Dim.: 19x19mm. 538:ZAG E46482. P. 5.
- 46 Var. leg. av.: FRAFOS(C)ARI - S'M'VENETI - D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS* - 3*GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 11. T.: 1.18g. Dim.: 18x20mm. 538:ZAG E4444. P. 5.
- 47 Av.: (FRA'FOSCARI) - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: (+TI)BI'LAVS - (3'GLORIA); Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.0lg. Dim.: 15x17mm. 538:ZAG E46483. P. 5.
- 48 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS - 3'GLORIA. Rv.: Kao gore. Prepolovljen. Pol. kal.: 8. T.: 1.38g. Dim.: 19x21mm. 538:ZAG E46484. P. 5.
- 49 Av.: (FRA'FOSCARI) - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI(LAVS) - 3'GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 9. T.: 1.26g. Dim.: 17x20mm. 538:ZAG E46487. P. 5.
- 50 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: +TIBI(LAVS) - 3'GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 3. T.: 1.06g. Dim.: 18x18mm. 538:ZAG E46486. P. 5.
- 51 Av.: FRA'FOS(CARI) - (S'M'VENETI) - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: (+TIBI'LAVS) - 3'GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 7. T.: 0.96g. Dim.: 16x18mm. 538:ZAG E46485. P. 5.
- 52 Av.: (FRA'FOSCARI) - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI(LAVS) - (3'GL)ORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 9. T.: 0.95g. Dim.: 16x17mm. 538:ZAG E46488. P. 5.
- 53 Av.: FRA'FOSCARI - S'(M'VENETI) - D/V/X; Kao gore. Rv.: (+T)IBI'LAVS - 3('GLO)RIA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 9. T.: 1.07g. Dim.: 4> 18mm. 538:ZAG E46481. P. 5.
- 54 Av.: (FRA')FOSCARI - S'M'VE(NETI) - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: (+ T)IBI'LAVS* - '3'GL)ORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.03g. Dim.: <f> 17mm. 538:ZAG E46489. P. 5.
- 55 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: (+ TI)BI'LAVS' - 3'GLORIA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.36g. Dim.: <f 19mm. 538:ZAG E46501. P. 5.
- 56 Av.: FRA'FOSCARI - (S'M'VENETI) - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS - '3'GLORIA. Rv.: Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 6. T.: 1.21g. Dim.: 4> 19mm. 538:ZAG E4371. P. 5.
- 57 Var. leg. av.: (FRAFOSCARI) - S'MVENETI - D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBILA(VS) - (3'G)LORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 7. T.: 1.19g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E46494. P. 5.
- 58 Var. ieg. av.: FRAFOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: (+ T)IBI'LAVS' - 3'GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: **1.19g**. Dim.: 18x19mm. 538:ZAG E46500. P. 5.
- 59 Av.: FRA'FOSCARI - (S'M'V)ENETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS' - 3'GLORIA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 9. T.: 1.16g. Dim.: 17x19mm. 538:ZAG E46496. P. 5.

- 60 Var. leg. av.: FRAFOSCARI - 'S'M'VENETI* - D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS' - 3GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 1.12g. Dim.: 18x19mm. 538:ZAG E46493. P. 5.
- 61 Var. leg. av.: FRAFOSCARI - SMVE(NETI) - D/V/X. Av.: Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS' - 3*GLORIA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 3. T.: 1.11g. Dim.: 18x19mm. 538:ZAG E46490. P. 5.
- 62 Av.: (FRA'FOSCARI) - 'S'M'VE(ETI) - D/V/X; Kao gore. Rv.: + (TIBI'LAVS' - 3'GLOR)IA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 10. T.: 1.10g. Dim.: $4> 17\text{mm}$. 538:ZAG E46497. P. 5.
- 63 Av.: (FRA'FOSCARI) - "S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS' - 3*GLORIA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 3. T.: 1.05g. Dim.: 16x17mm. 538:ZAG E46495. P. 5.
- 64 Var. leg. av.: FRAFOSCARI - 'S'M'VENETI - D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: (+ TIBI'LAVS' - 3'GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 2. T.: 1.02g. Dim.: 18x20mm. 538:ZAG E46492. P. 5.
- 65 Av.: (FRA'FO)SCARI - ('S'M'VE)NETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: (+ TIBI'LAVS' - 3'GLORIA); Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 0.92g. Dim.: 15x17mm. 538:ZAG E46499. P. 5.
- 66 Av.: (FRA'FOSCARI) - ('S'M'VE)NETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS' - 3'GLORIA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 3. T.: 0.89g. Dim.: 15x18mm. 538:ZAG E46491. P. 5.
- 67 Av.: (FRA'FOSCARI) - ('S'M'VE)NETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: (+ TIBI'LAVS') - 3*GLOR(IA); Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 0.79g. Dim.: 15x16mm. 538:ZAG E46498. P. 5.
- 68 Var. leg. av.: *FRA'FO)SCARI - 'S'M'VENETI' - D/V/X. Av.: Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS* - 3'GLORIA; Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 1. T.: **1.15g**. Dim.: $\langle f \rangle 19\text{mm}$. 538:ZAG E4414. P. 5.
- 69 Av.: FRA'FOSCARI - ('S'M'VE)NETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: (+ TIBI'LAVS' - 3.GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: **1.40g**. Dim.: $\langle f \rangle 20\text{mm}$. 538:ZAG E46502. P. 5.
- 70 Av.: FRA'FOSCARI - ('S'M'VE)NETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: + (TIBI'LAVS) - 3.GLORIA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 1.21g. Dim.: $\langle f \rangle 18\text{mm}$. 538:ZAG E46504. P. 5.
- 71 Av.: FRA'FO)SCAKI - 'S'M'VE)NETI* - DA7X; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS' - 3'GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 5. T.: 1.21g. Dim.: $\langle s \rangle 18\text{mm}$. 538:ZAG E46512. P. 5.
- 72 Var. leg. av.: FRA'FOSCARI - 'S'M'VE(ENETI) - D/V/X. Av.: Kao gore. Rv.: (+) TIBI'LAVS - 3.GLORIA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 2. T.: 1.18g. Dim.: 18x19mm. 538:ZAG E46507. P. 5.
- 73 Var. leg. av.: (FRA')FOSCARI - 'S'M'VE(ENETI) - D/V/X. Av.: Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS - (3.GLO)RI A; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: **1.13g**. Dim.: $\langle t \rangle 18\text{mm}$. 538:ZAG E46503. P. 5.
- 74 Av.: (FRA'FOSCARI) - 'S'M'VE(ENETI) - D/V/X; Kao gore. Rv.: (+) TIBI'LAVS - 3.GLORIA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 4. T.: **1.13g**. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E46505. P. 5.
- 75 Av.: (FRA')FOSCARI - 'S'M'VE(ENETI) - D/V/X; Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS - 3.GLORIA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 11. T.: 1.09g. Dim.: 18x19mm. 538:ZAG E46506. P. 5.
- 76 Av.: (FRA'FO)SCARI - 'S'M'(VE)NETI' - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: (+ TIBI'LAVS* - 3'GLOR(IA). Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.03g. Dim.: $4> 16\text{mm}$. 538:ZAG E46515. P. 5.
- 77 Av.: (FRA'FOSCARI) - 'S'M'VE(ENETI) * D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS - 3'GLOR(IA). Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.02g. Dim.: 16x17mm. 538:ZAG E46513. P. 5.
- 78 Av.: FRA'FOSCARI - 'S'M'VE(ENETI) - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS' - 3'GLOR(IA). Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 7. T.: **1.01g**. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E46509. P. 5.
- 79 Var. leg. av.: (FRA'FOSCARI) - S.M.VE(NETI) - D/V/X. Av.: Kao gore. Rv.: +' TIBI'LAVS - 3'GLOR(IA); Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: **1.00g**. Dim.: 15x17mm. 538:ZAG E46511. P. 5.
- 80 Var. leg. av.: FRA'FOSCARI - ('S'M'VE)NETI' - D/V/X. Av.: Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS - 3.(GLOR)IA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 2. T.: 0.95g. Dim.: 16x18mm. 538:ZAG E46508. P. 5.
- 81 Av.: (FRA'FOSCARI) - ('S'M'VE)NETI' - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: (+ TIBI'LAVS - 3'GLOR(IA). Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 10. T.: 0.93g. Dim.: 16x17mm. 538:ZAG E46514. P. 5.
- 82 Av.: (FRA')FOSCARI - ('S'M'VE)NETI' - D/V/X; Kao gore. Rv.: + (TIBI'LAVS* - 3'GLOR)IA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 3. T.: 0.86g. Dim.: $\langle j \rangle 16\text{mm}$. 538:ZAG E46510. P. 5.
- 83 Var. leg. av.: FRA'FO)SCARP - 'S'M'VE(ENETI) - DA'«. Av.: Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS - 3'GLOR(IA); Kao gore. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 12. T.: **1.19g**. Dim.: $\langle f \rangle 19\text{mm}$. 538:ZAG E4363. P. 5.

- 84 Var. leg. av.: **FRAFOSCARI** - SMVENETI - DA7X. Av.: Kao gore. Rv.: + TIBILAVS - 3GLORI 'A; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 1.17g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E46516. P. 5.
- 85 Var. leg. av.: FRA'FOSCARI - 'S'M'VENETI' - D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS - '3'GLORI A. Rv.: **Kao gore. Dobro** sačuvan. Pol. kal.: 12. T.: 1.37g. Dim.: 19x20mm. 538:ZAG E4365 P. 5.
- 86 Av.: (**FRAFOSCARI**) - (SMVENETI) - D/V/X; Kao gore. Rv.: (+ TIBILAVS - 3)GLORI (A); Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 0.76g. Dim.: 14x15mm. 538:ZAG E46517. P. 5.
- 87 Var. leg. av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS' - '3'GLORI A. Rv.: Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 10. T.: 1.37g. Dim.: 20x21mm. 538:ZAG E4398 P. 5.
- 88 Av.: (FRA'FO)SCARI - S'M'VENB(TI) - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS' - '3'GLORI A. Rv.: Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 6. T.: 1.16g. Dim.: 18x19mm. 538:ZAG E4399. P. 5.
- 89 Av.: (FRAFOSCARI) - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: (+ TIBI'LAVS) - ETGLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 1.04g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E4393. P. 5.
- 90 Av.: (FRA)FOSCARI - S'M'VEN(ETI) - D/VPi; Kao gore. Var. leg. rv.: '+TIB(I'LAVS) - ETGLORIA'. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 2. T.: 1.03g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E4392 P. 5.
- 91 Av, FRA'FOSCARI - 'S'M'VENETI - D/V«; **Kao** gore. Rv, + TIBI'LAVS - **KOLORI** A: Kao gore. Obrezan. Pol. kal, 7. T, 1.45g. Dim, <f> 19mm. 538:ZAG E4388. P. 5.
- 92 Av, FRAFOSCARI - (S')M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv, + TIBILAVS - 3('GLO)RI (A); Kao gore. Obrezan. Pol. kal, 1. T, 1.38g. Dim, 18x20mm. 538:ZAG E46518. P. 5.
- 93 Av, FRAFOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv, + TIBI'LAVS - 3'GLORI A. Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal, 1. T, 1.37g. Dim, 19x20mm. 538:ZAG E46526. P. 5.
- 94 Av, FRA-FOSCARI - 'S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv, + TIBI'LAVS - '3'GLORI A: Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal, 6. T, 1.35g. Dim, 19x20mm. 538:ZAG E4387. P. 5.
- 95 Av, FRAFOSCARI - 'S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv, + TIBI'LAVS - ('3'GLO)RI (A): Kao gore. Obrezan. Pol. kal, 12. T, 1.25g. Dim, 18x19mm. 538:ZAG E4389. P. 5.
- 96 Av, **FRAFOSCA(RI)** - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv, + TIBI('LAVS) - '3'GLORI A; Kao gore. Obrezan. Pol. kal, 6. T, 1.14g. Dim, <f> 18mm. 538:ZAG E46527. P. 5.
- 97 Av, FRAFOSCARI - (S'M)ENETI - D/V/X; Kao gore. Rv, (+ TIBI'LAVS) - -3'GLORI A; Kao gore. Obrezan. Pol. kal, 7. T, 1.11g. Dim, 17x18mm. 538:ZAG E46520. P. 5.
- 98 Av, FRAFOSC(ARI) - (S'M')VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv, + TIBI'LAVS - 3'GLORI A: Kao gore. Probušen. Pol. kal, 12. T, 1.11g. Dim, 18x19mm. 538:ZAG E46529. P. 5.
- 99 Av, FRAFOSCARI - ('S'M'VENETI) - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv, +TIBI'LAVS' • ETGLORIA Rv, Kao gore. Obrezan. Pol. kal, 9. T, 1.11g. Dim, 17x19mm. 538:ZAG E4391. P. 5.
- 100 Av, (FRAFOS)CARI - (S'M'VEN)ETI - D/V/X; Kao gore. Rv, + TIBI('LAVS) - '3'GLORI A: Kao gore. Obrezan. Pol. kal, 12. T, 1.10g. Dim, 16x18mm. 538:ZAG E46523. P. 5.
- 101 Av, **FRAFOSCARI** - (S-M-V)ENETI - D/V/X; Kao gore. Rv, + TIBI'LAVS - 3'GL(ORI A): Kao gore. Obrezan. Pol. kal, 12. T, 1.10g. Dim, 17x18mm. 538:ZAG E46528. P. 5.
- 102 Av, (**FRAF**)OSC(ARI) - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv, (+ TIBI'LAVS) - -3'GLORI A: Kao gore. Obrezan. Pol. kal, 12. T, 1.06g. Dim, <j> 16mm. 538:ZAG E46521. P. 5.
- 103 Av, FRA(FOSCARI) - (S'M'VENETI) - (D/V//X); Kao gore. Rv, (+ TIBI'LAVS - 3'G)L(ORI A): Kao gore. Obrezan. Pol. kal, 7. T, 0.98g. Dim, <f> 16mm. 538:ZAG E46525. P. 5.
- 104 Av, (FRAFOSCARI) - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv, (+ TIBI'LAVS) - 3('GLORI A); Kao ,o, re. Obrezan. Pol. kal, 12. T, 0.91g. Dim, 17x17mm. 538:ZAG E46524. P. 5.
- 105 Av, (FRAFOSCARI) - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv, (+ TIBI'LAVS - '3'GLORI A); **Kao** gore. Obrezan. Pol. kal, 10. T, 0.85g. Dim, <j> 16mm. 538:ZAG E46522. P. 5.

- 106 Var. leg. av.: FR(AFOSCARI) - (S'M'V)ENETI - D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: (+) TIBI'LAVS - (3'GLORIA). Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 4. T.: 1.05g. Dim.: 16x18mm. 538:ZAG E46531. P. 5.
- 107 Var. leg. av.: (FRAFOSCARI) - S*(M')VENETI - D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS - ETGLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 3. T.: 1.03g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E46530. P. 5.
- 108 Av.: (FRA)FOSCARI - (S'M'VENETI) - D/V/X; Kao gore. Rv.: + TIBI(LAVS - 3'GL)ORIA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 1.05g. Dim.: <j> 17mm. 538:ZAG E46519. P. 5.
- 109 Av.: FRA'FOS(CARI) - S'M'VENETI - D/V/X; Sv. Marko, stoji d., licem, u lj. drži Evandelje, lj. predaje stijeg duždu, stoji 1. nad. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS* - *3*GLORIA. Rv.: Spasitelj, sjedi na prijestolju, licem. Obrezan. Pol. kal.: 7. T.: 1.18g. Dim.: 19x20mm. 538:ZAG E4432. P. 5.
- 110 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI('LAVS') - '3'GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 7. T.: 1.1g. Dim.: 17x19mm. 538:ZAG E4433. P. 5.
- 111 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS - (3')GLORIA; Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 3. T.: 1.38g. Dim.: 19x20mm. 538:ZAG E46550. P. 5.
- 112 Av.: (FRA'FOSCA)RI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS - '3'GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 5. T.: 1.25g. Dim.: 17x19mm. 538:ZAG E46541, P. 5.
- 113 Var. leg. av.: FRA'FOSCARI - (S'M'VENETI) • D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS - 3*GL(ORIA). Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.22g. Dim.: 18x19mm. 538:ZAG E46532. P. 5.
- 114 Av.: (FRA'FOSCARI) - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS - (3'GLORIA) A; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 5. T.: 1.15g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E46535. P. 5.
- 115 Av.: (FRA'FOSCARI) - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: + (TIBI'LAVS - 3*)GLORIA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 9. T.: 1.13g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E46537. P. 5.
- 116 Av.: (FRA'FOSCARI) - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: + TIBI('LAVS) - 3'GLORIA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 7. T.: 1.12g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E46534. P. 5.
- 117 Av.: (FRA'FOSC)ARI - (S'M')VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: (+ TIBI'LAVS) - '3*GL(ORIA). Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 1.1g. Dim.: 16x18mm. 538:ZAG E46542. P. 5.
- 118 Av.: (F)RA'FOSCARI - S'M'VE(NETI) - D/V/X; Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS - (3')GLORIA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 1.09g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E46538. P. 5.
- 119 Av.: (FRA')FOSCARI - S'M'V(ENETI) - D/V/X; Kao gore. Rv.: (+ TI)BI'LAVS - 3*(GLORIA); Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 1.0g. Dim.: 16x17mm. 538:ZAG E46540. P. 5.
- 120 Av.: (FRA')FOSCARI - (S'M'VENETI) - D/V/X; Kao gore. Rv.: + (TIBI'LAVS) - (3'G)LORIA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 0.87g. Dim.: 15x16mm. 538:ZAG E46536. P. 5.
- 121 Av.: (FRA'FO)SCARI - S'(M'VENETI) - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: *+'TIBI'L(AVS - (3*GLORIA) A'. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 1.14g. Dim.: <t> 17mm. 538:ZAG E46539. P. 5.
- 122 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENET - D/V/X; Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS - '3'GLORIA; Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 3. T.: 1.37g. Dim.: 19x21mm. 538:ZAG E4355. P. 5.
- 123 Var. leg. av.: FRA'FOSCARI - (S'M'VENETI) - D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: (+ TI)BI'LAVS - '3"GLO(RIA). Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 10. T.: 1.23g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E46533. P. 5.
- 124 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS - '3'GLORIA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 11. T.: 1.22g. Dim.: 18x19mm. 538:ZAG E4356. P. 5.
- 125 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS - '3'GLORIA. Rv.: Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 6. T.: 1.41g. Dim.: i> 19mm. 538:ZAG E46546. P. 5.
- 126 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: (+ TIBI'LAVS) - '3'GLORIA. Rv.: Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 9. T.: 1.39g. Dim.: ∅ 20mm. 538:ZAG E46549. P. 5.
- 127 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: (+ TIBI'LAVS) - '3'GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 9. T.: 1.27g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E46548. P. 5.
- 128 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS - '3'GLORIA. Rv.: Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 7. T.: 1.19g. Dim.: ∅ 18mm. 538:ZAG E46547. P. 5.

- 129 Av.: FRA('FOSCARI) - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: (+ TIBI*)LAVS) - '3'GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 1.18g. Dim.: 16x18mm. 538:ZAG E46543. P. 5.
- 130 Av.: (FRA'FOSCARI) - S('M'VEN)ETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: (+ TIBrLAVS) - '3'G'LORI A. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 10. T.: 1.15g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E46551. P. 5.
- 131 Av.: FRA'FOSCARI - (S'M'VENETI) - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS - '3'GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.13g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E46545. P. 5.
- 132 Av.: (FRA')FOSCARI - S'M'VEN(ETI) - DA7X; Kao gore. Var. leg. rv.: + (TIBI'LAVS) - *3'GLORI A. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 2. T.: 1.10g. Dim.: <f> 17mm. 538:ZAG E46552. P. 5.
- 133 Av.: FRA'FOSC(ARI) - (S'M'VENETI) - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: (+ TIBI'LAVS) - '3'GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 7. T.: 1.09g. Dim.: 16x18mm. 538:ZAG E46544. P. 5.
- 134 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: +'TIBI'LAVS' - ET'GLORIAo. Rv.: Kao gore. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 6. T.: 1.36g. Dim.: 18x20mm. 538:ZAG E46554. P. 5.
- 135 Var. leg. av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X. Av.: Kao gore. Rv.: +'TIBI'LAVS' - 'ET'GLORIA'; Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 2. T.: 1.34g. Dim.: <b 20mm. 538:ZAG E4360. P. 5.
- 136 Var. leg. av.: FRA'FOSCARI' - *S'M'VENETI - D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: +'TIBI*LAVS' - ET'GLORIA'. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 7. T.: 1.27g. Dim.: <f> 18mm. 538:ZAG E4361. P. 5.
- 137 Av.: FRA'FOSCARI - (S'M'VENETI) - D/V/X; Kao gore. Rv.: (+ TIBI'L)AVS* - ET'GLORIA; Kao gore. Okrhan. Pol. kal.: 9. T.: 0.79g. Dim.: 12x18mm. 538:ZAO E46555. P. 5.
- 138 Av.: (FRA'F)OSCARI - (S'M')VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LA(VS) - ET'OLOR(IA). Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.38g. Dim.: <f 19mm. 538:ZAG E46556. P. 5.
- 139 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VEN(ETT) - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS' - ET'GLO(RIA). Rv.: Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 8. T.: 1.36g. Dim.: 18x20mm. 538:ZAG E46557. P. 5.
- 140 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: +TIBI'LAVS' - ET'GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 3. T.: 1.22g. Dim.: 18x19mm. 538:ZAG E46560. P. 5.
- 141 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: *+'TIBI'LAVS' - 'F.T'GL(ORI) A*. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 2. T.: 1.20g. Dim.: 17x19mm. 538:ZAG E46562. P. 5.
- 142 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: *+'TIBI'LA(VS)' - 'ET'GLORI A'. Rv.: Kao gore. Okrhan. Pol. kal.: 6. T.: 1.19g. Dim.: 18x19mm. 538:ZAG E46563. P. 5.
- 143 Av.: F(R)A'FOSCARI - (S'M'VENETI) - D/V/X; Kao gore. Rv.: +'TIBI'LAVS' - ETG(LORIA)'); Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 1.09g. Dim.: 16x19mm. 538:ZAG E46559. P. 5.
- 144 Av.: FRA('K)SCARI) - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: (+ TIBI')LAVS' - ETGLORIA'. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 1.08g. Dim.: 16x19mm. 538:ZAG E46558. P. 5.
- 145 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: +TIBI'LAVS* - ET'GLORI A'. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 9. T.: 1.05g. Dim.: <* 18mm. 538:ZAG E46564. P. 5.
- 146 Av.: (FRA'FOS)CARI - S'M'(VENETI) - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: C+'TIBI'LA)VS - ET'GLORI A*. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 1.05g. Dim.: 16x17mm. 538:ZAG F.46561. P. 5.
- 147 Av.: (FRA'F)OSCARI - S'M'(VENETI) - D/\X; Kao gore. Var. leg. rv.: (+ TIBI')LAVS' - ET'G(LORI A). Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 4. T.: 0.87g. Dim.: 14x16mm. 538:ZAG E46553. P. 5.
- 148 Var. leg. av.: FRA'FOSCARI - SMVENETI - D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: +'TIBI'LAVS - *3'GLORI A'. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 1.40g. Dim.: 18x19mm. 538:ZAG E46581. P. 5.
- 149 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: +TIBTLAVS • '3' GLORIA. Rv.: Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 6. T.: 1.33g. Dim.: 4> 19mm. 538:ZAG E46578. P. 5.
- 150 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: +'TIBI'LAVS - (*3'GLO)RI A'. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 1.30g. Dim.: 17x20mm. 538:ZAG E46580. P. 5.
- 151 Av.: FRA'F(OSCARI) - (S')M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: +TIBPLAVS - ('3'GLO)RI A. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 11. T.: 1.29g. Dim.: 17x19mm. 538:ZAG E46579. P. 5.
- 152 Av.: (FRA'F)SCA)RI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS' - '3' GLORI A; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 9. T.: 1.22g. Dim.: 18x20mm. 538:ZAG E4421. P. 5.

- 153 Av.: (FRA'FOSCA)RI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: -I-T(IBrLAVS) - '3'GLORI A. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 2. T.: 1.20g. Dim.: 17x19mm. 538:ZAG E46576. P. 5.
- 154 Av.: (FRA'FOSCARI) - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: +'(TIBr)LAVS - *3'(GLOR)I A. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.14g. Dim.: 17x19mm. 538:ZAG E46575. P. 5.
- 155 Av.: (FRA'FOSCARI) - (S*M*V)ENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: (+TIBI'LAVS - '3*)GLORI A. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 9. T.: 1.11g. Dim.: <t> 17mm. 538:ZAG E46577. P. 5.
- 156 Av.: (FRA'FOSCARI) - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: '-I-TIBI'LAVS* - '3'GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 5. T.: 1.06g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E46573. P. 5.
- 157 Var. leg. av.: FRA'FOSCARI - (S'M'VENETI) - D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: +'TIBI'L(AVS - '3'GL)ORI A'. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 1.04g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E46582. P. 5.
- 158 Av.: (FRA'FOSCARI) - S'M'(VENETI) - DA7X; Kao gore. Rv.: (+TIBrLA)VS' - *3'GLO(RIA); Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 3. T.: 0.90g. Dim.: 16x17mm. 538:ZAG E46571. P. 5.
- 159 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'(VENETI) - D/V/X; Kao gore. Rv.: +'TIBI'LAVS* - '3'GLO)RI A'; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 0.88g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E46565. P. 5.
- 160 Av.: FRA'FOSCARI - (S'M'VENETI) - D/V/K; Kao gore. Var. leg. rv.: (+TIBI'LAV)S# - '3'GLORI A. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 9. T.: 0.85g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E46572. P. 5.
- 161 Av.: (FRA'FOSCARI) - (S'M'VENETI) - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: (-t-T)IBI(LAVS* - '3'GLORIA). Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 0.75g. Dim.: 4> 15mm. 538:ZAG E46574. P. 5.
- 162 Av.: (FRA'FOSCARI?) - (S'M'VENETI?) - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: +TIBI'LAVS' - '3'GLOR(I A). Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 1.30g. Dim.: 17x19mm. 538:ZAG E46569. P. 5.
- 163 Av.: FRA'FOSCARI - (S'M'VE)NETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS - 3*GL(ORI A). Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 1.20g. Dim.: 18x19mm. 538:ZAG E46566. P. 5.
- 164 Av.: (FRA'FOSCARI) - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: +'TIBI'LAVS* - *3'(GLORI A). Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 4. T.: 0.94g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E46568. P. 5.
- 165 Var. leg. av.: (FRA'FOSCARI) - S'M'VENETI - D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: +TIBI'LAVS - ('3'GLORI A). Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 0.91g. Dim.: 16x17mm. 538:ZAG E46570. P. 5.
- 166 Av.: (FRA'FO)SCARI - S'(M'VENETI) - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: (+TIBI'LAVS - *3'GLO(RI A). Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 0.90g. Dim.: 16x17mm. 538:ZAG E46567. P. 5.
- 167 Av.: (FRA'FOSCA)RI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS' - '3* GLORI A; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.21g. Dim.: <j> 20mm. 538:ZAG E4420. P. 5.
- 168 Av.: FRA'FOSCARI - (S'M'VE)NETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: +'TIBI('LAVS') - ET'GLORIA*. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.18g. Dim.: <f> 18mm. 538:ZAG E46586. P. 5.
- 169 Av.: FRA'FOSCARI - (S'M'VENETI) - D/V/X; Kao gore. Rv.: +TIBI'LAVS' - ET'GLORIA'; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 7. T.: 1.12g. Dim.: 16x17mm. 538:ZAG E46585. P. 5.
- 170 Var. leg. av.: (FRA')FOSCARI - S'M'(VENETI) - D/V/X. Av.: Kao gore. Rv.: (+TIBI'L(AVS - ET'GLORIA: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 7. T.: 1.08g. Dim.: 16x17mm. 538:ZAG E46583. P. 5.
- 171 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: +'TIBI'LAVS' - ET' GLORIA*. Rv.: Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 7. T.: 1.34g. Dim.: <f> 20mm. 538:ZAG E4424. P. 5.
- 172 Av.: (FRA'F)OSC(ARI) - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: +'TIBI'LAVS' - ET'GLORI A*. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.23g. Dim.: 18x19mm. 538:ZAG E46587. P. 5.
- 173 Var. leg. av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: +'TIBI'LAVS' - ET'GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 5. T.: 1.21g. Dim.: 4> 17mm. 538:ZAG E46584. P. 5.
- 174 Var. leg. av.: FRA(FOSC)ARI - S'M'VLNETI - D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: +TIBI'LAVS' - •3'GLORI A. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 7. T.: 1.10g. Dim.: 18x19mm. 538:ZAG E46588. P. 5.
- 175 Av.: (FRACFOS)CARI - (SMVENETI) - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: (+TIBILAVS) - '3'GLORI A. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 7. T.: 0.95g. Dim.: 4> 16mm. 538:ZAG E46589. P. 5.

- 176 Av.: +FRAFOSC - (ARI*DVX); Dužd, stoji nal., obim rukama drži stijeg. Rv.: (+*)S*MARCVS*VE(NETI); Krilati lav sv.Marka, s aureolom, licem. Obrezan. Pol. kal.: 8. T.: 0.31g. Dim.: 12x13mm. 538:ZAG E4478. P. 8.
- 177 Av.: (PAMARIPET)RO - S'M'VENE(TI) - D/V/X; Sv.Marko, stoji d., licem, u lj. drži Evanđelje, d. predaje stijeg druždu, stoji 1. nad. Rv.: (+TIBI*LAVS) - ETGLORIA; Spasitelj, sjedi na prijestolju, licem. Obrezan. Pol. kal.: 3. T.: 1.14g. Dim.: 16x18mm. 538:ZAG E46590. P. 2.
- 178 Av.: PAMARIPETRO - (S')M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: +TIBI*LAVS* - (ETGLORIA); Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 4. T.: 1.08g. Dim.: 17x19mm. 538:ZAG E4497. P. 8.
- 179 Av.: PAMARIPETRO - (S'M'VEN)ETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: +TIBI(*LAVS*) - ETGLORIA'. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.07g. Dim.: <j> 17mm. 538:ZAG E4498. P. 8.
- 180 Av.: PAMARIPETRO - S'M'V(ENETI) - D/V/X; Kao gore. Rv.: +TIBI*LAVS* - 'ETGLORIA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.09g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E4501. P. 8.
- 181 Av.: (CRIST)OF'MAVRO - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: •+*TIBI*LAVS' - ETGLORIA*; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 5. T.: 1.10g. Dim.: 4> 18mm. 538:ZAG E4508. P. 8.
- 182 Av.: (...) UNIX; Kao gore. Rv.: + TI(BI'LAVS - ETGLORIA); Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.0g. Dim.: 16x17mm. 538:ZAG E46592.
- 183 Av.: (...) D/V/X; Kao gore. Rv.: •+*TIBI*LA(VS) - (ETGLORIA); Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 10. T.: 1.00g. Dim.: 15x17mm. 538:ZAG E46591.

Sv. Rok, oko 1850

Mijat Sabljar, dar, oko 1850

Svjetovna gospoda

Južna Europa

Venezia

Francesco Foscari (1423-1457)

Alessandro Pasqualigo (1443-)

1	-				
2	Groš	b.1.(1443)	Venezia	CNI 14	A - P
		Francesco Lando (1445-)			
3	Groš	b.1.(1445)	Venezia	CNI 23	F - L
		Nicolo Balastro (1447-)			
4	Groš	b.1.(1447)	Venezia	CNI 26	N - B
		Marco Barbarigo (1450-)			
5	-				
6	Groš	b.1.(1450)	Venezia	CNI 38	m - B
		Nicolo Foscarini (1450-)			
7	Groš	b.1.(1450)	Venezia	CNI 40	N - f
		Benedetto Soranzo (1452-)			
8	Groš	b.1.(1452)	Venezia	CNI 43	B - S
		Nepoznati kovničar			
9	Soldino	b.1.(1423-1457)	Venezia	CNI 54 dif.	- G/m

1 Av.: FRA'FOSCARI - 'S'M'VENETI - D/V/X; Sv.Marko, stoji, licem, u lj. drži Evanđelje, d. predaje stijeg druždu, stoji 1. nad. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS - 3*GLORI A. Rv.: Spasitelj, sjedi, licem, na prijestolju. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.31g. Dim.: 19x21mm. 538:ZAG E4332. P. 5.

- 2 Var. leg. av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS - 3'GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 5. T.: 1.26g. Dim.: 19x20mm. 538:ZAG E4331. P. 5.
- 3 Var. leg. av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBrLAVS* - *3*GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 8. T.: 1.34g. Dim.: 19x21mm. 538:ZAG E4366. P. 5.
- 4 Var. leg. av.: FRAC'FOSC(ARI) - S'M'VENETI - D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBILAVS - 3GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.24g. Dim.: 19x20mm. 538:ZAG E4403. P. 5.
- 5 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VE(NETI) - D/V/X; Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS - '3'GLORIA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 1.19g. Dim.: 18x20mm. 538:ZAG E4382. P. 5.
- 6 Av.: FRA'FOSCARI - (S'M'VENETI) - D/V/X; Kao gore. Rv.: (+ TIBI'LAVS - '3'GLORIA; Kao gore. Probušen. Pol. kal.: 8. T.: 1.0g. Dim.: 6 18mm. 538:ZAG E4384. P. 5.
- 7 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS* - '3'GLORIA; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 7. T.: 1.38g. Dim.: 19x21mm. 538:ZAG E4427. P. 5.
- 8 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS - '3'GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.16g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E4346. P. 5.
- 9 Var. leg. av.: FRAFOSC - ARI'DVX. Av.: Dužd, stoji nal., obim rukama drži stijeg. Rv.: (+S'M)ARCVS'VENET(I'); Krilati lav sv.Marka, sa aureolom, licem. Obrezan. Pol. kal.: 2. T.: 0.34g. Dim.: 14x15mm. 538:ZAG E4458. P. 8.

Hrvatska, prije 1882

Darovao Mijo Balaš, trgovac u Karlovcu 1882

Svjetovalna gospoda

Južna Europa

Venezia

Antonio Venier (1382-1400)

1	-					
3	Groš	b.1.(1382-1400)	Venezia	CNI 40		* - *
	Pietro Viaro (1385-)					
4	Soldino	b.1.(1385)	Venezia	CNI 3		* - P
	Nepoznati kovničar					
5	Soldino	b.1.(1382-1400)	Venezia	CNI 11		- */C
6	Soldino	b.1.(1382-1400)	Venezia	CNI 12		- */C
7	-					
9	Soldino	b.1.(1382-1400)	Venezia	CNI 13		- */C
10	-					
11	Soldino	b.1.(1382-1400)	Venezia	CNI 20		- */F
12	Soldino	b.1.(1382-1400)	Venezia	CNI 24		- */I
13	-					
14	Soldino	b.1.(1382-1400)	Venezia	CNI 28		* - R
	Miehele Steno (1400-1413)					
15	-					
18	Groš	b.1.(1400-1413)	Venezia	CNI 32		* - *
	Nepoznati kovničar					
19	-					
22	Soldino	b.1.(1400-1413)	Venezia	CNI 6		- */D

23	-					
24	Soldino	b.l. (1400-1413)	Venezia	CNI 7		- */F
25	Soldino	b.l. (1400-1413)	Venezia	CNI 16		- */P
26	-					
27	Soldino	b.l.(1400-1413)	Venezia	CNI 17		- */3
		Toinaso Mocenigo (1414-1423)				
		Daniele Canal (1416-)				
28	Soldino	b.l. (1416)	Venezia	CNI 1		- */D
		Faustino Morosini (1416-); Francesco Pesaro (1421-)				
29	Soldino	b.l.(1416-1421)	Venezia	CNI 2		- */F
		Andrea IMani (1420-)				
30	Soldino	b.l.(1420)	Venezia	CNI 3		- */A
		Nepoznati kovničar				
31	Soldino	b.l.(1414-1423)	Venezia	CNI 12		- */I
32	Soldino	b.l.(1414-1423)	Venezia	CNI 14		- */m
33	-					
34	Soldino	b.l.(1414-1423)	Venezia	CNI 16		- */P
35	Soldino	b.l.(1414-1423)	Venezia	CNI 18		- */T
		Krancesco Foscari (1423-1457)				
		Alessandro Pasqualigo (1443-)				
36	-					
38	Groš	b.l. (1443)	Venezia	CNI 14		A - P
		Carlo Querini (1443-)				
39	-					
40	Soldino	b.l.(1443)	Venezia	CNI 19		- K/Q
		Zuanne Zorzi (1445-)				
41	Groš	b.l.(1445)	Venezia	CNI 20		3 - 3
42	-					
43	Soldino	b.l.(1445)	Venezia	CNI 22		- 3/3
		Francesco Lando (1445-)				
44	-					
46	Groš	b.l.(1445)	Venezia	CNI 23		F - L
47	-					
48	Soldino	b.l.(1445)	Venezia	CNI 24		- F/L
		Nicolo Balastro (1447-)				
49	-					
52	Groš	b.l.(1447)	Venezia	CNI 27		N - B
53	Soldino	b.l.(1447)	Venezia	CNI 31		- N/B
		Dario Zusto (1447-)				
54	Soldino	b.l.(1447)	Venezia	CNI -		- D/I
		Marco Barbarigo (1450-)				
55	Groš	b.l. (1450)	Venezia	CNI 38		m - B
56	Soldino	b.l.(1450)	Venezia	CNI 39		- m/B
		Nicolo Foscarini (1450-)				
57	-					
58	Groš	b.l.(1450)	Venezia	CNI 40		N - f

59	-					
60	Soldino	b. 1. (1450)	Venezia	CNI 41		- N/F
	Benedetto Soranzo (1452-)					
61	-					
66	Groš	b. 1. (1452)	Venezia	CNI 43		B - S
67	-					
70	Soldino	b. 1. (1452)	Venezia	CNI 46		- B/S
	Natale Corner (1452-)					
71	-					
73	Groš	b. 1. (1452)	Venezia	CNI 47		N - C
	Nepoznati kovničar					
74	Soldino	b. 1. (1423-1457)	Venezia	CNI 54 dif.		- G/m
75	Soldino	b. 1. (1423-1457)	Venezia	CNI -		- m/V

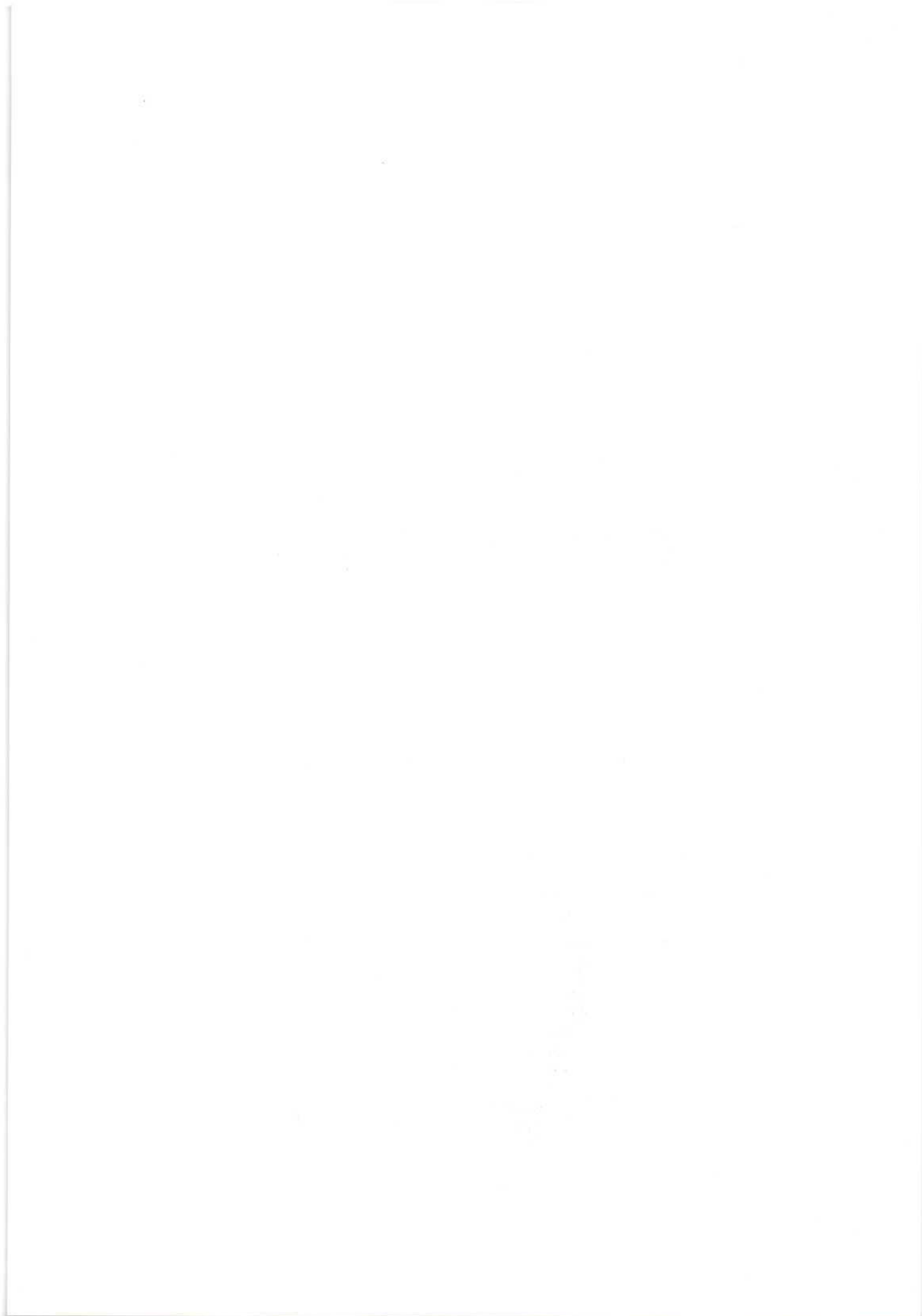
- 1 Av.: ANTO'.VENERIO (*S*M*V)ENETI - DA7X; Sv.Marko, stoji d., licem, u lj. drži Evandjelje, d. predaje stijeg duždu, stoji 1. nad. Rv.: *+TIBI*LAVS* - *3*GLORIA*; Spasitelj, sjedi, licem, na prijestolju. Probušen. Pol. kal.: 12. T.: 1.71g. Dim.: 20x22mm. 538:ZAG E4140. P. 3.
- 2 Var. leg. av.: ANTO'.VENERIO - 'S'M'VENETI - D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: •+TIBI*LAVS - *3*GLORIA*. Rv.: Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 1. T.: 1.68g. Dim.: <j> 22mm. 538:ZAG E4138. P. 3.
- 3 Av.: ANTO'.VENERIO *S*M*VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: •+TIBI*LAVS* - '3*GLORLV; Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 9. T.: 1.66g. Dim.: 21x22mm. 538:ZAG E4139. P. 3.
- 4 Av.: (+A)NTO"VEN - ERIO(*DVX); Dužd, stoji nal., obim rukama drži stijeg. Var. leg. rv.: •+S'(MARC)VSVENETI. Rv.: Krilati lav sv.Marka, s aureolom, licem. Obrezan. Pol. kal.: 5. T.: 0.28g. Dim.: 12x14mm. 538:ZAG E4163. P. 4.
- 5 Av.: +ANTO"VEN - ERIO'DVX; Kao gore. Var. leg. rv.: +S*MARCVSVENETI. Rv.: Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 2. T.: 0.41g. Dim.: 16x17mm. 538:ZAG E4199. P. 5.
- 6 Av.: +*ANTO"VEN - ERIO'DVX*; Kao gore. Rv.: +S*MARCVS*VENE'IT; Kao gore. Okrhan. Pol. kal.: 7. T.: 0.40g. Dim.: 15x16mm. 538:ZAG E4200. P. 5.
- 7 Av.: +*ANTO"VEN - (ERIO)*DVX*; Kao gore. Rv.: +S'MARCVS'VENETr; Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 6. T.: 0.46g. Dim.: 15x16mm. 538:ZAG E4202. P. 5.
- 8 Av.: +"ANTO"VEN - ERIO'DVX'; Kao gore. Rv.: +S*MARCVS'VENEIT; Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 9. T.: 0.43g. Dim.: 15x16mm. 538:ZAG E4201. P. 5.
- 9 Av.: +*ANTO"VEN - ERIO'DVX*; Kao gore. Rv.: +S*MARCVS'VENETr; Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 7. T.: 0.43g. Dim.: 15x16mm. 538:ZAG E4205. P. 5.
- 10 Av.: +*ANTO"VEN - ERIO'DVX; Kao gore. Rv.: +\S*MARCVS'VENETr; Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 9. T.: 0.40g. Dim.: 15x16mm. 538:ZAG E4222. P. 5.
- 11 Av.: (+*ANTO"VEN) - ERIODVX; Kao gore. Rv.: +('S'MARC)VS*VENETr; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 0.20g. Dim.: 12x13mm. 538:ZAG E4225. P. 5.
- 12 Av.: +'ANTO"VEN - ERIO'DVX*; Kao gore. Rv.: +'S*MARCVS'VENETI*; Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 2. T.: 0.46g. Dim.: <f> 16mm. 538:ZAG E4233. P. 5.
- 13 Av.: +ANTO'VEN - ERIO'DVX; Kao gore. Rv.: +*S*MARCVS:VENETI:.; Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 10. T.: 0.45g. Dim.: 14x16mm. 538:ZAG E4168. P. 4.
- 14 Av.: +ANTO'VEN - ERIO'DVX; Kao gore. Rv.: +\S*MARCVS:VENETI:.; Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 1. T.: 0.44g. Dim.: 15x17mm. 538:ZAG E4167. P. 4.

- 15 Av.: MICH(AEL"STEN' *) *S*M*VENETI - (D/)V/X; Sv.Marko, stoji d., licem, u lj. drži Evandjelje, d. predaje stijeg duždu, stoji 1. nad. Rv.: '+'TIBrLAVS* - *3*GLORLV; Spasitelj, sjedi, licem, na prijestolju. Probušen . Pol. kal.: 7. T.: 1.75g. Dim.: 20x21mm. 538:ZAG E4249. P. 2.
- 16 Av.: MICHaEL'STEN' (') S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: *+'TIB(I'LA)VS' - '3'GLORIA'; Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 9. T.: 1.74g. Dim.: $i > 22$ mm. 538:ZAG E4247. P. 2.
- 17 Av.: MICHaEL'STEN' (') 'S'M'VENETI - DA⁷«; Kao gore. Rv.: •+'TIB(I*LA)VS* - '3'GLORIA'; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 9. T.: 1.65g. Dim.: 20x21mm. 538:ZAG E4248. P. 2.
- 18 Av.: MICHaEL'STEN'' 'S'M'VENETI - DA7X; Kao gore. Rv.: • +*TIBrLAVS^f - '3*GLORIA*'; Kao gore. Probušen . Pol. kal.: 5. T.: 0.67g. Dim.: $4 > 21$ mm. 538:ZAG E4250. P. 2.
- 19 Var. leg. av.: -HMICHaEL* - STEN'DVX*. Av.: Dužd, stoji nal., obim rukama drži stijeg. Rv.: +*S*MARCVS^fVENETr; Krilati lav sv.Marka, s aureolom, licem. Obrezan. Pol. kal.: 7. T.: 0.33g. Dim.: 6 14mm. 538:ZAG E4258. P. 3.
- 20 Var. leg. av.: +MICHaEL* - STEN'DVX'. Av.: Kao gore. Rv.: +*S*MARCVS*VENETI*; Kao gore. Napuknut. Pol. kal.: 6. T.: 0.27g. Dim.: 13x15mm. 538:ZAG E4259. P. 3.
- 21 Av.: +MICHaEL' - STEN('DVX); Kao gore. Rv.: +*S^fMARCVS(*VENETI*); Kao gore. Napuknut. Pol. kal.: 2. T.: 0.24g. Dim.: 12x14mm. 538:ZAG E4260. P. 3.
- 22 Av.: (+MICHaEL' - STEN'DVX); Dužd, stoji nal., obim rukama drži stijeg. Rv.: +'S'MARC(VS'VENETT); Krilati lav sv.Marka, s aureolom, licem. Obrezan. Pol. kal.: 8. T.: 0.20g. Dim.: $4 > 13$ mm. 538:ZAG E4257. P. 3.
- 23 Av.: +MICHaEL - STEN'DVX; Kao gore. Rv.: +'S'MARCVS*V(ENEIT); Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 0.29g. Dim.: $<j > 14$ mm. 538:ZAG E4264. P. 3.
- 24 Av.: +MICHaEL - STEN'DVX; Kao gore. Rv.: +'S'MARCVS'VENETT; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 0.26g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E4263. P. 3.
- 25 Av.: +MICH(AEL - STEN'DVX); Kao gore. Rv.: +'S*MARCVS*VENETI^f; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: ().27g. Dim.: 4, 14mm. 538:ZAG E4270. P. 3.
- 26 Av.: +MICHaEL* - STEN'DVX; Kao gore. Rv.: +*S*MARCVS'VENETI'; Kao gore. Izlizan. Pol. kal.: 9. T.: 0.28g. Dim.: $<t > 14$ mm. 538:ZAG E4274. P. 3.
- 27 Av.: +MICH(AEL - STEN'DVX); Kao gore. Rv.: +'S'MARCVS'VEN(ETI^f); Kao gore. Okrhan. Pol. kal.: 4. T.: 0.27g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E4272. P. 3.
- 28 Av.: (+TOMMOCE) - NIGODVX; Kao gore. Rv.: +'S'MARCVS'VENETI^f; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 3. T.: 0.29g. Dim.: $4 > 13$ mm. 538:ZAG E4285. P. 4.
- 29 Av.: +TOMMOCE - NIGOD(VX); Kao gore. Rv.: +'S'MARCVS'V(ENE)TT: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 4. T.: 0.32g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E4287. P. 4.
- 30 Av.: (+TOMMOCE) - NIGODVX; Kao gore. Rv.: (+*)S*MARCVS*VENE(TT); Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 0.29g. Dim.: 12x13mm. 538:ZAG E4284. P. 4.
- 31 Av.: (+TO)MMOCE - NIGODV(X); Kao gore. Rv.: (+*S'MARCVS*VE)NETI*; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 5. T.: 0.28g. Dim.: § 13mm. 538:ZAG E4289. P. 4.
- 32 Av.: +TOMMOCE - NIGODVX; Kao gore. Rv.: +*S'MARCVS'VENETI; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 0.27g. Dim.: $4 > 13$ mm. 538:ZAG E4290. P. 4.
- 33 Av.: +TOMMOC - ENIGODVX; Kao gore. Rv.: +*S*MARCVS*VENETI*; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 9. T.: 0.3Sg. Dim.: 14x15mm. 538:ZAG E4292. P. 4.
- 34 Var. leg. av.: +TOMMOCE - 'NIGODVX. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: +*S*MARCVS*VENETI. Rv.: Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 2. T.: 0.32g. Dim.: 4, 14mm. 538:ZAG E4291. P. 4.
- 35 Av.: +TOMMOCE - NIGODVX; Kao gore. Rv.: +*S*MARCVS'VENETP: Kao gore. Probušen . Pol. kal.: 7. T.: 0.37g. Dim.: $4 > 14$ mm. 538:ZAG E4293. P. 4.
- 36 Av.: FRA'FOSCARI - 'S'M'VENETI - D/V/X; Sv.Marko, stoji d., licem, u lj. drži Evandjelje, d. predaje stijeg duždu, stoji 1. nad. Var. leg. rv.: + TIBPLAVS - 3'GLORI A. Rv.: Spasitelj, sjedi, licem, na prijestolju. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 1. T.: 1.32g. Dim.: $4 > 21$ mm. 538:ZAG E4334. P. 5.

- 37 Av.: FRA'FOSCARI - 'S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBILAVS - 3GLORI A. Rv.: Kao gore. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 5. T.: 1.14g. Dim.: 18x20mm. 538:ZAG E4333. P. 5.
- 38 Av.: (FRA')FOSCARI - ('S'M'VE)NETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS - 3'GLOR(I A). Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 1.14g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E4335. P. 5.
- 39 Av.: FRA'FOSCA - RI'DVX'; Dužd, stoji **nal.**, obim rukama drži stijeg. Rv.: + 'S'MARCVS'VENETI'; Krilati lav sv.Marka, s aureolom, licem. Obrezan. Pol. kal.: 2. T.: 0.32g. Dim.: **12x14mm**. 538:ZAG E4461. P. 8.
- 40 Av.: FRA'FOSCA - RI'DVX*; Kao gore. Rv.: + 'S'MARCVS'VENETI'; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 10. T.: 0.24g. Dim.: <j> **13mm**. 538:ZAG E4462. P. 8.
- 41 Var. leg. av.: FRAFOSCARI - SMVENETI - D/V/X. Av.: Sv.Marko, stoji d., licem, u lj. drži Evanđelje, d. predaje stijeg duždu, stoji 1. nad. Rv.: + TIBI'LAVS* - (3'GLORI A); Spasitelj, sjedi, licem, na prijestolju. Obrezan. Pol. kal.: 4. T.: 1.19g. Dim.: <f> 19mm. 538:ZAG E4440. P. 5.
- 42 Av.: FRA'FOSC - ARI('DVX); Dužd, stoji, **nal.**, obim rukama drži stijeg. Rv.: + 'S'MARC(VS*VE)NETI'; Krilati lav sv.Marka, s aureolom, licem. Obrezan. Pol. kal.: 7. T.: 0.35g. Dim.: 12x13mm. 538:ZAG E4479. P. 8.
- 43 Var. leg. av.: (FRA'FOSCA) - RI'DVX. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: + 'S'MARCVS'VENETI". Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 9. T.: 0.30g. Dim.: 12x13mm. 538:ZAG E4480. P. 8.
- 44 Var. leg. av.: FRA'FOSCARI - SMVENETI - D/V/X. Av.: Sv.Marko, stoji d., licem, u lj. drži Evanđelje, d. predaje stijeg duždu, stoji 1. nad. Var. leg. rv.: + TIBILAVS* - 3GLORI A. Rv.: Spasitelj, sjedi, licem, na prijestolju. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.29g. Dim.: 18x21mm. 538:ZAG E4375. P. 5.
- 45 Var. leg. av.: FRA'FOS(CARI) - S'M'VENETI - D/V/X. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS* - '3'GLORI A. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.13g. Dim.: <f> 19mm. 538:ZAG E4369. P. 5.
- 46 Av.: (FRA'F)OSC(ARI) - 'S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS' - '3'GLORIA. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 1.13g. Dim.: <f> **18mm**. 538:ZAG E4370. P. 5.
- 47 Av.: FRA'FOSC - (ARI'DVX); Kao gore. Rv.: + 'S'MAR(CVS'VE)NETI'; Kao gore. Okrhan. Pol. kal.: 9. T.: 0.36g. Dim.: 6 12mm. 538:ZAG E4456. P. 8.
- 48 Var. leg. av.: FRA'FOSCA - RI'DVX*. Av.: Dužd, stoji **nal.**, obim rukama drži stijeg. Rv.: + 'S'MARCV(S'VE)NETI'; Krilati lav sv.Marka, s aureolom, licem. Obrezan. Pol. kal.: 2. T.: 0.33g. Dim.: <t> **14mm**. 538:ZAG E4457. P. 8.
- 49 Av.: FRA'FOSCARI - 'S'M'VENETI - D/V/X; Sv. Marko, d., stoji **nal.**, predaje stijeg duždu, stoji 1. nad. Rv.: + TIBI'LAVS* - '3'GLORI A; Spasitelj, sjedi, na prijestolju, licem. Obrezan. Pol. kal.: 3. T.: 1.35g. Dim.: <t> 20mm. 538:ZAG E4409. P. 5.
- 50 Av.: FRA'FOSCARI - 'S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS* - '3'GLORI A; Kao gore. Izlizan. Pol. kal.: 6. T.: 1.32g. Dim.: 19x20mm. 538:ZAG E4411. P. 5.
- 51 Av.: FRA'FOSCARI - 'S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS' - '3'GLORI A; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 10. T.: **1.07g**. Dim.: 18x20mm. 538:ZAG E4410. P. 5.
- 52 Av.: (FRA')FOSCARI - 'S'M'VENETI - D/V/X; Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS' - '3'GLORI A; Kao gore. Napuknut. Pol. kal.: 6. T.: 1.03g. Dim.: d> 18mm. 538:ZAG E4412. P. 5.
- 53 Var. leg. av.: 'FRA'FOSC - ARI'DVX'. Av.: Dužd, stoji **nal.**, obim rukama drži stijeg. Rv.: + 'S'MARCVS'VENETI'; Krilati lav sv.Marka, s aureolom, licem. Obrezan. Pol. kal.: **11. T. 0.30g**. Dim.: 13x15mm. 538:ZAG E4471. P. 8.
- 54 Av.: 'FRAFOSCA - RI'DVX'; Kao gore. Rv.: + 'S'MARCVS('VENE)TT; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: **6. T.: 0.31g**. Dim.: **13x14mm**. 538:ZAG E4454. P. 8.
- 55 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - D/V/X; Sv.Marko, stoji d., licem, u lj. drži Evanđelje, d. predaje stijeg duždu, stoji 1. nad. Rv.: + TIBI'LAVS - "3'GLORI A; Spasitelj, sjedi, na prijestolju, licem. Obrezan. Pol. kal.: 11. T.: 1.35g. Dim.: 4> 20mm. 538:ZAG E4385. P. 5.

- 56 Av.: FRA'FOSCA - RI'DVX; Dužd, stoji nal., obim rukama drži stijeg. Rv.: + 'S'MARCVS'VENETI'; Krilati lav sv.Marka, s aureolom, licem. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 0.31g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E4464. P. 8.
- 57 Var. leg. av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - *D/V/X*. Av.: Sv.Marko, stoji d., licem, u lj. drži Evandjelje, d. predaje stijeg duždu, stoji 1. nad. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS' - '3'GLORI A. Rv.: Spasitelj, sjedi, licem, na prijestolju. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 1.37g. Dim.: 19x20mm. 538:ZAG E4428. P. 5.
- 58 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - *D/V/X*; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS' - '3'GLORI A. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.15g. Dim.: 18x19mm. 538:ZAG E4429. P. 5.
- 59 Var. leg. av.: FRA'FOSCA - RIT>VX. Av.: Kao gore. Rv.: + 'S'MARCVS'VENETI'; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 5. T.: 0.32g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E4473. P. 8.
- 60 Av.: FRA'FOSCA - RI'DVX; Dužd, stoji nal., obim rukama drži stijeg. Rv.: + 'S'MARCVS'VENETI'; Krilati lav sv.Marka, s aureolom, licem. Obrezan. Pol. kal.: 8. T.: 0.28g. Dim.: <f> 14mm. 538:ZAG E4472. P. 8.
- 61 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VEN(ETI) - *D/V/X*; Sv.Marko, stoji d., licem, u lj. drži Evandjelje, d. predaje stijeg duždu, stoji 1. nad. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS - '3'GLORI A. Rv.: Spasitelj, sjedi, licem, na prijestolju. Dobro sačuvan. Pol. kal.: 7. T.: 1.35g. Dim.: 19x20mm. 538:ZAG E4349. P. 5.
- 62 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VEN(ETI) - *D/V/X*; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS - '3'GLORI A. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 1. T.: 1.34g. Dim.: 19x20mm. 538:ZAG E4347. P. 5.
- 63 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VEN(ETI) - *D/V/X*; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS - *3'GLORI A. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 1.34g. Dim.: 19x20mm. 538:ZAG E4348. P. 5.
- 64 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VEN(ETI) - *D/V/X*; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS - (*3'GL)ORI A. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 1.10g. Dim.: 18x19mm. 538:ZAG E4350. P. 5.
- 65 Var. leg. av.: FRA'FOSC(ARI) - S'M'VENETI - *D/V/X*. Av.: Kao gore. Var. leg. rv.: + 'TIBI'LAVS' - '3'GLORI A. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 7. T.: 1.02g. Dim.: <f> 18mm. 538:ZAG E4352. P. 5.
- 66 Av.: FRA'FOSCARI - (S'M'VENETI) - *D/V/X*; Kao gore. Var. leg. rv.: + TIBI'LAVS - (*3'GL)ORI A. Rv.: Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 1.01g. Dim.: > 18mm. 538:ZAG E4351. P. 5.
- 67 Var. leg. av.: FRA'FOSCA - (RIDVX). Av.: Kao gore. Rv.: + 'S'MARCVS'VENETr; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 0.34g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E4450. P. 8.
- 68 Var. leg. av.: FRA'FOSCA - RI'DVX. Av.: Kao gore. Rv.: + 'S'MARCVS'VENETI'; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 0.34g. Dim.: 13x15mm. 538:ZAG E4452. P. 8.
- 69 Var. leg. av.: FRA'FOSCA - (RIDVX). Av.: Kao gore. Rv.: + 'S'MA(RC)VS'VENETI; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 9. T.: 0.33g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E4451. P. 8.
- 70 Av.: FRA'FOSCA - (RID)VX; Dužd, stoji nal., obim rukama drži stijeg. Rv.: + 'S'MARCVS'V(ENETI)'; Krilati lav sv.Marka, s aureolom, licem. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 0.32g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E4449. P. 8.
- 71 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - *D/V/X*; Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS' - '3'GLORI A; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 7. T.: 1.34g. Dim.: 19x20mm. 538:ZAG E4417. P. 5.
- 72 Av.: FRA'FOSCARI - S'M'VENETI - *D/V/X*; Sv.Marko, stoji d., licem, u lj. drži Evandjelje, d. predaje stijeg duždu, stoji 1. nad. Rv.: + TIBI'LAVS' - *3'GLORI A; Spasitelj, sjedi, licem, na prijestolju. Obrezan. Pol. kal.: 6. T.: 1.30g. Dim.: 18x21mm. 538:ZAG E4416. P. 5.
- 73 Av.: FRA'FOS(CARI) - S'M'VENETI - *D/V/X*; Kao gore. Rv.: + TIBI'LAVS* - "3'GLORI A; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 12. T.: 1.05g. Dim.: 17x18mm. 538:ZAG E4418. P. 5.
- 74 Var. leg. av.: FRA'FOS(C) - ARIDVX. Av.: Dužd, stoji nal., obim rukama drži stijeg. Rv.: (+ 'S'M)ARCVS'VENETI; Krilati lav sv.Marka, s aureolom, licem. Obrezan. Pol. kal.: 5. T.: 0.16g. Dim.: 12x14mm. 538:ZAG E4459. P. 8.
- 75 Av.: (FRA'FO)SC - ARIDVX; Kao gore. Rv.: + 'S'(MARCVS)V(ENETI)'; Kao gore. Obrezan. Pol. kal.: 7. T.: 0.30g. Dim.: 12x13mm. 538:ZAG E4469. P. 8.

Slika 1a.

Slika 1b.

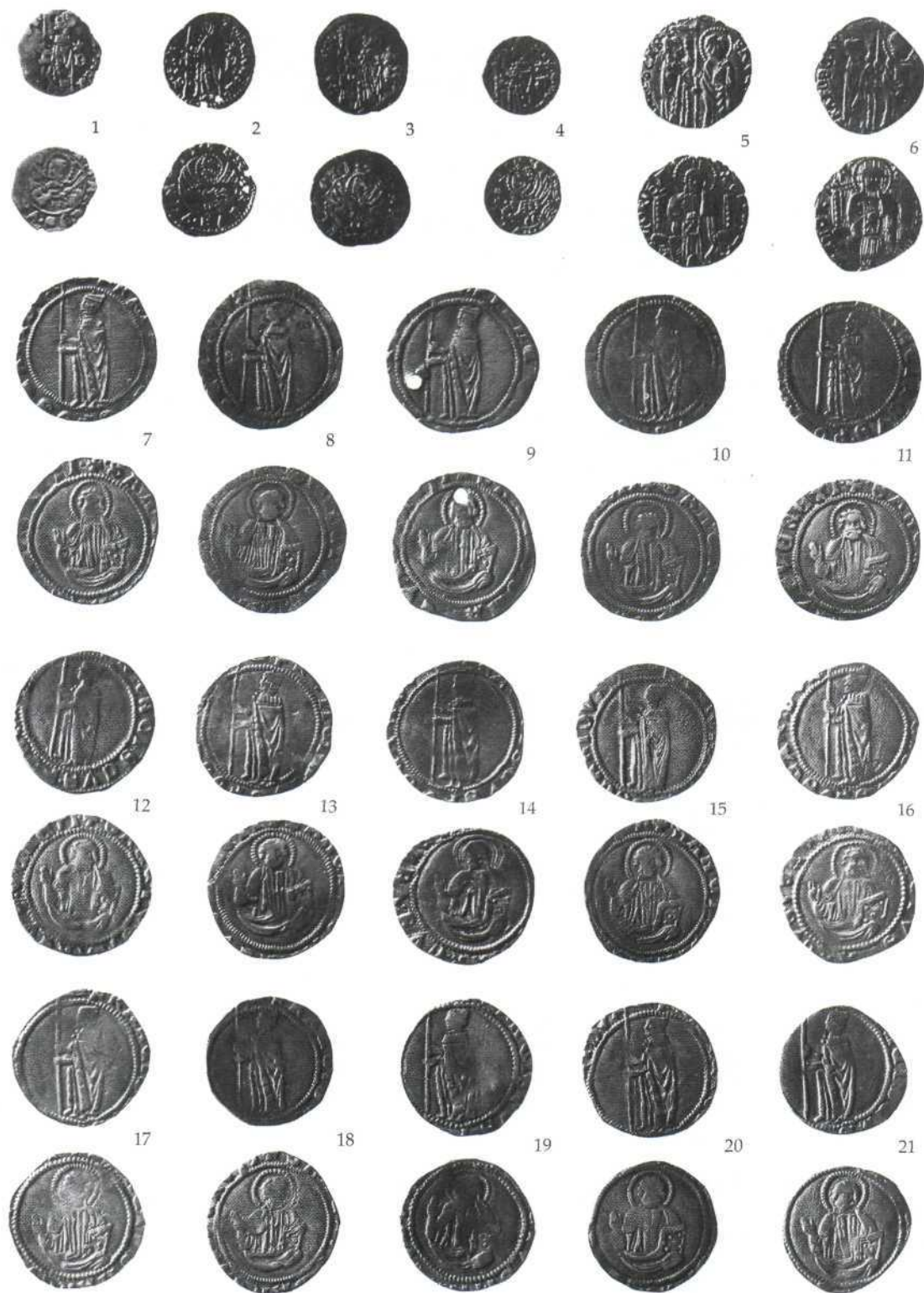

Tabla 1 - Kruškovača 1.

Tabla 2 - Kruškovača 2.

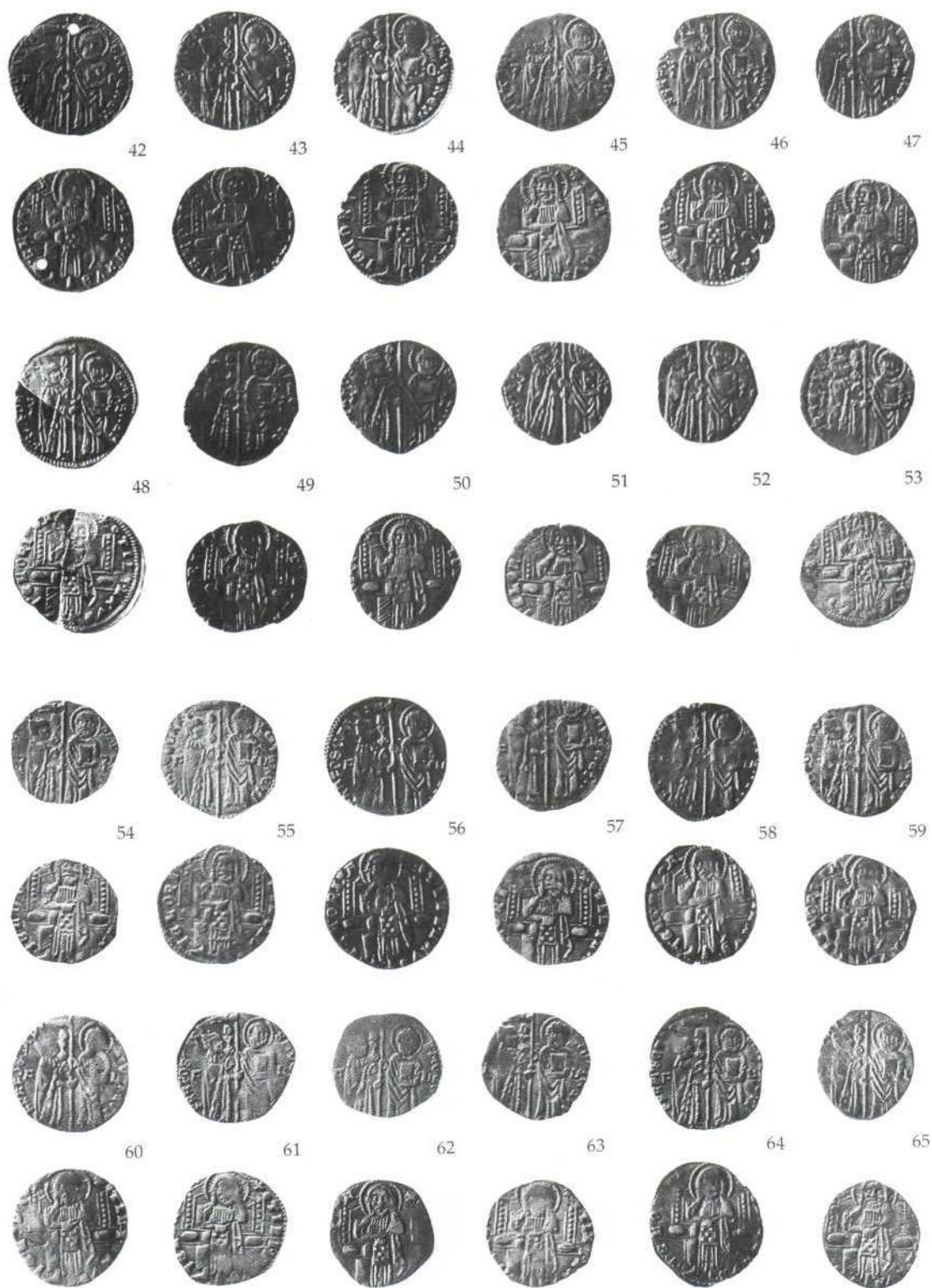

Tabla 3 - Kruškovača 3.

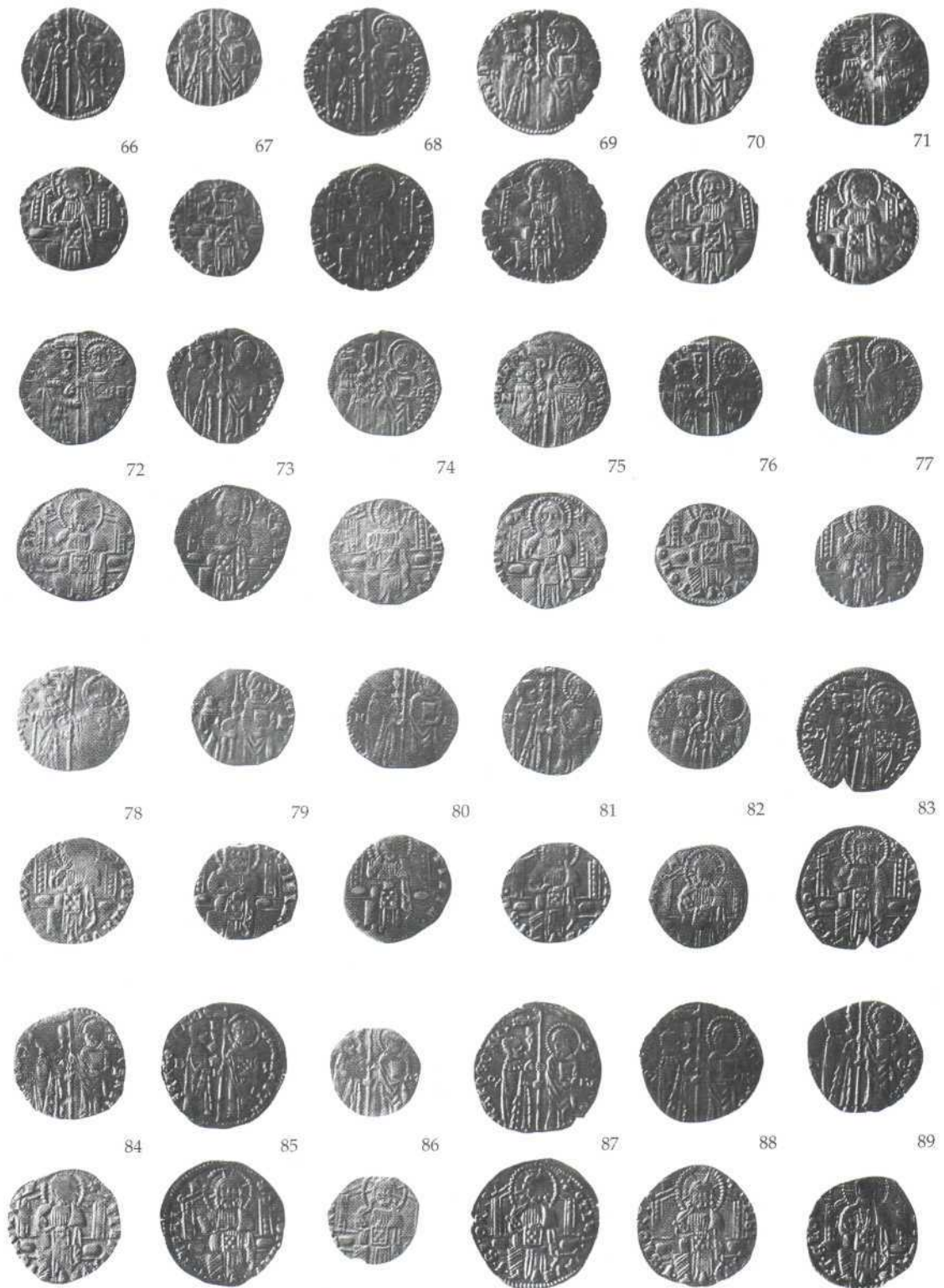

Tabla 4 - Kruškovača 4.

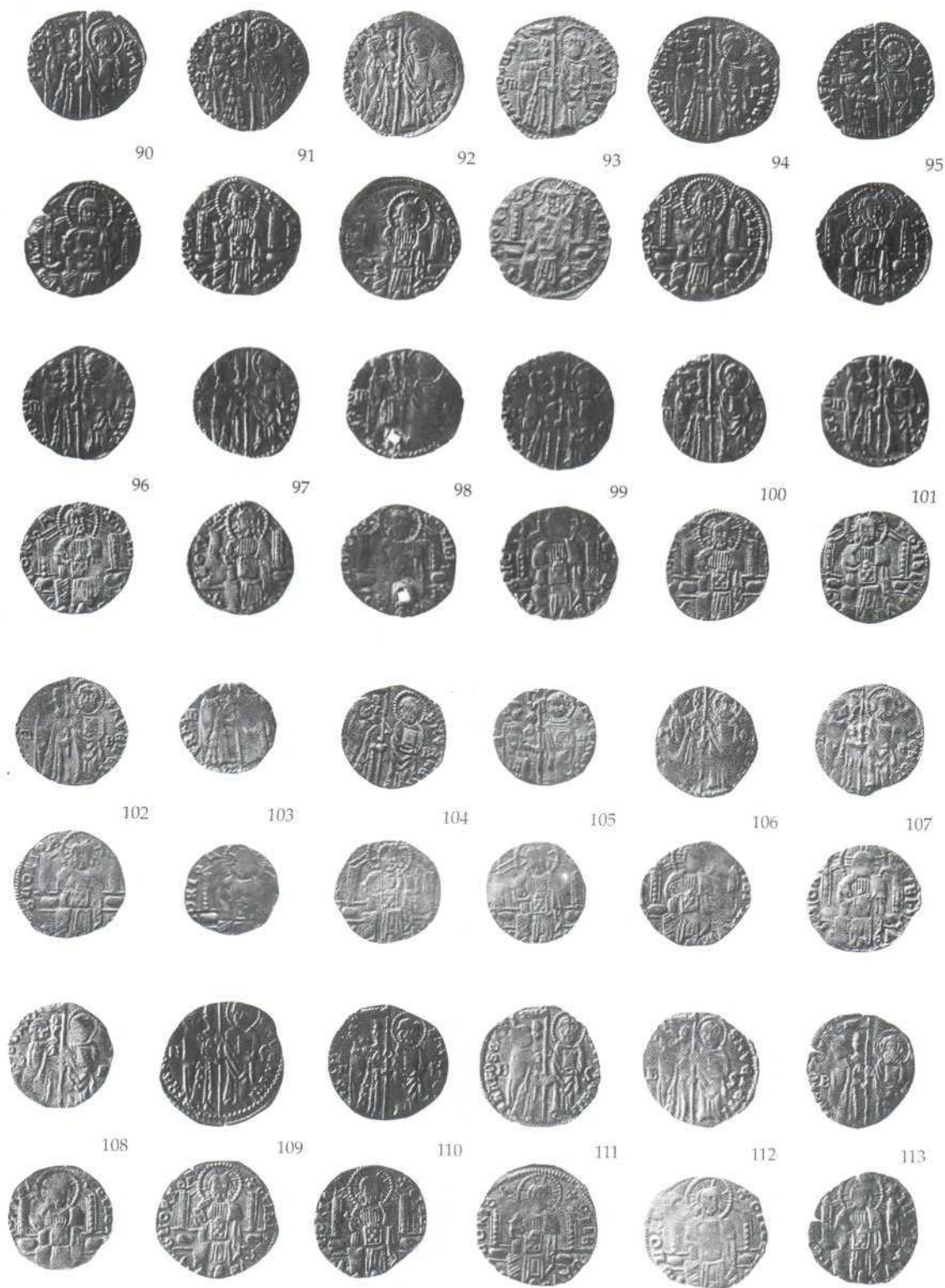

Tabla 5 - Kruškovača 5.

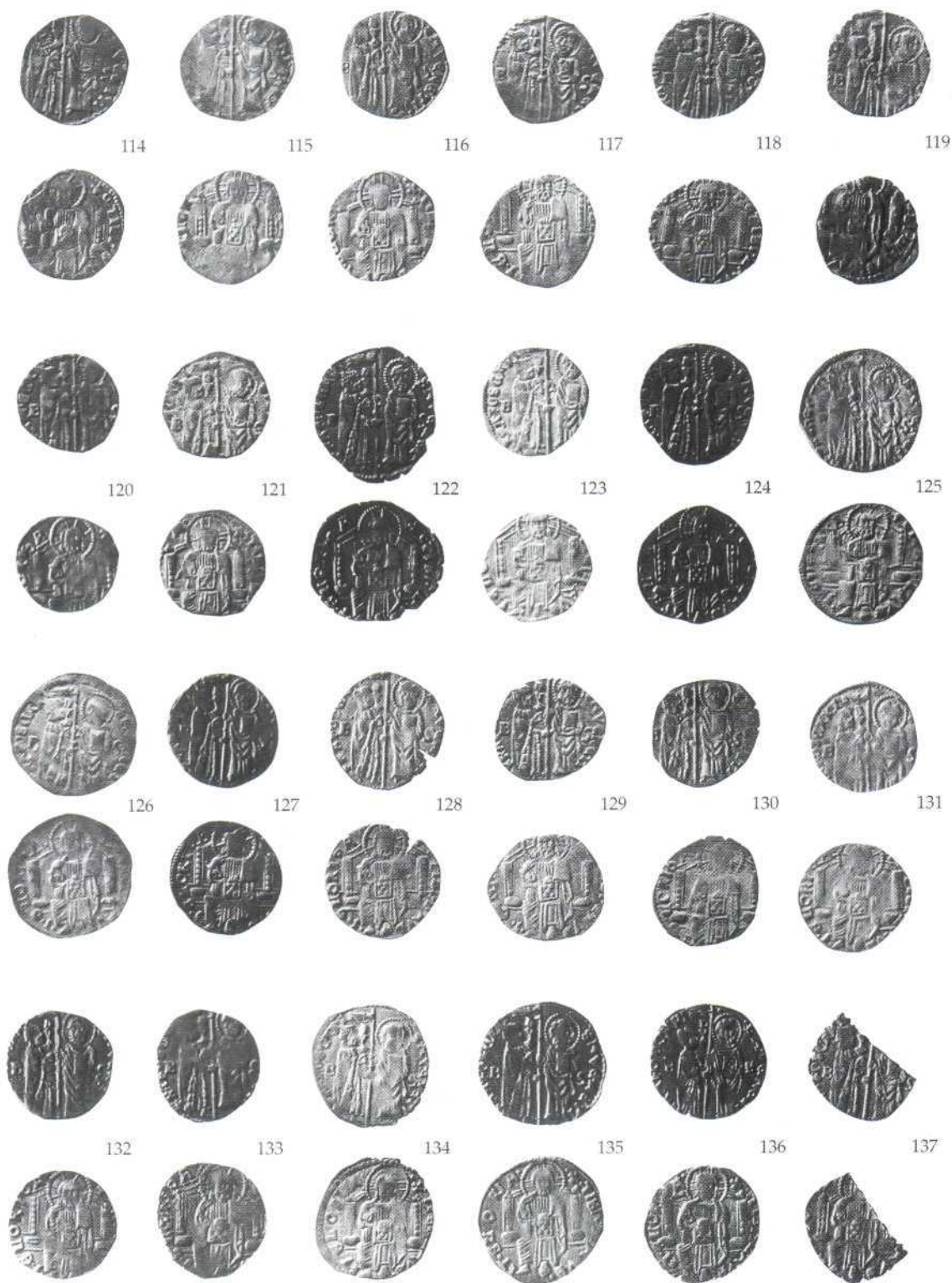

Tabla 6 - Kruškovača 6.

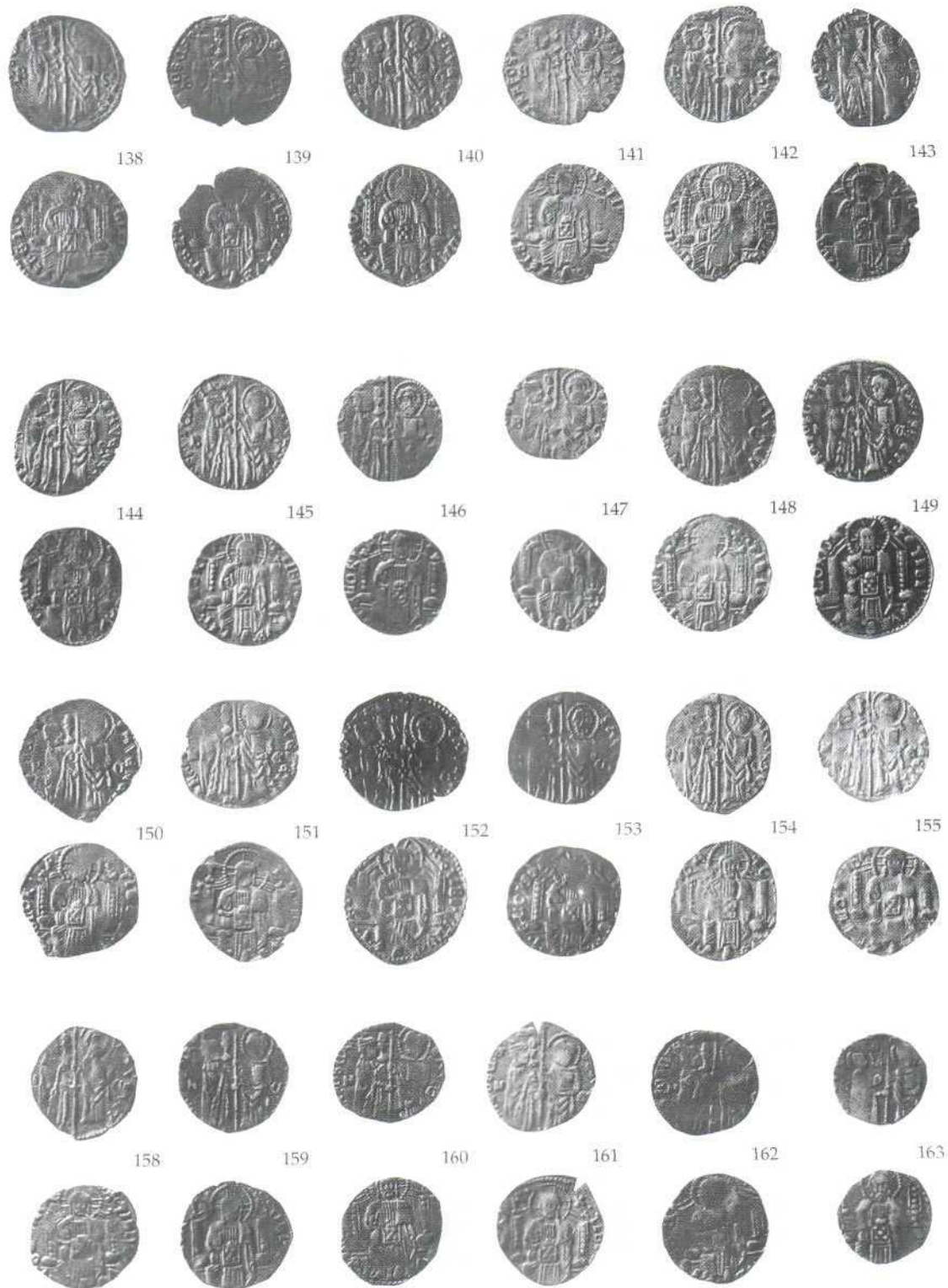

Tabla 7 - Kruškovača 7.

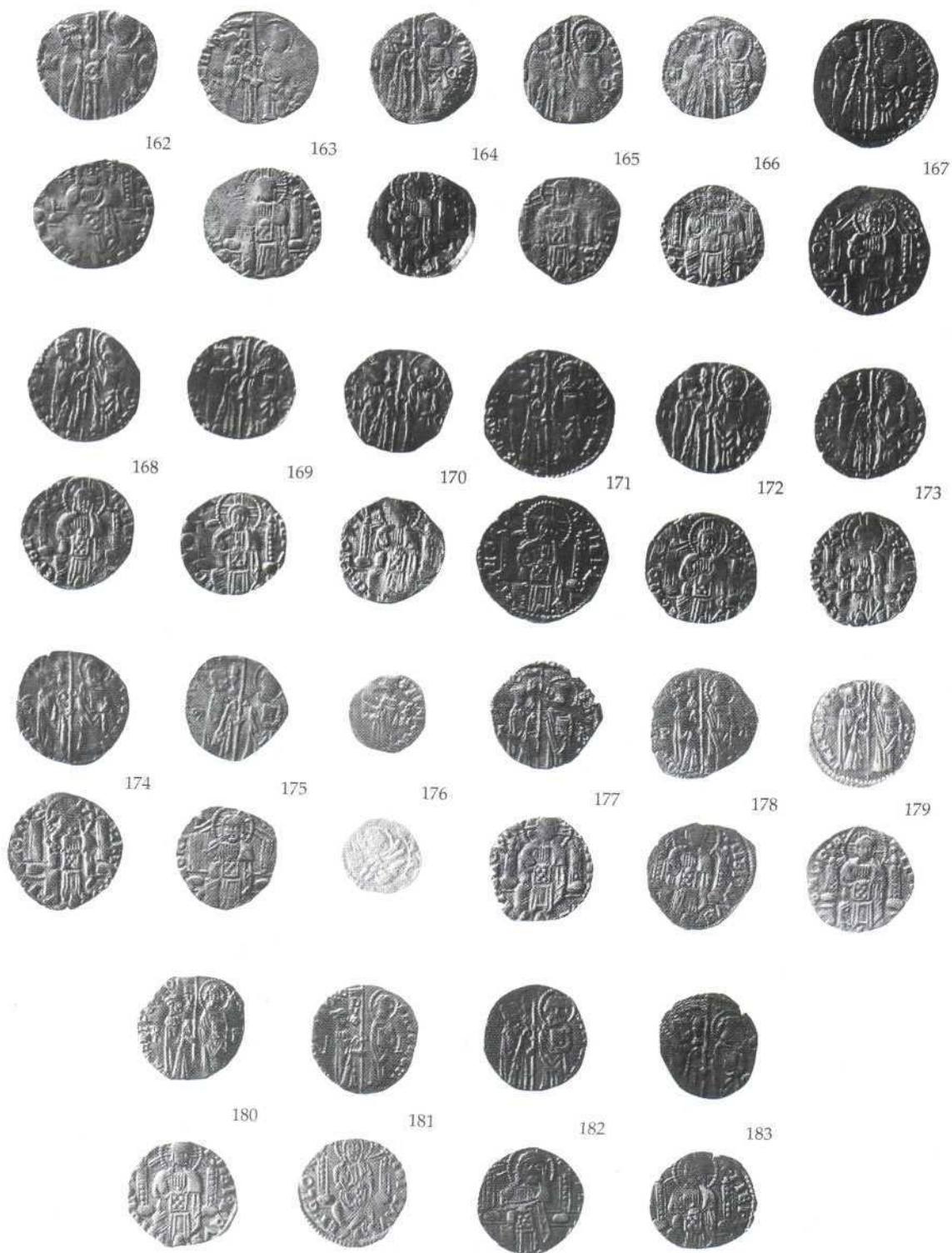

Tabla 8 - Kruškovača 8.

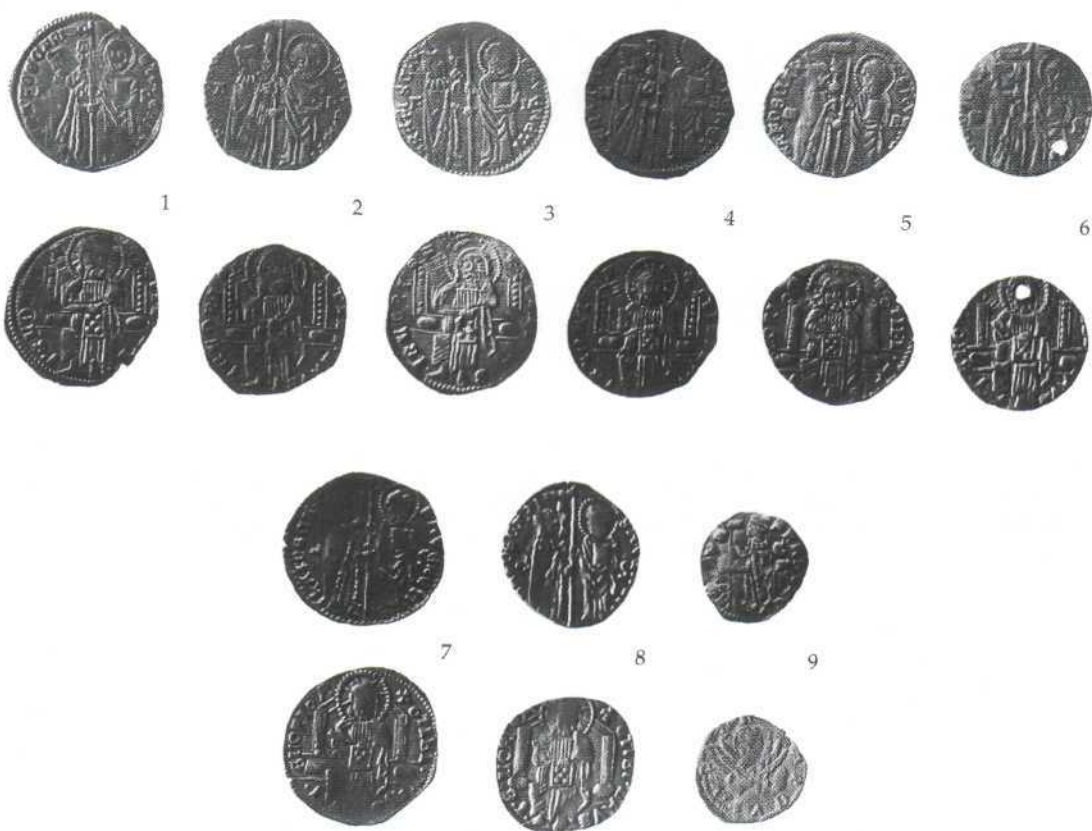

Tabla 9 - Sv. Rok

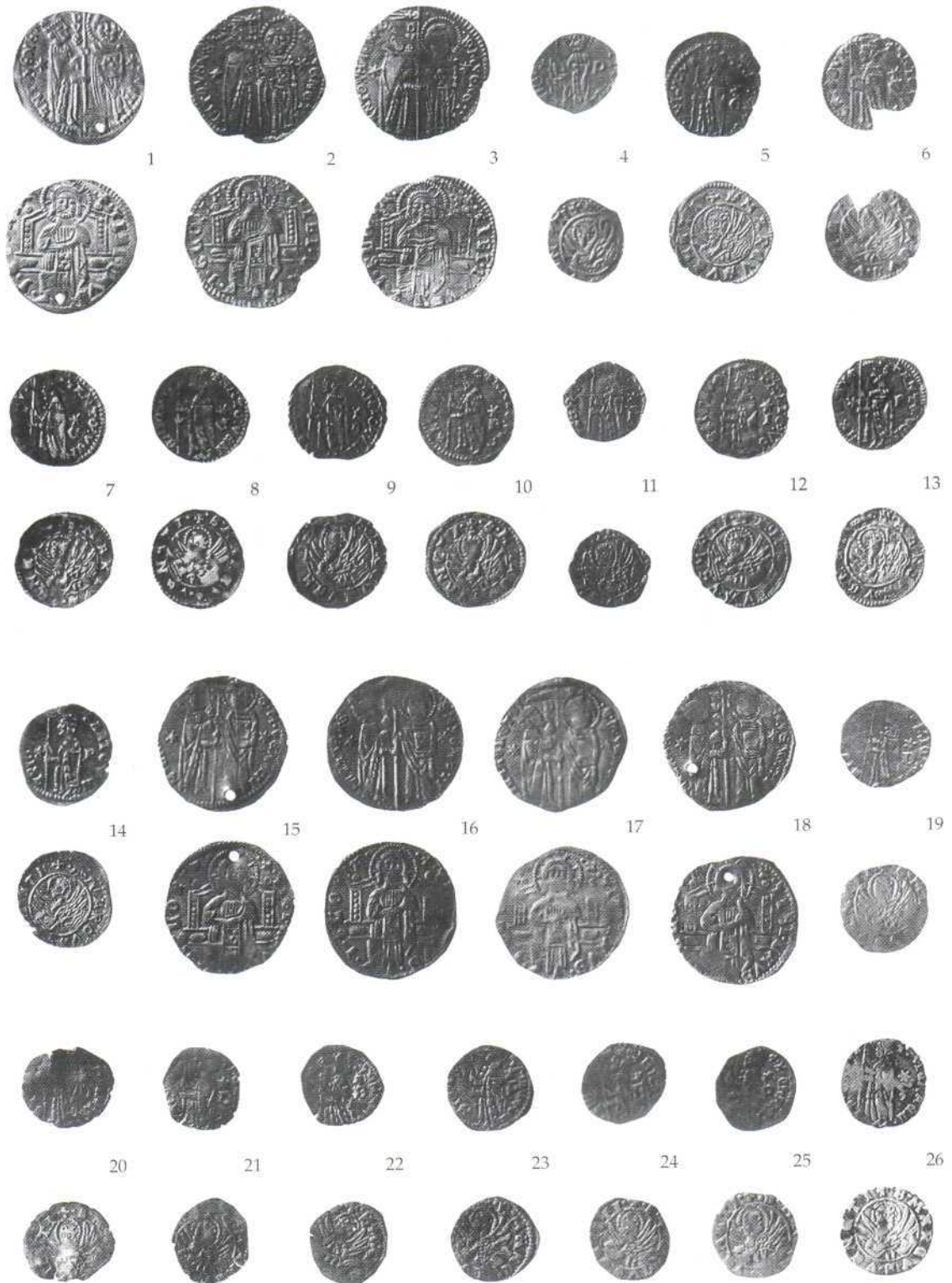

Tabla 10 - Balaš-1.

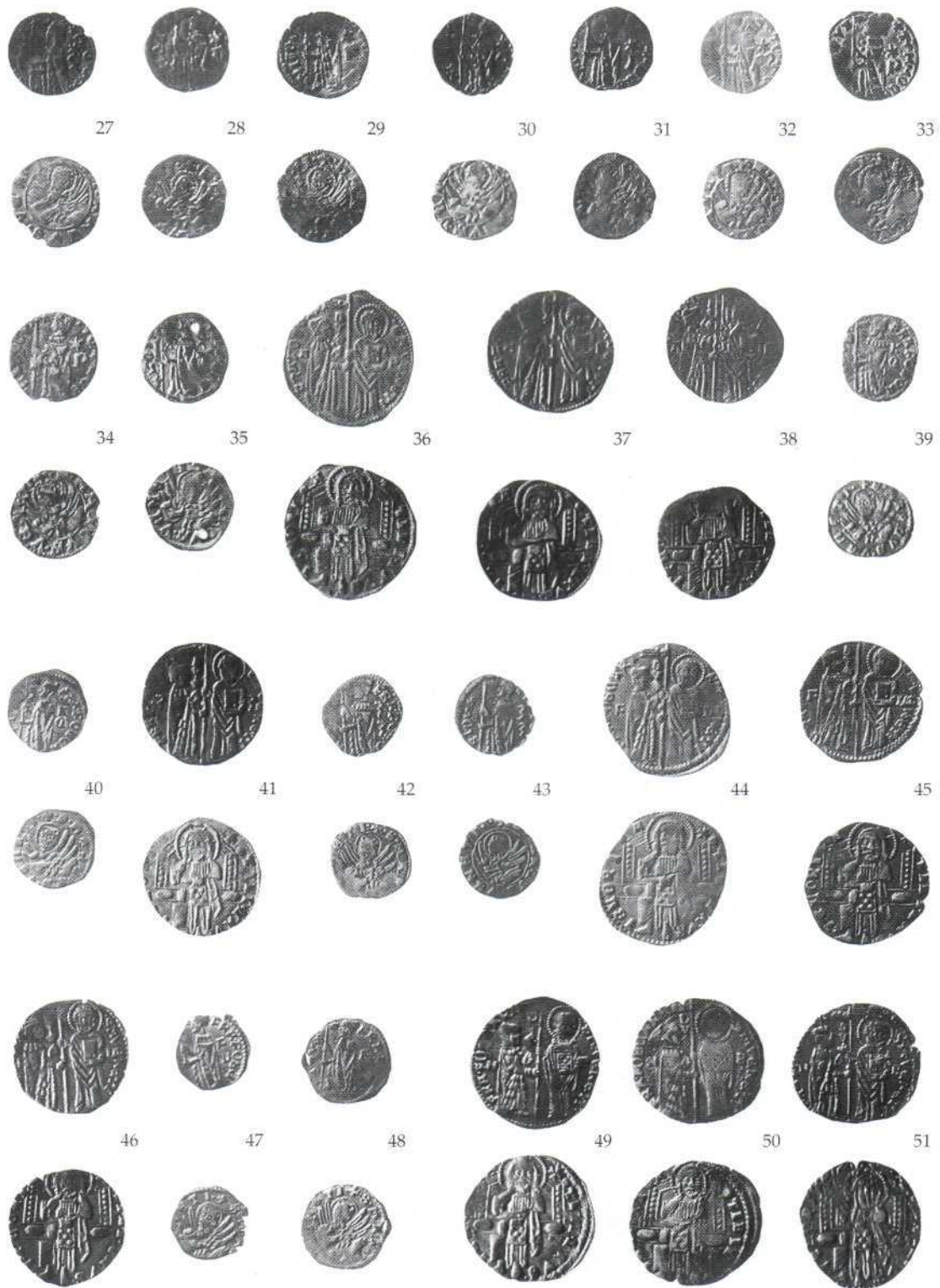

Tabla 11 - Balaš-2.

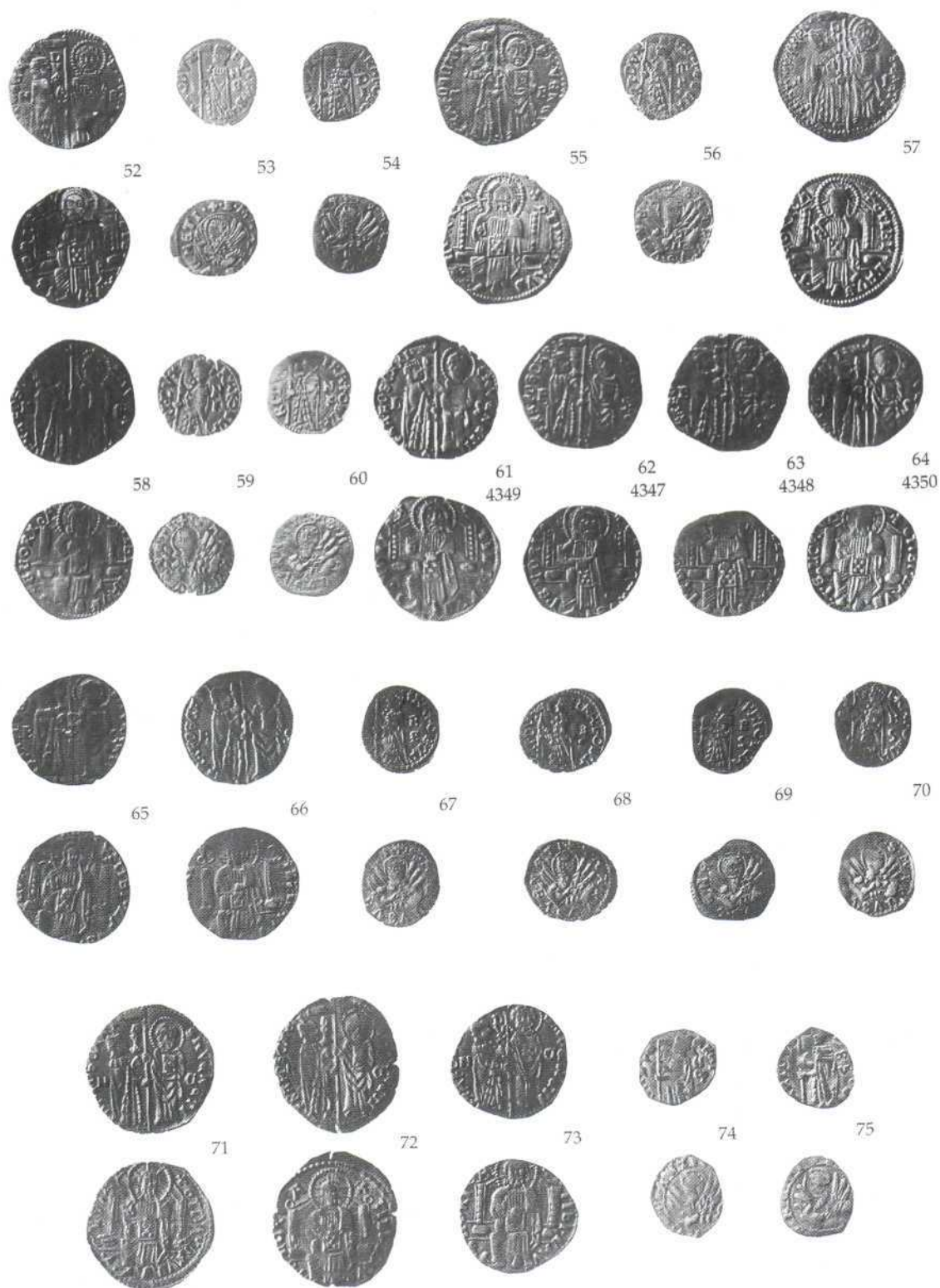

Tabla 12 - Balaš-3.

LUKA BEKIĆ

*Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet
I. Lučića 3
HR-10000 ZAGREB*

UVOD U PROBLEMATIKU GLINENIH LULANA PODRUČJU HRVATSKE

UDK 904:738.8 (497.5)"16-18"
Izvorni znanstveni rad

Rad prikazuje prostiranje različitih tipova kasnosrednjovjekovnih i novovjekovnih glinenih lula na području Hrvatske. Većina lula je uvezena iz dijelova današnje Turske, Italije, Austrije, Engleske, te drugih država, alipostoje i domaći proizvodi.

Većina arheologa je u svojem radu naišla na glinene lule, bilo prilikom iskopavanja, bilo prilikom obrade arheoloških zbirki. Zbog nepoznavanja te problematike takovi su nalazi bili ostavljani na stranu ili čak izbacivani iz arheoloških cjelina kojima su pripadali. Naime, u Hrvatskoj nije bio objavljen rad koji bi se pozabavio samo tom zanimljivom problematikom.

Prilikom ovog istraživanja obradio sam lule pronađene u arheološkim iskopavanjima, iz privatnih zbirki kao i slučajne nalaze. Na uzorku od 197 lula nađenih u Hrvatskoj, pokušat ću opisati različite tipove, objasniti njihovo podrijetlo, karakteristike te dataciju. Zahvaljujem svima koji su pokazali zanimanje za ovaj rad, a osobito onima koji su mi dopustili pristup materijalu (posebno zahvaljujem Damini Matoševiću, Željku Tomičiću, Vedrani Gunjači-Gašparac, Zoranu Zaniniju, Stanku i Josipu Delašu, Marinku Tomasoviću, Zrinki Šimić-Kanaet, Goranu Nikolovskom, Andriji Trinajstiću, obitelji Meneghello, Darku Periši, Ružici Černi, Lukši Lucianoviću i Jerku Stipkoviću te kolegama iz inozemstva koji su mi pomogli u stručnom smislu).

PUŠENJE DUHANA

Biljka *tobacco*, odnosno duhan, rasla je samo na američkom kontinentu, a prvi Europljanin koji ju je zabilježio bio je Kristofor Kolumbo, potkraj 15. stoljeća. Od tada je, smatra se, počelo postupno širenje kulture pušenja duhana. Portugalski i ostali mornari proširili su naviku pušenja duhana u Europu, Afriku te naposljetku u Aziju. Francuski veleposlanik u Portugalu, Jean Nicot, informirao je brojne uglednike o toj novoj biljci te, među ostalim, poslao sjeme duhana kraljici Katarini de'Medici, pa je njemu u čast biljka stručno nazvana *Nicotiana* (ROBINSON 1985: 150).

Američki domorodci pušili su duhan u glinenim lulama raznih oblika, koje se mogu vidjeti u muzejima pretkolumbovske američke umjetnosti. Lule u starom svijetu potječu od indijanskih oblika kojima duguju svoju različitost. Opće prihvaćeno je da su se prve europske lule počele

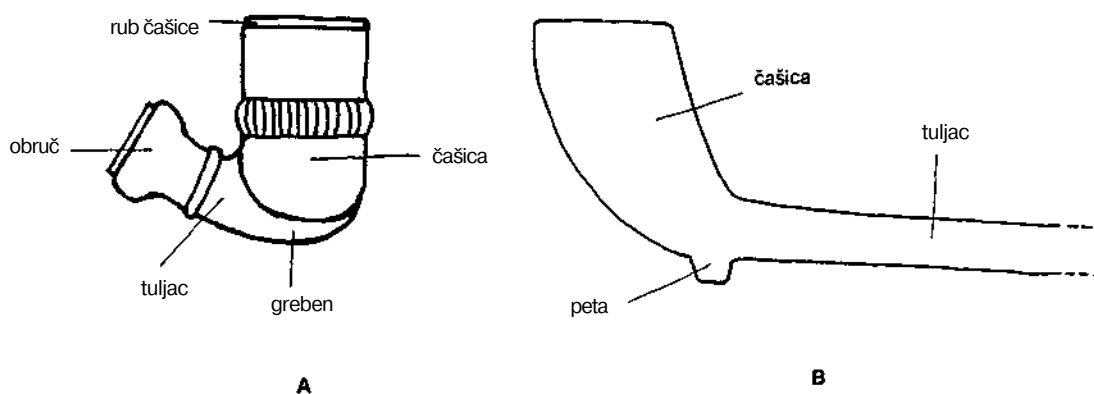
proizvoditi u Engleskoj oko 1570. godine. Do početka 17. st. lule su se pojavile u većini europskih trgovačkih središta.

Nakon engleskih, dugu tradiciju izrade imaju nizozemske lule. Naime, 1603. godine kad se na englesko prijestolje popeo James I, koji je bio veliki protivnik duhana, pojedini su engleski lulari premjestili proizvodnju u Nizozemsku (gradić Gouda), zemlju s kojom su postojale čvrste pomorske veze. Istodobno, pušenje duhana se uvriježilo u Egiptu i Otomanskom Carstvu uopće. Tridesetogodišnji rat, koji je uskoro uslijedio, pridonio je, zahvaljujući vojnicima, daljnjem širenju duhana u Europi (MARONDE 1976: 17).

OSNOVNI OBLICI

Nakon te prve faze širenja pušenja lule razvila su se dva osnovna oblika lula - one sa čašicom kraćom od tuljca i obratno. Kako je to nastalo, stručnjaci zasad nisu konačno riješili. Zanimljivo objašnjenje daje Robinsonova (ROBINSON 1985: 150) koja opisuje put lula s kratkim tuljcem iz Amerike, točnije s Floride i ušća Missisipija, u pravcu Gvineje, odakle su se u to doba dovozili robovi. Tako se taj oblik lule, preko Afrike ustalio u istočnom Mediteranu, posebice u Turskoj. Drugi osnovni oblik lule prodirao je putem Zapadne Europe, pa su se ta dva vala srela odprilike na granicama Otomanskog Carstva.

Prateći oblike lula u njihovo prvobitno izvorište, zapaža se da lule "zapadnog" oblika, s malom čašicom i dugim tuljcem slične glinenim lulama iz Meksika i nekih dijelova Sjeveroistočne i Jugoistočne Amerike. One pak "turskog", odnosno "mediteranskog" oblika s većom čašicom i malim tuljcem više slične onima sjevernoameričkih Indijanaca, koji su također uglavljivali drvene cjevčice (kamiše) u svoje kamene lule (RAPAPORT 1996: 6-11).

Slika 1. - A) lula "mediteranskog" oblika; B) lula "zapadnog" oblika, s nazivljem.
Fig. 1 - A) "Mediterranean" pipe shape; B) "Western" pipe shape

SREDIŠTA PROIZVODNJE

Kako su se lule proizvodile u različitim trgovačkim središtima diljem Europe, svako područje razvilo je zasebne tipove koji su zadovoljavali ukuse svojih kupaca. Dakako, uvijek se nađe lula koje nisu udomačene u tim prostorima. One su, osim izvozom u većim količinama, dospijevale u različite krajeve kao osobna imovina putnika, osobito mornara i vojnika. U Hrvatskoj su po nalazima zastupljeni raznoliki tipovi lula.

Zapadni oblik lule

Engleska proizvodnja

Englezi imaju najdužu tradiciju izrade lula. Njihove lule, male čašice i dugog, tankog tuljca, izrađivane su od bijele gline. Kako bi se postigla čista bijela boja lule, potrebna je posebna vrsta gline s visokim udjelom kaolina, koja se morala peći na temperaturi između 900 i 950 stupnjeva celzijusa (KÜGLER 1987: 32). Do 1625. g. lule su bile vrlo male. Rub čašice je bio sužen, a ispod nje se nalazila plosnata nožica, zahvaljujući kojoj je lula mogla sigurno stajati na nekoj plohi. Zbog promjene oblika lule tijekom vremena, plosnata nožica se u 18. stoljeću razvila se u tanku "petu" (SCOTT, A. - SCOTT, C. 1970: 15). Mnogi su lulari označavali svoje proizvode zaštitnim znakom. On je mogao biti reljefan, urezan u sam kalup, ili malenim žigom utisnut u još neosušenu lulu. Površina lule obično je pažljivo glačana. Osim čistih lula bez ukrasa, neki primjerci su bili raskošno ukrašavani motivima grbova, orlova, ruža itd. (velik broj ukrasa objavljen u ATKINSON - OSWALD 1969). Najpoznatija središta proizvodnje bila su Londonu, Winchesteru, Bristolu, Broseleyu itd (SCOTT, A. - SCOTT, C. 1970: 13). Engleski proizvodi su bili izvoženi u velikim, milijunskim brojevima širom svijeta. Najviše lula slano je Ameriku, Afriku, Irsku i Španjolsku (HIGGINS 1995:49).

Nizozemska proizvodnja

Prvi poznati lular koji je djelovao u Nizozemskoj bio je Englez William Baernelts, koji je kasnije promijenio ime u Willem Barends. U gradić Gouda stigao je poradi ekonomskih i političkih razloga, a prva dokazana godina njegovog djelovanja bila je 1617. (KÜGLER 1987: 18). I drugi lular Willem Hoppe također je bio Englez. Tako je nizozemska proizvodnja lula bila osnovana na engleskom primjeru. Kasnije su nastale stanovite razlike u obliku, pa tipologije engleskih i nizozemskih lula nisu sukladne. I nizozemske lule su uglavnom označavane pečatima radionica. Zasad je zabilježeno više od 700 pečata, za koje se zna radionica kao i datacija u okviru nekoliko godina (DUCO 1982: donosi crteže velikog broja pečata iz središta nizozemske proizvodnje, Goude). Uz Goudu, koja je predvodila u količini i kvaliteti, lule su se izrađivale u velikom broju u Amsterdamu (već od 1607), Leidenu i Dordrechtu te drugim gradovima (KÜGLER 1987: 18).

Njemačka proizvodnja

Lule su se u Njemačkoj proširile tijekom Tridesetogodišnjeg rata. Najstarija poznata radionica ona je u Kölnu, koja je počela radom 1628. godine (Hochrain H. 1977: 155). Kügler smatra da za tu godinu nema dovoljno dokaza, ali dodaje da su radionice uz obale Rajne postojale sigurno prije 1650. godine (KÜGLER 1987:13, 19). Naime, za potrebe nizozemskih radionica, sirova glina se iskopavala u široj okolici Kölna, pa je vjerojatno tu i započela njemačka proizvodnja lula. Uzori su stigli sa sjevera, tako da su lule izgledale kao nizozemske. Od ranije osnovanih poznata je ona u

Manheimu, za koju se sigurno zna da je proizvodila od 1650. godine a možda i prije (SCHMAEDELCKE 1989: 28). Uz tu radionicu, zna se i za lule iz Westerwalda (HOhr- GrenzhauseN i druga mjesta), gdje su se radionice razvile oko 1700. godine (KÜGLER 1987: 19).

Skandinavska proizvodnja

Skandinavci su također preuzeli oblik i materijal lula od Nizozemaca i Engleza. U Norveškoj je poznatija radionica Jacoba Boya u Drammenu, koja je počela djelovati 1751. godine (LUDVIGSEN 1996: 2). Godišnje je proizvodila oko 1.2 milijuna lula (LUDVIGSEN 1983: 3).

Francuska proizvodnja

U Francuskoj su se proizvodila oba oblika lula. Francuska osobitost bile su prikazi ljudskih lica i cijelih glava na lulama. Među slavnim osobama prikazanim na lulama, ističu se kraljica Viktorija, Napoleon, Robespierre, Marat, te Wellington, uz kojeg je prikazivan francuski vojnik koji mu se ruga (SCOTT, A. - SCOTT, C. 1970: 16). Najpoznatije radionice bile su Fiolet u St.Omeru, osnovana 1620, Gambier u Givetu (Pariz) iz 1780. godine i Bonnaud iz Marseillea, osnovan 1824. godine, poznat po glaziranim lulama.

Španjolska proizvodnja

I u Španjolskoj su se proizvodila oba oblika. Na Balearima su to bile malene, grube lule "mediteranskog" oblika i "ciudadellenca", fino izrađene lule zapadnog oblika (COLOM 1997: 25). U Engleskoj je pronađena lula "zapadnog" oblika koja na tuljcu ima pečat *Pedro di Vargas*, i smatra se proizvodom Iberskog poluotoka iz prve polovice 17. stoljeća (HIGGINS 1995:48). Ipak, prilikom iskopavanja u Gipuzkoi (Baskija), na uzorku od 337 lula, većina lula pripada nizozemskim tipovima - čak 172 komada (COLOM 1997: 27). Kad se u to ubroje engleski i francuski tipovi, ostaje malo lula koje su domaće proizvodnje.

Mediterranski oblik lule

Austrijsko - mađarska proizvodnja

Najpoznatije austrijske lule izrađivale su se u Schemnitzu (Selmechanya, Banska Stiavnica u Slovačkoj). Taj gradić bio je u sastavu široke vojne granice koja je štitila Habsburgsko carstvo od otomanskih provala u 17. i 18. stoljeću. Osim Koniga, kod nas najzastupljenijeg po nalazima, od majstora iz Schemnitza poznati su Johhanes Partsch, Karol Zachar (HAAN 1997) i Stasni (RAPAPORT 1996: 24). Lule iz Schemnitza su često bile izrađene od crne gline, visoke su čašice s kratkim tuljcem. U 19. stoljeću na čašici lule se često nalazi mjedeni poklopac. Takve su lule poznate i pod nazivom "Coffehouse" stil (RAPAPORT 1996:24 i drugdje). Izrađivane su i lule od crvenkaste gline, koje su mogle biti crno, plavo ili zeleno glazirane. Njihova glazura imala je, kako navodi Rapaport, površinu porculana, patinu "meerschauma" i trajnost kamena (RAPAPORT 1979: 29). On upozorava daje način proizvodnje tih lula do danas nepoznat. Poznato lularsko središte bio je i Debrecin, istočno od Budimpešte. U ovaj lularski krug pripadaju Anton Partsch iz Theresienfelda (ROBINSON 1983: 283, Theresienfeld kod Bečkog Novog Mjesta), te Franz Koch, Leopold Gross, Anton Kusebauch, Podries i drugi za koje se ne zna sjedište proizvodnje. Te lule su bile dobre kvalitete i omiljene na području središnje i južne Europe.

Talijanska proizvodnja

U Italiji je postojalo nekoliko većih središta proizvodnje lula. To su Napulj, Mleci, Chioggia, Bassano, Contarina, Faenza itd. Svaki od tih gradova radio je različite lule, tako da ih je lako pripisati određenom središtu. U Savoni su se u 19. stoljeću proizvodile, osim crvenkaste, i od bijele gline. Tamošnja radionica Olivier & Ferro proizvodila je i lule "zapadnog" oblika, za američko, francusko i švicarsko tržište (VARALDO 1989: 232).

Za naše prostore svakako je najznačajnija proizvodnja lula u Chioggii (BOSCOLO 1977; SOAVE 1989). Glina je dovožena iz doline rijeke Po, potom prerađivana u brojnim radionicama u gradu. Tehnika izrade bila je klasična: dvodijelni olovni kalupi, napravljeni po drvenom modelu. Najčešće zastupljen oblik je lula čašice dvostruko duže od tuljca, s dvije paralelne, vodoravne reljefne crte oko čašice. Unatoč tom jednostavnom obliku, proizvodile su se i lule s čašicom u obliku ljudske glave, kao i različite varijante ostalih ukrasa, svih u reljefu.

Ne zna se točno kada su se u Chioggiji počele proizvoditi lule, međutim u jednom kalupu je urezana godina 1655, kada se pušenje duhana već udomaćilo u gotovo cijeloj Europi. Kraj izrade lula u tom gradu, nakon perioda opadanja kvalitete i kvantitete, jest 1945. godina.

Drugo značajno središte proizvodnje je ono u Bassanu. Taj grad nije razvio za sebe karakteristične tipove lula, već su radionice izrađivale kopije po uzorima omiljenim među pušačima. Tako su izrađivane lule od crne gline, po uzoru austrijske, iz Schemnitza (BOSCOLO 1977: 5). Te lule su nosile natpis "VERA SCHEMNITZ" (prava Schemnitz). Isto tako, kopirale su se i one iz Chioggie. Neobične lule, proizvod keramičara iz Padske doline, poznate su pod nazivom "*pipe dei pignattari*" ("lončarske" lule). One su rađene od tri dijela, ručno, na kolu. Premda bez ukrasa, gotova svaka je drugačijeg oblika. Za njih je karakteristično da su ispod prostora za duhan imale mali pretprostor u kojem se hladio dim (slika 2-C). Kupovalo ih se na sajmovima, zajedno s ostalim keramičkim proizvodima (BOSCOLO 1977:5).

Turska proizvodnja

Običaj pušenja duhana u Turskoj prihvaćen je vrlo rano. Najstariji zapis koji pokazuje daje taj običaj uvriježen u Turaku je zapis o razmjeni kurtoaznih poklona između engleske i turske flote 1599. godine kod Dardanela. Turci su tom prilikom, osim ostalog, tražili lule i duhan, očito znajući o čemu je riječ (ROBINSON 1985: 151). U Sofiji se na popisu "esnafa" iz 1604. godine nalaze i majstori lulari (STANČEVA 1975/6: 129). Prvi lulari u Bugarskoj bili su Turci, koji su svoj zanat prenijeli iz turskih središta. Najpoznatije lule rađene su u Burgasu, danas Luleburgasu, (koji svoje novo ime duguje bogatoj tradiciji proizvodnje lula), Carigradu, Diyarbakiru, Sofiji, Varni, Janici i Tebi. Vjerojatno su i manji gradovi, pa i sela, imali svoje lulare.

Godine 1633., sultan Murat IV zabranio je, zbog nekoliko požara u Carigradu, pušenje prijeteći kaznom smrti. Tako je, koliko je poznato, zbog pušenja zapovijedio mučenje i javno pogubljenje 25 vojnih zapovjednika. Međutim, pušenju se nije moglo stati na kraj, pa je već 1646. godine sultan Ibrahim ukinuo kazne za pušače (SIMPSON 1988: 15).

U početku su turske lule bile izrađene od sivkaste ili bijele gline i imale duge tuljce. Početkom 17. stoljeća ustalio se "mediteranski" oblik lule s kratkim tuljcem u koji se stavljala drvena cjevčica, a tonovi su postali crveni. Kako bi se postigla savšena crvena boja, neke lule su bile premazivane otopinom posebne crvene gline s jezera Van (ROBINSON 1985: 153). Premazi su mogli biti tanji, kao obična boja ili posebno bogati.

Turske lule imaju brojne tipove i podtipove, a rađene su, osim od gline, i od kamena, metala te "Meerschauma" (štiva, morska pjena).

Hrvatska proizvodnja

Jedina posve pouzdana proizvodnja lula u Hrvatskoj bilaje u selu Zelovo, kraj Sinja. Nikakvih saznanja o neodređenim tipovima lula iz sjeverne Hrvatske, Bosne i kranje južnih dijelova Hrvatske nema, pa se zasad o njima ne može govoriti kao o domaćem proizvodu.

Zelovske lule nisu dovoljno istražene, osobito njihovi počeci. Pušenje lula u taj kraj zasigurno su donijeli Turci, u 17. stoljeću. Međutim, čini se da su za zelovske lulare bili bitni i Mlečani, koji su 1686. godine utvrdu Sinj oduzeli Turcima (MILOŠEVIĆ 1989: 16) i tako započeli svoj stoljetni boravak u tom kraju. Naime, premda osnovni oblici zelovske lule, posebice oni raniji, naizgled sličje turskima, njihovi ukrasi, pa čak i određeni motivi kao ljudske glave nikada se ne javljaju na turskim lularima. Tehnika izrade gotovo je u potpunosti ista kao u Chioggii, a razlikuje se od turske. Mlečane potkraj 18. stoljeća zamjenjuje austrijska uprava. Vjerojatno tek tada zelovska proizvodnja dostiže pun zamah, jer se na većini danas sačuvanih lula pojavljuju posebne značajke karakteristične za austrijske lule. Kraj gospodarski isplativog lularstva u Zelovu zbio se između dva svjetska rata. Pouzdanu dataciju za sve zelovske tipove zasad nije moguće ustanoviti, ali će daljnjim pronalascima starijih, (čiji kalupi i modeli nisu sačuvani u zbirka i muzejima) mnoge nepoznanice biti razriješene.

TEHNIKA IZRADE

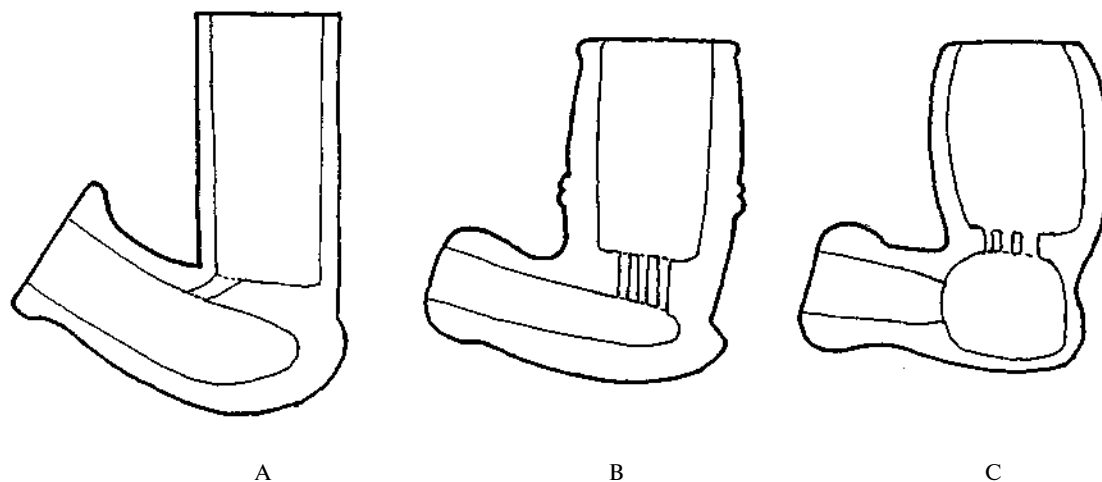
Tehniku izrade glinenih lula u Zelovu pomno je opisao Božidar Širola još 1932. godine (ŠIROLA 1934). Moj boravak u Zelovu 1999. godine slučajno se poklopio s ponovnim početkom izrade lula, nakon duge pauze. Naime, Stanko Delaš, potomak poznatih lulara, poželio je ponovo oživjeti tradiciju izrade lula, a u svom radu primjenjuje tehniku i kalupe svojih predaka. Takav način izrade uglavnom je sukladan i ostalim europskim tehnikama, pa gaje vrijedno ukratko opisati.

Najteži dio posla je izrada dvodijelnog kalupa od kositra i olova. Za njega je potrebno izdjeljati drveni model koji se ukrasi različitim geometrijskim uzorcima, ili čak prikazom ljudske glave. Kada postoji kalup, prikuplja se glina posebne vrste, koja se zatim umoči u vodu, kako bi se izdvojili kamenčići i ostali strani materijali. Sljedeći dan, nakon stoje glina odstajala u vodi, udara se batom, kako bi se razbili svi ugrušci gline koji još nisu dobro navlašeni. Zatim se iz te mase stvaraju malene loptice i prikupljaju u određenoj količini; nekada je to bilo dvije tisuće komada, a sada dvije stotine. Obje strane kalupa se namazu mašću, kako se materijal ne bi zalijepio za stranice i u njih se umetne kuglica gline. Kalup se tada spoji i namjesti u drvenu stegu. U dvije rupe u kalupu se utaknu klinovi koji će izmodelirati prostor za duhan i za umetanje drvene cjevčice - "kamiša". Nakon vađenja klinova iz kalupa, drvenim šilom se izbuši kanalčić između prostora za duhan i onoga za umetanje cjevčice. Tada je lula spremna za sušenje. Prvo se suši na posebno priređenom koritu. Zatim se s lule nožićem skidaju svi znaci proistekli iz kalupa. Konačno prikupljeni broj lula se stavi u peć i peče vatrom a potom žarom cijelu noć.

Izrada glinenih lula svakako je iziskivala je poznavanje samog materijala, gline, te njezine daljnje obrade do pečenja i mogućeg nanošenja ukrasnog premaza. Međutim, tehnika izrade zahtijevala je i poznavanje drugih zanata, pa su se lulari vrlo rano odvojili iz skupine keramičkih majstora ili takvima nisu nikad ni pripadali. Stančeva, opisujući lule proizvedene u Bugarskoj (STANČEVA 1975/6: 135), upozorava da njih nisu izrađivali keramičari već najvjerojatnije zlatari. Naime, ukrašeni kalupi su bili izrađeni od kamena, još mekane lule bile su dodatno precizno

ukrašavane zlatarskim alatom. Na pojedine lule su čak i aplicirane niti plemenitih metala, pa su i u konačnici izgledale kao nakit.

Zanimljivu paralelu možemo povući sa Zelovom. Tamošnji lulari nikada nisu izrađivali druge keramičke proizvode osim lula, kao što keramičari iz obližnjeg sela Potravlja nisu nikad izrađivali lule. Zelovljani su, naime, drvodjelci, i imaju dugu tradiciju izrade i ukrašavanja različitih predmeta od drva. Njima tako nije bilo teško izraditi fino ukrašeni model lule od drva, (i drvene dijelove kalupa) koje je samo trebalo zaliti kositrom. I u Chioggii nisu zabilježeni keramičari, pa tu svejedno imamo veliko lularsko središte (BOSCOLO 1977: 4). Jedini iznimak su naravno keramičari iz Padske doline, ali oni se u svom radu nisu koristili kalupom, koji je bio uvriježen u izradi lula u gotovo cijelom svijetu.

SI. 2 - Presjeci lula: A) Schemnitz (iz kalupa), B) Chioggia (iz kalupa), C) "Lončarska" lula (sa kola)

Fig. 2 - Pipe sections: A) Schemnitz (from mould); B) Chioggia (from mould); C) "Potters" pipes (Venice area, made on potters wheel)

KARAKTERISTIKE TIPOVA

Premda su poneke lule istog oblika naizgled slične, postoje određene pravilnosti po kojima se može s određenom sigurnošću odrediti podrijetlo lule.

Schemnitz

Jedine lule koje nose ime Schemnitz su one iz radionice Konig, Zachar i Stasni. Međutim, i ostale lule s pečatima radionica Franz Kocha, Leopold Grossa, Anton Kusebaucha, Anton Partscha, Podriesa, itd., pripadaju istom krugu. Austrijske lule, za razliku od turskih, stalno ponavljaju iste tipove a s različitim pečatima. Najpoznatija su tri tipa: Kalamasch, Debrecin i Ragozy (RAPAPORT 1979: 96). Neke lule imaju na rubu čašice kanalić za žicu, kojim se vezivao poklopac. Taj sustav za poklapanje mogao je biti i nataknut na čašicu (RAPAPORT 1996: 24). Lule imaju jednu veznu rupu uz dno prostora za duhan, kao turske i zelovske (slika 2-A). Rijetki ukrasi redovito proistječu iz kalupa, i u službi su uljepšavanja oblika, a ne same površine lule. Konigove su lule izrađene od glaçane crne gline s malo primjesa pijeska. Na nekima se nalaze tragovi boje ili glazure. Gotovo

redovito imaju pravokutni pečat u kojem je napisano puno ime majstora ili radionice. Poznati su i primjerci od kamenine (stoneware), istovjetni onima od obično pečene gline.

"Pipe dei pignattari" ("Lončarske" lule)

Lako se prepoznaju od ostalih. Rađene su ručno, na kolu, pa nemaju tragove kalupa. Na nekima se može zamijetiti spajanje lule od tri dijela. Prvo je napravljena mala zatvorena zdjelica, na koju su zalijepljeni tuljac i čašica (slika 2-C). Naknadno je bušenjem povezan tuljac sa zdjelicom te čašica koja prema zdjelici dobiva tri rupe. Nisu posebno ukrašavane, ali postoje i primjerci s par vodoravnih crta preko čašice. Nekima je površina ukrašena glaziranjem. Nisu bile označavane pečatima.

"Chioggiotte"

Rađene su redovito u kalupima, kako je opisano u prethodnom poglavlju. Kroz dno prostora za duhan probijene su redovito tri rupe (slika 2-B). U početku su crvenkastih boja, kasnije žućkastih tonova, zato što je glina obrađivana morskom vodom (BOSCOLO 1977: 7). Nisu naknadno ukrašavane, već sadrže reljefne ukrase proistekle iz kalupa. Najčešći su bačvasti oblici čašice, ali se javljaju ljudski i životinjski likovi. Nikada nisu bile označavane pečatima, ali postoje inicijali majstora, koji su bili urezani u sam kalup.

Bassano

Rađene u kalupima, po uzoru na lule iz Chioggie, Schemnitza itd. Kroz dno prostora za duhan prolazi jedna vezna rupa. Često su označavane pečatima koji imitiraju austrijske.

Turska (Bugarska)

Rađene su u kalupima. Postoji veliko bogatstvo tipova i podtipova. Greben ispod čašice je gotovo redovito naglašen ili još dodatno omeđen utisnutim ukrasom. Uglavnom su bogato ukrašene. Ukrasi oponašaju biljne ali i geometrijske motive. Oni proizlaze iz samog kalupa, ali, što je specifično za turske lule, i naknadnim urezivanjem i utiskivanjem u još mekanu lulu. Ukrašavanje utiskivanjem se ne pojavljuje na ostalim lulama iz Europe. Na mnogim lulama nalaze se tragovi crvene boje ili premaza od crvene gline. Postoji i premaz koji je davao srebrnast odsjaj (STANČEVA 1975/6: 131). Česti su pečati s arapskim slovima, oznake i imena radionica.

Zelovo

Rađene u kalupima. Oblici su samosvojni. Stariji tipovi imaju u nekoj mjeri naznačen greben, kao na turskim lulama. Ukrašavane su samo preko kalupa, ali postoji jedan ulomak (T6-12) na kojem je vidljivo kombinirano ukrašavanje preko kalupa i utiskivanjem. Rub čašice je vrlo naglašen. Obruč na kraju tuljca ima kanalić u koji se vezala žica za sustav zatvaranja čašice. Najčešći ukras, izveden isključivo na zelovskim lulama, jest motiv mreže u reljefu. Lule su crvenih tonova, osim onih lošije pečanih koje su djelomično sive. Nemaju pečate u pravom smislu, već kao one iz Chioggie, urezane inicijale majstora u kalup. Osim inicijala, na nekima se pojavljuju i godine.

LULE U HRVATSKOJ

Među ovdje prikazanim lulama imamo dakle različitih tipova. U sjevernojadranskom području najčešće su lule izrađene u Chioggii. Radionice iz toga grada poslovale su kroz vrlo dugo razdoblje i bile su veoma plodne. Boscolo prenosi podatak daje šest radionica proizvodilo 11000 lula dnevno, ali ga smatra nevjerojatnim (BOSCOLO 1977: 3). Takav broj je vjerojatno pretjeran, ali ne mora biti daleko od točnoga. Poznati su slučajevi da su središta proizvodnje lula, u kojima je radilo više lularskih radionica u kratko vrijeme postigla milijunsku proizvodnju lula. Naprimjer u Debrecinu, gdje je samo 1798. godine 138 lulara proizvelo između 10 i 11 milijuna lula (RAPAPORT 1979:29). Jednako brojne su i lule neuglednijeg izgleda, rađene na kolu, koje su vjerojatno bile i jeftinije. Te lule su bile izravno uvožene iz susjednih prekomorskih gradova.

Uz spomenute, u Rovinju su evidentno i turske, austrijske te engleske lule. Čini se da su one bile u vlasništvu stranaca koji su često navraćali u to područje. Benussi donosi dokument o uplovljavanju brodova u rovinjsku luku (BENUSSI 1977: 11) po kojem je 1886. godine uplovilo: 2407 plovila pod austrougarskom zastavom, 505 pod talijanskom, 10 pod grčkom, 8 pod crnogorskom i 7 pod turskom. Dakle, promet robe i ljudi bio je relativno gust, pa tako nisu začuđujući nalazi čak i za ova područja atipičnih engleskih lula.

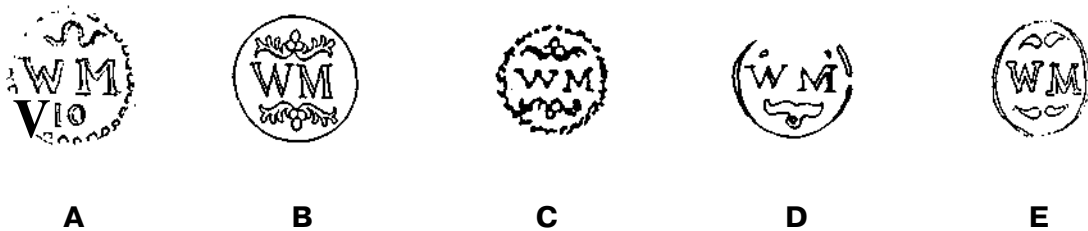
I u Chioggii su pronalazene lule zapadnog oblika. Njih Boscolo smatra mletačkim proizvodom, jer se na sličnim lulama, koje on naziva nizozemskim tipom, pojavljuje i pečat s mletačkim lavom (BOSCOLO 1977: 5). Uz te on pribraja i one s pečatom WM koje ispod i iznad inicijala imaju biljni motiv. Zanimljivo je da su lule s takvim "WM" pečatom pronađene i na engleskom brodu "Griffin" potonulom kod Filipina 1761. godine (DAGGET - JAY - OSADA 1990: 40) kao dio imovine posade. Lula sa sličnom varijantom WM pečata pronađena je i blizu Poreča (KOVAČIĆ 1988/90: 227).

U ovom radu je prikazano pet lula zapadnog oblika: T7-1, T7-2, T7-3, T7-4, T7-5. T7-1 i T7-2, pronađene kod Paklenih otoka, imaju pečat WM sa znakom sličnom grčkom slovu omega iznad inicijala, te brojevima (slovima) IO ispod inicijala. Uz pečat, dodatno su označene reljefnim slovom W s obje strane pete. Te dvije lule su engleskog, a ne nizozemskog tipa, i vjerojatno pripadaju istome majstoru kao one pronađene u Chioggii i Filipinima. Čini se daje "WM" lule, T7-1 i T7-2, izradio iskusni engleski majstor, a u Jadran su vjerojatno pristigle u velikoj brodskoj pošiljci iz mjesta izrade. Zapisi iz bristolske luke, iz početka 19 stoljeća, pokazuju daje po jednom takvom brodu najčešće izvoženo između 30 000 i 300 000 lula (JACKSON 1984: 271)! Nekoliko takvih pošiljki moglo je stići i u Mletke, odakle su se lule daljnom preprodajom mogle proširiti po Jadranu, dakle, i u Chioggiu i do Paklenih otoka. Lule koje imaju pečat s likom mletačkog lava vjerojatno su reklamni trik, kako bi im se poboljšala prodaja u mjestu izvoza. Takvih slučajeva poznajemo više, na primjer u nizozemskoj Goudi, koja je proizvodila lule s natpisom "VIVAT BAT A VIA" ili "VELKOM OP GUINEE", isključivo za izvoz (ARTICUS 1988: 45).

Lula iz Rovinja T7-3 lošije je kvalitete od onih s Paklenih otoka i mogla bi biti kasnija, domaća kopija. Vjerojatno je ista situacija i s lulom iz Poreča, s obzirom na sličnost pečata.

U ovom radu prikazana je još jedna oštećena lula engleskog tipa, T7-5. Ona ima, nažalost, potpuno nečitljivu unutrašnjost pečata. Usprkos tome zamjećuje se da okvir pečata nije izveden isprekidanom linijom kao na T7-1,2, ali i da nije ovalan poput onoga na T7-3. Dakle, riječ je o nekom drugom pečatu, ili možda o daljnjoj varijanti WM pečata.

SI. 3 - WM pečati: A) Pakleni otoci; B) Filipini (DAGGET - JAY - OSADA); C) Chioggia (BOSCOLO); D) Poreč (KOVAČIĆ); E) Rovinj. Dimenzije nisu usklađene.
 Fig. 3 - WM stamps, A) Pakleni islands, Croatia; B) Phillipines (DAGGET - JAY - OSADA); C) Chioggia, Italy (BOSCOLO); D) Poreč, Croatia (KOVAČIĆ); E) Rovinj, Croatia. Dimensions are not correct.

Turske lule u Dalmatinskoj zagori, Bosni, Srijemu i Posavini i drugdje očekivana su pojava. Neke od njih su su najvjerojatnije izrađene i u samoj Bosni, ali za takav zaključak još nema dovoljno dokaza. Jednako tako su očekivane i lule austrijskih tipova, i to na području cijele Hrvatske, kao što je ovo istraživanje i pokazalo.

Zasad neriješeno pitanje ostaju lule neodređenih tipova, kojima se ne zna podrijetlo, niti ih se bez nagađanja može datirati. Uz neke takve lule iz ovog kataloga, upozoravam na vrlo zanimljive dijelove lula iz Makarskog primorja (BOŽEK - KUNAC 1998: 225, možda turske, 226, posve nepoznate). Takve lule su, kao i na kraju zelovske, najčešće hibrid između turskih, austrijskih pa i talijanskih lula. Riječ je, sudeći po mnoštvu oblika, tehnika, i različitih materijala korištenih u njihovoj izradi, o više radionica, koje su se mogle nalaziti u samoj Hrvatskoj ili (i) u obližnjim zemljama kao što su Slovenija, Mađarska, Italija ili Austrija. Takvih atipičnih lula nalazi se na cijelom prostoru središnje Europe. Naprimjer kod Bad Deutsch Altenburga u Austriji (KRONENBERG 1997:135), Breisacha (Schlossberg) u Njemačkoj (SCHMAEDECKE 1989), Löracha (Röteln) u Švicarskoj (STELZLE- HÜGLIN 1999: 119; 1.5) te Kaiseraugsta i Hallwilla (SCHMAEDECKE 1999: 42). Spomenuti autori za takve lule obično navode da su porijeklom s područja Austrougarskog carstva ili s Balkana. Za njihovo tumačenje trebat će pričekati objave daljnjih nalaza sa cijelog tog prostora.

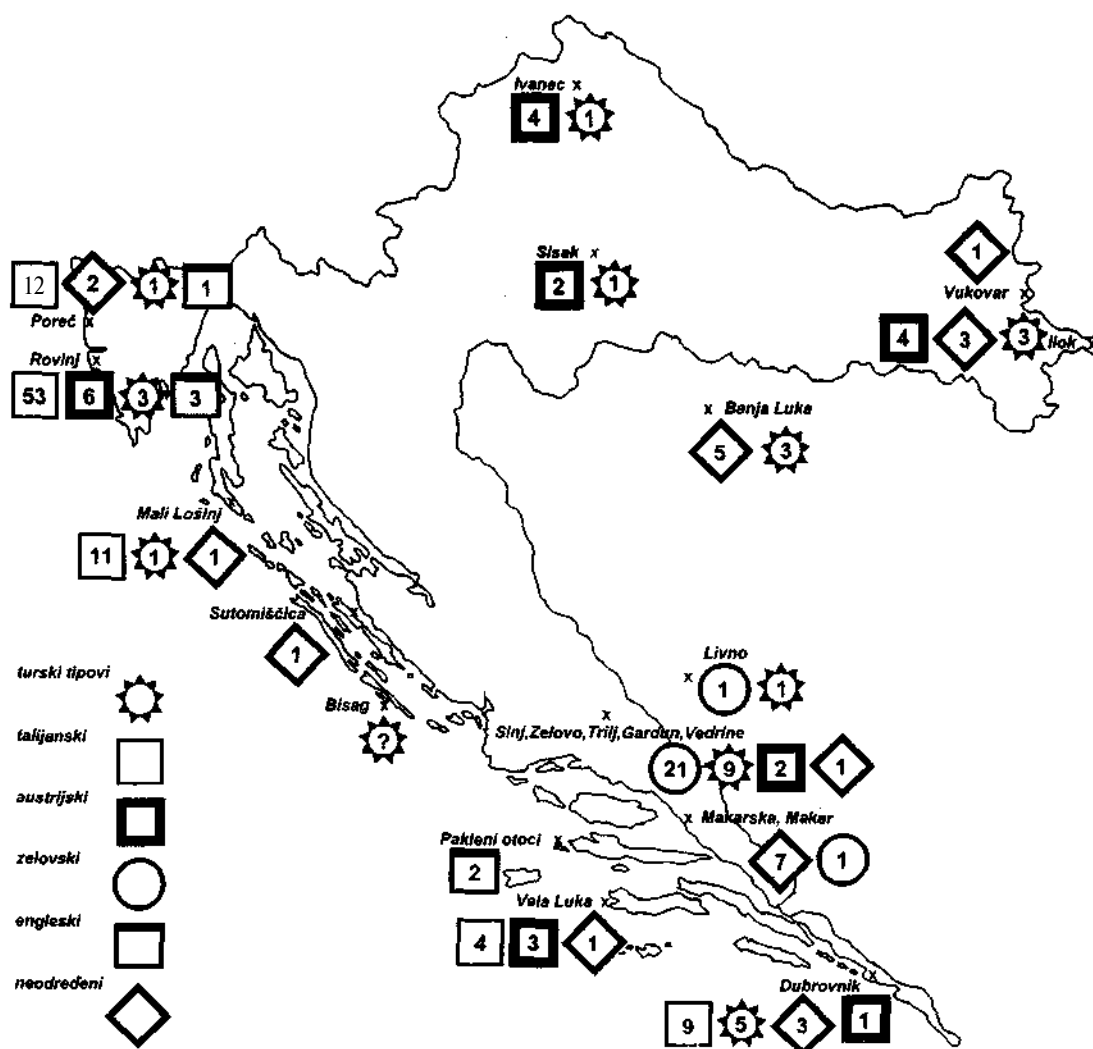
ARHEOLOŠKI KONTEKSTNALAZA

Nažalost, većina lula obuhvaćenih ovim radom ne pristiže iz arheoloških iskopavanja, osim onih pronađenih na Gardunu kod Trilja, u Starom gradu kod Ivanca i na istoimenom nalazištu kod Sinja, pa nam za ostale nedostaju potrebne arheološke zabilješke. Uz to sva tri istraživanja su tek započela ili su u tijeku, pa je teško sagledati cjelokupni kontekst nalaza.

Većina lula pronađenih u Gardunu je iskopana iz površinskog sloja, daleko od ostataka zgrada iz kojih su mogle potjecati. Na to mjesto mogle su prispjeti odlaganjem otpada ili naplavlivanjem. Jedino su dijelovi dviju lula pronađeni u kontekstu ostataka zgrade kojoj bi mogli pripadati, i koja je sagrađena na ostacima rimskodobnog poda ukrašenog mozaikom. Unutar te zgrade pronađeni su i ostaci grublje kasnosrednjovjekovne odnosno novovjeke keramike. Gardun je kao strateški položaj možda bio nastanjen i prije Srijemskog mira, nakon čega su Mlečani na njemu smjestili svoju vojnu postrojbu, na crti razgraničenja s Turcima. Ipak, po mjesnoj predaji, Gardun je ponovo naseljen tek nakon oslobođenja od turske vlasti oko 1700. godine, što bi i odgovaralo dataciji nađenih lula.

Lule iz Starog grada kod Ivanca nađene su prilikom iskopavanja u različitim prostorima nekadašnjeg dvorca (dvorište, zapadno krilo...). Obitelj Petheö de Gerse podigla je na tom mjestu kaštel u 16. stoljeću, a grof Ladislav Erdödy gaje obnovio 1747. godine. Od 1818. g. dvorac je u

vlasništvu Ivana Kukuljevića Sakcinskog a razrušen je prilikom bombardiranja u Drugom svjetskom ratu (OBAD - ŠČITAROCI 1989: 66). Do konačne objave nalaza nakon završetka istraživanja, koja su još u tijeku, ne bi se moglo više reći kontekstu nalaza ovih lula.

Karta 1.

Prilikom iskopavanja sirijskog Grada pronađeno je i nekoliko oštećenih lula. Pod nazivom *Grad*, u Sinju se smatraju ostaci nekadašnjeg naselja podignutog oko stijene na kojoj se danas nalazi samo crkvice Sv. Mihovila. Grad ima gotovo neprekidnu tradiciju nastavanja sve do početka 19. stoljeća. Naime, za tamo pronađene lule se može reći da su starije od 1809. godine, kada su Francuzi minirali i posljednje ostatke te utvrde (MILOŠEVIĆ 1989: 24).

Lule iz rovinjskog područja najčešće potječu iz mora, u većini slučajeva su izvađene iz ribarskih mreža. Za neke se zna i približno mjesto nalaza. Nekoliko lula pronađeno je na području uvale Polari i vjerojatno su ih odbacili domaćih ribara koji su se tamo više zadržavali. Naime, javna, odnosno gradska lovišta riba bila su uvale Saline, Polari, Valalta i Lavare (BENUSSI 1977: 139). Druge su iz okolice rovinjske luke, i vjerojatno su bile bačene s brodova koji su se sidrili u okolnim uvalama. Takav je slučaj i s lulama koje su pronalazene kod Malog Lošinja (VRSALOVIĆ 1974: 142), Poreča (KOVAČIĆ 1988: 257), Dubrovnika (zbirka Lucianović) i drugdje.

Napominjem da se za lule iz privatnih zbirki podatak o točnom mjestu nalaza mora uzeti s zadržkom jer se sjećanja ljudi lako pomute..

Pitanje datacije lula zasad nije u potpunosti riješeno. Najtočnije se mogu datirati lule zapadnog oblika, jer su se arheolozi u Engleskoj, Nizozemskoj i drugdje već duže vrijeme bavili tim problemom. Za mnoge tipove usklađeni su pisani izvori i arheološki konteksti u kojima su nalažene, za što su ponajviše zaslužni istraženi brodolomi. Zahvaljujući tome, lule su se pokazale kao nalazi koji su u nekim arheološkim iskopavanjima bitniji od novca, jer su u uporabi bile znatno kraće. Postoji podatak daje prosječni pušač odbacio oko četiri lule tjedno! Naime, prilikom čišćenja lula od sagorjelog duhana često nastupa njihovo lomljenje. Uz to nisu bile skupe, pa si je pušač lako nabavio nove. U Engleskoj su se čak neko vrijeme i poklanjale uz kriglu pive u krčmama.

U posljednjih desetak godina mnogo se napredovalo i u poznavanju turskih te talijanskih tipova lula, pa se i one uglavnom mogu datirati. Najočitiiji pokazatelj datuma izrade koji povezuje spomenute lule jest njihova veličina (ROBINSON 1983: 268). Ustanovljeno je da se s vremenom povećavala zapremina čašice te širina kanalića kroz tuljac. Samim time povećavala se i lula u cijelosti. Zahvaljujući tome se i bez stilskih usporedbi može doći do određenih saznanja. U Americi je čak bilo pokušaja da se pitanje datacije riješi matematičkom formulom u koju bi se ubacivale dimenzije lula; međutim, ta metoda je uglavnom osporavana.

Glinene lule važan su arheološki materijal, kojem bi se u budućnosti trebala posvetiti dužna pažnja. Arheolozi u Velikoj Britaniji, Nizozemskoj, Njemačkoj, Norveškoj, Francuskoj, Sjedinjenim Američkim Državama i drugdje već desetljećima istražuju glinene lule i objavljuju mnogobrojne znanstvene radove o toj temi. Iz njihovog iskustva vidljivo je da su podaci dobiveni obradom lula na određenim nalazištima najlakši način za datiranje arheoloških cjelina, i u tom pogledu slični nalazima starog novca. A kako kasnosrednjovjekovna i novovjekovna arheologija poprimaju sve veći značaj, ni mi ne bismo smjeli biti posljednji koji će se time početi baviti. Ako ništa drugo, takav materijal bi trebalo sačuvati za sljedeće generacije.

KATALOG

P.P.D.=promjer prostora za duhan, U.P.T.=unutrašnji promjer tuljca, D.S.Č.=debljina stijenke čašice, V.P.D.= visina prostora za duhan. Mjere u milimetrima.

TABLA 1

1 - P.P.D.17, U.P.T.7, D.S.Č.3, V.P.D.40. Sv.Katarina, Rovinj. Zbirka Zanini. Podmorski nalaz. Čašica puknuta, površina lagano izgrizena. Blijedonarančasta glina. Jedno vodoravno rebro

preko čašice. Greben ukrašen naborima (faldama). Jedna vezna rupa, kroz dno prostora za duhan. Prostor za duhan stepenicom podijeljen u širi i uži dio.

Prema tipologiji koju donosi Giorgio Boscolo (BOSCOLO 1977: 7), broj 28, ova lula bi pripadala prvom peroidu proizvodnje u Chioggii koji završava 1750., a počinje 1655. ili prije. Međutim, prema njemu, sve lule iz Chioggie imale su tri vezne rupe, tako daje vjerojatno riječ o kopiji napravljenoj u Bassanu.

2 - P.P.D.20, U.P.T.7, D.S.Č.4, V.P.D.44. Sv.Katarina, Rovinj. Zbirka Zanini. Podmorski nalaz. Cijela. Površina lagano izgrizena. Blijedonarančasta glina. Jedno vodoravno rebro preko čašice. Drugo vodoravno rebro na "spoju" grebena i čašice. Treće rebro ukrašava kraj tuljca. Tri vezne rupe, kroz dno prostora za duhan.

Napravljena u Chioggii. Prema Boscolu ova lula, slična broju 50 njegova kataloga, bila bi iz drugog perioda, od 1750. do 1850. godine.

3 - P.P.D.18, U.P.T.8, D.S.Č.4, V.P.D.45. Nepoznato nalazište, Rovinj. Muzej Rovinj. Podmorski nalaz. Čašica puknuta. Narančasta glina. Dva vodoravna rebra preko čašice. Obruč izveden paralelnim rebrima. Tri vezne rupe, kroz dno prostora za duhan. Još jedna ovakva lula od sive gline, vrlo izgrizene površine, pronađena je kod Sv. Katarine u Rovinju. Sada u zbirci Zanini.

Chioggia. Prema Boscolu slična broju 50, drugi period, 1750. do 1850. godina.

4 - P.P.D.20, U.P.T.8, D.S.Č.3, V.P.D.35. Polari, Rovinj. Podmorski nalaz. Čašica malo napukla. Blijedonarančasta glina. Dva vodoravna rebra preko čašice. Jedno rebro vodoravno po tuljcu. Obruč ukrašen naborima. Tri vezne rupe kroz dno prostora za duhan. Još jedna ovakva lula ali od sivosmeđe gline nađena je na nepoznatom nalazištu u rovinjskom podmorju, a sada se nalazi u Rovinjskome muzeju.

Chioggia. Prema Boscolu slična broju 57, drugi period, 1750 - 1850.

5 - P.P.D.20, U.P.T.8, D.S.Č.3, V.P.D.36. Sv.Katarina, Rovinj. Zbirka Zanini. Podmorski nalaz. Čašica malo napukla. Žuta glina. Dva vodoravna rebra preko čašice. Dva vodoravna rebra po tuljcu. Obruč ukrašen naborima. Tri vezne rupe kroz dno prostora za duhan. U Muzeju Rovinj čuvaju se još četiri vrlo oštećene lule svijetlosmeđe boje koje bi; sudeći po rebrima ili tuljcu, sličile ovoj luli.

Chioggia. Prema Boscolu slična broju 57, drugi period, 1750 - 1850.

6 - P.P.D.18, U.P.T.7, D.S.Č.4, V.P.D.40. Nepoznato nalazište, istočni Jadran. Podmorski nalaz. Čašica i tuljac puknuti. Smeđa glina. Tri vodoravna rebra preko čašice. Obruč ukrašen naborima. Dvije vezne rupe, jedna kroz dno prostora za duhan, a druga kroz stijenku čašice. U Muzeju Rovinj čuva se jedna slična, oštećena lula s tri rebra. Ona, međutim, ima dodatni ukras sa strane na grebenu - niz točkica omeđenih dvjema crtama te prstenasti ukras na tuljcu od paralelnih crtica.

Chioggia. Prema Boscolu slična broju 57, drugi period, 1750 - 1850. Neobična situacija s veznim rupama. Vjerojatno greška prilikom proizvodnje.

7 - P.P.D.16, U.P.T.7, D.S.Č.2, V.P.D.30. Sv.Katarina, Rovinj. Zbirka Zanini. Podmorski nalaz. Rub čašice lakše oštećen, tuljac puknut. Narančasta glina. Četiri vodoravna, šire postavljena rebra preko čašice. Vodoravno rebro po tuljcu. Tri vezne rupe kroz dna prostora za duhan.

Chioggia. Prema Boscolu slična broju 36. Prvi period, 1655 - 1750.

8 - P.P.D.18, U.P.T.7, D.S.Č.3, V.P.D.39. Sv.Katarina, Rovinj. Zbirka Zanini. Podmorski nalaz. Čašica oštećena. Narančasta glina. Dva vodoravna rebra razdvajaju niz okomitih rebara koja okružuju cijelu čašicu. Obruč sastavljen od prstena i niza crtica. Tri vezne rupe kroz dno prostora za duhan.

Chioggia. Prema Boscolu slična broju 58, drugi period, 1750 - 1850.

9 - P.P.D.18, U.P.T.7, D.S.Č.3, V.P.D.30. Sv.Katarina, Rovinj. Zbirka Zanini. Podmorski nalaz. Cijela. Svijetlosmeđa glina. Tri vodoravna rebra preko čašice. Okomiti nizovi kockica ukrašavaju gornji dio čašice. Dva rebra i niz crtica ukrašavaju obruč. Tri vezne rupe kroz dno prostora za duhan. Još jedna takva lula potječe s istog nalazišta ali je od žute gline. Prema otiscima kalupa, može se zaključiti da potječu iz istog. U zbirci Zanini.

Chioggia. Prema Boscolu slična broju 89, treći period, 1850 - 1945.

TABLA 2

1 - P.P.D.18, U.P.T.9, D.S.Č.3, V.P.D.26. Sv.Katarina, Rovinj. Zbirka Zanini. Podmorski nalaz. Cijela. Površina izgrizena. Blijedonarančasta glina. Tri ili četiri vodoravna, slabo izražena rebra preko čašice. Tri vezne rupe kroz dno prostora za duhan. Ručno izrađena.

Njoj je vrlo slična lula od crvene gline, bez čašice, pronađena u Veštru (Rovinj).

Padaska dolina, lončarska lula.

2 - P.P.D.17, U.P.T.8, D.S.Č.3, V.P.D.29. Nepoznato nalazište, Rovinj. Muzej Rovinj. Podmorski nalaz. Čašica puknuta. Možda i viša. Smeđa glina. Vodoravno rebro preko čašice. Tri vezne rupe kroz dno prostora za duhan.

Chioggia? Prema Boscolu slična broju 45, prvi period, 1655 - 1750.

3 - P.P.D.19, U.P.T.9, D.S.Č.3, V.P.D.30. Sv.Katarina, Rovinj. Zbirka Zanini. Podmorski nalaz. Čašica puknuta. Smeđa glina. Vodoravno rebro preko čašice. Tri vezne rupe kroz dno prostora za duhan. Ručno izrađena. Na istom nalazištu pronađena je još jedna takva lula, a pohranjena je u zbirci Zanini. U muzeju Rovinj također se čuva slična lula s nepoznatog podmorskog nalazišta.

Padaska dolina, lončarska lula.

4 - P.P.D.19, U.P.T.10, D.S.Č.3, V.P.D.29. Sv.Katarina, Rovinj. Zbirka Zanini. Podmorski nalaz. Čašica puknuta. Tamnocrvena glina. Bez ukrasa. Tri vezne rupe na dnu prostora za duhan. Ručno izrađena. Dvije slične lule od tamnocrvene gline, s nepoznatog podmorskog nalazišta na rovinjskom području, nalaze se u Muzeju Rovinj.

Padaska dolina, lončarska lula.

5 - P.P.D.17?, U.P.T.8, D.S.Č.4?. Sv.Andrija, Rovinj. Podmorski nalaz. Nedostaje dio čašice. Svijetlosmeđa glina. Obruč ukrašen naborima. Tri vezne rupe kroz dno prostora za duhan.

Chioggia. Prema Boscolu slična broju 48, prvi period, 1655 - 1750.

6 - P.P.D.19?, U.P.T.10, D.S.Č.2?. Nepoznato nalazište, Rovinj. Muzej Rovinj. Podmorski nalaz. Nedostaje dio čašice. Narančasta glina. Bez ukrasa. Tri vezne rupe kroz dno prostora za duhan. Ručno izrađena. U Muzeju Rovinj čuva se vrlo izlizana i oštećena lula od sive gline iz nepoznatog nalazišta koja je najbližnja prethodno opisanoj.

Padaska dolina, lončarska lula.

7 - P.P.D.17, U.P.T.9, D.S.Č.3, V.P.D.24. Polari, Rovinj. Podmorski nalaz. Cijela. Izgrizena površina. Smeđa glina. Bez ukrasa. Tri vezne rupe kroz dno prostora za duhan. Ručno izrađena. U Muzeju Rovinj nalazi se tuljac vjerojatno iste ili slične lule s nepoznatog nalazišta. Glina je svijetlosmeđe boje.

Padska dolina, lončarska lula.

8 - P.P.D.17?, U.P.T.10, D.S.Č.3, V.P.D.23. Nepoznato nalazište, Rovinj. Muzej Rovinj. Podmorski nalaz. Nedostaje dio čašice. Narančasta glina. Bez ukrasa. Četiri vezne rupe kroz dno prostora za duhan. Ručno izrađena. U muzeju se nalazi još jedna takva lula, pronađena u Veštru kod Rovinja.

Padska dolina, lončarska lula.

9 - P.P.D.16, U.P.T.10, D.S.Č.3, V.P.D.25. Sv.Katarina, Rovinj. Zbirka Zanini. Podmorski nalaz. Oštećen rub čašice. Narančasta glina. Bez ukrasa. Tri vezne rupe kroz dno prostora za duhan. Najvjerojatnije ručno izrađena.

Padska dolina, lončarska lula.

TABLA 3

1 - P.P.D.17, U.P.T.8, D.S.Č.3, V.P.D.34. Sv.Katarina, Rovinj. Zbirka Zanini. Podmorski nalaz. Cijela. Žuta glina. Čašica lule u obliku bradate ljudske glave. Na glavi naznačena i kosa. Kraj tuljca ukrašen prstenom i vitičastim ukrasom. Na grebenu se nalazi peta. Tri vezne rupe kroz dno prostora za duhan.

Chioggia. Prema Boscolu broj 54, drugi period, 1750 - 1850.

2 - P.P.D.18, U.P.T.5?, D.S.Č.3, V.P.D.23. Bolnica, Rovinj. Zbirka Zanini. Podmorski nalaz. Nedostaje tuljac lule. Crvena glina s tamnosmeđim glaziranim premazom. Gornji dio čašice ukrašen prstenovima. Tri vezne rupe kroz dno prostora za duhan.

Chioggia. Prema Boscolu vjerojatno iz prvog perioda proizvodnje, od 1655. do 1750.

3 - P.P.D.17?, U.P.T.8, D.S.Č.4, V.P.D.23? Veštar, Rovinj. Podmorski nalaz. Puknuta čašica. Vodoravno rebro preko čašice. Svijetlosmeđa. Tri vezne rupe kroz dno prostora za duhan.

Chioggia. Prema Boscolu broj 26, prvi period od 1655. do 1750.

4 - P.P.D.16, U.P.T.7, D.S.Č.3. Nepoznato nalazište, Rovinj. Muzej Rovinj. Oštećena čašica, nedostaje tuljac. Smeđa glina. Čašica lule u obliku ženske glave s kapom. Tri vezne rupe kroz dno prostora za duhan.

Chioggia. Prema Boscolu broj 37, prvi period od 1655. do 1750.

5 - P.P.D.9?, U.P.T.9, D.S.Č.3?. Sv.Katarina, Rovinj. Zbirka Zanini. Podmorski nalaz.

Nedostaje čašica. Površina veoma izlizana. Crvena glina. Jedna vezna rupa kroz dno prostora za duhan, ali ih je vjerojatno bilo tri. U zbirci Zanini postoji još jedna ista lula, ali je od svijetlosmeđe gline. Ona ima tri vezne rupe kroz dno prostora za duhan. U Muzeju Rovinj čuva se slična lula, nepoznatog nalazišta. Površina je vrlo izlizana, toliko daje teško reći kojeg je oblika. Izrađena je od smeđe gline, a najjednom dijelu je dobro vidljiv dio crno glazirane površine.

Chioggia. Po Boscolu vjerojatno pripada prvom periodu, poradi svojih dimenzija i glaziranja, koje se javlja između 1655. i 1750. godine.

6 - P.P.D.16, U.P.T.13, D.S.Č.4. Stari grad, Ivanec. Institut za arheologiju. Nedostaje čašica . Narančasta glina s tragovima crne boje. Prstenom naglašen obruč. Na prstenu koso urezane crte. Na tuljcu pečat s natpisom M: KONIG / SCHEMNITZ. S druge strane tuljca mali okrugli pečat s točkom u gornjem dijelu. Jedna vezna rupa kroz stijenkicu čašice.

Schemnitz. Ista lula, ali s pripadajućim mjedenim poklopcem prikazana je u vodiču Muzeja duhanske umjetnosti i povijesti u Nashville-u, S.A.D (RAPAPORT 1996: 24). Autor ju zajedno s sličnim datira oko 1830. godine.

7 - P.P.D.16?, U.P.T.11, D.S.Č.3. Sv.Katarina, Rovinj. Zbirka Zanini. Podmorski nalaz. Nedostaje čašica. Narančasta glina. U presjeku siva. Osmerokuta čašica. Obruč naglašen prstenom. Na tuljcu dva pečata. Na prvom, ovalnom slabo čitljiv natpis____EZ /____. Na drugom cvijet s listom na stabiljci ili ljiljan. Jedna vezna rupa kroz stijenkicu čašice.

Austrijsko-mađarski tip. 19. st.?

TABLA 4

1 - P.P.D.20, U.P.T.12, D.S.Č.2, V.P.D.60. Sv.Katarina, Rovinj. Zbirka Zanini. Podmorski nalaz. Cijela. Crvena glina. Osmerokutna čašica. Prstenom naglašen kraj repa. Jedna vezna rupa kroz stijenkicu čašice. Nekvalitetna izrada.

Austrijsko- mađarski tip. Možda kopija iz Bassana. 19. st.

2 - P.P.D.21, U.P.T.12, D.S.Č.3, V.P.D.65. Monte Mulini, Rovinj. Zbirka Zanini. Podmorski nalaz. Cijela. Tamnocrvena glina. Osmerokuta čašica. Prstenom naglašen obruč. Rebrim naglašen tuljac. Na tuljcu pečat s natpisom MKONIG / SCHEMNITZ. Jedna vezna rupa kroz stijenkicu čašice. Kvalitetna izrada.

Schemnitz. 19. st.

3 - P.P.D.17?, U.P.T.8?, D.S.Č.3?. Stari grad, Sinj. Nedostaju čašica i tuljac. Narančasta, posebno pročišćena glina. U presjeku siva. Na grebenu i sačuvanom dijelu čašice primjećuju se ostaci žarko crvene boje. Na tuljcu gotovo cijeli ovalni pečat s natpisom LEOPOLD / _ROSS. Jedna vezna rupa kroz stijenkicu čašice. Vrlo kvalitetna izrada.

Austrijsko- mađarski tip. 18. st. ili sam početak 19. st, ako se uzme u obzir daje Stari grad napušten najkasnije 1809. godine.

4 - P.P.D.16, U.P.T.11, D.S.Č.2. Stari grad, Ivanec. Institut za arheologiju. Puknuta čašica. Svijetlocrvena glina. Nanesena dva sloja, prvi bijeli sa crnim linijama, završni svijetlosmeđi (glazura). Korijen glave ukrašen naborima (faldama). Greben naglašen vrlo izraženim rebrom, kao kobilicom (vidi T3-4). Rep naglašen prstenom. Na tuljcu pravokutni pečat s natpisom____CHLE / S__O__. Jedna vezna rupa kroz stijenkicu čašice.

Austrijsko- mađarski tip. Lula je solno glazirana. Takva glazura postiže se alkalnim pemazom, kada se prilikom pečenja upotrebljava sol kao katalizator. Kada se ta glazura kombinira s željeznim premazom, dobiva se izgled "tigrove kože". Ova tehnika je karakteristična za 17. stoljeće (ORTON - TYERS - VINCE 1993: 83). Ipak, ova lula nije starija od 18. stoljeća.

5 - P.P.D.17, U.P.T.10, D.S.Č.3, V.P.D.47. Sv.Katarina, Rovinj. Zbirka Zanini. Podmorski nalaz. Čašica puknuta. Svijetlonarančasta glina. Dno čašice ukrašeno stiliziranim laticama. Greben

ukrašen vrlo izraženim rebrom, kao kobilica broda. Obruč ukrašen prstenom. Na tuljcu ovalni pečat s natpisom FRANZ / KOCH. Jedna vezna rupa kroz stijenku čašice.

Austrijsko-mađarski tip. 18. ili 19. st. Vrlo slična lula pronađena je u Sisku, s pečatom Antona Partscha, čije proizvode Robinsonova datira u 19. stoljeće (ROBINSON 1983: 283). Ipak, ova lula nije imala sustav za zatvaranje čašice, što nije moglo staviti ranije od Partschevih.

6 - P.P.D.16?, U.P.T.9, D.S.Č.3, V.P.D.40. Cisterna ili Sv.Andrija, Rovinj. Zbirka Zanini. Podmorski nalaz. Čašica puknuta. Crvena glina. Dva vodoravna rebra preko čašice. Greben ukrašen rebri. Obruč ukrašen malim istaknutim crticama. Na tuljcu utisnut natpis L GROŠ. Jedna vezna rupa kroz stijenku čašice.

Austrijsko-mađarski tip. Ipak s obzirom na neke značajke (kao oblik čašice), postoji i mogućnost daje lula proizvedena u Bassanu. 18. ili 19. st.

7 - P.P.D.18, U.P.T.II, D.S.Č.3. Stari grad, Ivanec. Institut za arheologiju. Nedostaje dio tuljca i čašica. Siva glina, crno pečena. Osmerokutna čašica. Greben u obliku lista. Na tuljcu pravokutni pečat s natpisom KONIG WE_ / SCHEMNITZ. Jedna vezna rupa kroz stijenku čašice.

Schemnitz. Ista lula, ali od kamenine (stoneware), prikazana je kod Rapaporta (RAPAPORT 1996: 24) koji ju datira oko 1830.g.

8 - U.P.T.12. Stari grad, Ivanec. Institut za arheologiju. Nedostaje čašica. Siva glina, crno pečena. Greben u obliku lista. Prstenom naglašen obruč. Na prstenu se izmjenjuju ukrasna polja s kockicama i crtama. Na tuljcu pravokutni pečat s natpisom KONIG___/ SCHEMNITZ. Jedna vezna rupa kroz stijenku čašice.

Schemnitz. Oko 1830.g.

9 - P.P.D.18, U.P.T.6, D.S.Č. 3. Stari grad, Ivanec. Institut za arheologiju. Puknut tuljac i rub čašice. Siva glina, tragovi crnog završnog sloja. Preko čašice tri urezane isprekidane crte. Ukrašen nakon vađenja iz kalupa. Greben dodatno naglašen isprekidanom v-linijom. Jedna vezna rupa kroz stijenku čašice.

Turski tip. Nema analogije u tipologijama turskih lula. Nejasno je otkud potječe lula. Glina i način pečenja je kao i T5-2 i T5-3, pa se čini daje proizvedena u Schemnitzu, za kupca koji je želio tursku lulu.

TABLA 5

1 - P.P.D.17, U.P.T.7, D.S.Č.3. Nepoznato nalazište, Bisag u Kornatima? Podmorski nalaz. Cijela. Tamnosiva glina. Na površinu nanesen tamni sloj, a na njega crvena boja? Čašica ukrašena malenim naborima. Greben naznačen isprekidanom v-linijom. Obruč naglašen prstenom. Jedna vezna rupa kroz stijenku čašice.

Turski tip. Najvjerojatnije trag brodoloma kod Bisaga. Zdenko Brusić (BRUSIĆ 1986) datirao je brodolom u drugu polovicu 17. st, prema nalazu kineskog porculana.

2 - P.P.D. 16, U.P.T.8, D.S.Č.3, V.P.D.31. Nepoznato nalazište, Bisag u Kornatima? Podmorski nalaz. Cijela. Crna glina. Crno glačani premaz. Čašica i tuljac lule ukrašene stiliziranim prikazom životinjskih razjapljenih čeljusti. Jedna vezna rupa kroz stijenku čašice.

Turski tip. Prema Brusiću, ova lula bi se datirala u drugu polovicu 17. stoljeća. Zanimljivo je da lula, iako turska, ima motiv sličan poznatim "Walter Raleigh" lulama zapadnog oblika, koje

prikazuju Raleigha kojeg guta krokodil. Takve su lule bile popularne sredinom 17. stoljeća i čini se daje turski majstor u pogledu mode tako ukraasio i svoj proizvod.

3 - P.P.D.19, U.P.T.8, D.S.Č.3, V.P.D.24. Nepoznato nalazište, Bisag u Kornatima?. Podmorski nalaz. Cijela. Smeđa glina. Greben postrance ukrašen linijom koja sadrži trokutasti uzorak. Obruč u obliku debelog prstena. Greben naznačen v-linijom. Jedna vezna rupa kroz stijenku čašice.

Turski tip. Prema Brusiću, druga polovica 17. st.

4 - P.P.D.20, U.P.T.10, D.S.Č.3, V.P.D.33. Nepoznato nalazište, Rovinj. Muzej Rovinj. Podmorski nalaz. Oštećena čašica. Smeđa glina. Greben naznačen v-linijom. Jedna vezna rupa kroz stijenku čašice.

Turski tip. Premda je nema u velikim tipologijama turskih lula, postoje neke analogije. Humphrey donosi sličnu lulu iz Mytilene i datiraju u 17. stoljeće (Humphrey 1990: 4). Higgins donosi lulu pronađenu kod Alonnisa u Egejskome moru, i uz mogućnost da potječe iz 17. st., ipak ju datira u 18. stoljeće (HIGGINS 1990: 25).

5 - P.P.D.32, U.P.T.16, D.S.Č.4, V.P.D.39. Monte Molini, Rovinj. Zbirka Zanini. Podmorski nalaz. Cijela. Oštećen greben. Smeđa glina. Obruč ukrašen urezanim prstenovima. Greben naglašen v-linijom. Jedna vezna rupa kroz stijenku čašice.

Turski tip. Prema Hayesu druga polovica 19. stoljeća (HAYES 1980: 7, VIII). Robinsonova datira takav česti tip u kasno 19. ili rano 20. stoljeće (ROBINSON 1985: 190, 200, C-1 19, A-37).

6 - P.P.D.15?, U.P.T.9?, D.S.Č.5? Stari grad, Sinj. Nedostaje tuljac i čašica. Tamnonarančasta glina sa žarko crvenim glačanim slojem. Tuljac i čašica ukrašeni linijama omeđenim nizovima kratkih crtica. Istim crticama naglašen greben (v-linija). Ukrasi su preneseni preko kalupa, ali su crtice naknadno nanese, vjerojatno kotačićem. Jedna vezna rupa kroz stijenku čašice.

Turski tip. Nema analogije u tipologijama turskih lula. Starija od 1809. god.

7 - P.P.D.20, U.P.T.9, D.S.Č.2, V.P.D.31. Nepoznato nalazište, Rovinj. Muzej Rovinj.

Podmorski nalaz. Oštećen rub čašice. Smeđa glina. Obruč ukrašen naborima. Jedna vezna rupa kroz stijenku čašice.

Turski tip. Prema Robinsonovoj (ROBINSON 1983: 273, 2), ova lula bi se mogla svrstati u prve turske tipove, iz 17. stoljeća. Te lule su pomalo podsjećale na lule zapadnog oblika, i nisu imale greben. Međutim, dodaje da bi mogla biti i iz Sofije, jer su tamo takve vrlo česte u 18 stoljeću. Hayes također donosi taj tip lule, od bijele gline, koji datira u 17. stoljeće (HAYES 1980: 7, XX).

8 - P.P.D.cca37, U.P.T.4?, D.S.Č.3, V.P.D.38. Nepoznato nalazište. Cetinska krajina. Muzej Cetinske krajine. Puknuta čašica, nedostaje tuljac. Svijetlocrvena glina. Premazana finom tamnocrvenom glinom i uglačana. U čašicu utisnut pečat i urezan cvijet. Disk i čašica ukrašeni redom reljefnih kockica. Jedna vezna rupa kroz stijenku čašice.

Turski tip. Prema Hayesu, tip VII, koji datira u sredinu? 19. stoljeća. Gotovo istu lulu donosi Robinsonova (ROBINSON 1983: 278), broj 31, a datiraju u 18. ili 19. stoljeće.

9 - U.P.T.9. Stari grad, Sinj. Muzej Cetinske krajine. Nedostaje čašica. Žuta glina. Tuljac ukrašen redom crtica, a obruč redom trokuta.

Turski tip. Nema analogija, ali ranija je od 1809. god.

10 - U.P.T.4. Stari grad, Sinj. Muzej Cetinske krajine. Nedostaje čašica. Žuta glina. Obruč ukrašen zavijenim crtama sastavljenim od malih točkica. Ukrašen izvedem naknadnim utiskivanjem. Vrlo kvalitetna izrada.

Turski tip. Tuljac sličan luli broj 9 kod Robinsonove (ROBINSON 1983: 274), koju datira u kasno 17. ili rano 18. stoljeće, istu dataciju donosi i Hayes, za tip IX.

11 - P.P.D.18, U.P.T.6?, D.S.Č.3, V.P.D.16? Rarina gomila kod Vedrina. Trilj. Muzej Cetinske krajine. Puknuta čašica, nedostaje tuljac. Blijedožuta glina. Čašica ukrašena utisnutim točkama i kockicama. Greben naglašen v-linijom izvedenom dvostrukim redom crtica. Nekvalitetna izrada.

Turski tip. Prema Hayesu tip X, nakon 1850. god. Prema Robinsonovoj broj 15 ili 24, odnosno 18. st. ili početak 19. stoljeća (ROBINSON 1983: 275, 277), te niz lula od C 60 do C 65 iz ranog 19. stoljeća? (ROBINSON 1985: 182).

12 - D.S.Č.5? Gardun, Trilj. Dio čašice lule. Glina na površini žuta, u presjeku crna. Na čašici reljefni prikaz, možda stilizirano sunce. Kvalitetna izrada.

Turski tip. Oblik lule odgovarao bi prethodnoj; međutim, ukras je posve nepoznat na lulama. Ovome dijelu čašice možda pripada i tuljac T7-7 ovog kataloga.

13 - Gardun, Trilj. Greben lule. Svijetložuta glina. Greben naglašen v-linijom izvedenom nizom paralelnih crtica.

Turski tip. Nema nekih bližih analogija.

14 - Gardun, Trilj. Dio tuljca lule. Tamnosmeđa glina. Tragovi crvene boje. Umjesto obruča, dvostruki niz paralelnih crtica.

Turski tip. Usprkos tome stoje ovaj dio lule tako mali, moglo bi se reći da pripada istom tipu kao i T5-5 ovog kataloga, dakle kasno 19. stoljeće.

TABLA 6

1 - P.P.D.15, U.P.T.11, D.S.Č.6, V.P.D.26. Zelovo. Sinj. Cijela. Narančasta glina. Čašica u obliku ljudske glave. Tuljac ukrašen stiliziranim biljnim motivom.

Zelovski tip. Kalup vjerojatno izrađen sredinom 19. stoljeća. Iako inače postoji mnogo lula u obliku ljudskih glava, izrazita je sličnost ove lule s jednom koja se davno proizvodila u Napulju i prikazivala bradatog vojnika (SANTAMBROGIO 1966: tav.VII).

2 - P.P.D.15, U.P.T.13, D.S.Č.6, V.P.D.32. Zelovo, Sinj. Cijela. Narančasta glina. Na tuljcu godina 1806. S druge strane tuljca, pravokutni otisak u obliku austrijskih pečata. U utoru na obruču obavijena žica, ostatak sustava za zatvaranje čašice.

Zelovski tip. Vjerojatno proizvod obitelji Delaš.

3 - P.P.D.17?, D.S.Č.3, V.P.D.31. Gardun, Trilj. Polovica čašice lule. Svijetlo smeđa glina. Vjerojatno jedna vezna rupa kroz stijenku čašice.

Zelovski tip. Stariji tip, 18. st?

4 - P.P.D.18, U.P.T.14, D.S.Č.8, V.P.D.36. Zelovo, Sinj. Cijela. Narančasta glina. Crveno bojana. Čašica ukrašena mrežastim uzorkom te linijama. S jedne strane tuljca godina 1861, a s druge strane inicijali I.D., vrlo loše otisnuti.

Zelovski tip. Kalup za ovu lulu izradio je Ivan Delaš (?) 1861. god.

5 - U.P.T.11?, D.S.Č.2. Gardun, Trilj. Nedostaje čašica i tuljac. Žuta glina, u presjeku siva. Čašica ukrašena mrežastim uzorkom. Jedna vezna rupa kroz stijenku čašice. U Makaru kod Makarske pronađen je mali djelić čašice lule s mrežastim uzorkom sličnim ovom.

Zelovski tip. Stariji tip, 18. st?

6 - P.P.D.19, D.S.Č.3. Gardun, Trilj. Dio ruba čašice. Narančasta glina. Neposredno ispod ruba čašice vodoravni niz trokuta i crtica.

Zelovski tip. Stariji tip, 18. st?

7 - P.P.D.16, D.S.Č.3. Gardun, Trilj. Dio ruba čašice. Žuta glina, u presjeku siva. Još jedan takav rub čašice pronađen je u Gardunu, samo s drugačijim nagibom ruba i sive gline.

Zelovski tip. Stariji tip, 18. st?

8 - D.S.Č.4. Gardun, Trilj. Dio Čašice. Žuta glina. Ukrašen se sastoji od okomitih linija ispunjenih nizom crtica.

Zelovski tip. Stariji tip, 18. st?

9 - P.P.D. 17?, U.P.T. 12?, D.S.Č.3? Gardun, Trilj. Puknuta čašica, nedostaje tuljac. Narančasta glina. Čašica ukrašena mrežastim uzorkom te linijama. Greben naglašen v-linijom.

Zelovski tip. Stariji tip, 18. st?

10 - P.P.D.16?, U.P.T.14, D.S.Č.4? Gardun, Trilj. Puknuta čašica i tuljac. Narančasta glina. Čašica ukrašena mrežastim uzorkom, a tuljac nizom trokutaća.

Zelovski tip. Stariji tip, 18. st?

11 - U.P.T.12, Gardun, Trilj. Tuljac lule. Narančasta glina. Vodoravni široki kanali po tuljcu. Jedna vezna rupa kroz stijenku čašice.

Zelovski tip. Stariji tip, 18. st?

12 - U.P.T.14? Gardun, Trilj. Dio tuljca. Narančasta glina. Obruč naznačen prstenom koji je ukrašen nizom malih utisnutih krugova. Tuljac ukrašen sa dva niza utisnutih trokuta. Krugovi i jedan niz trokuta utisnuti su nakon vađenja lule iz kalupa.

Zelovski tip. Ovo je jedini primjerak koji je ukrašen, osim preko kalupa, i urezivanjem, odnosno utiskivanjem u još nepečenu glinu. Stariji tip, 18. st?

13 - Gardun, Trilj. Dio tuljca. Narančasta glina. Tuljac ukrašen okomitim i vodoravnim linijama.

Zelovski tip. Stariji tip, 18. st?

14 - Gardun, Trilj. Dio tuljca. Narančasta glina. Ukrašen mrežastim uzorkom.

Zelovski tip. Stariji tip, 18. st?

TABLA 7

1 - P.P.D.20, U.P.T.2, D.S.Č.2. Nepoznato nalazište, Pakleni otoci. Zbirka Meneghello. Podmorski nalaz. Nedostaje tuljac, čašica oštećena. Bijela glina. Na grebenu peta. Bez ukrasa. S obje strane pete slovo W u reljefu. Na čašici okrugli pečat izveden isprekidanom linijom. Unutar kruga nalaze se velika slova WM te iznad njih znak nalik omegi, a ispod IO. Jedna vezna rupa kroz dno prostora za duhan. Ova lula potječe iz istog kalupa kao i T5-9. Vrlo je lijepo uglačane površine i čitljivog pečata. Ne pokazuje nikakve tragove upotrebe.

Engleski tip. Prema tipologiji Atkinsona i Osvalda (ATKINSON - OSWALD 1969: 179), slični broju 27, koji se datira između 1780. i 1820. godine.

2 - P.P.D.20, U.P.T.2, D.S.Č.2. Nepoznato nalazište, Pakleni otoci. Zbirka Meneghello. Podmorski nalaz. Cijela. Izgrizena površina. Bijela glina. Na grebenu peta. Bez ukrasa. S obje strane pete slovo W u reljefu. Na čašici okrugli pečat izveden isprekidanom linijom. Unutar kruga nalaze se velika slova WM te iznad njih znak nalik omegi, a ispod IO. Jedna vezna rupa kroz dno prostora za duhan. Iz istog kalupa kao i prethodna.

Engleski tip. Prema tipologiji Atkinsona i Osvalda slični broju 27, koji se datira između 1780. i 1820. godine.

3 - P.P.D.22, U.P.T.2, D.S.Č.3. Veštar, Rovinj. Podmorski nalaz. Oštećen rub čašice, nedostaje tuljac. Žučkastobijela glina. Na čašici ovalni pečat sa slovima WM i četiri stilizirana listića. Na grebenu peta. Na peti možda tragovi reljefnog slova W. Nekvalitetna izrada. (Crtež pečata umanjen 10%.)

Engleski tip, ali vjerojatno domaća kopija lula T7-1,2. 19. st.

4 - P.P.D.15?, U.P.T.1.5, D.S.Č.2. Vanjski promjer tuljca 6mm. Sv.Katarina, Rovinj. Zbirka Zanini. Podmorski nalaz. Puknuta čašica i tuljac. Izgrizena površina. Čašica viša. Bijela glina. Na grebenu peta. Bez ukrasa. Jedna vezna rupa kroz stijenku čašice.

Engleski tip.

5 - P.P.D.20, U.P.T.2?, D.S.Č.2, V.P.D.43. Nepoznato nalazište, Rovinj. Muzej Rovinj. Podmorski nalaz. Nedostaje tuljac. Izgrizena površina. Bijela glina. Na grebenu peta. Na čašici utisnut krug, okvir sada nestalog pečata, promjera 13mm. Jedna vezna rupa kroz dno prostora za duhan.

Lula engleskog tipa. Prema tipologiji Atkinsona i Osvalda slični broju 27, koji se datira između 1780. i 1820. godine.

6 - P.P.D.17?, U.P.T.11, D.S.Č.3. Makar, Makarska. Puknuti tuljac i čašica. Siva glina sa crvenim presjekom. Slabo izraženi široki kanali. Jedna vezna rupa kroz stijenku čašice.

Nepoznato mjesto proizvodnje. Možda domaći proizvod.

7 - U.P.T.12. Gardun, Trilj. Dio tuljca lule. Na površini žuta, u presjeku crna glina. Dvije reljefne crte oko tuljca.

Nepoznati tip. Možda tuljac lule T5 - 12, sudeći po mjestu nalaza, fakturi i boji gline.

8 - U.P.T.9. Sutomišćica, Ugljan. Tuljac. Narančasta glina, površina glačana. Obruč uobličen kao glava životinje, vjerojatno lava, razjapljenih čeljusti. Kvalitetna izrada.

Nepoznato podrijetlo proizvodnje.

POPIS CITIRANE LITERATURE

- ARTICUS, R. 1998. Kolonialgeschichte aus Hamburgs Untergrund. *AID*, 4/1998: 45.
- ATKINSON, D. - A. OSWALD 1969. London Clay Tobacco Pipes. *JBrAAss*, 3-32/ 1969: 171-227.
- BENUSSI, B. 1977. *Storia documentata di Rovigno*. Trieste, 1977.
- BOSCOLO, G. 1977. *Lapipa Chioggiotta*. Chioggia, 1977.
- BOŽEK, S. - A. KUNAC 1998. *Dva stoljeća arheologije na Makarskom primorju*. Makarska 1998: 225 - 226.
- BRUSIĆ, Z. 1986/7. Dio tereta s lađe iz 17. stoljeća potonule kod otoka Bisaga u Kornatskom arhipelagu, *PPUD*, 26/1986-7: 473 - 490.
- COLOM, M.M.L. 1997. Las pipaš de arcilla y los bancos tipologicos postmedievales. *Arkeolan 2/1997*: 24-28.
- DAGGET, C. - E. JAY - F. OSADA 1990. The Griffin. *UNA*, 1990: 35-41.
- DUCO, D.H. 1982. *Merken van Goudse pijpenmakers 1660-1940*. Lochem, 1982.
- HAN, R.d. 1997. Karol Zachar. *Pijpelogische kring Nederland*, 20-78/1997.
- HAYES, J.W. 1980. Turkish clay pipes: A Provisional Typology. The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe, IV. *BAR 92/1980*.
- HIGGINS, D.A. 1990. An earthenware pipe from the Aegean. *Society for clay pipe research newsletter*. October 1990: 25-27.
- HIGGINS, D.A. 1995. Clay tobacco pipes: a valuable commodity. *UNA*, 1995: 47-52.
- HOCHRAIN, H. 1977. *Das Taschenbuch des Pfeifenrauchers*. München, 1977.
- HUMPHREY, J.W. 1990. The Turkish clay smoking pipes of Mytilene. *Society for clay pipe research newsletter*. April 1990: 2-9.
- JACKSON, R. - P. JACKSON - P. HARPER - O. KENT - R. PRIČE 1984. The Ring family of Bristol, clay tobacco pipe manufacturers. *PMA*, 18/1984: 263 - 300.
- KOVAČIĆ, V. 1988. Poreština. *ArhP*, 1988/90: 256-258
- KRONBERGER, M. 1997. Ausgewähltes Keramisches Fundmaterial aus stratifizierten Fundkomplexen. *Das Aiailiarkastell Carnuntum I*. Wien, 1997: 77-135.
- KÜGLER, M. 1987. *Tonpfeifen*. Höhr-Grenzhausen, 1987.
- LUDVIGSEN, B. 1983. Tobakkspipper fra Fredrikstad-distriktet. *MindreAlv* (Fredrikstad), 82/83. 1983.
- LUDVIGSEN, B. 1996. *Christopher Bocklum's Krittperferfra Larkollen*. 1996
- MARONDE, C. 1976. *Rund um Tabak*. Frankfurt am Main, 1976.
- MILOŠEVIĆ, A. 1989. *5000 godina sinjskog Grada*. Sinj, 1989.
- OBAD-ŠČITAROCI, M. 1989. *Perivoji i dvorci Hrvatskoga zagorja*. Zagreb 1989.
- ORTON, C. - P. TYERS - A. VINCE 1993. *Pottery in archaeology*. Cambridge, 1993.
- RAPAPORT, B. 1979. *A complete guide to collecting Antigue Pipes*. Exton, 1979.
- RAPAPORT, B. 1996. *Museum of Tobacco Art & History guide book*. Nashville, 1996.
- ROBINSON, W.R. 1983. Clay tobacco pipes from Kerameikos. *Mdl*, 98/1983: 265- 285.

- ROBINSON, W.R. 1985. Tobacco pipes of Corinth and of Athenian Agora. *Hesperia* 54-2/1985: 149-153.
- SANT'AMBROGIO, D. *Pipe*. Milano, 1966.
- SCHMAEDECKE, M. 1989. Tonpfeifenfunde vom Schlossberg in Freiburg im Breisgau. *ANB*, 42/1989:27-33.
- SCHMAEDECKE, M. 1999. Zum Gebrauch von Tonpfeifen in der Schweiz. *Tonpfeifen in der Schweiz*. Liestal, 1999: 51-66.
- SCOTT, A. - C. SCOTT 1970. *Discovering smoking antiques*. Tring, 1970.
- SOAVE, D. 1989. Le pippe in agrilla di Chioggia. *AttiXXHconvegno internazionale della ceramica*. Albisola 1989: 225-229.
- SIMPSON, St. J. 1998. "Where There's Smoke There's Fire...", Pipe-smoking in the Ottoman Empire. *BrMM*, 31/ 1998: 14-17.
- STANČEVA, M. 1975/6. O proizvodnji keramičkih lula u Bugarskoj. *ZborMPU*, 19-20/ 1975-6: 129-138.
- STELZLE-HÜGLIN, S. Tonpfeifenfunde von der Burg Rötteln bei Lörach. *Tonpfeifen in der Sc/nve/z*. Liestal, 1999: 116- 123.
- ŠIROLA, B. 1934. Neki kućni obrti u Zelovu. *Etnografska istraživanja i građa*, 1/ 1934: 27 - 37.
- VARALDO, C. 1989. Ritrovamento di scarti di fornace di pipe savonesi in terracotta, del XIX secolo. *Ani XXII convegno internazionale della ceramica*. Albisola, 1989: 231-251.
- VRŠALOVIĆ, D. 1974. *Istraživanja i zaštita podmorskih arheoloških spomenika u SR Hrvatskoj*. Zagreb, 1974.

SUMMARY

INTRODUCTION INTO THE QUESTION OF CLAY PIPES ON THE TERRITORY OF CROATIA

Tobacco clay pipes presented in this article were found in various archeological excavations and as individual finds. They are today in museums or in private collections.

Pipes are mostly imports from Turkey, Italy, Slovakia, Austria and other places, but there are some local products present.

The only documented local pipe workshop was in the village of Zelovo, near Sinj in south Croatia. "Old Sinj" used to be important fortified city on the border of the Ottoman Empire. Turks took Sinj from Croats around 1536 and lost it to Venetian commander Cornaro in 1698. Venetian rule ceased in 1797, and the next rulers were the Austrians, until World War One. "Old town Sinj" was demolished by the French army in 1809 in revenge for a local uprising. It seems that the "Old town" was no longer inhabited. In excavations of Sinj's Old town, archeologist found, local, imported Turkish and Austrian pipes. This story helps us understand the decorative elements and shapes of local pipes made there. They are a mix of Ottoman, Italian and Austro-Hungarian influence. Zelovo pipes were made in the same technique as pipes in Chioggia. All decorative elements were mould printed, and not incised in wet clay. The oldest year found so far on today existing moulds is 1806, but there are many pipes which are probably older, from the 18th century. Pipes in Zelovo were made by a few families for more than four generations. These people have had no

tradition in pottery making. They were mostly carpenters, producing small, fine products like musical instruments etc, so they could easily make wooden models of pipes. Using these wooden models they made lead moulds.

There are other pipes (some of them not illustrated here), which are probably of local origin, but there is so far no evidence of workshops elsewhere.

Croatia was a border country to the Ottoman empire for centuries, and under the control of various foreign rulers. It is also a country with long sea coast and many ports and imported products are found regularly across the country. Pipes were surely imported directly, but a lot of them were personal belongings of foreign soldiers, sailors and others.

Besides finds from a shipwreck found near Bisag island (Kornati), other undervater finds are not from lost ship cargo. The cargo of Bisag shipwreck, dates from second half of the 17th. century, it consisted of thousands of Turkish clay pipes, Chinese porcelain, and objects made of thin glass. Other underwater finds are individual, and are coming from bays which surrounded important ports. In this bays ships waited their turn to load or unload, but in some cases, they had to wait for quarantine reasons. Finds in inland Croatia come from old cities or forts, now mostly abandoned. Unfortunately, archeological data is not sufficient to say more about their context.

The catalogue gives description of pipes and their dimensions. P.P.D. is bowl diameter at rim, U.P.T. - socket inside diameter, D.S.Č. - bowl rim thickness, V.P.D. inside height of bowl. Measures in millimeters. First mentioned is the name of the site. Second is the nearby town, and third, the location where the pipe is kept now.

Rukopis primljen 18.VIII.1999.

Rukopis prihvaćen 20.VIII.1999.

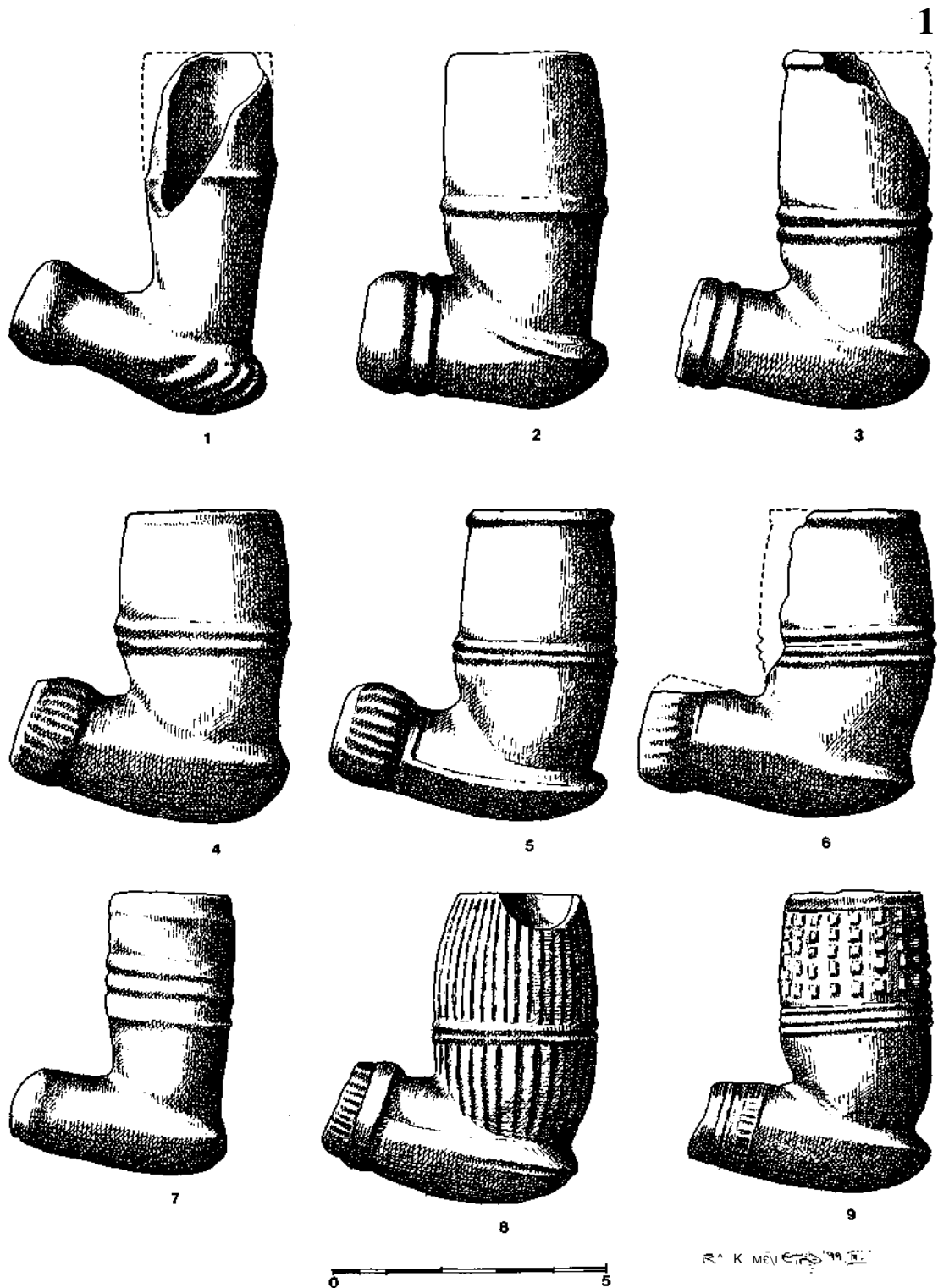

Tabla 1.

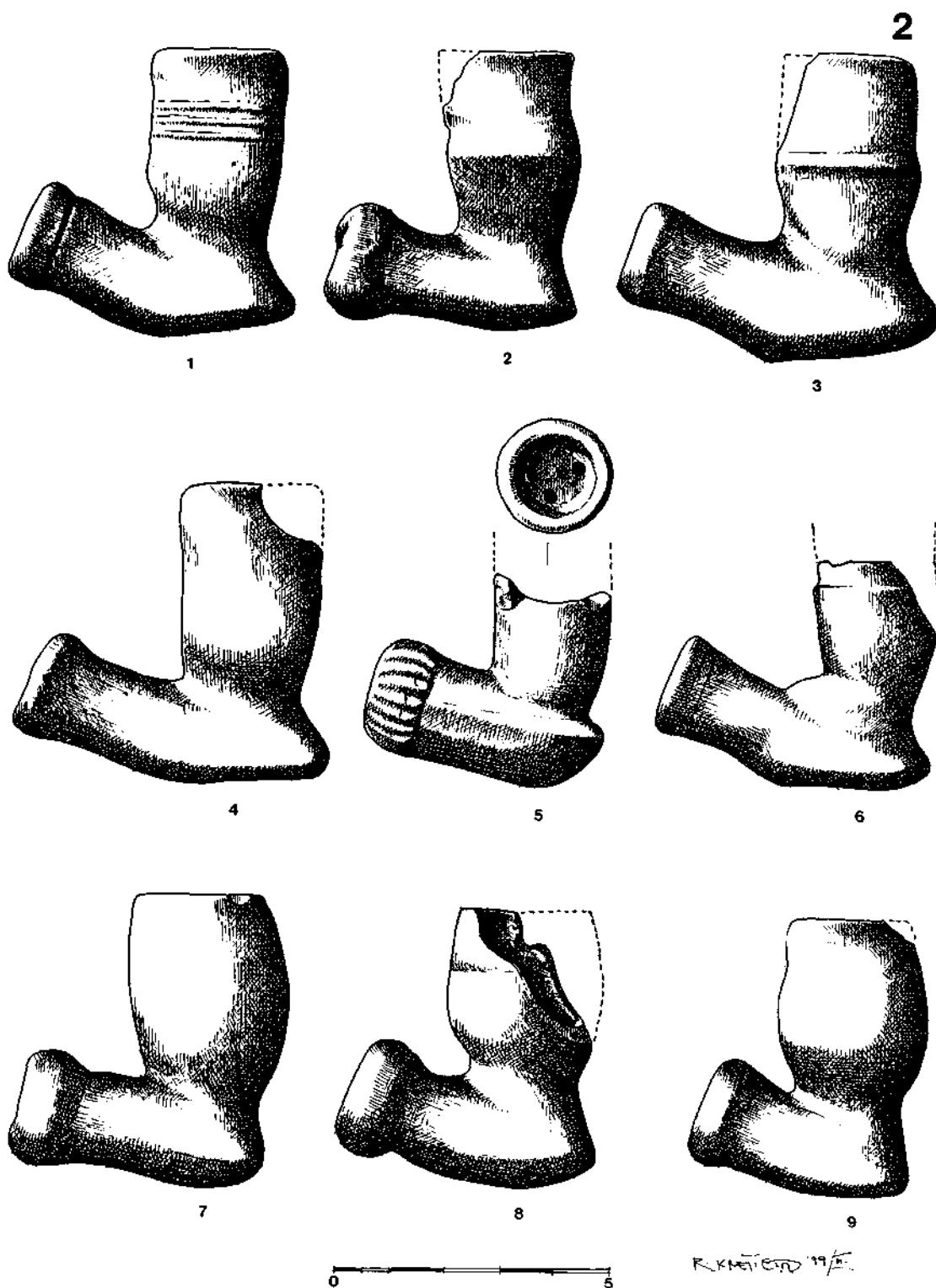

Tabla 2.

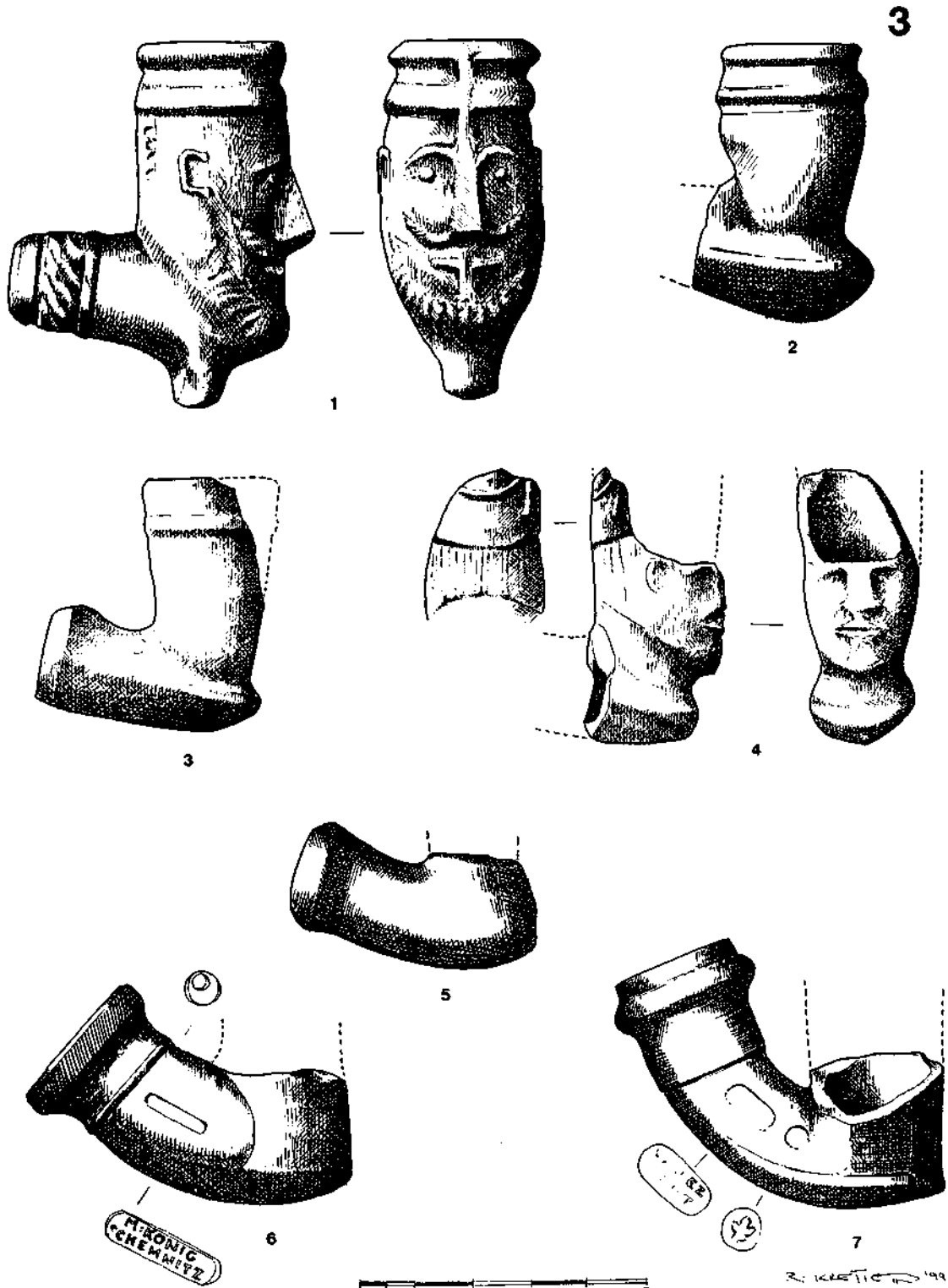

Tabla 3.

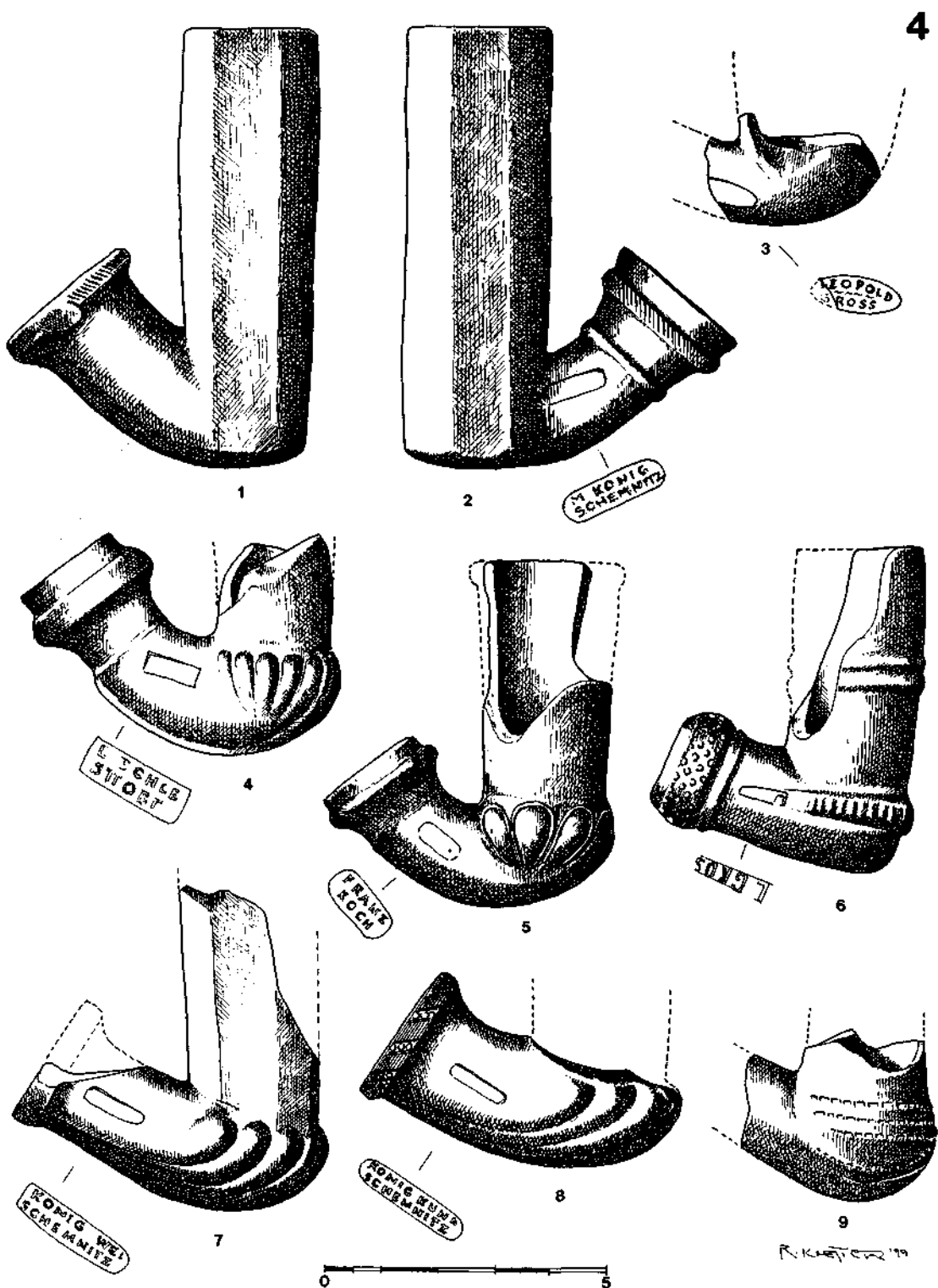

Tabla 4.

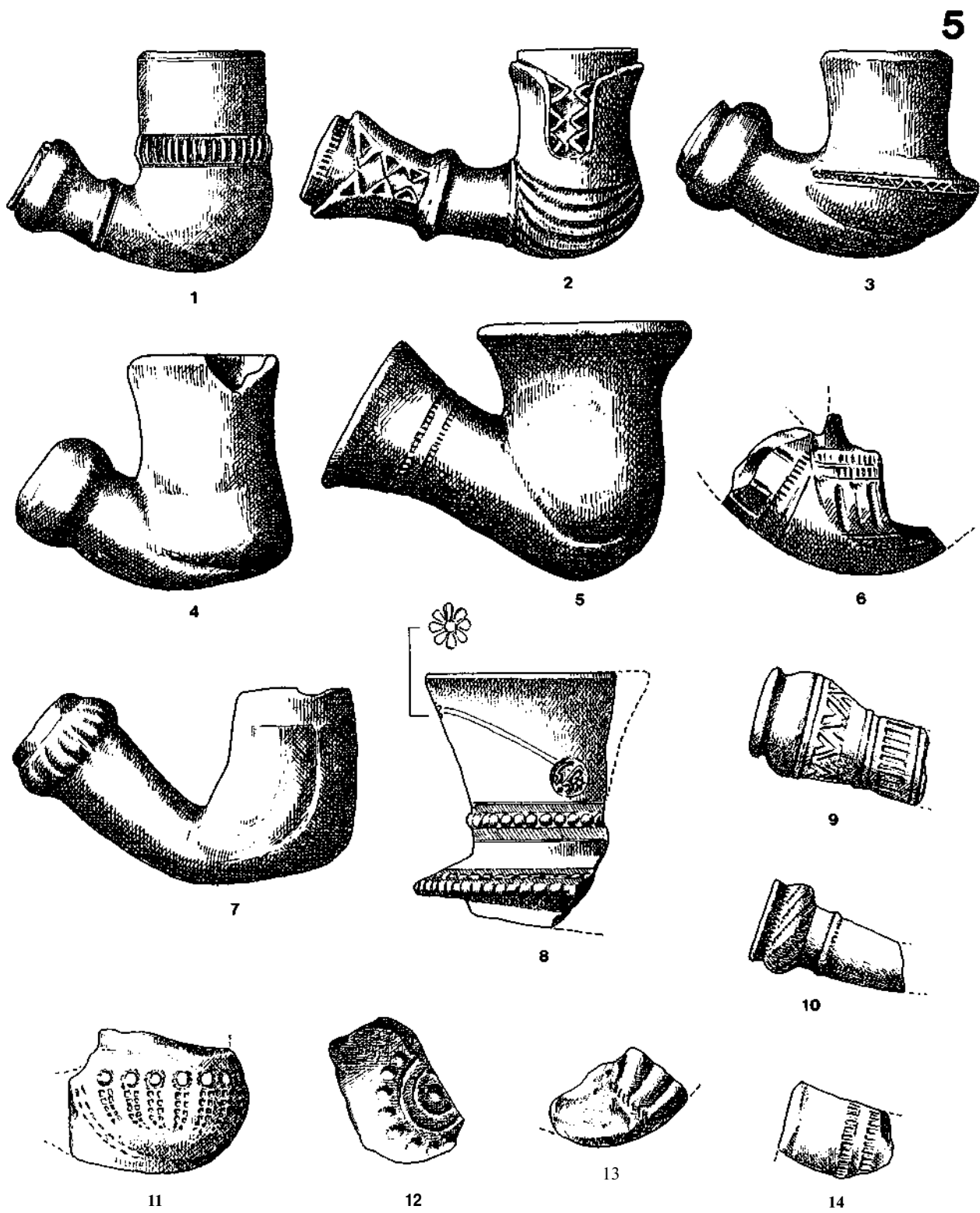

Tabla 5.

R. KMEČIĆ '99

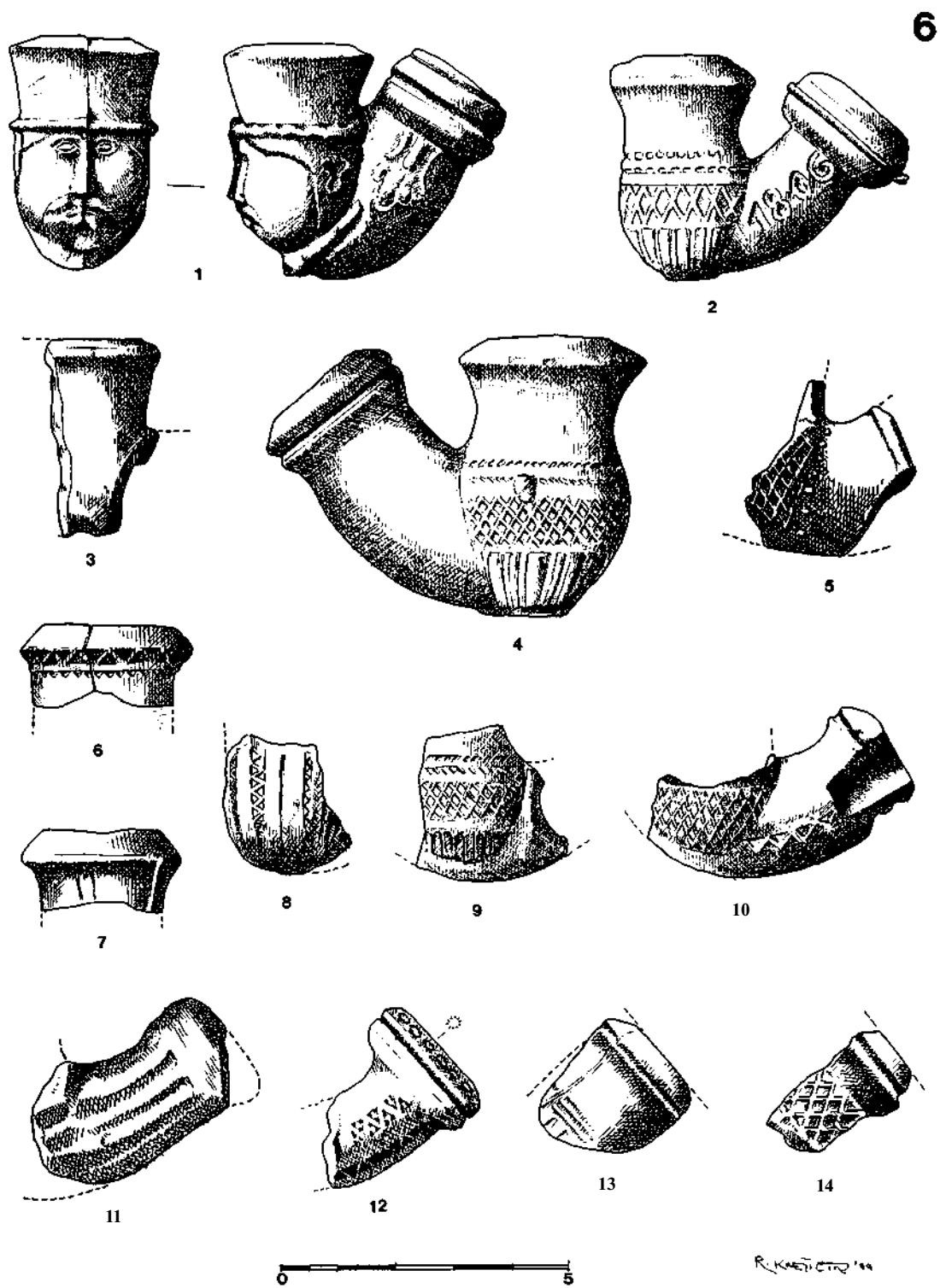

Tabla 6.

7

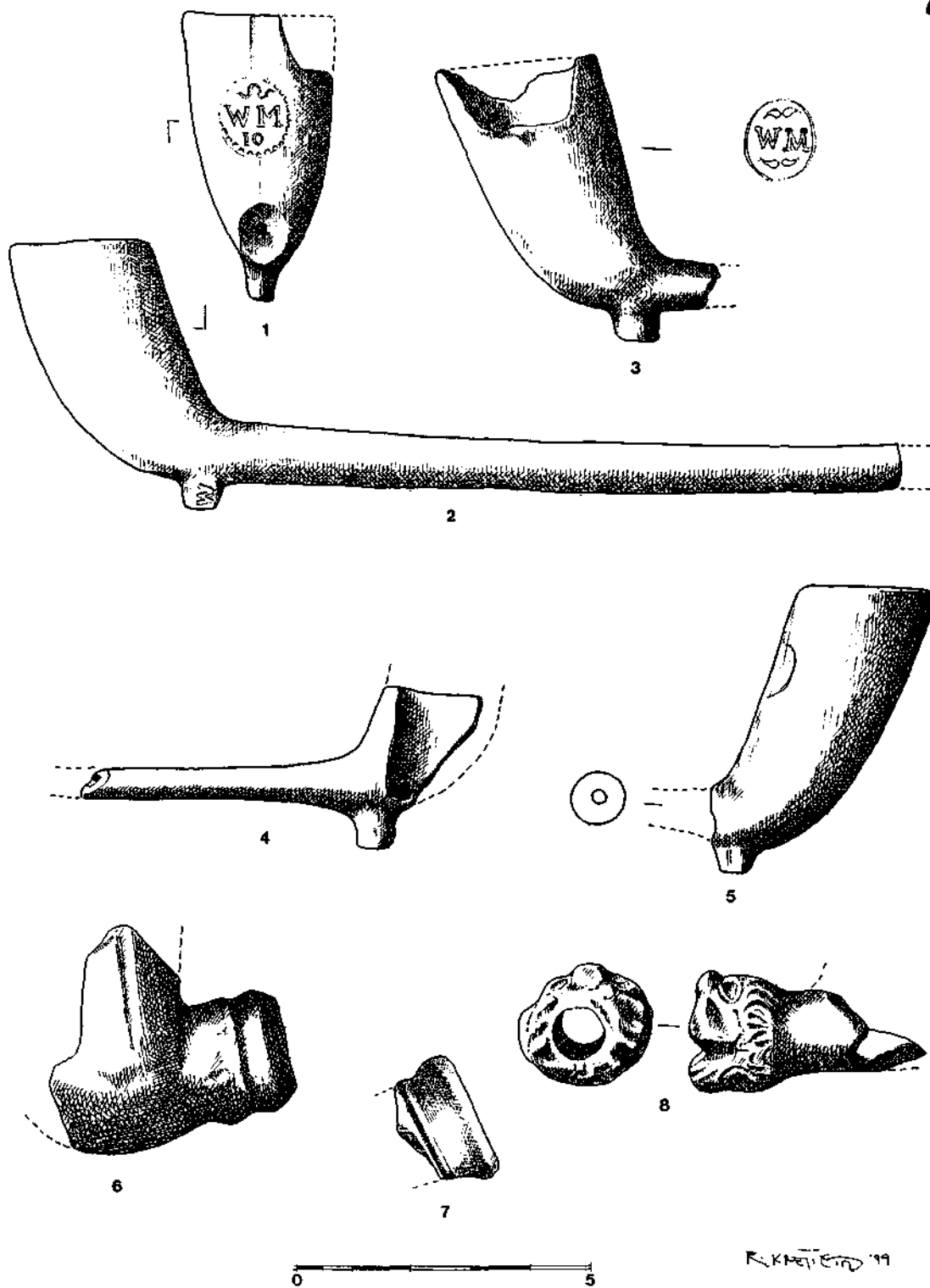

Tabla 7.

HRVOJE MALINAR

Hrvatski restauratorski zavod
Nike Grškovića 23
HR-10000 ZAGREB

KONZERVIRANJE STAROEGIPATSKIH PREDMETA IZ ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

UDK 730 (32)
Stručni rad

U Laboratoriju za konzervatorska istraživanja Hrvatskog restauratorskog zavoda u Zagrebu konzervirano je pet izložaka iz staroegipatske zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu. Dva predmeta izrađena su od kamena (stela i poklopac kanopske posude), dva predmeta od drva (glavastatuetefaraona i dječja lutka), a jedan predmet izrađen je od nepečene gline (polulik žene).

U Laboratoriju za konzervatorska istraživanja Hrvatskog restauratorskog zavoda izvršeno je tijekom 1995. godine konzerviranje pet različitih predmeta iz staroegipatske zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu. Konzervatorskom zahvatu prethodila je izrada programa konzerviranja načinjena na temelju detaljnog pregleda predmeta i izvršene ekspertize. Dva predmeta (stela i poklopac kanope) izrađeni su od kamena vapnenca, dva od drva (glava statуетe faraona i dječja lutka), a jedan predmet (polulik žene) od nepečene gline. S obzirom na različite vrste materijala od kojih su izrađeni predmeti, kao i na zatečeni stupanj oštećenja, predmeti su različito tretirani, pa je u daljnjem tekstu izdvojeno prikazan postupak za svaki objekt.

1. Nadgrobna stela svećenika-čitača Rahotepa iz 18. dinastije

Zbirka Koller, br. 588, Monnet Saleh 12.

Stela potječe iz razdoblja 18. dinastije i bliska je Tel-el-Amarna stilu. Isklesana je od bijelog vapnenca s diskretnom žučkastosivom nijansom. Njene dimenzije su 0,28 x 0,565 x 0,047 m.

Kamen je homogene strukture i ima relativno visoku poroznost. Primarne pore su submilimetarske, dok su nešto veće šupljine nastale naknadnim destruktivnim djelovanjem topljivih soli iz kamena. Prije postupka konzervacije moglo se na površini kamena motriti pod jakim povećalom sitno ljuskanje i šećerasto osipanje u vidu sitnih čestica kamena i bijelog praha od izlučenih soli. Povlačenjem prsta preko površine kamena zaostao je bijeli trag, stoje samo po sebi govorilo o visokom stupnju ugroženosti kamena od topljivih soli. Uspoređujući sadašnje stanje stele s fotografijom stele snimljene prije 40 godina, opaža se osjetna degradacija kamena.

Kvalitativnim testom soli na površini stele utvrđeno je daje kamen kontaminiran u najvećoj mjeri kloridima i sulfatima. Kao mjera zaštite od daljnjeg propadanja kamena predviđena je

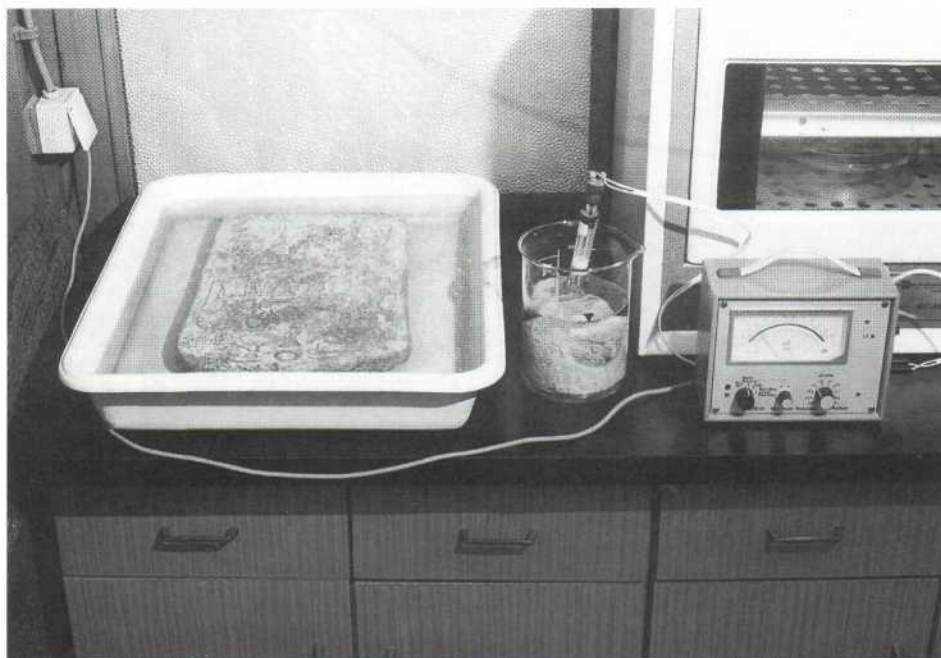

Slika 1a.

Slika 1b.

Slika 1c.

desalinizacija višekratnim natapanjem stele u deioniziranoj vodi uz redovitu kontrolu vodenog ekstrakta pomoću kvantitativnih analiza soli i konduktometrijskom metodom. Nakon odsoljavanja predviđena je konsolidacija oslabljenog kamena.

Stela je najprije fotografirana, a potom je izmjeren njen volumen i masa:

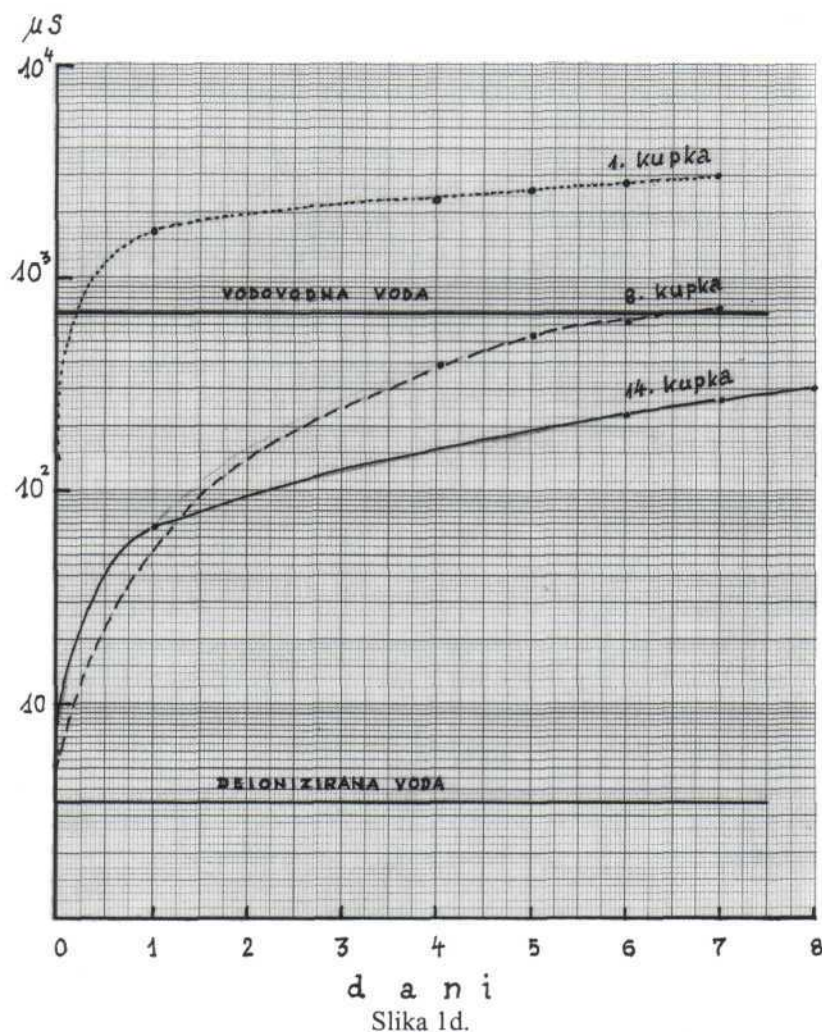
$$\text{volumen} = 764 \text{ cm}^3$$

$$\text{masa} = 10950 \text{ g}$$

Stela je zbog uklanjanja štetnih topljivih soli potopljena u posudu s deioniziranom vodom. Voda je odmah nakon potapljanja promiješana i potom izmjerena električna vodljivost otopine pomoću konduktometra. Iz poznate činjenice da veća koncentracija soli u vodi daje veću električnu vodljivost mogao se reaktivno jednostavnim i brzim postupkom pratiti učinak desalinizacije. To mjerenje električne vodljivosti ponavljano je svaki dan, a podaci su ucrtavani na semilogaritamski dijagram. Na apscisi su naznačeni dani desalinizacije, a na logaritamskoj ordinati naznačena je električna vodljivost otopine u mikrosimensima (f.S). Difuzijom deionizirane vode u porni prostor kamena, otapanjem topljivih soli i njihovim izlaskom iz kamena u okolnu vodu otčinu, povećava se električna vodljivost elektrolita, pa je na dijagramu desalinizacije dobivena karakteristična krivulja. Ta krivulja najprije se strmo uspinjala da bi nakon 7 dana postala sve položenija.

Na kraju prve kupke izmjerena vrijednost električne vodljivosti bila je $7,5 \times 10^3 \text{ f.S}$, što iznosi oko 2000 puta više od deionizirane vode, odnosno 100 puta više od vodovodne vode.

Tada je tretman desalinizacije u prvoj kupki prekinut. Stela je oprezno isprana deioniziranom vodom i ponovno položena u ispranu posudu za desalinizaciju. Deionizirana voda natočena je do iste razine kao i prvi puta, pa je postupak kontrole desalinizacije u drugoj kupki ponovljen kao i u prvoj.

Slika 1d.

Ukupno je postupak potapljanja u deioniziranoj vodi ponavljan u 14 kupki. Natapanje je trajalo ovisno o obliku dijagrama od 3 do 8 dana, odnosno ukupno 86 dana. Nakon svake kupke dijagram je pokazivao manje vrijednosti električne vodljivosti. Na kraju 8. kupke električna vodljivost vodenog ekstrakta soli kretala se u rasponu koliko iznosi vodljivost vodovodne vode (oko $7 \times 10^2 \mu\text{S}$). Električna vodljivost za 14. kupku pala je na $2,7 \times 10^2 \mu\text{S}$, što je otprilike 2,5 puta manja vrijednost nego za vodovodnu vodu. Time je količina soli pala na neštetnu razinu, pa je postupak odsoljavanja završen.

Već prilikom prvog ispiranja površine stele (nakon vađenja iz 1. kupke dana 12. listopada 1995. god.) primijećeno je da s prednje strane stele otpadaju vrlo tanke ljuskice. Te ljuskice bile su tamnije od kamena ali poluprozirne i savitljive. Pincetom su uzeti uzorci ljuske i predani na kvalitativno laboratorijsko ispitivanje¹. Namakanjem u acetonu pod binokularnim mikroskopom primijećeno je najprije bubrenje ljuske, a potom otapanje i pretvaranje u žitku masu. U poluprozirnoj masi motrena su zrna sivosmedega pigmenta. Drugi uzorak ljuske štavljenje na porculanski crjepić i izložen visokoj temperaturi plinskog plamenika. Ljuska je najprije pocrnjela, a potom izgorjela.

1. Sve kemijske kvalitativne testove i kvantitativne analize soli radila je km. tehn. Marijana Stapanić iz Laboratorija

za konzervatorska istraživanja Hrvatskog restauratorskog zavoda.

Ovi testovi ukazuju na to da je stela radi bolje čitljivosti reljefa bila umjetno "patinirana" tamnim pigmentom i umjetnom smolom koja se otapa u organskom otapalu. To bi mogao biti razrijeđeni nitrolak s dodatkom pigmenta, ali se točnija determinacija ovim testovima nije mogla obaviti. Kasnijim pomnim pregledom površine stele uočeno je da se "patina" nalazi i na udubljenjima kamena nastalim ljuškanjem površine zbog štetnog djelovanja sadržanih topljivih soli. To ukazuje na to daje "patiniranje" obavljeno nakon pojave ljuškavanja kamena.

Poslije svake kupke uzet je uzorak vodenog ekstrakta za kvantitativnu kemijsku analizu topljivih soli. Osim analize aniona i kationa određivanje isparni ostatak, pH vrijednosti i električna vodljivost.

Kvantitativnim kemijskim analizama utvrđeno je da su od aniona bili najzastupljeniji kloridi (Cl⁻), kojih je u prvoj kupki bilo 2,20 g/l. Potom su slijedili sulfati (SO₄²⁻) sa 0,74 g/l, pa karbonati (CO₃²⁻, HCO₃⁻) sa 0,10 g/l i na kraju nitrati (NO₃⁻) sa 0,08 g/l. Fosfati (PO₄³⁻) su utvrđeni samo kvalitativnim testom.

Od kationa najzastupljeniji je bio kalcijev ion (Ca²⁺) sa 0,68 g/l, dok je magnezijev ion (Mg²⁺) nađen u znatno manjoj koncentraciji sa 0,04 g/l. Natrij (Na⁺) i kalij (K⁺) utvrđeni su samo kvalitativnim testom. Željezni je ion (Fe³⁺) kvalitativnim testom dokazan samo u tragovima.

Prilikom desalinizacije najsporije se ekstrahirao sulfatni ion, dok su kloridi (kojih je bilo u početku najviše) bili nakon 10. kupke manje zastupljeni od sulfata.

Za svaku pojedinačnu kupku izračunata je ukupna količina ekstrahiranih soli u gramima po litri vode. Suma svih ekstrakata iznosila je 12,86 g/l. Budući daje volumen vodenog ekstrakta iznosio 8,45 l, odavde je izračunata masa ukupnih ekstrahiranih soli:

$$\text{Ukupna količina soli} = 12,86 \text{ g/l} \times 8,45 \text{ l} = 108,7 \text{ g}$$

Iz odnosa mase kamena i mase ekstrahiranih soli, jednostavno je izračunat postotak ekstrahiranih soli iz kamena:

$$\text{Količina ekstrahiranih soli} = \frac{\text{masa ekstrah. soli } 108,7 \text{ g}}{\text{masa kamena } 10950 \text{ g}} \times 100 = 0,99 \%$$

Zaostale količine topljivih sulfata u kamenu pretvorene su Levvinovim postupkom u netopljive i neštetne soli natapanjem kamena u vrućoj otopini barijeva hidroksida s aditivima. Nakon vađenja kamena iz otopine ispran je višak barijeva hidroksida. Stelaje bila pokrivena mjesec dana sve dok nije okončana kemijska reakcija pretvorbe barijeva hidroksida u barijev sulfat i ostatak u barijev karbonat. Potom je cjelokupni kamen dodatno učvršćen sredstvom na bazi etilsilikata i ponovno pokriven, kako bi se u sljedećih mjesec dana etilsilikat hidrolizom razgradio u silicijevu kiselinu i napokon u SiO₂. Time je proces konzervacije završen.

2. Poklopac kanopske posude u obličju sokolove glave

Zbirka Koller, br. 17, Monnet Saleh 516.

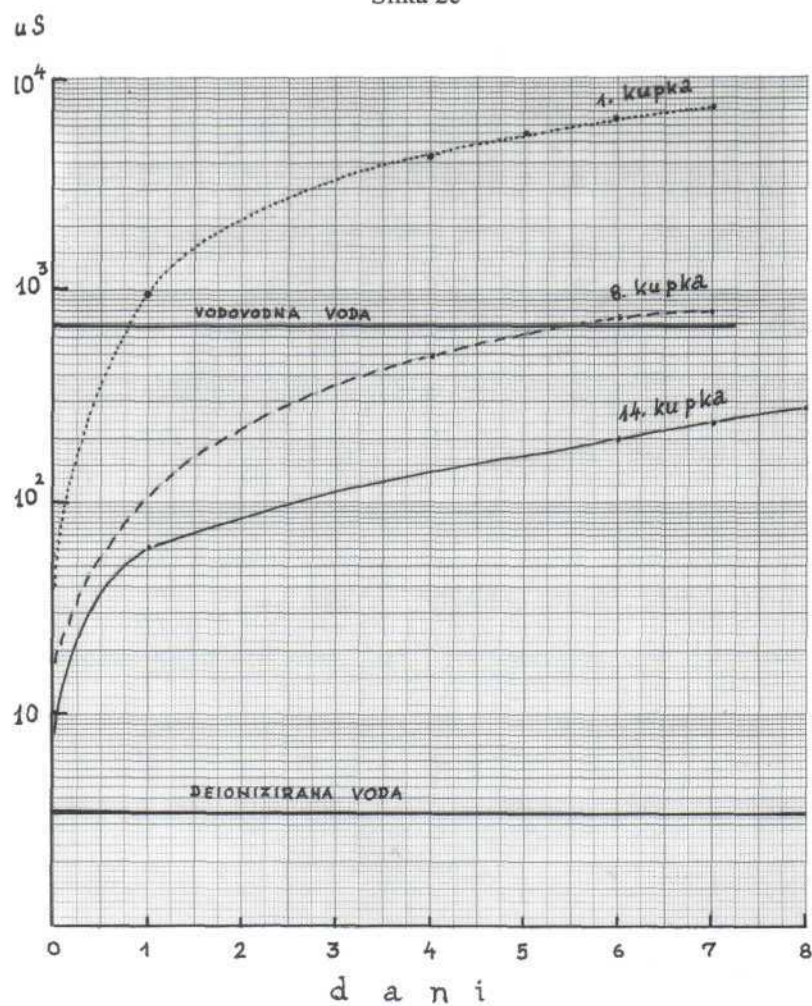
Poklopac kanopske posude iz saitskog doba isklesan je od žućkastog vapnenca u obličju sokolove glave. Dimenzije su mu 0,125 x 0,095 m. Na uglačanoj površini kamena, koji je guste strukture, vide se mjestimice izolirane, a ponegdje i spojene depresije promjera od 5 do 20 milimetara i dubine do 2 milimetra. Površina tih depresija je hrapava i na njoj se pod jakim povećanjem vide zrnca trošnog kamena kojem je vezivo uništeno. Pretpostavljalo se daje uzrok takvog propadanja kamena koncentriranje štetnih topljivih soli, kojima je kamen bio kontaminiran prije njegova iskapanja. Te soli su zbog guste strukture kamena sporo migrirale iz unutrašnjosti

Slika 2a-b.

Slika 2c

Slika 2d.

prema površini. Tu su se postupno koncentrirale i dosegle kritični sadržaj, pa je tada započeo destruktivan proces. Zbog pomanjkanja podataka o lokaciji i uvjetima nalaza predmeta nije moguće utvrditi podrijetlo tih soli, već samo njihov sadržaj.

Budući da je dijagnoza propadanja kamena od kojeg je klesan poklopac kanopske posude jednaka kao u slučaju stele, predviđen je i jednaki tretman za sanaciju. Poklopac kanope desaliniziran je odvojeno od stele, tj. u posebnoj posudi. Bio je potreban jednaki broj kupki, a razlika je u tome što na poklopcu kanope nije bilo tragova umjetne patine. U prvoj kupki kanopa je imala već nakon drugog dana desalinizacije nešto položenu krivulju električne vodljivosti, pa su i vrijednosti na kraju bile upola niže nego kod stele (stela = $7,5 \times 10^3 \mu\text{S}$, a kanopa = $3,0 \times 10^3 \mu\text{S}$). S vremenom su se krivulje električne vodljivosti oba eksponata približile i postale gotovo identične.

Rezultati kemijskih analiza topljivih soli u ekstraktima analogni su onima kod stele, pa je poklopac kanope obrađen Lewinovim postupkom, a potom konsolidiran etilsilikatnim učvršćivačem.

Slika 3.

3. Glava statuete faraona s bijelom krunom

Zbirka Koller, br. 200, Monnet Saleh 34.

Glava statuete faraona s bijelom krunom iz razdoblja Novog kraljevstva izrađena je od smeđeg drva neodređene vrste. Visina glave je 0,116 m. Sušenjem drva nastalo je mnoštvo radijalnih pukotina, čime je kohezija materijala u znatnoj mjeri oslabljena. Radi sprječavanja daljnje destrukcije bilo je potrebno izvesti konsolidaciju drva.

Trošno i ispucalo drvo konsolidirano je metodom vakuum impregnacije. U tu svrhu korištena je otopina izbijelnog pčelinjeg voska u čistom benzinu. Otopina je priređena na vodenoj kupelji i još tako zagrijana upotrebljena je za vakuum impregnaciju. Postupak je ponavljan tri puta. Višak voska odstranjen je benzinom. Na temelju odvage drva prije i poslije vakuum impregnacije utvrđen je porast mase za 11,1 %. Nakon ovog tretmana drvo je dobilo zadovoljavajuću čvrstoću.

Slika 4.

4. Polulik žene od nepečene gline

Zbirka Dr. Petar Karlić, br. 676.

Polulik žene visine 0,157 m izrađen je od nepečene gline tamnosive boje s velikim učešćem pijeska. Glina je armirana dlakama animalnog podrijetla, ali se ne isključuje mogućnost da su za učvršćenje korištene i ljudske vlasi. Kohezija materijala bila je vrlo slaba, pa je bilo potrebno izvesti konsolidaciju. Ranijim preparatorskim zahvatom fragmenti predmeta bili su spojeni ljeplom na bazi polivinilacetatne otopine u organskom otapalu (UHU ljeplilo ili si.). Površina se jako trusila i osipala.

Radi učvršćenja strukture skulpturica je natopljena učvršćivačem za porozne tvari na bazi otopine akrilne i silikonske smole u smjesi organskih otapala. To je povratni materijal koji se otapa u nitrorazrijeđivaču. Stupanj učvršćenja bio je osrednji. Daljnje učvršćivanje osjetno bi promijenilo ton boje gline, pa je postupak tu zaustavljen.

5. Dječja lutka

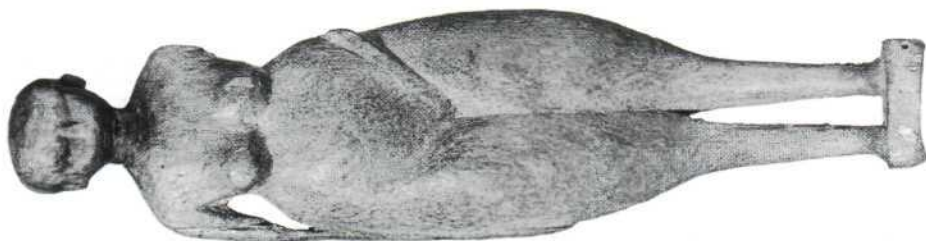
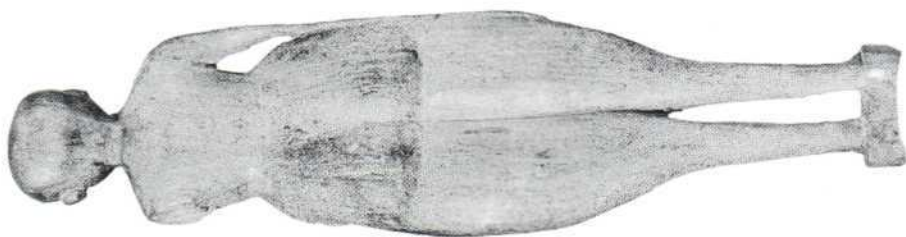
Inv. br. M. 42+50, K. 196+201

Dječja lutka izrađena je od smeđeg drva neutvrđene vrste. Visina skulpturice je oko 0,18 m. Glava drvene lutke bila je odvojena od tijela. Samo tijelo bilo je već ranije impregnirao², dok glava nije bila tretirana, jer još tada nije bila pronađena. Stanje drva glave bilo je takvo da se moglo raspasti na malo jači pritisak prstiju.

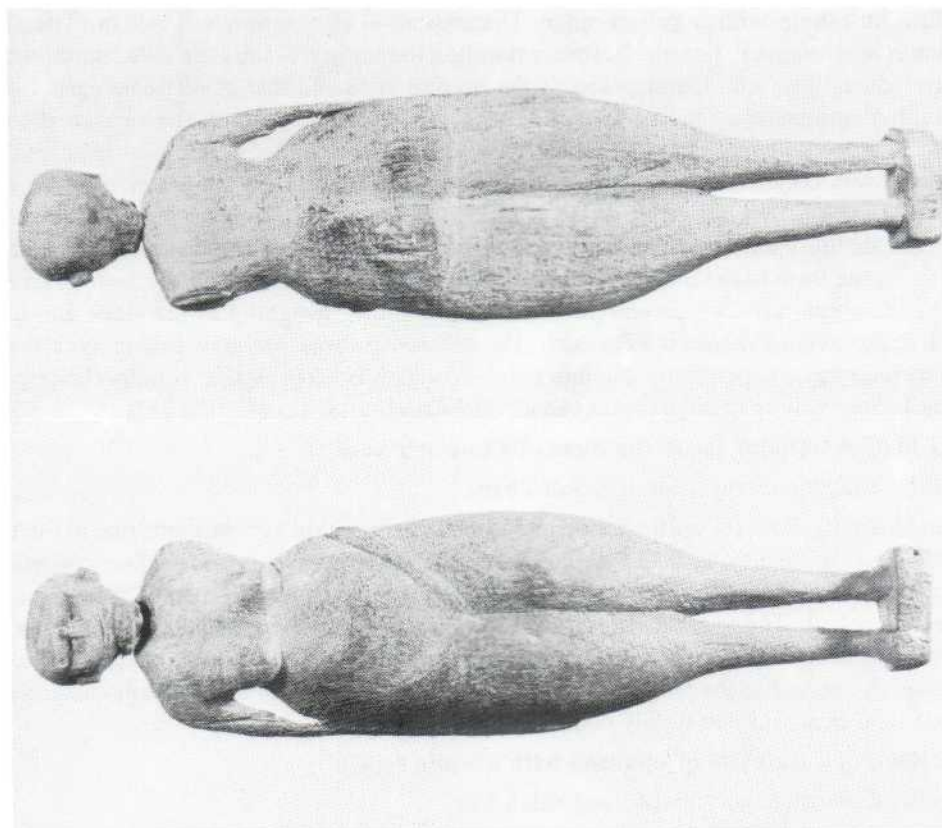
Glava je konsolidirana izbijeljenim pčelinjim voskom u vakuumu kao i glava faraona. Međutim, vjerojatno se odvojena glava nalazila tijekom duljega razdoblja u nešto drukčijim uvjetima nego tijelo prije impregnacije, pa je glava prilikom vakuum impregnacije osjetno potamnijela i nije bila u skladu s tijelom, iako se po mjestu loma vidjelo daje njegov sastavni dio. Tako potamnijeloj glavi najprije je uklonjen sloj voska ispiranjem benzinom. Potom je drvo izbijeljeno vodikovim peroksidom. Površina glave je zatim natapana otopinom voska.

2. Tijelo drvene dječje lutke impregnirao je svojevremeno preparator pok. Ivan Kavurić iz Arheološkog muzeja u Zagrebu.

Slika 5 b.

Slika 5 a.

Nakon usklađivanja boje glave s bojom tijela, glava je spojena s tijelom pomoću tankog mjedenog klina i voska. Stražnji dio vrata na glavi odlično je pristajao uz dio vrata na tijelu, dok je prednji dio vrata manjkao. Udubljenje je ispunjeno voskom do približno 1 mm ispod razine originalne površine, a vosak toniran na boju drva. To upuštenje površine na vratu učinjeno je kako bi se mogla razlikovati izvorna površina od restaurirane.

SUMMARY

CONSERVATION OF ANCIENT EGYPTIAN OBJECTS FROM THE ZAGREB ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

During 1995 five different items from the museum's ancient Egyptian collection underwent conservation: a stele, the lid of a canopic jar, the head of a statuette of Pharaoh, a child's doll and the half figure of a woman. A programme was drawn up based on detailed, professional inspection of the articles. The items were in a bad state and made of varying materials requiring varied treatment.

1. Stele of priest Rahotep, 18th dynasty

Koller Collection, no 588, Monnet Saleh 12

The stele dates from the 18th dynasty and resembles the Tel-el-Amarna style. It is carved from white limestone with a yellow tinge. Dimensions 0.28 x 0.565 x 0.047 m. The Stone is homogenous and relatively porous. Before restoration the surface of the stele was crumbling which gradually reduced its form. Comparison of the present state and that of 40 years earlier showed considerable degradation of the surface. Analysis of the soluble salts on the surface showed by chloride and sulphate contamination, which required desalination by soaking in deionized water. The process was controlled by constant analysis of the salinity of the water and the electric conductivity. The results were presented in a diagram. The process of immersion in deionized water was repeated in fourteen water-baths. It was carried out over 3 to 8 days, totalling eighty-six, depending on the form of the diagram. There was quantitative chemical analysis the total amount of extraction of soluble salts which amounted to 108.7 grams. Weighing of the Stone and the salts showed that the stela contained 0.99% salts. The salt content was probably higher as certainly not all salts were extracted, especially calcium sulphate which is less soluble. Finally the dried stone was Consolidated with material based on an ethelsilicate.

2. Lid of a Canopic jar in the form of a falcon's head

Koller collection, no 17, Monnet Saleh 516

This lid dates from the Saitic period and is carved from light yellow limestone in the form of a falcon's head. Dimensions 0.125 x 0.095 m. The stone suffered from saline corrosion and conservation was carried out in the same way as on the stele. It was immersed fourteen times in deionized water bath. The process of desalination was controlled with a conductometer to measure the electric conductivity of the water. Quantitative chemical analysis of the salts extracted was also carried out. The excess of the less soluble sulphate was treated by the Levvin method using barium hydroxide. The entire lid was finally conserved in ethelsilicate.

3. Head of a statuette of Pharaoh with a white crown

Koller Collection, no 200, Monnet Saleh 34

This head is from the New Kingdom made of indeterminate brown wood. Height 0.116 m. The drying of the wood caused radial cracks which damaged and weakened the figure. The wood

was treated with vacuum impregnation with white beeswax dissolved in petrolium. The solution was heated in a water-bath in preparation for impregnation. This was repeated three times. The wood was satisfactorily strengthened and after impregnation the head had gained **11.1%**.

4. Half figure of a woman in unfired clay

Dr Petar Karkić Collection, no 678

The profile in 0.157 m modelled of unfired dark grey clay with large grains of sand in it. It is armoured with hair of some animal. The clay's cohesion was very weak and the surface was crumbling. Conservation was carried out by a solution of acryline resin in an organic solution.

5. Child's doli

Inv. no M 42+50. K 196+201

The doli is made of indeterminate brown wood. Height 0.18 m. The head had been separated from the body. The body had earlier undergone conservation before the head was found. The head was in such a bad condition that it was in danger of falling apart if pressed by a finger. It was conserved in white beeswax in vacuum like the Pharaoh's head. Since the head had long been apart from the body and under different conditions it was much darker in colour. For this reason it was first impregnated with hydrogen peroxide to resemble the colour of the body. The two were then joined together with a thin brass peg and coloured beeswax was applied.

Rukopis primljen 15.VI.1999.

Rukopis prihvaćen 18.VIII.1999.

PRIKAZI

Stojan DIMITRIJEVIĆ - Tihomila TEŽAK-GREGL - Nives MAJNARIĆ-PANDŽIĆ. *Prapovijest*. Zagreb, 1998.

U sklopu opsežne edicije "Povijest umjetnosti u Hrvatskoj", nakon više svezaka o novovjekovnoj umjetnosti, sada je izišla i knjiga "Prapovijest". Knjiga je zamišljena kao prikaz likovnog stvaralaštva prapovijesnog čovjeka na prostoru Hrvatske. Sadrži 390 stranica teksta i obilje slikovnog materijala (crteži, vrlo kvalitetne fotografije, crnobijele i u boji). Građa je podijeljena na tri velika dijela. Nakon kraćeg uvoda (9-11), prvi dio (15-55), koji se odnosi na paleolitik i mezolitik, napisao je Stojan Dimitrijević, drugi, (58-157) o neolitiku i eneolitiku napisala je Tihomila Težak-Gregl, a treći (160-369) o brončanom i željeznom dobu, Nives Majnarić-Pandžić.

Arheološko otkriće paleolitika bila je jedna od ključnih činjenica u oblikovanju duhovne (evolucionističke) klime 19.st. u kojoj je nastala prva teorija kulture i u kojoj se, uostalom, i arheologija pojavila kao znanost.

Kulturna stratifikacija tog dugotrajnog paleolitičkog razdoblja, kada su rođene prve religije i prve umjetnosti (gravettien, magdalenien), danas je utemeljena uglavnom na analizi različitih tehnika izrade kamenog oruđa. Samo u pojedinim dijelovima Europe svijet primitivnih alatki nadopunjuju već razvijeni duhovni aspekti fosilnog čovjeka: poznati nalazi pećinskog slikarstva, skulpture, nastambi, te kultova (pokojnika, različitih životinja).

U sadašnjem stupnju istraženosti slika hrvatskog paleolitika nije tako slojevita. Nedostaju podaci o paleolitičkoj umjetnosti; paleolitički materijal s našeg prostora čistije utilitarni artefaktni niz paleolitičkog "homo fabera" i bez ikakvog dodira s likovnošću. No, zato naš prostor od srednjeg paleolitika vrlo jasno sudjeluje u europskim paleolitičkim kulturnim

dogadanjima. Musterijenski čovjek (neanderthalac) u Hrvatskoj, slično onom po Europi, sahranjuje svoje mrtve i na ritualni način pokapa pojedine životinje. Pećina Veternica na Medvednici sa svojim kultom lubanje pećinskog medvjeda bitno nadopunjuje europsku sliku duhovnosti musterijenskog stanovništva. Svi ovi duhovni (religijski) aspekti paleolitičkog čovjeka u Hrvatskoj jasno su istaknuti u radu S. Dimitrijevića.

Kako, dakle, u Hrvatskoj ne postoji paleolitički materijal relevantan za temu umjetnosti, Dimitrijević se poslužio slijedećim postupkom. Za nestručnjake često neatraktan svijet alatki autor je maksimalno oslobodio pretjerane znanstvenosti. Svijet alatki s hrvatskog prostora obradio je uporedo s europskim istovremenim artefaktnim nizovima, ali i s približno istovremenim pojavama umjetnosti (i religije) u konkretnim europskim regijama. Interpretirajući hrvatski nelikovni paleolitički materijal u "likovnim kontekstima" paleolitičke Europe, obogatio ga je komponentom duhovnosti, preciznije likovnosti. Uostalom, gravetijenske "Venere" nađene su i u neposrednoj hrvatskoj blizini (Donja Austrija, Moravska) pa, kako pretpostavlja Dimitrijević, u budućnosti, pri boljoj istraženosti našeg paleolitika, njihova pojava sasvim je moguća i na prostoru Hrvatske. A mlađi paleolitik općenito, "vrijeme je raslojavanja kulturne slike" i, zahvaljujući upravo prvoj pojavi umjetnosti, vrijeme približavanja kulture svom određenju.¹ Naš gravetijen, međutim, ne samo da nema svoje "Venere" već, kako ističe autor, nema niti standardne attribute europskoga gravetijena. Iako je ovaj pregled S. Dimitrijević napisao još 1979. god., najnoviji podaci o hrvatskom paleolitiku bitno ne mijenjaju ovdje datu sliku njegovih duhovnih sfera.

I bez likovnog materijala S. Dimitrijević je dočarao naš paleolitik kao epohu u kojoj je čovjek bio "homo faber", ali, prvi put u svom

1. DIMITRIJEVIĆ - TEŽAK-GREGL - MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1998:40.

dugotrajnom postojanju, i "animal symbolism".

S. Dimitrijević obradio je i mezolitik ili srednje kameno doba (8000-5000 g. pr. Kr.) u Hrvatskoj (50-53), no, vrlo kratko i sažeto. Jer, to je epoha bez značajnijih dokumenata o likovnim oblicima.

U uvodu o neolitiku (6000-3500. g. pr. Kr.) autorica T. Težak-Gregl definira odrednice neolitske epohe, zatim koncept neolitske kulture i, napokon, proces neolitizacije. Neolitik obilježavaju: stočarstvo, prva pojava zemljoradnje i sjedilačkog načina života i, mada ne uvijek, prva pojava keramike. Autoričin koncept neolitske kulture ujedinjuje postavke kulturno-povijesnog (difuzionističkog) pristupa i kulturno- materijalističkog (ekonomskoga) modela (G.V. Childe). Neolitsku kulturu tvori osebujna skupina artefakata ili "jedinствена materijalna i duhovna kultura",² te konkretan prostor njihove rasprostranjenosti. Nadalje, T. Težak-Gregl jasno izjednačuje osebujnu artefaktu (i društvenu) strukturu s pojmom etničke zajednice. Kako navodi autorica "pojam kultura dobiva značenje današnjega pojma etničke zajednice te postaje ekvivalent pojmu države, dakako bez državnog ustroja."³

U ovom izjednačavanju "arheološke (neolitske) kulture" i etnosa primjetan je utjecaj kulturno-povijesne (difuzionističke) paradigme. Autoričino shvaćanje procesa neolitizacije također ima određene difuzionističke (čajldovske) prizvuke. Oni su jače istaknuti pri objašnjenju neolitizacije sjeverne Hrvatske (jugistočne te osobito srednje Europe), dok su za jadranski neolitik znatno ublaženi. Jer, "promjene koje imaju karakter novosti nastupaju prije što bliže idemo k jugoistoku, prema Grčkoj i Maloj Aziji, dakle, bliže k žarištima koja su bila pokretači kulturnih tijekova u području srednjeeuropskog Podunavlja".⁴ U skladu s time, autorica koristi tipično difuzion-

ističke (kulturno-povijesne) pojmove, npr. primarna kulturna ishodišta, (i kulturna provincija); zatim razlikuje kulturni kompleks srodnih kultura (npr. starčevački, linearnovrpčasti) i unutar njega kulturu "rodonačelnicu", koja je u tom kompleksu imala kulturno-vremensku prednost.⁵

Autorica se u uvodu globalno određuje i prema fenomenu neolitske umjetnosti. Uočava njezinu anikoničnost (apstrakcija, simboličnost) i logično zaključuje da sama po sebi anikoničnost nije kvaliteta lošija od figurativnosti. U daljnjem izlaganju T. Težak-Gregl neolitsku umjetnost na našem prostoru prati kroz tri temeljna oblika: a) skulpturu malih dimenzija, b) reljefne prikaze na keramici i c) ukras na keramičkim posudama. Ovaj treći oblik je najčešći i u prosjeku likovno najkvalitetniji. Ipak, autorica dvoji o njegovoj stvarnoj umjetničkoj kvaliteti. Definira ga kao vrst primijenjene umjetnosti ili "neolitičkog dizajna".⁶ Stoga zaključuje da "možda u dekoraciji keramičkog posuđa možemo nazrijeti odraz neke druge, prave umjetnosti, koja nam, na žalost, nije ostala sačuvana."⁷

Sve neolitske kulture s našeg prostora nemaju jednako zastupljene temeljne neolitske likovne oblike (keramika, skulptura, reljefna aplikacija).

Štoviše, likovni fundus u to doba u kontinentalnoj Hrvatskoj doista je skroman. Mnoge kulture (npr. sopotska, korenovska), prema sadašnjoj istraženosti, nisu bile sklone umjetničkom izražavanju. Sopotska kultura ima tek malobrojnu plastiku. Vinčanska pak kultura, s izuzetnim plastičkim izrazom na svom matičnom području, u Hrvatskoj (istočna Slavonija) je bila tek periferna pojava i likovno lišena upravo svoje skulpture. Ali, i te kulture, bez značajnijeg likovnog fundusa, autorica je uključila u analizu. Prikaz neolitske umjetnosti stoga se sveo na sažet prikaz svih neolitskih

² Isti, p. 60.

³ Isti, cit.mj.

⁴ Isti, cit.mj.

⁵ Isti, pp. 60-61.

⁶ Isti, p. 61.

⁷ Isti, p. 62.

kultura na našem prostoru, neovisno o njihovim likovnim dometima.

Kao likovno najzanimljivija neolitska pojava sjeverne Hrvatske, ostaje, dakle, starčevačka kultura sa svojom skulpturom i slikanom keramikom, na kojoj se očituje "bogati stil rascvjetanih spirala".⁸

Iako je ta kultura Hrvatske tek dio velikog starčevačkog kulturnog kompleksa (Srbija, Kosovo, Bosna, Bugarska, Makedonija, Grčka, Rumunjska, istočna Mađarska), upravo novija istraživanja ukazala su na prodor (kasnog) Starčeva duboko na zapad (do Bjelovara) i time na njegovo veće značenje za naš neolitik.

Činjenica je da su se likovno najdijelotvorniji neolitski oblici oblikovali na Jadranu. U danilskoj kulturi autorica ih prati na slikanoj keramici s kolorističkim naglascima, zatim na keramici s plastičnom ili urezanim spiralom i si., te kroz relativno bogat repertoar plastike (ritoni, antropomorfna skulptura i dr.). Likovni pak aspekti hvarske kulture ne zaostaju za onim danilskim. Danilske i hvarske likovne oblike (kao i one kontinentalne) autorica uzima kao gotove činjenice i uglavnom ih ne analizira u širim kontekstima, npr. sredozemnim i si.

Za interpretaciju (prapovijesnog) likovnog oblika doista nisu presudne (linearne) kulturne difuzije. Proces umjetničkog primarno se pokreće unutar konkretne kulture. Ali, već pitanje stila, kao osebujne umjetničko-povijesne kategorije, koja nadilazi pojedinačni oblik, često i pojedinačnu kulturu (i etnos, dakako), pretpostavlja stanovite kulturne interakcije i stoga zahtijeva šira komparativna istraživanja. U neolitskim okvirima to se može odnositi upravo na danilsku i hvarsku kulturu (kao uostalom i na onu starčevačku u sjevernoj Hrvatskoj). One imaju osebujnu likovnu sintaksu. Kako ta sintaksa u stanovitim vidovima ipak korespondira sa sintaksom nekih drugih kultura na širokom sredozemnom potezu između Italije, Albanije i Grčke, nameće se

pitanje o mogućem razgraničenju kategorije stila i kategorije kulture. No, taj problem neposredno zadire u strukturu vrlo proširenog koncepta (neolitske) "arheološke kulture", prema kojemu je kultura primarno determinirana tipološko-stilskim odlikama svojih keramičkih oblika.

I u eneolitičkom razdoblju (3500-2200 g. pr. Kr.) keramika je važan element likovnosti kultura na prostoru Hrvatske. Dobar dio njih, međutim, nije oblikovao osebujni izraz. Tek lasinjska kultura, i to u svojoj završnoj fazi, kako navodi T. Težak-Gregl, ima "vlastiti prepoznatljiv stil"⁹ na keramici (u tehnici urezivanja, žigosanja, ubadanja, s motivima girlandi, polukrugova, mreže, meandra). I, napokon, slijedi vučedolska kultura krajem eneolitika (s ishodištem u istočnoj Slavoniji i Srijemu, u svojoj završnoj fazi proširena sve do srednje Europe, Bosne i Rumunjske), koju autorica smatra najosebujnijom likovnom pojavom na tlu prapovijesne Hrvatske. "Ako se ikoja proizvodnja iz razdoblja prapovijesti može smatrati umjetničkom tvorevinom, onda je to s punim pravom keramika vučedolske kulture. Izvanrednim skladom i dotjeranošću oblika i ukrasa ona je potkraj eneolitika stigla gotovo do savršenstva".¹⁰ Misli se na dobro poznatu sintaksu tipičnih vučedolskih motiva u tehnici urezivanja, rovašenja, duboreza i si., s primjenom svijetle inkrustacije na tamnoj površini posuda, koje i tipološki pokazuju poseban osjećaj za oblik. Napokon, zaključuje autorica, "kao što su eneolitičke kulture u svojoj osnovi rezultat simbioza različitih populacijskih i kulturnih elemenata, tako možemo općenito i eneolitičku umjetnost okarakterizirati kao kompozitnu."¹¹

U sintezi o jadranskom eneolitiku 1979. S. Dimitrijević je istaknuo da to nije epoha kulturnog vakuuma, jer, jadranske eneolitičke kulture postoje, samo nedostaje obimnija

8. Isti, p. 79.

9. Isti, p. 117.

10. Isti, p. 140.

11. Isti, p. 113.

građa.¹² Ta primjedba uglavnom vrijedi i danas. Jadranski eneolitik još čeka precizniju periodizaciju i punu definiciju svojih kultura. T. Težak-Gregl u "Prapovijesti" ničim nije dokumentirala likovnost ovog razoblja na Jadranu. Ipak, ponudila je vrlo skicoznu i preliminarnu sliku njegove kulturne stratifikacije. Ona najprije izdvaja nakovansku kulturu (s tamnom keramikom s kanelurama), koja je "formirana na supstratu kasne hvarske pod utjecajem kasne vinčanske kulture".¹³ Zatim, u neposrednom obalnom zaleđu izdvaja lasinjsku kulturu i, napokon, navodi da "nije isključeno ni postojanje nekog regionalnog tipa kasne vučedolske kulture s obzirom na dokazanu prisutnost jadranske varijante ljubljanske kulture u rano brončano doba".¹⁴

Slijedeća velika epoha-brončano doba (2300-750 g. pr. Kr.), koja je bitno određena razvijenom metalurgijom, ima složenu dinamiku, s intenzivnom kulturnom (trgovačkim i dr.) razmjenom i sadrži prve zgusnutije podatke o kultu mrtvih, te o društvenoj strukturi s definitivno kristaliziranim ratničkim staležom. Materijal relevantan za brončanodobnu umjetnost autorica N. Majnarić-Pandžić obrazlaže kronološkim slijedom u sklopu konkretne kulture, a ponekad, iz objektivnih razloga, zbog slabe istraženosti, i mimo konkretnog kulturnog konteksta. Jer, u mnogim hrvatskim regijama u ranim fazama brončanog doba često postoje važni pojedinačni nalazi, ali ne i podaci dostatni za identifikaciju osebujnog kulturnog sustava (npr. rana i srednja bronca u Istri, Lici i si.).

Dvije najistraženije kulture rane bronce (2300-1600 g.p. Kr.), vinkovačka (u jugozapadnoj Panoniji do sjeverozapadne Hrvatske) i cetinska kultura (Dalmacija sa zaleđem) posjeduju

i likovno najatraktivniji materijal. Da keramika ni sada nije bila zanemarena dokazuje upravo ona vinkovačka, s geometrijskim ukrasom s inkrustacijom (što asocira na vučedolsku tradiciju), a još više keramika cetinske kulture s prepoznatljivim geometrijskim motivima i posebnom morfologijom posuda. Cetinska kultura potvrđuje i izuzetnu važnost oružja (u grobnim kontekstima), koje se kroz brončano doba često i ukrašavalo. Na jadranskoj pak obali i otocima, prema autorici, negdje uporedno s cetinskom kulturom, tijekom rane bronce živi ljubljanska kultura ili jadranski tip ljubljanske kulture, koja njeguje svoj keramički izraz: na tamnoj glačanoj površini posuda geometrijski motivi se utiskuju kotačićem, s dodatkom bijele inkrustacije. Autorica taj keramički izraz koji, dakle, obilježava ljubljansku kulturu, ilustrira ulomkom ukrašene posude iz Grapčeve špilje na Hvaru.¹⁵ Treba istaknuti da postoje različita određenja strukture i trajanja ljubljanske kulture,¹⁶ a prema nekim autorima¹⁷ i cetinska kultura počinje već krajem eneolitika. I sama autorica navodi da "cetinsku grupu možemo promatrati kao dugotrajniju pojavu, nastalu još pri kraju bakrenog doba, a s vrlo intenzivnim življenjem tijekom čitavog ranog
¹⁸
brončanog doba".

Najvažniji kulturni događaji u srednjoj bronci (1600-1300 g. pr. Kr.) u sjevernoj Hrvatskoj su: pojava vatinske kulture (u srijemsko-slavonskoj regiji) i prodor kulturnih skupina tzv. panonske (transdanubijske) inkrustirane keramike iz zapadne Mađarske u Baranju i sjeveroistočnu Slavoniju. Ova posljednja kultura u Hrvatskoj, najuže je vezana za širu skupinu kultura sa srodnom keramikom (krivocrtna ornamentika, inkrustacija) u srednjem i donjem Podunavlju (Dubovac- Žuto

12. S. DIMITRIJEVIĆ. Problem encolita na istočnoj jadranskoj obali. *PJZ, Eneolit* Sarajevo, 1979: 368.

13. DIMITRIJEVIĆ - TEŽAK-GREGL - MAJNARIĆ-PANĐIĆ 1998: 150

14. Isti, cit.mj.

15. Isti, 174, si. 8

16. B. MARIJANOVIĆ. Ljubljanska kultura na istočnoj jadranskoj obali. *VAHD*, 84/1991.

17. B. MARIJANOVIĆ. Cetinska kultura-rana faza, samostalna kultura ili integralni dio eneolitika, *RadFilZad*, 36(23)/1998: 1-8.

18. DIMITRIJEVIĆ - TEŽAK-GREGL - MAJNARIĆ-PANĐIĆ 1998: 174.

brdo, Cirna, Girtla Mare, Ostrov), koje imaju plastiku izuzetne simboličke vrijednosti i zanimljive likovnosti. Problem simboličnosti te plastike odavno je uočen, ali ni danas nije do kraja objašnjen, jer sadrži brojna pitanja o religijskoj (solarnoj) simbolici na potezu Podunavlje-Egeja tijekom srednje bronce, s mogućim kontinuitetom u mlađa razdoblja. To je već zabilježeno kod G. Kossacka,¹⁹ ali istaknuto je i u ovom radu. "Simboli i sadržaji izraženi u srednjobrončanodnim grupama s inkrustriranim keramikom u južnoj Panoniji nadživjeli su svoje vrijeme i bili utkani u duhovni svijet kasnoga brončanog doba i u opću europsku tradiciju koja će egzistirati još dugo u prvom tisućljeću pr. Kr."²⁰ Krugu te podunavske plastike s našeg prostora pripada tek poznati "idol" iz Dalja. Preciznije, prema N. Majnarić-Pandžić on pripada daljsko-bjelobrdske varijanti te srednjobrončanodobne keramike. Autorica je, naime, izdvojila u sjeveroistočnoj Slavoniji, uglavnom na osnovu načina ukrašavanja posuđa, regionalnu slavonsku varijantu unutar kulturne skupine tzv. panonske (transdanubijske) inkrustrirane keramike.

Nadalje, autorica analizira glavne likovne oblike i neke druge temeljne probleme kultura kasne bronce (1300-750 g. pr. Kr.). U kontinentalnoj Hrvatskoj kasna bronca pripada kulturnim skupinama unutar kompleksa kulture polja sa žarama, s njezinim linearno-apstraktnim likovnim sklopovima i prepoznatljivim simboličkim oblicima (ptica, kotač, sunčeva lađa). Na Jadranu i zaleđu to je pak vrijeme oblikovanja one "koine" iz koje će negdje početkom i tisućljeća izrasti već profilirane kulture: histarska, liburnska, delmatska i dr.

Arheološka slika kulture s kraja brončanog doba i tijekom željeznog doba, osobito od 7. st. pr. Kr. bitno se mijenja, unatoč stanovitim regionalnim kulturnim (i etničkim) cezurama, ali i naglašenim kontinuitetima na razmeđu II i I tisućljeća. Arheološki izvori sada

su raznovrsniji, količinski brojniji i kvalitativno drugačiji. "Arheološka kultura" doista više nije samo keramički stil, odnosno, tipološko-stilski niz, što se uostalom i za starija razdoblja može prihvatiti tek uvjetno. Logično je da autorica u izlaganju relevantne problematike slijedi koncept zajednički za cijelu "Prapovijest". U skladu s tim, ona likovni materijal objašnjava u kontekstu konkretne kulture, što je metodološki i poželjeno. Ali, zbog relativnog bogatstva likovnog željeznodobnog materijala, osobito u pojedinim kulturama i vrlo slojevite problematike koju taj materijal sada nudi, kulture iz I tisućljeća pr. Kr. mogle su se znatno više "očistiti" od tipičnih arheoloških činjenica u korist onih likovnih, bez straha da će kulturni kontekst ostati prazan. I ma da je u rad uključen sav poznati materijal s potencijalnim likovnim vrijednostima, pitanje forme ili prapovijesne slike, odnosno, stila i si., ostalo je u drugom planu. Umjetnost kao bogatstvo pojedinačnosti svedeno je na činjeničnost. Tako shvaćeno pojedinačno nadslojilo je opće, što se osobito osjeća u interpretaciji složene slike jadranske likovnosti. Jer, jadranski protopovijesni svijet sa zaleđem, likovno rastrgnut između geometrizma i figurativnosti, okružen grčkim, italiskim i etruščanskim oblicima i njihovim derivatima, na osebujan način, u skladu s vlastitom senzibilnošću, sudjeluje (aktivno/kreativno ili pak pasivno) u stilskom događanju (geometrijskom, orijentali-zirajućem, arhajskom, klasičnom i dr.) na Sredozemlju.

Izdvajanje helenističke epohe (3-1. st. pr. Kr.) na Jadranu kao cjeline za sebe sadrži stanovita pitanja i probleme metodologijske naravi. Kako ovo složeno razdoblje izravno susreta autohtone kulture i grčke i rimske civilizacije nije dovoljno istraženo, njegovo uklapanje ili pak neuklapanje u postojeće periodizacije može se različito argumentirati. U kontekstu ove knjige gdje nisu izdvajane druge stilske faze (npr. geometrijska, arhajska i si.) suvišnim se čini izdvajanje samog

19. G. KOSSACK. *Studien zum Symbolgut der Urnefelder- und Halbtatzeit Mitteleuropas*. Berlin, 1954: 40-79.

20. DIMITRIJEVIĆ - TEŽAK-GREGL - MAJNARIĆ-PANĐIĆ 1998: 185.

helenizma kao posebnog stilskog izraza. Izdvajanje te epohe, analogno mnogim "latenskim" horizontima u Europi, opravdale bi tek novonastale kvalitativne promjene u životu postojećih kultura. Jadranske kulture u to vrijeme doista doživljavaju mnoge važne promjene, što je osobito vidljivo na zapadnojadranskom potezu. Ali, na istočnojadranskoj obali uglavnom postoji i neprekinut kulturni kontinuitet do početka nove ere.

Arheološka periodizacija i kronologija nisu presudne za život likovnog oblika. Kako se umjetnost događala u vremenu, stanovite kronološke sheme ipak su dobrodošle. One su doista priložene u ovoj knjizi. Vremenska tablica koja govori o počecima željeznog doba na Jadranu, međutim, nije dovoljno usuglašena s tekstom i nije dovoljno pročišćena - izrađena na jedinstvenim kriterijima za sve istočnojadranske kulture.

Knjiga "Prapovijest" ne problematizira fenomen prapovijesne umjetnosti od paleolitika do kraja stare ere. Ona nije refleksija o (prapovijesnoj) umjetnosti. U njoj se ne nazire definiran pristup umjetničkom obliku. U hrvatskoj arheologiji i povijesti umjetnosti, ne postoji rad koji na adekvatan način zadire u problematiku prapovijesne likovnosti. Uostalom, takve knjige su relativno rijetke i u europskoj arheologiji. Kako je kasno otkrivena, tek u 19.st., prapovijesna umjetnost, za razliku od grčke, egipatske i dr., nije našla svoje mjesto u velikim ("metafizičkim") novovjekovnim estetikama. A i sama povijest umjetnosti i suvremena teorija umjetnosti (estetika) vrlo često "preskaču" ovu prapovijesnu problematiku. Najtipičnije europske knjige o prapovijesnoj umjetnosti konceptijski su bliske našoj "Prapovijesti". One su najčešće slikovni pregled najatraktivnijeg likovnog fundusa uklopljenog u "arheološki kulturni kontekst" koji je neopterećen arheološkom znanstvenošću. Te činjenice, međutim, pokreću staro pitanje o dometima arheologije pri istraživanju duhovnih aspekata, osobito onih umjetničkih. Bilo bi logično i poželjeno da upravo arheologija na "vlastitom" materijalu

interpretira likovni oblik. Ona to može tek ako se odredi prema fenomenu umjetničkoga i prihvati stanovita polazišta povijesti umjetnosti i teorije umjetnosti (estetike). Dvadeseto stoljeće, kao doba afirmacije vizuelne percepcije, recentne "primitivne" umjetnosti, naive, apstrakcije i tzv. anti-umjetnosti i općenito svih vidova slikovne komunikacije, potpuno pogoduje vrednovanju prapovijesnog likovnog izraza. Ali, to je i doba razdrobljenosti estetičkih teorija, nestanka velikih filozofskih estetika i pojave mnogih novih. Tradicionalni estetski kriteriji više nisu dostatni u valoriziranju suvremene umjetnosti; ona grčevito traži novi model vrijednosti, što svakako ima pozitivnog odraza i na shvaćanje prapovijesne umjetnosti i novih mogućnosti njenog vrednovanja. No, koji model bi pogodovao prapovijesnoj umjetnosti?

Niti jedna teorija (estetika) nije umjetnost objasnila "bez ostatka".

A neka od trajnih pitanja teorije umjetnosti najizravnije se tiču upravo prapovijesnog oblika, koji stoji na samim počecima ljudske kreativnosti.

Je li prapovijesna umjetnost neraskidivi dio jedinstvenog umjetničkog tijeka koji traje do danas ili je ona u tom tijeku po nečemu posebna i stoga zahtijeva i poseban pristup? Postoji li estetski progres u vremenskom tijeku i ako (možda) postoji u čemu se očituje (u spoznajnim vrijednostima, u tehnici i si.)? Tu je napokon i pitanje o prirodi umjetničkoga, koje se ne može mimoći niti u analizi prapovijesnog oblika. Neovisno o tome hoće li se umjetnost u cjelini shvatiti kao simbolička forma (što je afirmirano u novijim teorijama), ili pak kao nešto drugo, činjenica je daje upravo prapovijesna umjetnost, kroz tijesne veze s religijom (ideologijom), naglašeno simbolična. Osobito u svojim ranim fazama (paleolitik) prapovijesni likovni oblik sadrži i danas provokativnu problematiku o (genetskim) odnosima rituala, slike i misli (mita).

Kako se "Prapovijest" u svom ishodištu nije jasno teorijski odredila prema prapovijesnom obliku/slici, ne treba je vrednovati kao

analizu prapovijesne umjetnosti. "Prapovijest" je sažet pregled svih prapovijesnih kultura na prostoru Hrvatske. Te kulture ovdje najbolje oslikava materijal s potencijalnim likovnim vrijednostima, ali i mnoga druga činjenična građa. S druge pak strane, u knjizi nema one građe koja bi strogo znanstveno problematizirala sve temeljne aspekte naše prapovijesti na razini sinteze. Ali, to i nije bila namjera autora ovog rada. "Prapovijest" je knjiga koja je nedostajala u hrvatskoj arheologiji. Na vizuelno upečatljiv i znanstveno nepretenciozan način ovaj vrijedan rad predočava stručnjacima i široj kulturnoj javnosti najdojmljivije i najvrednije aspekte naše prapovijesne baštine.

Sineva Kukoč

Mircea PETRESCU-DÎMBOVIȚA. Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien. *Prähistorische Bronzefunde*, Abteilung X, 4. Band, Stuttgart 1998. 194 str., 180 tab.

Deseti odjeljak serije Prehistorijskih brončanih nalaza koji izlazi u okrilju UISPP-a sustavno, po regijama objelodanjuje nakit - narukvice, nanogvice i prstenje. U ovoj je knjizi katalog bakrenih i brončanih narukvica i nanogvica iz Rumunjske. M. Petrescu-Dimbovița već je otprije poznat autor u seriji PBF. Godine 1978. g. obradio je, naime srpove iz Rumunjske i tom prigodom objavio korpus srednebrončanodobnih i kasnobrončanodobnih rumunjskih ostava, tako da se jednim dijelom ponovno obrađuje ista građa, no, kako stoji u uvodu knjige koji prikazujem, narukvice i nanogvice iz rumunjskih ostava objavljuju se s revidiranim podacima. Tu su također narukvice iz grobova, pojedinačni nalazi itd. - sveukupno oko 2400 primjeraka nakita te vrste. Na početku su katalogizirane bakrene narukvice, a potom brončani predmeti.

Najstarije su narukvice bakrene spirale s okruglim, ovalnim i krovastim presjekom koji pripadaju fazama A i B kulture Cucuteni i kraju eneolitika. Njih ima petnaest komada. Slijedi popis brončanih spiralnih narukvica - "Armspi-

rala" te brončanih kolutova tj. narukvica s dva do 4 navoja. Spiralne narukvice po uvriježenome mišljenju potječu iz balkansko-anatolskog kulturnog kruga. Oko polovice ukupnog broja ovog tipa narukvica ima okrugli presjek, a ostale mogu imati presjeku u obliku slova D, ovalni, krovasti, rombični presjek i si. Forma presjeka nema nikakvo kronološko značenje - spirale dolaze od stupnja Ha A 1 i traju kroz čitavo brončano doba. Posebno mjesto kod spiralnih narukvica pripada plosnatim trakastim spiralama s rebrom po sredini i završecima u obliku spirala (Br. 96-103). Za podunavsko-karpatsko-pontski areal tipične su spiralni štitnici za ruke koji većinom potječu iz ostava i iz paljevinskih grobova. Petrescu-Dimbovița> detaljno obrađuje i navodi razna mišljenja o funkciji ovih narukvica kao i njihovu unutarnju kronološku podjelu. Prema nekim su teorijama narukvice i nanogvice s dvije nasuprotne spirale bile isto tako štitnici - one manjega obujma za ruke, a većega obujma za noge. One su datirane u drugu i treću fazu srednjeg brončanog doba u Rumunjskoj, a u Mađarskoj idu u horizont Kosziderpadlas. Spominje se, također naša ostava Lovaš u istočnoj Slavoniji. U poglavlju o bakrenim ručnim i nožnim kolutovima obrađuju se nekoliko nalazi ove vrste iz grobova iz vremena srednjega neolitika. Nešto su mlađi primjerci kolutova s kvadratnim presjekom, a većina ih je nađena u Sedmogradskoj. Iza toga slijedi najopširniji dio knjige o brončanim narukvicama i nanogvicama okrugloga presjeka. One imaju sužene ili ravno odrezane krajeve, a mogu biti ukrašene na razne načine: uezivanjem, plitkim ili dubljim poprečnim narebrenjem i si. Pri nalazu u skeletnome grobu lakše je odrediti funkciju, ali kod skupnih nalaza u ostavama ili pojedinačnih nalaza prema veličini promjera ne može se definirati sa sigurnošću način nošenja brončanih kolutova. Za Mađarske je nalaze ove vrste A. Mozsolics načinila kategorizaciju po težini, dok Petrescu - Dimbovița po vlastitom priznanju nije izvagao sve narukvice koje je obradio. Neukrašeni ringovi s zaoštrenim krajevima datiraju se od stupnja Br. D do Ha B 1.

Sudeći prema mnogobrojnim nalazima iz ostava, ukrašene se narukvice datiraju u stupanja Br. D do Ha A 1. Autor je posebno analizirao dekor narukvica i pojedine elemente povezo u širi kulturni kontekst. Načinio je tablicu dekorativnih motiva po razdobljima (str. 56) iz koje je vidljivo da je jednostavno poprečno urezivanje konstanta kroz Br. D i Ha A 1, a ostali se uzorci mogu eventualno kronološki razlučiti. Kako je Petrescu - Dimbovija dobar poznavatelj rumunjskih ostava, posebnu je pažnju posvetio sistematizaciji dekora na narukvicama u pojedinim ostavama nastojeći ih grupirati obzirom na tu vrstu nakita kronološki i prostorno. Otvoreni kolotovi promjera 9 - 10,5 cm, neukrašeni, njih tridesetak definitivno su okarakterizirani kao nanogvice za koje neki autori drže da su također bili platežno sredstvo, tim više što svi potječu iz ostava. Nalaze se po čitavoj istočnoj Europi u vrijeme stupnja Br. D i Ha A 1. Obiman dio kataloga zauzimaju ovalne narukvice i nanogvice okrugloga presjeka, koje jednako kao i prethodna grupa narukvica, mogu biti neukrašene i ukrašene. Njihovo je trajanje veoma dugo, od ranoga brončanoga doba, pa sve do kasnohalštatskoga vremena, iako s različitim intenzitetom. Slijedi grupa narukvica u obliku slova C sa razmaknutim krajevima, nazvana tip Domanesti prema ostavama u kojima je većina tih narukvica nađena. Datirane su u stupanj Br. D i Ha A 1, dok u stupnju Ha B 1 potpuno nestaju. Ukrašene i neukrašene narukvice s prebačenim krajevima karakteristične su za stupanj Ha A 1, a mlađim su stupnjevima halštatskoga vremena rjeđe, a ovalne narukvice i nanogvice s jednako oblikovanim završecima traju do stupnja Ha D. Kod klasifikacije otvorenih narukvica i nanogvica uzeta je u obzir forma završetaka koji mogu biti zaoštreni, zaobljeni ili ravno odrezani. Narukvice s odrezanim i stupastim krajevima dolaze u ostavama stupnja Ha A 1, a nose raznovrsni ukras. Nalazi iz rumunjskog Banata i Sedmogradske imaju analogije s narukvicama iz kulture žarnih polja u sjeveroistočnoj Hrvatskoj, tako da ćemo neke naše nalaze moći izravno paralelizirati s narukvicama iz Rumun-

jske. Sistematizacija i tipologija rumunjskih narukvica ipak pokazuje, da su oblici tj. tipovi narukvica u malo slučajeva kronološki specifični. Pojedine faze i kulture koje čine arheološki kontekst nakitu koji se obrađuje ilustriran je odabranim nalaznim sklopom, napr. ostava Hăbșești s bakrenim spiralnim kolotovima iz kulture Cucuteni ili godine 1977. otkrivena ostava Agrieș sa sedamnaest istovrsnih narukvica iz stupnja Br. D. Na početku stupnja Ha A - Ha A 1 u ostavama repertoar tipova narukvica biva raznovrsniji što pokazuje ostava Calugăreni (Tab. 175 -177) slično ostavama kulture žarnih polja druge faze u Hrvatskoj. Primjerice, narukvice s narebrenim završecima, po Petrescu - Dimbovića tip Berzasca - Gușterica II, dolazi u slavonskoj ostavi Bizovac, a taj je primjerak naznačen kao vodeći tip druge faze.

Na kraju teksta je dodatak s spektroskopskom analizom sastava bronce pedeset obrađenih predmeta iz "Studije o početku metalurgije (SAM II) — Bakar i bronca u ranom metalnom dobu Europe" koju su načinili krajem šezdesetih i na početku sedamdesetih Junghans / Sangmeister / Schröder. Iza toga slijedi popis ustanova koje čuvaju predmete koji su obrađeni, zatim indeks nalazišta, generalna karta nalazišta, karte rasprostiranja po tipovima i table.

Vrijednost ove knjige je najviše u preciznim podacima s referentnom literaturom koji idu uz svaku kataložku jedinicu, što je uobičajeno u ovoj seriji, pa putem narukvica dobivamo uvid u nove brončanodobne nalaze u Rumunjskoj.

Dunja Glogović

Katharine PÁSZTHORY | - Eugen Friedrich MAYER. Die Äxte und Beile in Bayern. *Prähistorische Bronzefunde*, Abt. IX, Bd. 20, Stuttgart 1998. 207 str., 110 tab.

Otkrića dvaju velikih ostava prapovijesnih sjekira sedamdesetih godina 18.st. u Gorn-

joj Franačkoj, njemačkoj pokrajini, potakla su veliko zanimanje za proučavanje "bojnih sjekira". Već je u devetnaestom stoljeću načinjena osnovna tipologija (Randleistenbeil - Lappenbeil - Tiillenbeil) brončanih sjekira u Njemačkoj, a njezin autor H. Schreiber kaže da su one "*narodno oružje predrimskih Kelta*". Čitajući uvod u knjigu o bavarskim sjekirama upoznat ćemo se detaljno s razvitkom terminologije i povješću istraživanja, ne samo u Njemačkoj već u cijeloj Europi. Navedeni su također važniji radovi o tehnologiji izrade sjekira. Kronološka razmatranja uzimaju u obzir regionalne specifičnosti, a na sinkronističnoj je tabeli prikazano stupnjevanje od starijeg bakarnog doba do stupnja Ha D za Bavarsku i južnu Njemačku. Mjesto nalaza je presudno za određivanje funkcije sjekira i dlijeta. Mnoge su nađene u grobovima, paje u tom slučaju riječ o oružju. Još od najranijih grobova sa skvrčenim skeletim pa sve do kraja doba grobnih humaka u pravilu se sjekira u grobu nalazi pokraj glave ili uz rame. Kultne su sjekire one koje su zbog težine ili dimenzija praktično neupotreblijive, jednako tako posebno raskošno ornametirane sjekire. Trideset tri je posto sjekira nađeno u ostavama, a kao *ex votum* su interpretirane sjekire iz rijeka, jezera i močvara.

Sjekira tipa Křténov i sjekire s nasadnikom i diskom na zatiljku - nađeno ih je svega nekoliko - potječu iz brončanog doba Karpat-ske kotline. Plosnate sjekire tipa Stollhof su iz vremena badenska kulture, a tip Altheim pripada austrijskoj grupi Mondsee. Tek sa sjekirama s rubnicima započinju tipski i količinski velike grupe nalaza. One su razvrstane u dvadeset osam što oblika što tipova, a autori su nastojali uskladiti se s postojećom tipologijom sjekira s rubnicima. Tako su sjekire s izbačenim stranicama pripojene poznatim tipovima Salez (E. VOGT 1948) i Neyruz (R. HACHMANN 1957). Za švicarske sjekire i sjekire iz jugozapadnih pokrajina Njemačke tipologiju je napravio B.-U. Abels, a u Bavarskoj su poznati tipovi Lausanne I i II i tip Clucy. Relativno velika grupa sjekira iz Bavarske pripada tipu Langquaid. Tri su primjerka iz istoimene

ostave, a po njoj je nazvan stupanj mlađeg ranog brončanog doba (Bz A 2). Ti oblici sjekira traju kroz cijelo brončano doba Bavarske pa sve do kasnoga brončanoga doba, odnosno početka kulture žarnih polja.

Na prelasku stupnja Langquaid / Lochham datirana je pojava sjekira s istakom ili s petom (Absatzbeile), a nađeno ih je relativno manje. Pojedini tipovi i varijante su povezane sa sličnim nalazima kulture grobnih humaka u Češkoj i u Austriji.

Autori su bavarske sjekire sa zaliscima klasificirali pridržavajući se E. F. Mayerove tipologije za sjekire istog tipa u Austriji. Najbrojnije su sjekire tip Freudenberg sa zaliscima na sredini tijela sjekire i one dolaze u više varijanti. Za njihovo datiranje je važan nalaz u grobu (Muckenwinkling) zajedno s vodećim tipovima stupnja Göggenhofen kao što su bodež s dvije zakovice i igla s plosnatom glavicom. To datira pojavu sjekira sa zaliscima u srednji odsjek kulture grobnih humaka. Kod Mayera su nabrojani nalazi istoga tipa sjekira izvan Austrije, također u ex-Jugoslaviji. Nešto veću grupu sjekira sa zaliscima čine sjekire s visokim gornjim dijelom koje zajedno sa sjekirama tip Zapfendorf označavaju prijelaz od kulture grobnih humaka u ranu kulturu žarnih polja. Sjekire tip Zapfendorf potječu iz istoimenog depoa. One su masivne, dugačke, sa isječkom na vrhu. Poneki od mnogobrojnih tipova i varijanti ograničeni su samo na prostor Bavarske, dok sjekire s pojačanim zaliscima nalazimo po cijeloj Njemačkoj, također u Austriji i Češkoj. Upravo su za Njemačku tipične sjekire s prema dolje izvučenim zaliscima. One su podijeljene u pet varijanti koje su dobro datirane, većinom po nalazima u ostavama. No, sveukupno se sjekire sa zaliscima toga tipa datiraju na početak kulture žarnih polja. Sjekire sa zaliscima na vrhu karakteristične su za mlađe stupnjeve kulture žarnih polja - Ha B po Miiller-Karpeu. U Bavarskoj je posebno dobro zastupljen tip Bad Goisern. Nalazi su toga tipa koncentrirani u Austriji i u Mađarskoj. To su sjekire s velikim zaliscima koji se gotovo dodiruju. Dvije su sjekire tip Bad Goisern nađene u bosanskim

ostavama Lukavac i Pozvird (ŽERAVICA, *PBFJX/1&*, 1993: 72sq). Najmlađi oblik sjekire sa zaliscima pri vrhu su tip Hallstatt. One imaju naglašeno rame ispod zalisaka na prelasku u oštricu. Na kraju poglavlja o sjekirama sa zaliscima obrađeno je kojih osamdeset komada posebnih oblika čija je datacija u rasponu od stupnja Bz C do mlađe kulture žarnih polja.

Na cijelom je području Bavorske nađeno oko šezdeset keltova (u sjevernoj ih je Hrvatskoj i u Slavoniji samo po prebrojavanju iz objavljenih nalaza više od dvije stotine) od kojih petnaest čine grupu neukrašenih ili manjkavo ukrašenih keltova s ušicama ili bez njih. Nekoliko je bavarskih keltova analogno nalazima iz Sedmogradske ili iz lužičke kulture u Šleskoj. Reljefno ukrašeni keltovi s ukrasnim motivima u obliku slova V i Y povezuju se s keltovima iz panonsko - podunavskih ostava iz kulture žarnih polja (Beravci), Inače, za analogije iz naših ostava citiranje Holste (1951), a ne Vinski-Gasparini (1973). Među mlađim tipovima srednjoeuropskih keltova su oni s reljefno naznačenim zaliscima. Armorički tip sjekire dolazi u Bavorsku sa zapada. To su dugački keltovi kvadratnog presjeka s ušicom. Na kraju su obrađena dljeta i razni kalupi.

Za sedamdeset osam predmeta iz kataloga je provedena je analiza legure (Sn, Pb, As, Sb, Ag, Ni, Bi, Au, Zn, Cu i Fe) - tablica s rezultatima analize je u prilogu.

Prema uzusima PBF-a za sve su tipove izrađene karte rasprostiranja, također su objavljeni zatvoreni nalazi koji su relevantni za datiranje pojedinih tipova sjekira.

Rukopis je ove knjige o sjekirama iz Bavorske neko vrijeme stajao poludovršen, a dogotovila gaje, nakon smrti jednoga od autora, redakcija PBF-a. Time možemo objasniti da u knjizi nije citirana 1993. g. objavljena Žeravičina knjiga o našim sjekirama iz iste serije. No bez obzira, ova je knjiga vrijedna objava korpusa bavarskih brončanodobnih sjekira.

Dunja Glogović

Zoran STANČIĆ - Nikša VUJNOVIĆ - Branko KIRIGIN - Slobodan ČAČE - Tomaž PODROBNIKAR - Josip BURMAZ. The Archaeological Heritage of the Island of Brač, Croatia. The Adriatic Islands Project, Volume 2. Archaeopress, *BAR International Series* (Oxford), 803, 1999. 248 stranica, crteži u tekstu i 31 karta kao poseban prilog.

Monografija je tiskana kao 2. svezak ostvaren u okviru multidisciplinarnog međunarodnog projekta koji je 1982. pokrenuo Branko Kirigin uz sudjelovanje niza domaćih i inozemnih arheologa, povjesničara, geografa, geologa, arhitekata i kompjutorskih stručnjaka iz različitih ustanova: Arheološkog muzeja u Splitu, Filozofskih fakulteta u Zadru i Zagrebu, Centra za zaštitu kulturne baštine otoka Hvara u Hvaru, nekolicine inozemnih sveučilišta (Ljubljana/Slovenija, Birmingham, Bradford, London i Reading/Velika Britanija), te Kraljevskog Ontario muzeja iz Toronta u Kanadi). Dosad su u okviru spomenutog projekta obrađeni otoci Hvar i Brač, a u pripremi su svesci posvećeni Visu, potom skupini manjih srednjojadranskih otoka, i konačno, objedinjenoj problematici svih prethodno obrađenih cjelina. Cilj pojedinih monografskih objava: predstavljanje i analiza sveukupne arheološke baštine pojedinog otoka, naznačen je u naslovima obaju dosad objelodanjenih svezaka. Taj se zadatak ostvaruje kombinacijom rekognosciranja i popisivanja nalazišta uz utvrđivanje, odnosno provjeru sljedećih elemenata: toponima, točnog položaja i prostiranja, naravi nalazišta s obzirom na vrste zatečene građe i arheološka razdoblja, te stanje njihove ušćuvanosti. Metode i tehnike koje se pritom koriste uključuju arhivska i bibliografska istraživanja, sustavni terenski pregled i prikupljanje podataka uz korištenje geofizičkog ispitivanja, zaštitna i planirana arheološka iskopavanja, te konačno računalnu obradu građe i njenu analizu uz pomoć uznapredovalih metoda temeljenih na uzorku geografskog informacijskog sustava (GIS).

Naznačene opće metodološke i praktične odrednice obrade arheološkog nasljeđa jadransko-...

skih otoka primijenjene su i na istraživanje i objavu građe s otoka Brača, s time da autori u predgovoru sa zadovoljstvom ističu da su u toj etapi rada na Jadranskome projektu na raspolažanju imali znatno uznapredovale (u odnosu na počeničke korake iz osamdesetih) metode prikupljanja podataka i njihove računalne obrade. Zahvaljujući takvim okolnostima, ali prije svega predanom radu istraživača i svesrednoj pomoći velikog broja mještana koje poimence spominju u predgovoru, broj je nalazišta više nego udvostručen u odnosu na prijašnje stanje poznavanja bračke arheološke topografije. Novčanu potporu u ostvarivanju ovog dijela Projekta jadranskih otoka pružila je nekolicina međunarodnih ustanova; nisu ostala po strani ni Ministarstva znanosti Republika Hrvatske i Slovenije, dok se donacijama namirnica i lijekova iskazao veći broj slovenskih (zašto ne i hrvatskih?!) tvrtki.

U poglavlju *The island of Brač* (str. 3-11) predočeni su osnovni elementi površine i prostiranja otoka, njegova geologija, hidrologija, klima, tla, kretanje naseljenosti tijekom povijesnih razdoblja i danas, te poljoprivredne i ine gospodarske grane. Poglavlje *Archaeological research on Brač* (str. 13-19) sadrži pregled istraživanja počevši od srednjovjekovnih dokumenata u kojima se spominju arheološki toponimi i sklopovi, pa sve do suvremenog razdoblja u okviru kojeg su arheološka istraživanja razvrstana prema vremenskim odrednicama od prapovijesti do ranog srednjeg vijeka. U odsječku *Ancient written sources on the history of Brač* (str. 21-24) nabrojani su grčko-rimski izvori koji spominju Brač: Pseudo-Skilak (4. st. pr. Kr.), Apolonije Rođanin (3. st. pr. Kr.), Plinije Stariji (1. st.), Pomponije Mela (1. st.), *Itinerarium maritimum* (2. st.), *Tabula Peutingeriana* (3. st.), Stefan Bizantinac (6. st.), Geograf iz Ravene (7. st.). U kratkom je poglavlju *The state of preservation of archaeological sites and monuments* (str. 25-27) na temelju statističke analize stanja ušćuvanosti spomenika i nalazišta iznesena za planiranje razvitka otoka presudna spoznaja o tome da su opadanje poljoprivrednih djelatnosti i

neobuzdan rast industrije masovnog turizma najveće prijetnje očuvanju spomeničke baštine otoka. To je saznanje izneseno u nadi da će obuhvatna baza podataka stvorena tijekom rada na Projektu jadranskih otoka poslužiti kao polazište za promišljanje (i, naravno, odgovarajuće djelovanje) privredne, ekološke i kulturne sudbine otoka.

Najopsežnije i ujedno ključno poglavlje *Gazetteer of Archaeological Sites on the Island of Brač* (str. 29-176) sadrži pregled nalazišta načinjen na temelju najsvremenijih međusobno zavisnih baza podataka, uz odabir prikladnih varijabli. Svaka topografska jedinica sadrži sljedeće elemente: šifrirani naziv središnjeg naselja, praćen znamenkom koja se odnosi na glavno nalazište i podnalazišta na njegovu području, zemljopisne koordinate, nadmorsku visinu, naziv i površinu nalazišta, te njegov opis, vrstu arheoloških ostataka s naznakom glavnog razdoblja i onih sporednih, te podatke o njavažnijoj literaturi. Šteta je stoje izostavljen opis stanja ušćuvanosti, inače spomenut u uvodnom dijelu i nesumnjivo prisutan u temeljnoj bazi podataka. Naposljetku, veliki je broj kataloških jedinica opskrbljen crtežom tlocrtne situacije, odnosno pojedinačnog spomenika. Izražavajući svako priznanje sadržaju i preglednosti na opisani način ustrojene otočke topografije, uputila bih autorima i manju zamjerku. Nigdje, naime, nije naveden ukupan broj nalazišta i podnalazišta, što bi bilo zanimljivo i inače, a osobito s obzirom na podatak iz Uvoda o tome daje rad na projektu urodio više nego podvostručenim brojem topografskih jedinica. Prema mojemu zbrljanju opisano je ukupno nešto više od 400 glavnih nalazišta, uz napomenu da pojedina od njih sadrže i do četrdesetak podnalazišta. Broj je dojmljiv, i govorim sam za sebe.

Slijede dva korisna dodatka pregledu nalazišta: table i karte. Table donose raspored nalazišta prema brojevima, toponimima i glavnim razdobljima, predočenih na 30 karata, s time da svaka od tri navedene skupine sadrži, uz navedene podatke o broju, toponimu i razdoblju, još i one o položaju nalazišta u

koordinatnom sustavu, vrsti nalaza i broju odnosne karte, odnosno grafičkog prikaza. Na taj je način ostvarena željena preglednost i velika mogućnost korištenja i kombiniranja podataka, a općem povoljnom dojmu o tome dijelu monografije znatno pridonosi jasnoća grafičkih prikazi postignutih zahvaljujući visoko razvijenoj računalnoj tehnologiji. Posljednji prilog iscrpan je popis radova o arheologiji otoka Brača.

Izrada ove monografije podstaknuta je višestrukim ciljevima. Onaj stručno-znanstveni odnosi se na stvaranje sveobuhvatne računalne baze podataka koja omogućuje stvaranje sintetičkih spoznaja o otoku kao dijelu mediteranske i europske arheološke baštine. S druge strane, autori su u svome radu bili osobito podstaknuti mogućnošću koje jedna takva topografija pruža na području zaštite spomenika, i to ne *post festum*, nego preventivno, u okviru urbanističkog planiranja, ali i djelovanja na ekološko-zavičajnu svijest svih neposrednih dionika bračkog arheološkog nasljeđa, neovisno o struci i stupnju obrazovanja. Konačno, jedno od važnih postignuća ove i njoj sličnih monografija predstavljanje je arheoloških spomenika i nalazišta Hrvatske inozemnoj stručnoj javnosti. To je neobično važno stoga što je u okviru arheoloških topografija Europe, uključujući razdoblja od prapovijesti do srednjeg vijeka, i danas još nedopustivo mnogo "slijepih karata" s područja Hrvatske, ili pak netočno-nepreciznih podataka u tekstovima stranaca koji su o našim krajevima pisali bez tijesne suradnje s domaćim stručnjacima.

U kontekstu navedenih okolnosti djelatnost izdavača i urednika *BAR-a*, dr. Rajke Makjanić i dr. Davida Davisona, vlasnika izdavačke tvrtke Archaeopress iz Oxforda, zavređuje poseban osvrt. Uz ovdje je prikazanu monografiju o Braču dosad u okviru *BAR-ove* međunarodne serije, inače upućene na arheologiju svih svjetskih kontinenata, izišlo 6 naslova hrvatskih autora, ponekad u suradnji s inozemnim kolegama, u kojima se obrađuje arheološka građa s područja Hrvatske: 1. Tajana SEKELJ

IVANČAN. Catalogue of Medieval Sites in Continental Croatia. *BAR*, 615/1995; 2. Siscia, Pannonia Superior. Remza KOŠČEVIĆ. Finds and Metalwork Production; Rajka MAKJANIĆ. Tera Sigillata. *BAR*, 621/1995; 3. Vincent GAFFNEY - Branko KIRIGIN - Marinko PETRIĆ - Nikša VUJNOVIĆ. Arheološka baština otoka Hvara, Hrvatska. Projekt Jadranski otoci, veze, trgovina i kolonizacija 6.000 prije Krista - 600 god., sv. I, s komentarom antičkih izvora koji je napisao Slobodan ČAČE (dvojezično hrvatsko-englesko izdanje), *BAR* 660/1997; 4. Branka MIGOTTI. Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia). *BAR*, 684/1997; 5. Zdenko BRUSIĆ. Hellenistic and Roman Relief Pottery in Liburnia (North-East Adriatic, Croatia). *BAR*, 817/1999; 6. Mario JURIŠIĆ. Maritime Transport during the First and Second Centuries AD, *BAR* 828/2000. Spomenimo i dvije monografije povezane s Hrvatskom bilo građom ili pak imenom autora: 1. Sheila McNALLY. The Architectural Ornament of Diocletian's Palače at Split. *BAR* 639/1996; 2; Stašo FORENBACHER. Production and Exchange of Bifacial Flakedstone Artifacts during the Portuguese Halcolithic. *BAR*, 756/1999. Usto, nekolicina je monografija hrvatskih autora u pripremi. Treba pritom znati da izdavački tandem Makjanić - Davison, oboje i sami arheolozi, ali danas posvećeni isključivo izdavanju arheoloških publikacija, posluje isključivo na tržišnoj osnovi, dakle bez pomoći sredstava iz drugih izvora, a u napornom nadmetanju s mnogim izdavačima, od kojih neki uživaju novčanu potporu. Usprkos tome, brojem i kvalitetom naslova postigli su znatan ugled u evropskim izdavačkim krugovima i među autorima. Treba znati i to da Makjanić - Davison nerijetko svoje znanje, trud i vrijeme ulažu u prevodenje ili pak lektoriranje manjkavih engleskih prijevoda hrvatskih tekstova, što njihove zasluge za predstavljanje hrvatske arheologije evropskim krugovima uvećava, a naše odobravanje, usudila bih se reći i zahvalnost, čini još srdačnijom.

Branka Migotti

Zdenko BRUSIĆ. Hellenistic and Roman relief pottery in Liburnia (North-East Adriatic, Croatia). Archaeopress. *BAR, International Series*, 817, 1999. 254 stranice s kartom Liburnije, 8 karata rasprostranjenosti keramike i jedan nacrt njene datacije, te 122 table s 491 crtežom i 490 slika. Prijevod: Irena Fadić.

Pred nama je davno najavljen, godinama pripreman i među mnogim stručnjacima željno očekivan naslov. Naposljetku je objelodanjen u usudila bih se reći najboljoj mogućoj varijanti, dakle na engleskome jeziku, čime je obilna i zanimljiva građa koju obrađuje postala dostupnom ne samo domaćoj nego i svjetskoj stručnoj javnosti. Publikacija je nastala na temelju znatno proširene i preuređene doktorske disertacije koju je autor odbranio na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1980.

U Uvodu je ukratko razložen sadržaj knjige i ustrojstvo pojedinih poglavlja, uz najavu pojedinih problematičnih tema i pitanja koje autor šire raspravlja i nastoji razriješiti u zaključnom poglavlju. Od svukupno 491 keramičke posude ili ulomka koji su razmatrani u okviru posebnih tipoloških skupina samo njih 199 potječe iz Liburnije, dok su ostali uvezeni iz južnijeg dijela istočne jadranske obale ili pak udaljenijih mediteranskih prostora: južne Galije, sjeverne Italije, Apeninskog poluotoka, Grčke, Male Azije, Sirije i Afrike. Riječ je o najvrstnijoj reljefnoj keramici od helenističkoj do kasnoantičkog razdoblja (2. st. pr. Kr. - 5. st.) koja izgledom i kakvoćom bitno odudara od domaće keramičke robe izrađivane ručno u ograničenom broju oblika i oskudne ukrasima. Uvodno poglavlje sadrži i preglednu kartu Liburnije u naznačenom razdoblju, iz koje se razabire njeno prostiranje na istočnoj jadranskoj obali i položaj u okviru Mediterana. Na taj je način i vizualno osvijetljeno autorovo razmišljanje o gospodarsko-društvenim uvjetima razvijenog uvoza na prostor Liburnije: već od 8. st. pr. Kr. taj je uvoz oslonjen na činjenicu da su zahvaljujući pogodnom zemljopisnom položaju Liburni imali nadzor nad dijelom glavnog pomorskog trgovačkog puta između Grčke i etrurskih trgovačkih postaja u

delti rijeke Po. Širenje rimskog političkog, gospodarskog i kulturnog utjecaja na liburnski prostor od 2. st. pr. Kr. nije prekinulo prije uspostavljene trgovačke veze, pa se, uz uspostavljanje doticaja s novim tržištima posredstvom Rima, nastavio i dotok keramičke robe iz grčkih i maloazijskih središta.

Obrađena keramička građa potječe iz različitih arheoloških kontekstâ, te je praćena i drugim nalazima, ali je autor za monografsku obradu odlučio izdvojiti samo reljefno ukrašenu keramiku, koju je podijelio u 10 skupina prema mjestu i vremenu proizvodnje: I. Helenistička reljefna keramika (tzv. megarska) iz istočnojadranskih radionica, uključujući i Liburniju (2.-1. st. pr. Kr.); II. Aretinska sigilata (konac 1. st. pr. Kr. - prva četvrtina 1. st.); III. Sjevernoitalska sigilata (konac 1. pr. Kr. - prva četvrtina 1. st.); IV. keramika tankih stijenki i male barbotinski ukrašene amfore (konac 1. st. pr. Kr. - 3. st.); V. Južnogalska sigilata (1. st.); VI. Reljefna glazirana keramika (1.-2. st.); VII. Reljefna keramika iz maloazijskih radionica (1.-3. st.); VIII. Knidijska reljefna keramika izrađivana u kalupu (1.-3. st.); IX. Korintske reljefne posude (2.-3. st.); X. Afrička sigilata s apliciranim ukrasima (3.-5. st.).

svakoj od nabrojanih skupina autor je posvetio zasebno poglavlje sastavljeno od uvodnog dijela koji sadrži temeljne tipološko-kronološko-proizvodne odlike odnosno vrste keramike, a potom i pregled nalaza u Liburniji uz iscrpnu raspravu o tipološko-kronološkim odrednicama. Najvrjedniji autorski doprinos u okviru cjelokupne monografije poglavlje je u kojemu se obrađuje prva skupina keramike, ona iz istočnojadranskih radionica. Taj je građa (ukupno 255 komada) na ovome mjestu po prvi put izdvojena kao zasebna vrsta, unutar koje se razlikuju proizvodi iz same Liburnije od onih izrađenih u južnijim istočnojadranskim radionicama. Odlikuje je dobro pročišćena glina najčešće sive boje s tamnosivim premazom, ili pak oker do smeđe boje sa smeđim ili crvenkasto-smeđim premazom. Najzastupljeniji oblik je krater, a prevladavaju biljni ukrasi. Nalazi peći i kalupa potvrđuju ra-

dionička središta u Zadru (*Jader*), Visu (*Issa*) i Resniku (*Siculi*), a naslućuju se još u dvjema isejskim kopnenim ispostavama, Trogiru (*Tragurium*) i Stobreču (*Epetium*). U navedenim se središtima istočnojadranska reljefna keramika izrađivala tijekom posljednjih dvaju stoljeća prije Krista, a pod utjecajem atenske, korintske i delske keramografije.

U zaključnom poglavlju autor je predočio okvir i smjernice za raspravu, te pokušao dati odgovore na pojedina pitanja proizišla iz obilja i raznovrsnosti obrađene keramičke građe. Osobito se zadržao na temama važnosti, te načina, uvjeta i okolnosti uvoza keramike u Liburniju, potom na etničkom sastavu i društvenom položaju naručitelja te raskošne robe, i konačno, na pitanju njene uporabe općenito, a osobito ceremonijalno u grobnome ritualu. Pritom je došao do zanimljive spoznaje da i oblici posuda i njihovi ukrasi upućuju na kulturu uživanja vina u svakodnevici i grobnom obredu; u ovome drugom slučaju razbijeni i nagoreni ulomci u grobovima i oko njih daju naslutiti ritualne postupke nalik onima u prapovijesnim zajednicama. Sve su to zanimljive i relevantne teme koje pružaju novih spoznaja o različitim materijalnim, društvenim i duhovnim vidovima uporabe odabrane vrste arheološke građe u određenom prostoru i vremenu.

Posljednje poglavlje čini kataloški pregled svih keramičkih posuda i ulomaka.

Svaka od 491 kataloške jedinice sadrži kataloški broj, oznaku ilustracije, mjesto nalaza i čuvanja, kratki opis, te literaturu. Preglednosti kataloga bilo bi pridonijelo razvrstavanje u skupine prema poglavljima, odnosno vrstama keramike, a ne bi naodmet bilo ni navođenje mjerâ. Međutim, i u predočenom obliku katalog je svrhovit, a ono što mu (kao i publikaciji u cjelini) daje osobito veliku praktičnu vrijednost obilata je slikovna građa. Naime, svaki je predmet popraćen odličnim crtežom (table 1-80), a otprilike jedna trećina njih i crno-bijelim fotografijama (table 81-122).

Najveću stručnu i znanstvenu vrijednost knjizi Zdenka Brusića priskrbljuje činjenica da većina građe potječe iz autorovih iskopavanja liburnsko-rimskih nekropola i naselja, te podvodnih nalazišta, dakle arheoloških cjelina sa znatnim mogućnostima, usprkos pojedinim otežavajućim okolnostima, datacije i interpretacije. Dodamo li tome podatak daje odabrana građa, dekorativna i privlačna sama po sebi, prvi put objavljena i analizirana u zajedničkom kontekstu, a imajući u vidu "glad" europske stručne javnosti za nedovoljno poznatom arheološkom građom iz Hrvatske, ovoj knjizi, odnosno autoru i izdavačima možemo predvidjeti, i dakako poželjeti, sudbinu *bestselera*.

Branka Migotti

POPIS KRATICA - ABBREVIATIONS

Cf.: MÜLLER, Otto v. - Wolfram NAGEL - Eva STROMMENDER. Sigelschliissel der archäologischen Literatur. *Acta Praehistorica et Archaeologica* (Berlin), 9-10/1978-79: 167-383; *Numismatic chronicle* (London), 156/1996: xiv-xvi; *American Journal of Archaeology* (Princeton, NJ), 62/1958, 1: 1-8; 80/1976, 1: 3-8.

AA - *Archdologischer Anzeiger*. (Berlin)

ABAWP - *Abhandlungen., Bayerische Akademie der Wissenschaften (Philosophisch-historische Klasse)*. (München)

AcAn - *Acta Antiqua. Academia Scientiarum Hungarica*. (Budapest)

ActaAHung - *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. (Budapest)

ActaAKeb - *Acta Archaeologica*. (Kobenhavn)

ActaGothob - *Acta Universitatis Gothoburgensis. Göteborgs Universitets årsskrift*. (Göteborg)

ActalnstRomFin - *Acta Instituti Romani Finlandiae*. (Helsinki / Helsingfors)

Adriatica - *Adriatica praehistorica et antiqua miscellanea Gregorio Novak dicata*. (Zagreb, 197.)

AEM - *Archdologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*. (Wien)

AJA - *American Journal of Archaeology*. (Princeton, NJ.)

AMC - *Acta Musei Cibalensis*. (Vinkovci)

AnÉp - *L'Année épigraphique*. (Pariš)

ANRW - *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. Berlin-New York, 1979.

ANSMN - *American Numismatic Society, Museum Notes*. (New York)

AntAlt - *Antichità Altoadriatiche*. (Aquileia)

Antheus - *Antheus. Communicationes ex Instituto archaeologico Academiae scientiarum Hungaricae*. (Budapest)

ArchAustr - *Archaeologia Austriaca*. (Wien)

ArchAustrMon - *Archaeologia Austriaca: Monographien*. (Wien)

Archaeology - *Archaeology* (New York)

ArchÉrt - *Archaeologia Értesítő* (Budapest)

ArchKorr - *Archdologisches Korrespondenzblatt*. (Mainz)

AJug - *Archaeologia Jugoslavica*. (Beograd)

ALaz - *Archeologia Laziale*.

ANRW - *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. Berlin - New York, 1979.

AP - *Arheološki pregled*. (Beograd - Ljubljana)

AradRaspr - *Arheološki radovi i rasprave*. (Zagreb)

Argo - *Argo*. (Ljubljana)

Arheologija - *Arheologija*. (Sofija)

Arkiv — *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*. (Zagreb)

ATr - *Archeografo Thestino*. (Trieste)

- Attilstr** - *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*. (Venezia)
- AttiRov** - *Atti del Centro di ricerche di Rovigno*. (Trieste)
- AttiTrieste** - *Atti dei Civici musei di storia ed arte di Trieste*. (Trieste)
- ASAE** - *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*. (Le Caire)
- AUG** - *Acta Universalis Gothoburgensis. Göteborgs Högskolas årsskrift*. (Göteborg)
- AVes** - *Arheološki Vestnik*. (Ljubljana)
- Balcanica** - *Balcanica*. (Beograd)
- BalcPosn. Acta et studia** — *Balcaninaposnaniensia. Acta et studia*. (Pozna'ą)
- BalStud** - *Balkan Studies*.
- BAR** - *British Archaeological Reports, International Series*. (Oxford)
- BASD** - *Bulletino di archeologia e storia dalmata* (Split)
- BCH** - *Bulletin de correspondance hellénique*. (Athènes / Paris)
- BMC** - *British Museum Catalogue*. (London)
- BMFr** - *Blätter für Münzfreunde*. (Dresden)
- Bilten HAZU** - *Bilten Hazu*. (Zagreb)
- BJ** - *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande*. (Köln/Graz/Kevelaer)
- BJVABh** - *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande. Beihefte*. (Bonn)
- BRGK** - *Bericht der Rdmisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*. (Frankfurt/Main - Berlin)
- BSFN** - *Bulletin de la Société française de numismatique*. (Paris)
- CarArch** - *Carniola Archaeologica*. (Novo Mesto)
- CCP** - *Croatica christianaperiodica*. (Zagreb)
- CH** - *Coin Hoards*. (London)
- CIL** - *Corpus Inscriptionum Latinarum*.
- CINCR** - *Commission Internationale de Numismatique, Compte rendu*. (Wetteren, Belgique)
- CNI** - *Corpus Nummorum Italicorum*.
- CSIR** — *Corpus Signorum Imperii Romani*.
- ČIP** - *Čovjek i prostor*. (Zagreb)
- Dacia** - *Dacia*. (Bucuresti)
- Diadora** - *Diadora*. (Zadar)
- DissBel** - *Dissertationes*. (Beograd)
- DissBreslau** - *Dissertationes*. (Breslau)
- DissGöttingen** — *Dissertationes*. (Göttingen)
- DissHalle** - *Dissertationes*. (Halle)
- DissMon** - *Dissertationes et Monographiae*. (Beograd)
- DissPan** - *Dissertationes Pannonicae*. (Budapest)

- DjelaCBI** - *Djela Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*. (Sarajevo)
- DÖAW** - *Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*. (Wien)
- EAACO** - *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*. (Roma)
- DOC** - *Dumbarton Oaks Catalogue*. (Washington, DC)
- Dometi** - *Dometi*. (Rijeka)
- DOP** - *Dumbarton Oaks Papers*. (Washington, DC)
- EAACO** - *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*.
- EphEp** - *Ephemeris Epigraphica*. (Berlin)
- FMRD** - H. GEBHARD - K KRAFT et alii (edd.). *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland*. Berlin, 1960 -.
- FÖ** - *Fundberichte aus Österreich*. (Wien)
- FolArch** - *Folia Archaeologica*. (Budapest)
- FontAH** - *Fontes Archaeologiae Hungariae*. (Budapest)
- GCBI** - *Godišnjak, centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH*. (Sarajevo)
- GeolVj** - *Geološki vjesnik*. (Zagreb)
- Germania** - *Germania*. (Frankfurt / Main)
- GSND** - *Glasnik Skopskog naučnog društva*. (Skopje)
- GlasSANU** — *Glas Srpske akademije nauka i umjetnosti*. (Beograd)
- GlasSrpKralja** — *Glas Srpske kraljevske akademije*. (Beograd)
- Glaux** - *Glaux. Collana di Studi e Ricerche di Numismatica*. (Milano)
- Glotta** - *Glotta*. (Göttingen)
- GZFFS** - *Godišen zbornik na Filozofskifakultet*. (Skopje).
- GSUFF** - *Godišnik na Sofijskija Universitet Filologičeski Fakultet*. (Sofija)
- GZM** - *Glasnik zemaljskog muzeja*. (Sarajevo)
- HBN** - *Hamburger Beitrage zur Numismatik*. (Hamburg)
- HistAnt** - *Histria Antiqua*. (Pula)
- HistArch** - *Histria Archaeologica*. (Pula)
- Historia** - *Historia*. (Wiesbaden)
- HOMÉ** - *A Herman Otto Múzeum Žvkönyve*. (Pécs)
- InvArch** - *Inventaria Archaeologica*.
- IG** - *Inscriptiones Graecae*.
- Iliria** - *Iliria*. (Tirana)
- ILS** - H. DESSAU. *Inscriptiones Latinae Selectae*.
- IstZb** - *Istarski zbornik* (Pula)
- IzdHAD** - *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*. (Zagreb)
- IBAI** - *Izvestija na Blgarskaja arheologičeski institut*. (Sofija)
- IID** - *Izvestija na istoričeskoto društvo*. (Sofija)

- IMS** - *Inscriptions dela Mésie Supérieure*. (Beograd)
- ISNZ** - *Iz starog i novog Zagreba*. (Zagreb)
- Jf A** - *Jahrbuch für Altertumskunde*. (Wien)
- JfNG** - *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*. (München)
- JHS** - *Journal of Hellenic Studies*. (London)
- JMS** - *Journal of Mithraic Studies*.
- JÖAI** - *Jahreshefte des Österreichischen Archdologischen Instituts*. (Wien)
- JÖAI Beibl** - *Jahreshefte des Österreichischen Archdologischen Instituts. Beiblatt*. (Wien)
- JPMÉ** - *A Janus Panonius Múzeum Évkönyve*. (Pécs)
- JRA** - *Journal of Roman Archaeology*. (Ann Arbor, Michigan)
- JRS** - *Journal of Roman Studies*. (London)
- KinM** - *Katalogi in monografije*. (Ljubljana)
- Klio** - *Klio*. (Leipzig / Berlin / Wiesbaden)
- KSAltG** - *Kleine Schriften zur alten Geschichte*. (Leipzig)
- KSLeipzig** - *Kleine Schriften*. (Leipzig)
- KSMarburg** - *Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar Marburg*. (Marburg)
- LIMC** - *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*.
- LVN** - *Litterae Numismatae Vindobonenses*. (Wien)
- LRBC** - R.A.G. CARSON - P.V. HILL - J.P.C. KENT. *Late Roman Bronze Coinage*. London, 1962.
- Ljetopis JAZU** - *Ljetopis JAZU*. (Zagreb)
- MAA** - *Macedoniae Acta Archaeologica*. (Skopje)
- Mdl** - *Mitteilungen des Deutschen Archdologischen Instituts*. (Berlin)
- MCC** — *Mitteilungen der K.K. central-Commission zur (für) Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale*. (Wien)
- MFME** — *A Mora Ferenc Múzeum Évkönyve*. (Szeged)
- MIB** - W. HAHN. *Moneta Imperii Byzantini*. Wien, 1972-.
- MittArchInst** — *Mitteilungen des Archdologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*. (Budapest)
- MÖNG** - *Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft*. (Wien)
- MonZad** - *Monografije Filozofskog fakulteta Zadar*. (Zadar)
- MPK** - *Mitteilungen der Prdhistorischen Kommission*. (Wien)
- Materijali SADJ** - *Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije*. (Beograd)
- Münzstudien** - *Münzstudien*. (Halle / Saale)
- Muzeji** - *Muzeji*. (Zagreb)
- MusBelge** - *Le Musée Belge*. (Bruxelles)
- MZK** - *Mitteilungen der K.K. Zentralkommission für Denkmalpflege*. (Wien)
- NarStar** - *Narodna starina*. (Zagreb)
- NC** - *Numismatic Chronicle*. (London)

- NK** — *Numizmatikai Közlöny*. (Budapest)
- NotNum** - *Notae Numismatae. Zapiski numizmatyczne*. (Krakow)
- Numizmatičar** - *Numizmatičar*. (Beograd)
- NumVij** - *Numizmatičke vijesti*. (Zagreb)
- NZ** - *Numismatische Zeitschrift*. (Wien)
- ObHAD** - *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*. (Zagreb)
- OpA** - *Opuscula Archaeologica. Radovi Arheološkog Zavoda Filozofskog fakulteta u Zagrebu* (Zagreb)
- OZ** - *Osječki zbornik*. (Osijek)
- PACT** - *PACT. Journal of European Study Group on Physical, Chemical and Mathematical Techniques Applied to Archaeology*.
- PamArch** - *Památky archeologické*. (Praha)
- PBF** - *Prähistorische Bronzefunde*. (München)
- PBSR** - *Papers of the British School at Rome*. (London)
- Peristil** - *Peristil*. (Zagreb)
- PodZb** - *Podravski zbornik*. (Koprivnica)
- Poročilo** - *Poročilo o raziskovanju nelita in eneolita v Sloveniji*. (Ljubljana)
- PosIzdCBI** - *Posebna izdanja. Centar za balkanološka ispitivanja*. (Sarajevo)
- PosIzdŽA** - *Posebna izdanja. Živa Antika* (Skopje)
- PovPril** - *Povijesni prilozi*. (Zagreb)
- Prilozi** - *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*. (Zagreb)
- PriloziHvar** - *Prilozi povijesti otoka Hvara*. (Hvar)
- PJZ** - *Praistorija jugoslavenskih zemalja*. (Sarajevo)
- Poročilo** - *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji*. (Ljubljana)
- PMA**-
- PriloziPUD** - *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*. (Split)
- Prinosi** - *Prinosi Odjela za arheologiju u Zagrebu*. (Zagreb)
- PZ** - *Prähistorische Zeitschrift*. (Wien)
- RadCenZad** - *Rad Centra JAZU u Zadru*. (Zadar)
- RadFilZad** - *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*. (Zadar)
- RadGo** — *Radovi Geografskog odjela*. (Zagreb)
- Rad JAZU** - *Rad JAZU*. (Zagreb)
- RadZad** - *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU (JAZU) u Zadru*. (Zadar)
- RAr** - *Revue archéologique*. (Pariš)
- RBN** — *Revue belge de numismatique*. (Bruxelles)
- RE** - Pauly, Adolf Friedrich - Georg Wissowa - Kroll. *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*.
- Revija** - *Revija*. (Osijek)
- RIC** - H. MATTINGLY - E. SYDENHAM et alii. *The Roman Imperial Coinage*. London, 1923-

- RIN** - *Rivista italiana di numismatica*. (Milano)
- RIU** - *Die römischen Inschriften Ungarns*.
- RN** - *Revue numismatique*. (Pariš)
- RNSSP** - *Royal Numismatic Society Special Publications*. (London)
- Romanitas** - *Romanitas*. (Rio de Janeiro)
- RPC** - A. BURNETT - M. AMANDRY - P. RIPOLLČS. *Roman Provincial Coinage*. London - Pariš, 1992-.
- RRC** - M.H. CRAWFORD. *Roman Republican Coinage*. Cambridge, 1974.
- RRCH** - M.H. CRAWFORD. *Roman Republican Coin Hoards*. London, 1989.
- RVM** - *Rad vojvođanskih muzeja*. (Novi Sad)
- SaalbJb** - *Saalburg Jahrbuch*. (Berlin)
- SANUBI** - *Srpska akademija nauka i umetnosti Balkanološki institut*. (Beograd)
- SBWien** - *Schriften der Balkankommission*. (Wien)
- SenjZb** - *Senjski Zbornik*. (Senj)
- Sirmium** - *Sirmium*. (Beograd)
- Situla** - *Situla. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani*. (Ljubljana)
- Sk** - *Solinska kronika*. (Split)
- SIant** - *Slavia Antiqua*. (Poznari / Warszawa - Pozna'ą)
- SlovArch** - *Slovenska' archeologija*. (Nitra)
- SM** — *Schweizer Mü'nz Bldtter*. (Ziirich)
- SNG** - *Sylloge Nummorum Graecorum*.
- SÖAIW** - *Sonderschriften des Österreichischen archdologischen Institutes in Wien*. (Wien)
- SP** - *Starohrvatska prosvjeta*. (Split)
- Spomenik SANU** - *Spomenik Srpske akademije nauka i umetnosti*. (Beograd)
- Spomenik SKA** - *Spomenik Srpske kraljevske akademije*. (Beograd)
- SSF** - *Societas Scientiarum fennica. Commentationes Hummanarum litterarum*. (Helsinki / Helsingfors)
- Starinar** - *Starinar*. (Beograd)
- StudAlb** - *Studia Albanica*. (Tirana)
- StudArchASH** - *Studia Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. (Budapest)
- StudBal** - *Studia Balcanica*. (Sofija)
- StudCom** - *Studia Comitatus*. (Szentendre)
- Swiatowit** - *Swiatowit*. (Warszawa)
- ŠtudZvesti** - *Študijne' zvesti*. (Nitra)
- SzolnokMMÉ** - *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyve*. (Szolnok)
- Thracia** - *Thracia*. (Sofija)
- VrGI**- *Vranjski glasnik*. (Vranje)
- VAHD** - *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*. (Split)

-
- VAMZ** - *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3.s.* (Zagreb)
VHAD - *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, n.s.* (Zagreb)
VMKH - *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske.* (Zagreb)
VMBP - *Vijesti Muzeja Brodskog Posavlja.* (SI. Brod)
VNAEN - *La vie numismatique, Alliance Européenne Numismatique.* (Bruxelles)
WM - *Vjesnik vojnog muzeja Jugoslavenske narodne armije.* (Beograd)
WiaNum - *Wiadomosci Numizmatyczne.* (Warszawa)
WMBH - *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina.* (Wien)
WNum - *Wiadomosci Numizmatyczno-archeologiczne.* (Krakovv)
ZadRev - *Zadarska revija.* (Zadar)
ZborADBiH - *Zbornik Arheološkog društva Bosne i Hercegovine.* (Sarajevo)
ZborASar - *Zbornik ANUBH.* (Sarajevo)
ZborFilozFakLjublj - *Zbornik Filozofske fakultete.* (Ljubljana)
Zbornik Hist.instituta
ZborInstZad - *Zbornik Instituta za historijske nauke.* (Zadar)
ZborKM - *Zbornik krajiških muzeja.* (Banja Luka)
ZborNMBeograd - *Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu.* (Beograd)
ZborRadBeograd - *Zbornik radova. Vizantološki institut.* (Beograd)
Zbornik MPU - *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti.* (Beograd)
ZfN - *Zeitschrift für Numismatik.*
ZM - *Zalai Múzeum* (Zalaegerszeg)
ŽA - *Živa Antika* (Skopje)
-